شرح

مکتوبات قدسی آیات

محبوب سبحانی امام ربانی حضرت مجدد الف ثانی

حصہ سوم

شارح: مولوی نصر اللہ

شرح

مکتوباتِ قدسی آیات

مجبوب سبحانی امام ربّانی حضرت مجدّد الف ثانیؒ

کابلی، سرہندی

شارح

مولوی نصراللہ ولد حاجی محمد شاہ خان

ابن محمد حید خان ہوتکی

رکن جمعیۃ العلماء، دولتِ عالیہ جمہوریہ اسلامی، افغانستان

الا بذكر الله تطمئن القلوب ط

شرح مکتوبات قدسی آیات

بیان عقائد اسلامی و تصوف

محبوب سبحانی امام ربانی حضرت مجدد الف ثانی شیخ احمد فاروقی کابلی

سرہندی قدس سرہ السامی

حصہ ششم ——— دفتر دوم

شارح

مولوی نصر اللہ ہوتکی ولد مرحوم حاجی محمد شاہ خان

حافظ مضامین مکتوبات قدسی آیات

رکن از اراکین جمعیت العلماء دولت علیہ اسلامیہ جمہوری افغانستان

محرر و مرتب و ہمکار شرح ایں کتاب مقدس

الحاج حفیظ اللہ خان سیرت بدخشی تالقانی ولد مرحوم صفر علی خان

مینگ باشی

فہرست مضامین

تمت

بسم اللہ الرحمن الرحیم

شرح مکتوبات قدسی آیات

حصہ ششم ——— دفتر دوم

مکتوب اول

حضرت امام دراین مکتوب شریف در اطراف وحدت الوجود از مذہب شیخ ابن عربی و در عین حال از مکشوفات خود نیز عنوانی بشیخ عبدالعزیز جونپوری صحبت میفرمایند۔

حضرت امام میفرمایند: شناست مرذاتی راکہ امکان را آئینہ وجوب و عدم را مظہر وجود گردانیدہ است الخ یعنی ممکنات راکہ اصل آن ہا عدمات است آئینہ کمالات صفات وجوبی و مظہر پرتو وجود خود گردانیدہ چنانچہ علم و قدرت و سایر صفات انسانی و وجود آن ہمہ پرتو صفات و پرتو وجود او تعالی می باشد۔

تبصرہ: وجود و وجوب از صفات او تعالی اند اما حق تعالی ازین دو صفات و از سایر اسماء و صفات و از تمام کمالات اسمائی و صفاتی خود برتر است و نیز ناگفتہ نماند کہ حق تعالی اگرچہ ظاہر و باطن است اما ذات او تعالی از ظہور و بطون کہ از صفات اوست بلند تر است و بروز و کمون نیز شایان آن از ذات مقدس نمی باشد۔

تبصرہ: در مورد بروز و کمون دو نظریہ موجود است، یکے عقیدہ و اصطلاح اہل ہنود است و دیگری عقیدہ متصوفین اسلام۔ ہنود میگویند کہ حق تعالی در مرتبہ خدائی خود پوشیدہ گردیدہ در وجود پیران شان ظاہر میگردد و ازین سبب ہندوان پیران خود را سجدہ می نمایند و آنہا را مظہر مرتبہ وجوب میدانند۔

بروز و کمون در نزد متصوفین اسلام قرار ذیل تعبیر گردیدہ است۔

بروز عبارت از ظہور تجلیات ذات وصفات او تعالی است در وجود عارف۔

کمون پوشیدہ شدن تجلیات وجوب است از وجود عارف۔

چنانچہ حضرت مظہر جان جانان علوی مجددی دہلوی در وقت ظہور میفرماید کہ اگر تمام عالم بمن احترام بگذارند با وجود آن حق تعظیم خود را کامل نمی دانم و در حین کمون تجلیات میفرماید کسانیکہ بمن احترام وسلام میدہند گمان می برم کہ بمن تمسخر واستہزا می نمایند چہ در این وقت من خود را لائق ہیچگونہ احترام نمی بینم دلیل آن این ست کہ عارف در وقت ظہور تجلیات وجود خود را از ہمہ بزرگ می پندارد و در حین کمون خود را از ہمہ عاجز و ذلیل می بیند چہ در این وقت عدمیت ذاتی او ملحوظ نظر او میگردد کہ سراسر ظلمت وکدورت است۔ ازین جاست کہ خواجہ بزرگ حضرت شاہ نقشبند بمقابل پرسش سائل کہ گفتہ بود کہ شاہ نقشبند متکبر است در جواب فرمودند کہ تکبر من از کبریائی او تعالی است چونکہ اولیاے کرام بعد از فنا و بقا مظہر تجلیات صفات او تعالی گردیدہ و متخلق باخلاق اللہ میگردند۔ بنابران چنین چیزہا میفرمایند زیراکہ کبریا از صفات او تعالی است و عارف مظہر آن می گردد۔

حضرت امام میفرماید کہ حق تعالی از ہر محسوس و معقول و موہوم و متخیل برتر است الخ

یعنی چیزیکہ در حس و عقل و وہم و خیال سالک می آید حق تعالی از ہمہ آنہا برتر است و چیزہاے کہ مشاہدہ می شود ظلال آن مرتبہ مقدسہ است۔ این فرمایش حضرت امام در مورد نارسیدگان است اما در بارہ منتہیان فرمودہ اند کہ حضرات آنہا بوصول ذات مقدس و بادراک آن مرتبہ مقدس مشرف شدہ می توانند۔ حضرت امام میفرماید۔ بیت

مرغیکہ نشانہ من است نام او ہم از مردم گم است الخ

سوال: مرغ نشانہ در این جا کنایہ از ذات او تعالی است وحالانکہ نام او تعالی در نزد ہمہ مردم مشہور بودہ و ہمہ میدانند کہ نام او تعالی اللہ است۔ پس حضرت امام بر روے کدام دلیل واستناد فرمودہ اند کہ نام او تعالی از مردم گم است؟

جواب: علامہ تفتازانی لفظ اللہ را نام او تعالی میدانند و علامہ قاضی بیضاوی کلمہ اللہ را نام او تعالی نمی دانند و میگویند کہ کلمہ اللہ صفت خاصہ و تعبیر از نام او تعالی است نہ عین نام حق تعالی واقعا اگر فکر نمائیم دیدہ میشود کہ لفظ اللہ مرکب از حروف " الف و دو لام و الف دیگر و ہائے دو چشمی" می باشد و ہر مرکب حادث است درحالیکہ نام او تعالی حادث نبودہ بلکہ قدیم می باشد و نیز لفظ اللہ یک کلمہ عربی است و مردم اعراب این کلمہ را بر او تعالی اطلاق مینمایند و خود مردم اعراب نیز از مخلوقات او تعالی بودہ و مخلوق و حادث می باشد لہذا ہر کلمہ و لفظی را کہ مخلوق وضع کردہ باشد آنہم حادث است پس ازین تحقیق معلوم می شود کہ کلمہ مبارکہ اللہ درحقیقت تعبیر از نام او تعالی است نہ نام او تعالی و نام او تعالی قدیم است و انسان بآن تکلم کردہ نمی تواند بدون اینکہ ہمین کلمہ اللہ از آن نام مقدس قدیم تعبیر نمایند چنانکہ بزرگی میفرماید۔ بیت

ہزار بار بشویم دہن بمشک گلاب ہنوز نام تو گفتن مرا نمی شاید

یعنی از اینکہ نام تو قدیم است و حرف نیست چطور آنرا بزبان آوردہ و گفتہ بتوانم۔ حضرت عروۃ الوثقی خواجہ محمد معصوم مجددی میفرماید۔ مصرع

چو نام این ست تا ہو رچہ باشد

یعنی چونکہ علماء علام نام او تعالی را بطور کامل درک نکردہ اند ذات او تعالی را چگونہ درک کردہ خواہند توانست۔ چنانچہ عدہ از انہا گفتہ اند کہ اللہ از الہ ماخوذ است کہ بمعنائے حیرت است و قت در نام او حیران اند بہ کنہ ذات او کجا خواہند رسید و بعضے از انہا میفرمایند از ولہ ماخوذ است کہ بمعنی حرص و شوق است یعنی مردم بہ بندگی او تعالی شوق مند اند و علما بکدام فیصلہ نرسیدہ اند کہ کلمہ مبارکہ اللہ از الہ ماخوذ است و یا از ولہ۔ پس بذات مقدس کجا خواہند رسید۔

حضرت امام میفرماید، حمد ہیچ حامد بجناب قدس ذات او تعالی نمی رسد بلکہ انتہائی جمیع محامد و ستائش ہا از سراپردہ ہائے عزت او تعالی پایان تر است و ثناء او تعالی را خود

اونعالی ادا کردہ می تواند الخ یعنی حمد عبارت از بیان کمال محمود است درحالیکہ ممکنات کمال ذات اونعالی را درک کردہ نمی توانند پس چگونہ حمد او را گفتہ خواہند توانست ۔حضرت بیدل میفرمایدے

کی ثناے ترا سزاواریم زنخی می زنم و بیکاریم

حضرت امام میفرماید کہ آنحضرت ﷺ کہ حامل لواے حمد است در روز قیامت الخ یعنی در روز قیامت بالاے سر آنحضرت ﷺ یک بیرق ایستادہ می باشد و آنرا لواے حمد گویند حضرت آدم علیہ السلام و تمام پیغمبران در تحت آن لواے حمد اجتماع می ورزند۔ اگرچہ حضرات انبیاے دیگر نیز ہر کدام شان داراے لواے مخصوص می باشند و آن ہمہ لواہا تحت لواے آنحضرت ﷺ قرار دارند و از قرار فرمایشات حضرت امام و حضرت عروۃ الوثقی معلوم می گردد کہ اولیاے کرام نیز ہر کدام داراے لواہاے خاص اند کہ مخلصان شان تحت آن لواہا قرار می گیرند و این لواہا ہمہ پائین تر از لواہاے حضرت انبیاے عظام خواہند بود و لواے سردار دو عالم ﷺ فوق لواہا می باشد۔ چنانچہ حضرت امام بہ خلیفۂ خود سید آدم بنوری فرمودہ اند کہ در روز قیامت یک لواے سبز خواہی داشت کہ مخلصان تو تحت آن لوا جمع میشوند و حضرت عروۃ الوثقی دعا کردہ است کہ بارالہا مرا تحت لواے حضرت مجدد جاے بدہی و تحت آن لواے محترم بداری۔ ازین فرمایشات معلوم است کہ اولیاے کرام ہم لواہا می داشتہ باشند۔ خلاصہ حمد یکہ مقدور بشر است آنرا آنحضرت ﷺ ادا کردہ و سایر اشخاص نتوانستہ اند کہ بآن سویہ اداے حمد نمایند۔ بنابران لواے حمد مخصوص آنحضرت ﷺ گردیدہ زیرا کہ کمالات ذات اونعالی را باندازہ کہ آنحضرت ﷺ میدانند سایر اشخاص بآن سویہ نرسیدہ اند یعنی باندازہ آنحضرت ﷺ بہ کمالات ذاتیہ پے نبردہ اند با وجود آن آنحضرت ﷺ نیز خود را از اداے حمد اونعالی عاجز میدانند۔

حضرت امام میفرماید کہ آنحضرت ﷺ بہترین جمیع مخلوقات است و اکمل ترین مردم است در ظہور کمالات اونعالی در وجود مبارک آنحضرت ﷺ الخ یعنی کمالات ذات اونعالی بہ پیمانہ کہ بوجود مبارک آنحضرت ﷺ ظہور نمودہ در سایر ممکنات بہ آن اندازہ ظاہر نگردیدہ است۔ ازین سبب تجلی ذاتی خاصہ آنحضرت ﷺ بودہ و بحضرات انبیاے دیگر بہ طفیل آنحضرت ﷺ بہ آن تجلی رسیدہ و بہ اولیاے کرام این امت

مرحومہ نیز بہ متابعت آنحضرت ﷺ می رسد و اولیائے امم سابقہ بہ تجلی ذاتی نرسیدہ اند زیرا کہ خود انبیائے سابقہ بہ طفیل آنحضرت ﷺ بہ تجلی ذاتی مشرف اندو بالذات بآن تجلی مشرف نشدہ اند، بنا بران امتان شان ازین نعمت بے بہرہ و بہ تجلی ذاتی نرسیدہ اند زیرا کہ متبوعان شان طفیلی اند بہ تابعان چہ رسد۔ باید دانست کہ ازین جا ہم این امت را خیر الامم می توان گفت۔

حضرت امام میفرماید کہ وجود مبدأ ہر خیر و کمال است و عدم منشا نقص و زوال الخ یعنی ممکنات وجود ندارند و از عدم ساختہ شدہ اند و حقیقت ممکنات عدم است و تجلیات صفات دران عدم جا گرفتہ است یا بہ عبارہ دیگر عدم شرارت خالص و خبث محض است و کمالاتیکہ در ممکنات است از صفات او تعالیٰ است و پر تو لبست از کمالات ذاتیہ او تعالیٰ۔

تبصرہ: ہیولائے وجود مبارک حضرات انبیائے عظام تجلیات است و عدم مثل صورت دراں تجلیات جا گرفتہ است و از سایر اشخاص بر عکس آنست یعنی ہیولائے وجود شان عدم است تجلیات دران جا گرفتہ است۔ ازین سبب حضرات انبیائے عظام معصوم اند و دیگران معصوم نمیباشند زیرا کہ عدم در وجود حضرات انبیائے عظام ضعیف و در وجود دیگران غالب می باشد، خلاصہ حاصل فرمایش حضرت امام اینکہ ممکنات، وجود ندارند بلکہ یک حقیقت موہوم است اما قدرت حق سبحانہ تعالیٰ این حقیقت موہوم را رسوخ و ثبات بخشیدہ است و باین وسیلہ معاملہ تنعیم سرمدی و عذاب ابدی را بہ آن مترتب ساختہ است۔ پس این وہم مانند وہم سوفسطائیہ نمی باشد بلکہ وہم متقن است و وجود منشا خیرات و برکات است۔ ممکنات ازان محروم اند بس علمائے ظواہر کہ برائے ممکن وجود ثابت کردہ اند از حقیقت خبر ندارند کہ وجود منشائے خیرات و برکات می باشد وصوفیہ وجودیہ کہ ممکن را عین واجب پنداشتہ اند و صفات و افعال ممکنات را عین صفات و افعال او تعالیٰ انگاشتہ اند در کشف خود اشتباہ کردہ اند و غیر وجود را کہ ممکنات است وجود پنداشتہ اند یعنی ممکن طوریکہ علمائے ظواہر گفتہ اند دارائے وجود خارجی اصلی نمیباشند و ہکذا ذات و صفات ممکنات نیز چنانچہ کہ وجودیہ گفتہ اند عین ذات و صفات او تعالیٰ نمی باشند بلکہ حقیقت ممکنات عدم است

با انعکاس تجلیات صفات او تعالی در اطراف این موضوع قبلا در مکتوب چہل و سوم حصہ دوم و مکتوب ۶۰ ا حصہ سوم مکتوبات قدسی آیات وغیرہ مکاتیب شرح مفصل دادہ شدہ است۔

حضرت امام میفرماید کہ شیخ محی الدین و تابعان او میفرمایند کہ ذات و صفات ممکنات عین ذات و صفات واجب اند الخ یعنی این طائفہ میگویند کہ غیر از ذات او تعالی ہیچ چیز دیگر وجود خارجی ندارند و میگویند کہ صفات او تعالی نیز وجود خارجی ندارند صرف امتیاز علمی دارند چنانچہ جات علم و قدرت او تعالی وجود خارجی نداشتہ صرف در علم او تعالی یکے از دیگر امتیاز علمی داشتہ میباشند و در خارج این صفات عین ذات می باشند۔ پوشیدہ نماند کہ مراد شیخ اکبر از علم عالمیت او تعالی است نہ صفت علم، زیرا کہ در نزد شیخ اکبر صفت علم و سایر صفات ثمانیہ وجود خارجی ندارند و میگوید کہ در عالمیت او تعالی صفات بہ دو نوع است۔

تبصرہ: امتیاز صفات دو نوع است یکے امتیاز اجمالی است و دیگر امتیاز تفصیلی۔

سوال: در علم او تعالی ہمہ چیز بصورت مفصل و واضح معلوم است در این صورت امتیاز علم اجمالی و تفصیلی چہ مفہوم خواہد داشت؟

جواب: در این جا مراد صوفیہ وجودیہ علمیت و عالمیت او تعالی نبودہ بلکہ آنہا میگویند کہ صفات ثمانیہ او تعالی وجود خارجی نداشتہ بلکہ ظہورات خارجی دارند و ظہورات خارجی صفات ثمانیہ او تعالی دو نوع است۔

۱۔ ظہور صفت العلم است با امتزاج ظہورات صفات دیگر کہ آنرا علم اجمالی و وحدت و تعین اول می نامند۔

۲۔ تنہا ظہور صفت العلم است بدون امتزاج ظہور صفات دیگر کہ آنرا علم تفصیلی و واحدیت و تعین ثانی می گویند پس مقصد از اجمال و تفصیل ظہور اجمالی و تفصیلی صفت العلم است نہ عالمیت او تعالی زیرا کہ عالمیت او تعالی تفصیلی بودہ اجمالی ندارد۔

خلاصہ اینکہ امتیاز اجمالی را تعین اول و امتیاز تفصیلی را تعین ثانی گویند، تعین اول را وحدت و تعین ثانی را واحدیت بنامند و این طائفہ وجودیہ میگویند کہ حقائق ممکنات

اعیان ثابتہ می باشند و در علم ثابت است و حقایق بہ نزد ایشان عبارت از تمیز اجمالی و تمیز تفصیلی صفات است و این حقایق در نزد آنہا دارائے وجود علمی بودہ و وجود خارجی ندارند و ازین سبب میگویند کہ اعیان بوئے وجود خارجی را نشمیدہ است و این کثرتیکہ در خارج دیدہ بیشود و انسان آنرا موجود می پندارد، در حقیقت این کثرت اشیا دارائے وجود خارجی نبودہ بلکہ عکس اعیان ثابتہ اند کہ در نزد آنہا دارائے تمیز علمی می باشند نہ وجود خارجی۔ یعنی ممکنات ظہور خارجی داشتہ و وجود خارجی ندارند چنانچہ عکس شخصی کہ در آئینہ نمایاں می گردد دارائے ظہور خارجی بودہ وجود خارجی ندارد و این ظہور خارجی را صوفیہ وجودیہ بہ سہ نوع تقسیم نمودہ اند۔

اول تعین روحی —— دوم تعین مثالی —— سوم تعین جسدی۔

و این تعینات ثلاثہ را تعینات خارجیہ گویند کہ دارائے ظہور خارجی بیباشند نہ وجود خارجی، ناگفتہ نماند کہ صوفیہ وجودیہ یک طائفہ از اولیاے کرام اند و دوستان حق تعالی می باشند اما بہ نسبت غلبہ محبت ممکن را واجب پنداشتہ اند و در کشف خود اشتباہ کردہ اند و معذور اند چنانچہ عرب می گویند حب الشی یعمی و یصم۔ یعنی محبت یک چیز انسان را کور و کر می گرداند۔ بنابراں ہر چیز را محبوب خود می داند۔ حقیقت این ست کہ قبلاً تذکار یافتہ کہ ذات ممکن عدم است با تجلی صفات او تعالی و ممکن عین واجب نیست چنانچہ کہ صوفیہ وجودیہ گفتہ اند و نیز ممکن وجود ندارد چنانچہ کہ علمائے ظواہر گفتہ اند بلکہ ذات ممکن عدم است کہ حق تعالی بہ آن حقیقت عدمی یک نوع استقرار و ثبات بخشیدہ است پوشیدہ نماند کہ گفتار صوفیہ وجودیہ عقیدہ آنہا نبودہ بلکہ احوال آنہاست کہ در راہ سلوک بر ایشان عارض گردیدہ است و با زاراں می گذرند و سبب آن غلبہ محبت است۔

بیان عالم مثال و ارواح:۔ وطن اصلی عالم مثال فوق عرش و بالاتر ازاں عالم ارواح بیباشد نمونہ عالم مثال در وجود انسان نیز موجود است کہ ما آنرا خیال می نامیم و این خیال یک قوہ موجود است در جوف دماغ انسان کہ ہمہ چیز دراں متصور و معانی در انجا نیز متخیل میگردد۔

تبصرہ: عالم مثال عجائب عالمی است کہ دراں عالم از اجسام و ارواح ہیچ چیز نبودہ

نگر عکوس وصور تمام عالم از قبیل عالم ارواح واجساد و عکس معانی نیز دراں دیدہ می شود و با بعبارۂ دیگر عالم مثال آئینہ تمام عوالم دیگر بودہ و بر عکس سراب می باشد یعنی عالم مثال موجود موہوم نما است وسراب موہوم موجود نما است چنانچہ خیال انسان اگرچہ محسوس ومشہود نیست مگر یک شہر و یا یک چیز دیگر را کہ تصور نمائیم دران واحد آن شہر و یا آن چیز دیگر بواسطہ خیال مشہود ما میگردد۔ لذا خیال موجود موہوم نما است۔ صوفیہ وجودیہ میگویند کہ عکس ہائے موجودات علمی در مرآت ظاہر وجود منعکس گشتہ وجود تخیلی پیدا کردہ اند۔ خلاصہ در نزد این صوفیہ ممکنات دارائے وجود خارجی نبودہ بلکہ وجود تخیلی دارند مرادشان از ظاہر وجود ذات اوتعالی است وآنہا میگویند کہ عکس امتیاز اجمالی وتفصیلی در آئینہ ذات اوتعالی افتیدہ وبصورت عالم نمایاں گردیدہ است۔ تنزلات خمسہ عبارت از تعینات پنجگانہ می باشد صوفیہ وجودیہ علم اجمالی را تعین اول وعلم تفصیلی را تعین ثانی وعالم ارواح را تعین ثالث وعالم مثال را تعین رابع وعالم اجساد را تعین خامس گویند واین تنزلات خمسہ را حضرات خمسہ نیز گویند زیرا کہ در نزد آنہا تنزلات خمسہ عبارت ازین است کہ حق تعالی در ظہورات خود بہ پنج درجہ تنزل فرمودہ یعنی در تنزل اول خود را بصورت علم اجمالی ودر تنزل دوم خود را بصورت علم تفصیلی ودر تنزل سوم خود را بصورت عالم ارواح ودر تنزل چہارم خود را بصورت علم مثال ودر تنزل پنجم خود را بہ صورت عالم اجساد ظاہر ساختہ است واین ظہورات وتعینات پنجگانہ چون تنزل حضرت وجود است ازین سبب آنرا حضرات خمسہ نیز گویند، وبر اساس دلائل متذکرہ در نزد صوفیہ وجودیہ ممکنات وجودات متنزلہ وظہورات حق تعالی است امادر نزد صوفیہ محققین ممکنات عبارت از عدمات متقابلہ است با پر توصفات یعنی عدمات در مقابل صفات اوتعالی واقع وپر تو آنرا گرفتہ وبآن تجلی صفات درخانہ علم ممزوج گردیدہ ودر نتیجہ صفت تخلیق اوتعالی این عدمات ممزوجہ را موجود گردانیدہ است پس حقیقت ممکنات عبارت از عدمات متقابلہ است با پرتوصفات نہ ظہورات خمسہ واعیان ثابتہ۔ پس گفتار صوفیہ محققین نسبت ذل وانکسار وبندگی ممکنات بیباشد وگفتار وجودیہ نسبت یک نوع مناسب ممکنات است

با وتعالی وحالانکہ ممکنات با وتعالی ہیچ مناسبت ندارند۔

سوال: عدم وجود ندارد پس چگونہ وبچہ ترتیب در مقابل صفات او تعالی واقع شدہ بنواند؟

جواب: اگرچہ عدم وجود خارجی ندارد اما وجود علمی داشتہ ودر علم او تعالی موجود است بنابراں در علم او تعالی تجلی یک صفت بیک عدم معین کہ مقابل اوست رسیدہ تجلی صفت دیگر بیک عدم معین دیگر کہ مقابل اوست پرتو انداختہ ودر علم او تعالی ممزوج گردیدہ ودر نتیجہ صفت تخلیق او تعالی این عدمات ممزوجہ را ایجاد کردہ است یعنی پرتو وجود حق تعالی را باین عدمات متقابلہ انداختہ آنہا را موجود خارجی گردانیدہ است. مراد از وجود خارجی وہم منقش می باشد زیرا کہ ممکنات وہم منقش می باشند نہ موجود خارجی۔

تبصرہ: در نزد صوفیہ وجودیہ ممکنات عبارت از موجودات منزلہ وظہورات خمسہ واعیان ثابتہ اند ونزد صوفیہ محققین ممکنات عبارت از عدمات متقابلہ پرتو صفات او تعالی است۔

حضرت امام میفرماید چون در علم وخارج بجز از ذات او تعالی نزد ایشان ثابت نشدہ است الخ یعنی صوفیہ وجودیہ صفات او تعالی را عین ذات او تعالی میدانند وصورت علمیہ صفات را عین ذی صورت یعنی عین صفات پنداشتہ اند وصفات را عین ذات لہذا حکم باتحاد نمودہ وہمہ اوست گفتہ اند یعنی ہمہ ممکنات را ظہورات حق دانستہ وآنہا را حق گفتہ اند۔

حضرت شیخ اکبر این علوم ومکشوفات را مخصوص بہ خاتم الولایت میداند وخود را خاتم الولایت معرفی میکند ومیگوید کہ خاتم النبوت این علوم را از خاتم الولایت اخذ مینماید شارحان کتاب فصوص کہ تصنیف شیخ اکبر است در توجیہ وتعبیر این گفتار شیخ اکبر تکلفاتی کردہ وگفتہ اند کہ شیخ بمنزلہ خزانہ دار است وآنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم بمنزلہ پادشاہ اند پادشاہان از خزانہ داران ہر قدر دارائی را کہ خواستہ باشند اخذ میدارند وبرخی علما این گفتار شیخ را سبب کفر میدانند اما حضرت امام گفتار شیخ را چنین تعبیر میفرمایند کہ سیر شیخ سیر تفصیلی بودہ وسیر آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم سیر اجمالی است زیرا کہ سیر محبوبان سیر اجمالی میباشد تا برسد وبہ سیر تفصیلی ہیچ کس رسیدہ نمی تواند چون تفصیلات وظلال صفات

او تعالیٰ غیر متناہی است، بنا بر آن اگر تفصیل و یا ظل کدام صفت بواسطہ شیخ اکبر کہ از جملہ تابعین و پیروان شریعت و امتان آنحضرت ﷺ می باشد با آنحضرت ﷺ مکشوف شود محل اعتراض و تردید نخواہد بود زیرا کہ ہر کمالیکہ با امت حاصل گردد بہ پیغمبران امت نیز میرسد. خلاصہ اینکہ شان حضرات انبیاء عظام از ظلال بلند بودہ و با صل ارتباط دارد بنا بر آن بہ ظلال التفاتی نمی نماید. پس اگر کدام ظل و یا تفصیلی بواسطہ پیروان و امتان شان با آنحضرت ﷺ مکشوف گردد محل اعتراض نیست بلکہ یک نوع خدمتی است کہ بواسطہ خادمان بمخدومان میرسد و این نوع خدمات سبب افتخار و سعادت خادم است چنانچہ اگر کدام سنگر و یا محلی بواسطہ کدام صاحب منصبی فتح گردد در حقیقت این عمل از شان و شوکت پادشاہ است کہ بواسطہ عسکر و خزانہ او یک محل فتح گردیدہ است و بصاحب منصب بجز از فضیلت جزئی چیزے دیگری عاید نخواہد بود کمال پیروان ہم نتیجہ متابعت سنت سردار دو عالم است. بیت

ازان طرف نہ پذیرد کمال او نقصان ازین طرف شرف روزگار من باشد

تبصرہ: دراین جا دو مذہب موجود است یکے مذہب شیخ محی الدین ابن عربی کہ رئیس و مقتدائے صوفیہ وجودیہ است. دیگرے مذہب حضرت امام ربانی مجدد الف ثانی است کہ مقتدائے صوفیہ محققین می باشد. حضرت شیخ اکبر کہ رئیس و مقتدائے صوفیہ وجودیہ است میفرماید کہ در خارج غیر از ذات او تعالیٰ ہیچ موجودی نیست و صفات ثمانیہ او تعالیٰ نیز وجود خارجی ندارند بلکہ یک صفت از صفت دیگر امتیاز علمی دارد. و این امتیاز دو نوع است چنانچہ شرح این قبلاً تذکار یافت.

خلاصہ امتیاز اجمالی را تعین اول و امتیاز تفصیلی را تعین ثانی میگویند و این طائفہ وجودیہ میگویند کہ این امتیاز اجمالی و تفصیلی حقایق ممکنات اند یعنی امتیاز اجمالی حقیقت آنحضرت ﷺ است و امتیاز تفصیلی حقایق سایر ممکنات و این امتیازات در آئینہ ذات او تعالیٰ کہ در خارج موجود است منعکس و بہ قسم عالم نمایان و متخیل گردیدہ و این حقایق متخیلہ بہ سہ نوع انقسام یافتہ.

الف. عالم ارواح کہ آنرا تعین ثالث می نامند.

ب. عالم مثالی کہ آنرا تعین رابع گویند.

ج۔ عالم اجساد کہ آنرا تعین خامس گویند۔

واین تعینات پنجگانہ را حضرات خمسہ نیز می نامند۔ چون در نزد صوفیہ وجودیہ صفات واجبی عین ذات اند و صورت علمی صفات عین صفات می باشد لہذا انعکاس امتیاز علمی نیز در آئینہ ذات عین ذات است ازہمیں سبب صوفیہ وجودیہ ہمہ اوست میگویند یعنی ہر چیز را ظہور ذات اوتعالی می دانند، اما این گفتار وجودیہ صرف یک احوال است وعقیدہ شان نیست کہ در کشف خود بخطا رفتہ اند واز غلبہ سکر چنین چیزہا گفتہ اند۔ صاحبان سکر معذور اند شاید کہ بہ خطاے کشفی مواخذہ نشوند مگر کسانیکہ بر روے تقلید مانند این طائفہ سکریہ گفتار نمایند مواخذہ وگنہگار می شوند زیرا کہ آنہا صاحب سکر نمی باشند لہذا معذور دانستہ نمی شوند بلکہ این گفتار بدون سکر منجر بہ کفر است۔

تبصرہ: حضرت شیخ اکبر عارف مشہور عالم متبحرے بودہ تالیفات زیادی بیادگار گذاشتہ اند واین گفتار شیخ از احوالات سکر شان می باشد شاید در ثانی از مرحلہ این احوال گذشتہ وبمراتب عالی ارتقاء یافتہ باشد۔ زیرا کہ کمالات واحوال بزرگان ہمیشہ بہ یکسان نماندہ ہر آن روبہ ارتقاء و پیش رفت است، چنانچہ در حدیث شریف آمدہ کہ آنحضرت صلعم میفرمایند "کسی کہ دو روز وے یکسان باشد شخص مذکور در خسران است" یعنی می باید روز دوم او از روز اولش بہتر وروبہ انکشاف وارتقا بودہ باشد۔ بنابران حضرت امام کہ بہ مکشوفات عالی رسیدہ اند دربارہ حضرت شیخ چنین میفرمایند "حضرت شیخ در تحت صفت الحیات حق تعالی کلیۂ دارد" ازین فرمایش معلوم می شود کہ حضرت شیخ بہ صفت الحیات رسیدہ اند وآن یک مقام بسیار عالی است واز مقام توحید وجودی فوق تر است۔

این بود مذہب شیخ اکبر دربارہ حقایق ممکنات کہ در فوق تذکار یافت اما مذہب حضرت امام دربارہ حقایق ممکنات قرار تفصیل ذیل است۔

حضرت امام میفرمایند کہ دقائق کثیر در این مسئلہ مختفی ماندہ است واسرار غامضہ در این باب بر منصۂ ظہور نیامدہ کہ فقیر بہ اظہار آن توفیق یافتہ است وبہ تحریر آن مبشر گشتہ۔ بنابران میفرمایند کہ صفات ثمانیہ واجب الوجود در خارج موجود اند ودر خارج از ذات اوتعالی متمیز می باشند وہمچنین این صفات

از یک دیگر متمایز اند یہ تمیز بے چونی بلکہ تمیز بے چونی در مرتبہ ذات او تعالی نیز ثابت است و با وجود این تمیز بے چونی و وجود خارجی صفات واجبی در خانہ علم نیز تفصیل و تمیز پیدا کردہ اند و در علم او تعالی از ہم یک دیگر انیا زدارند و ہر صفت او تعالی مقابلی دارد در مرتبہ عدم و نقیض میداشتہ باشد در مرتبہ عدم یعنی صفت علم را در مرتبہ عدم مقابلی است و نقیض کہ عدم علم باشد کہ معبر بہ جہل است و صفت قدرت را مقابلی است عجز کہ عدم قدرت باشد و آن عدمات متقابلہ نیز در علم واجبی تفصیل و تمیز پیدا کردہ اند و آئینہ صفات متقابلہ خود ہا گشتہ. چنانچہ میفرمایند نزد فقیر آن عدمات با آن عکوس صفات حقایق ممکنات می باشند الخ یعنی آن عدمات در رنگ اصول و ہیولاے ماہیات ممکنات می باشد و آن عکوس ہمچون صور اند کہ در آن ہیولا جا گرفتہ اند و میفرمایند پس نزد شیخ محی الدین حقایق ممکنات ہمان صفات متمیزہ اند در مرتبہ علم و نزد فقیر حقایق ممکنات عدمات اند کہ نقائص اسما و صفات می باشند۔

بنا بران عکوس اسماء و صفات کہ در آئینہ ہاے عدمات در خانہ علم او تعالی ظاہر گشتہ و بیک دیگر ممتزج شدہ و بعد ازاں قادر مختار پرتو وجود خود را بر این ماہیات ممتزجہ انداختہ آن عدمات متقابلہ را موجودات خارجہ گردانیدہ است، پس وجود ممکن در علم و خارج در رنگ سایہ صفات ممکن پرتو یست از وجود او تعالی و از کمالات تابعہ او تعالی علم ممکن پرتویست از علم او تعالی و ظلی است ازاں کہ در مقابل خود کہ عدم علم است منعکس گشتہ و قدرت ممکن نیز ظل قدرت او تعالی است کہ در عجز کہ مقابل اوست منعکس گشتہ بعد ازاں صفت تخلیق او تعالی این عدمات ممتزجہ را وجود بخشیدہ است یعنی ساختہ در علم پرتو وجود و پرتو صفات او تعالی منعکس گردیدہ بود ذات ممکن عین عدمات و انعکاسات پرتو وجود و صفات او تعالی می باشد، و پرتو وجود و پرتو صفات او تعالی ظل صفات و ظل وجود او تعالی است و ظل شی عین شی نمی باشد بلکہ یک نمونہ و مثالی از شے است۔ پس نزد حضرت امام ممکن عین واجب نباشد و حمل در میان ممکن و واجب ثابت نبود زیرا کہ حقیقت ممکن عدم است و عکوس اسماء و صفات کہ دران عدم منعکس گشتہ نمونہ و مثال آن اسما و صفات است

نہ عین آنہا پس ہمہ اوست گفتن درست نباشد بلکہ ہمہ از وست یعنی ہمہ مخلوق او تعالی است زیراکہ ذات ممکن عدم است و عدم شرارت خالص و خبث محض است و کمالاتیکہ در ممکن نمودار است از وجود و صفات این ہمہ مستفاد از ذات او تعالی است و پرتویست از کمالات ذاتیہ او تعالی پس "ناچار او تعالی نور آسمانہا و زمینہا باشد" و ماورای او تعالی ہمہ ظلمات است از ین تحقیق حضرت امام معلوم گشت کہ عالم در خارج بوجود ظلی موجود است چنانچہ او تعالی در خارج بوجود اصلی موجود است یعنی حضرت امام ممکنات را در خارج موجود میدانند و حضرت شیخ بہ وجود خارجی ممکنات قایل نمی باشد بنابراں بہ مذہب حضرت شیخ در بین ممکن و واجب حمل جائز است و در مذہب حضرت امام در بین ممکن و واجب حمل جایز نیست زیراکہ تعدد خارجی مانع حمل است و وحدت خارجی سبب صحت حمل است چنانچہ زید قائم چونکہ در خارج زید و قائم ہر دو یک شخص است بنابراں حمل زید قائم صحت دارد و زید عمر کہ در خارج متعدد است حمل در بین شان جائز نیست و گفتہ نمی شود کہ زید عمر است زیراکہ در خارج دو وجود است و در قضیۂ زید قائم در خارج یک وجود است ۔ بنابران حمل در این جا صحت دارد پس بر روے دلائل مذکرہ واجب را ممکن گفتن و ممکن را عین واجب دانستن صحت ندارد و مسئلہ وحدت الوجود نیز حقیقت نداشتہ صرف بیان احوال و مرتبہ سکر است ۔ خلاصہ واجب در خارج وجود جداگانہ داشتہ و ممکن نیز در خارج وجود جداگانہ دارد لہذا حمل یکے بر دیگرے ممتنع است این قدر ہست کہ در واجب وجود اصلی است و در ممکن وجود ظلی ۔ خلاصہ اینکہ حضرت شیخ اکبر ممکنات را موجود خارجی نمیدانند بلکہ ظہورات خارجی میدانند ۔ حضرت امام برعکس ممکنات را موجود خارجی میدانند و میفرمایند کہ وجود خارجی دو نوع است یکے وجود خارجی اصلی است و دیگرے وجود خارجی ظلی کہ آنرا وہم متقن می گویند ۔ حضرت امام میفرمایند کہ اگر صوفیہ بوجود خارجی عالم قول میکردند ہرگز عالم را واجب نمی گفتند و اگر علماے ظواہر ازین دقیقہ آگاہ می گشتند کہ وجود عین خیر و کمال است عالم را دارا ے وجود نمی گفتند زیراکہ عالم در ذات خود خیر و کمال نداشتہ و ذات او عدم است ۔

امکان مناسب است، زیرا کہ صفات ثمانیہ در وجود و بقا باو تعالیٰ محتاج اند پس در مفہوم تصوری صفات امکان مناسب است اگرچہ در ذات خود از وجود و وجوب بلند می باشند۔ حضرت امام میفرمایند کہ محبوسان عقال عقل ازین معرفت چہ دریابند و غیر از انکار نصیب شان چہ خواہد بود الخ یعنی کسانیکہ عروج شان از اندازہ ادراک عقل بلند تر رفتہ باشد مفہوم و حقایق این معرفت را خواہند فہمید و کسانیکہ بآن درجہ نایل نگردیدہ باشند مفہوم این معرفت را درک نخواہند کرد۔

تبصرہ: بعض عارفان از مرتبۂ خیال می گذرند و معارف ذات مقدس از ادراک خیال فوق تر است و بعض درجیات این جہان نمی گذرند بنا برآن از ادراک ذات مقدس عاجز اند و عقل در چیزہای غیب عاجز است، ادراک آں امور وظائف عناصر بلکہ وظیفہ عنصر خاک و ہیئت وحدانی انسان است۔

مکتوب سوم

حضرت امام درین مکتوب میفرمایند کہ معاملہ آفاق و انفس داخل ظلال است الخ یعنی تجلیاتیکہ در آفاق و انفس دیدہ میشود تجلیات ظلی میباشد تجلیات اصلیہ بیرون آفاق و انفس یعنی در سیر اقربیت دیدہ میشود تجلیات ظلی در وقت ولایت صغریٰ می باشد شروع تجلیات اصلیہ در وقت شروع ولایت کبریٰ است کہ ولایت انبیاء عظام است و کمالات نبوت انبیاء عظام بہ تجلیات ذات او تعالیٰ مربوط است و آن چیزے را کہ بعض از صوفیہ کرام از تجلی افعال بیان کردہ اند عین تجلی فعل حق نبودہ بلکہ تجلی ظلی فعل حق تعالیٰ است و معلوم است کسانیکہ بخود فعل نرسیدہ باشند و ظل فعل را اصل فعل بدانند بذات و صفات او تعالیٰ کجا رسیدہ خواہند بود۔

مصرع تا یار کرا خواہد و میلش بہ کہ باشد

حضرت امام میفرمایند ہرچہ در مرایاے آفاق و انفس ظاہر شود بداغ ظلیت متسم است پس سزاوار نفی بود الخ یعنی تجلی کہ در آفاق و انفس دیدہ میشود آنرا بکلمہ لا الٰہ نفی باید نمود

تا بمرتبۂ اثبات برسد و از آفاق و انفس گذشتہ بوصول صفات او تعالی و فوق آن کہ مقام شیونات واعتبارات و مرتبۂ ذات مقدس است برسند۔ بیت

از خود چو گذشتی ہمہ عیش است و خوشی

بیت تا تو دربند خویشتن باشی عیش گوئی دروغ زن باشی

حضرت امام میفرمایدکہ دائرہ ظلیت بہ نہایت انفس منتہی میگردد الخ یعنی تا وقتیکہ تجلی در آفاق و انفس دیدہ میشود تجلی ظلی است پس بایدکہ سالک از آفاق و انفس بگذرد و متوجہ اصل گردد۔ حضرت امام میفرماید، فعل و صفت نیز ہرچند فی الحقیقت ظلال حضرت ذات اند اما داخل دائرہ اصل اند و ولایت این مرتبہ ولایت اصلی است الخ یعنی تجلی ظلی آنست کہ تجلی خود فعل وصفت نبودہ باشد بلکہ تجلی ظلی از ظلال فعل و یا ظلی از ظلال صفت بودہ باشد چنانچہ تخلیق و ترزیق کہ حادث و از ظلال می باشد و تجلی خود فعل و خود صفت داخل تجلیات اصلیہ می باشد چنانچہ تکوین و صفات ذاتیہ دیگر اگرچہ فعل و صفات ظلال ذات او تعالی می باشند مگر داخل دائرہ اصل اند و از ممکنات نبودہ بلکہ واجبات اند۔

حضرت امام میفرماید، منتہیان دائرہ ظل را تجلی برقی بیسر است الخ یعنی کسیکہ بہ انتہائی دائرہ ظل برسد تجلی اصل بقسم برق و یک لمحہ باآنہا میرسد مگر دائمی نباشد اما کسانیکہ از دائرہ آفاق و انفس گذشتہ و باصل رسیدہ باشند این تجلی ہائے برقی در حق ایشان دائمی میگردد زیراکہ این طبقہ از مرتبۂ ظلال باصل رسیدہ اند۔ حضرت امام میفرماید بلکہ معاملہ این بزرگواران از تجلیات ظہورات فوق است الخ یعنی در این مرتبہ این بزرگواران متوجہ ذات مقدس اند و بہ تجلی اصل ہم کہ فعل و صفات باشد التفاتی ندارند۔ بیت

حسن تو چنان کردمرا زیر و زبر کز خال و خط و زلف توام نیست خبر

مصرع رخسار من این جا و تو در گل نگری

تبصرہ: شہود خود شئی دیگر است و شہود تجلی شئی دیگر، چنانچہ شہود زید در آئینہ دیگر است

ودیدن خود زید دیگر یعنی دیدن عکس زید را در آئینہ اصل زید نمی گویند بلکہ ظہور زید میگویند ودیدن خود زید را ظہور و تجلی نمی گویند بلکہ آنرا شہود و اصل میگویند۔ باید دانست کسانیکہ بروئیت معشوق سرفراز شدہ باشند بہ تمثال وصورت او التفاتی نمی نمایند، زیرا کہ آن کمال وحسن وجمال کہ درخود مطلوب است در تمثال و تجلی آن دیدہ نمی شود۔ بیت

گر مصو صورت آن دلستان خواہد کشید حیرتی دارم کہ نازش راچسان خواہد کشید

خلاصہ اینکہ ظہور و تجلی بر ترقی انتہاے ولایت صغری وقدم اول ولایت کبری است کہ ولایت انبیاے عظام است۔ حضرت امام میفرماید کہ از کمالات نبوت انبیاء چہ گفتہ شود کہ بدایت نبوت نہایت آن ولایت است الخ یعنی نہایت ولایت کبری بدایت کمالات نبوت است وہنوز نہایت کمالات نبوت در پیش است کہ بیان وادراک آن کمالات از مرتبۂ ولایت بلند بودہ ومربوط تجلیات ذاتیہ می باشد مگر بعضے مرادان ومحبوبان کہ بہ منصب امامت سرفراز وبہ نہایت کمالات مقام نبوت مشرف شدہ باشد از کمالات نبوت آگاہ اند وآنہا اقل قلیل می باشند۔ مصرع

نہ ہر کہ سر بہ تراشد قلندری داند

حضرت امام میفرماید سیر یکہ بعد از آفاق وانفس میسر می گردد سیر در اقربیت حق است الخ یعنی وقتیکہ سالک از آفاق وانفس میگذرد معاملہ او باقربیت می رسد وسیر او در فعل وصفت او تعالی آغاز میشود فعل وصفت او تعالی از خود عارف بعارف نزدیک تر است وہمچنین ذات او تعالی از خود عارف واز فعل وصفت او تعالی بعارف نزدیک تر است وسیر اقربیت از دائرہ خیال ووہم بیرون است یعنی سلطنت خیال تا دائرہ آفاق وانفس است وبیرون از آفاق وانفس خیال جولانگاہ ندارد۔ ناگفتہ نباید گذاشت کہ اولیاے کرام دو نوع اند: قسمتی از بزرگان در حیات دنیاوی از مرتبہ خیال ووہم نمی گذرند یعنی در مرتبہ ولایت صغری قرار دارند برخی از اولیاے کرام در حیات دنیاوی از مرتبۂ وہم وخیال گذشتہ اند وادراک شان موقوف بہ خیال نمی باشد۔ پس این بزرگان با دراک مراتب وجوب مشرف وبولایت کبری رسیدہ اند بلکہ بوصول بلاکیف بذات مقدس واصل

شده اند ولایت صغریٰ منحصر بدائره آفاق وانفس است وتجلی که دراین مرتبه میسر می گردد، ظلال مراتب وجوب است و یا بعبارت دیگر مشهود مراتب آفاق وانفس ظلال فعل وصفت است نه خود فعل وصفت بدلیل اینکه شهود فعل وصفت او تعالیٰ در آفاق وانفس گنجایش ندارد و مراتب آفاق وانفس لیاقت دریافت آنرا ندارند شهود فعل وصفت او تعالی در سیر اقربیت است در مرحله اقربیت عارف از شهود آفاق وانفس می گذرد و به تجلی فعل وصفت او تعالیٰ مشرف می شود که از خود او به او نزدیک تر است۔

تبصره: قبلاً تذکار رفت که فعل وصفت او تعالی به نسبت ما به ما نزدیک تر است بیان آن قرار ذیل است که ماهیت دو نوع می باشد یکے ماهیت اصلی و دیگرے ماهیت ظلی۔

در ماهیت اصلی خود شئی نسبت به همه اشیاء بذات خود نزدیک تر است، اما در ماهیت ظلی که ظلی یک شئی دیگر واقع شده باشد یعنی وجود آن ظل مربوط بوجود اصل آن ظل می باشد در صورتیکه وجود ظل مربوط بوجود اصل بوده باشد پس از خود ظل نسبت به ظل اصل به ظل نزدیک تر است زیرا که وجود و بقاے ظل بواسطہ اصل است نه بماهیت ظلی خود، چون ممکنات ظلال ومخلوق و پرتو صفات واجب تعالی است وممکنات یکے ماهیت ظلی است بنابراں براے ماهیت امکانی عالم وجوب به نسبت خود عالم امکان نزدیک تر است زیرا که ممکنات ظل فعل او تعالی است بنابراں فعل او تعالیٰ به ممکنات به نسبت خود ممکنات نزدیک تر است و چوں فعل او تعالی ظل صفت او تعالیٰ است پس صفت او تعالی به نسبت خود ممکن و به نسبت فعل او تعالی بعالم امکان نزدیک تر است۔ چون صفات نیز ظلال ذات مقدس او تعالی است بنابران براے عالم امکان به نسبت خود امکان و به نسبت فعل وصفت او تعالی ذات مقدس او تعالی بعالم نزدیک تر است۔ خلاصه براے ظل به نسبت خود ظل اصل به ظل نزدیک تر است میخواهم که دراین جا از یک مثال عامیانه کار بگیرم۔

مثال: اگر شعاع آفتاب در یک منزل به اندازه دو متر روشنی انداخته باشد و اگر یا یک متر آنرا ذریعه پرده بپوشانیم روشنی یک متر دیگر در انجا باقی خواهد ماند و اگر آفتاب که اصل آن روشنی است

غروب کند تمام آن دو منر روشنی از بین می رود پس معلوم گردید کہ ماہیت ظلی نسبت بہ خود ماہیت ظلی ماہیت اصلی نزدیک تر است۔

حضرت امام میفرماید، بشنو آنکہ گفتیم کہ در آفاق و انفس تجلیات ظلال افعال و ظلال صفات است الخ یعنی خلاصہ فرمودہ حضرت امام این است کہ تکوین از صفات حقیقیہ می باشد و جزئیات صفت تکوین چون تخلیق، ترزیق، احیا و اماتت و انعام و ایلام وغیرہ ظلال تکوین اند پس کسب زید نیز یک ظلی از ظلال بعیدہ تکوین است وقتیکہ در نظر سالک کسب زید از زید منتفی گردد و سالک فاعل آن فعل و فاعل آن کسب حق تعالی را بداند غلط می کند زیرا کہ فاعل آن کسب خود زید است پس ظہور این حالت را کہ تجلی افعال گفتہ اند اشتباہ کردہ اند چہ این تجلی تجلی فعل حق نیست بلکہ تجلی یک ظلی از ظلال بعیدہ فعل حق است یعنی خود فعل حق کہ عبارت از تکوین است از دائرہ امکان بیرون بودہ و ظلال آن در عالم امکان می باشد پس نسبت کسب زید را از زید منتفی دیدہ و فعل او را فعل حق دانستن شہود تجلی افعال او تعالی نیست بلکہ شہود یک ظل از ظلال بعیدہ فعل او تعالی است بنا بران ظہور این حالت را تجلی افعال گفتن درست نباشد بلکہ تجلی ظل از ظلال بعیدہ فعل او تعالی است بدلیل این کہ خود فعل او تعالی در آفاق و انفس گنجایش نداشتہ بلکہ ظل آن در آفاق و انفس می باشد یعنی تا کہ سیر سالک در آفاق و انفس است داخل ظلال است و جولانگاہ وہم و خیال است، اما زمانیکہ از آفاق و انفس گذشت و بہ سیر اقربیت رسید آنگاہ از جولانگاہ وہم و خیال بیرون شدہ و بہ تجلی خود فعل و صفت میرسد۔ بلکہ بالاتر از ان نیز ترقیات میفرماید و بواسطہ متابعت آنحضرت ﷺ بہ کمالات نبوت انبیاے عظام نیز مشرف خواہند شد۔

سوال: عارفیکہ در استعداد خود قابلیت وصول این مراتب را نداشتہ باشد، آیا بہ توجہ مرشد کامل و مکمل باین مراتب مشرف شدہ می تواند یا خیر؟

جواب: بلی مریدیکہ استعداد مراتب عالیہ را نداشتہ باشد باز ہم بہ توجہ مرشد کامل بمقامات عالیہ کہ فوق استعداد اوست مشرف شدہ می تواند۔ بیت

مور مسکین ہوسی داشت کہ در کعبہ رسد
دست بر پائے کبوتر زد و ناگاہ رسید

یعنی رسیدن عارف بآن مراتب و مقامات عالی صرف برروے متابعت سنت و تربیت پیر کامل و جذبہ خداوندی امکان پذیر است ورنہ عارف کجا و آن مراتب و مقامات کجا۔ متابعت است کہ تابع را برنگ متبوع خود میگرداند۔

تبصرہ: خیال ناجاے میرسد کہ نمونہ آن در این جہان بودہ باشد ذات و صفات او تعالیٰ در این جہان نمونہ ندارد بنابرآن خیال در انجا رسیدہ نمی تواند و علم با یک ظل بعید علم او تعالیٰ است نہ نمونہ خود علم۔ حضرت امام میفرماید، کہ وجوب وجود چونکہ نسبت و اضافت است الخ

سوال: وجوب وجود کہ صفت حق تعالیٰ است آیا صفت فعلی است و یا صفت ذاتی۔

جواب: از فرمایش حضرت امام معلوم گردید کہ صفت فعلی است زیرا کہ اضافت است و وجوب مضاف است بوجود۔ بنابران مناسبت بہ صفات فعلیہ دارد نہ بہ صفات ذاتیہ۔

حضرت امام میفرماید، از این بیان لازم می آید کہ وجوب وجود در مرتبہ ذات و صفات او تعالیٰ و تقدس ثابت نباشد زیرا کہ آنرا از صفات اضافیہ میدانیم پس وجوب از ذات و صفات او تعالیٰ مسلوب گشت و این خلاف مقرر است۔ جواب این سوال را حضرت امام در مکاتیب قبلی شان تذکر دادہ بودند کہ ذات مقدس و صفات عالیہ او تعالیٰ بوجود موجود نگشتہ اند و وجوب و امکان فرع وجود اند چون در مرتبہ ذات مقدس وجود راکہ از صفات او تعالیٰ بودہ گنجایش نباشد زیرا کہ ذات حق از مرتبہ صفات بلند تر است پس وجوب راکہ فرع وجود است چگونہ گنجایش خواہد بود۔

سوال: از این بیان معلوم می شود کہ واجب تعالیٰ را واجب نگوئیم و ممکن و ممتنع ہم گفتہ نمی توانیم، پس شق رابع پیدا شد علاوہ بر وجوب و امکان و امتناع، وحال آنکہ مفہومات از این سہ قسم بیرون نیست۔

جواب: حضرت امام این اشکال فوق را چنین جواب میدہد: ذات و صفات او تعالیٰ در نفس خود از وجوب و وجود بلند تر است اما زمانیکہ ذات و صفات او تعالیٰ منصور گردد وجوب متا۔

مفہوم ذات مقدس است وامکان مناسب مفہوم صفات است وذات وصفات درنفس خود از وجوب ووجود بلند است وامکان ووجوب وامتناع فرع وجود اند وقتیکہ خود وجود را آنجا گنجایش نباشد انواع او چگونہ گنجایش خواہد داشت. خلاصہ حاصل فرمایش حضرت امام این است کہ ذات حق تعالیٰ درنفس خود از وجوب ووجود ومعبودیت ومسجودیت والوہیت واز ہمہ صفات برتر است زیرا کہ این ہا ہمہ نسبت اند وذات مقدس او تعالیٰ از ہمہ نسبت ہا منزہ است بنا بران دران مرتبہ مقدسہ نہ وجوب را گنجایش است نہ وجود را پس چون وجوب ووجود را آنجا گنجایش نیست امکان وامتناع را چہ مجال خواہد بود رسیدن باین معرفت کہ ذات او تعالیٰ بوجود موجود نیست خاصہ انبیاے عظام است وبعض اولیاے کرام بہ تبعیت انبیاے عظام باین معرفت سرفراز اند اما اقل قلیل اند واکثر اولیاے کرام در ولایتِ صغریٰ وبرخی بولایت کبریٰ رسیدہ اند امامشرف شدن بہ کمالات نبوت کہ وصول بذات بحت او تعالیٰ است از جملہ نادرات واقل قلیل است ومقدم ترین واصلان این مقام بعد از صحابہ کرام حضرت امام خواہد بود۔ بیت

سرشہد مگو کہ کوہ طور است | بام ودرش ہمہ زنور است

بیت نبی نیست لیکن برنگ نبی | بجوشد زکویش ہزاراں ولی

تبصرہ: کمالات ولایت انبیاے عظام تعلق بہ صفات او تعالیٰ داشتہ وکمالات نبوت انبیاے عظام بہ کمالات ومعارف ذات بحت او تعالیٰ مربوط است چون کمالات ولایت انبیاء بکمالات نبوت انبیا نمیرسد پس ولایت اولیا ازان کمالات عالیہ چہ خبر خواہد داشت بنا بران کسانیکہ ولایت را از نبوت افضل گفتہ اند سبب آن اینست کہ این طبقہ بزرگان از حقائق معارف نہائی بے خبر بودہ وبآن مرتبہ عالیہ نرسیدہ اند ورنہ کمالات ولایت درجنب کمالات نبوت بہ منزلہ قطرہ بمقابل دریاے بے پایاں ہم نمی باشد۔ بزرگانیکہ ولایت را از نبوت افضل گفتہ اند دلیل شان این است کہ در ولایت توجہ بحق است ودر نبوت توجہ بخلق لہذا درنزد آنہا توجہ بحق بہتر است از توجہ بخلق و بمقابل دلائل فوق شان چنین جواب ارائہ میگردد کہ توجہ بحق مانند شخص است کہ متوجہ آب دریا بودہ

وہنوز بآن دریا نرسیدہ وظرف خودرا از آب دریا پُر ساختہ است ولی توجہ بخلق مانند توجہ شخصی است
کہ بدریا رسیدہ وظرفہائے خودرا از آب دریا پُر ساختہ وازان بمردم می نوشاند پس دربین این دو شخص
کہ یکے صرف متوجہ دریا بودہ وہنوز بدریا نرسیدہ وازان کدام استفادہ کردہ نتوانستہ است اما شخص دیگری
کہ بدریا رسیدہ وخودرا سیراب نمودہ ودر عین حال ظروف خودرا نیز از آب دریا پُر ساختہ ازاں جا
مراجعت کردہ بمردمان دیگرہم ازاں ابیکہ آوردہ است می نوشاند دربین این دو نفر فرق زیاد موجود است
یعنی شخص اول کہ در مسافہ راہ قرار داد وشخص دومی کہ بمنزل رسیدہ وازآنجا مراجعت ہم نمودہ است
یکے بادیگرے قابل مقایسہ نیست ۔ اولیاے کرام کہ در ظلال قرار دارند وہنوز بمراتب اصل نرسیدہ اند
مانند شخص اول آنکہ ہنوز در مسافہ راہ قرار داشتہ وبمنزل نرسیدہ اند، اما انبیاے عظام مانند شخص دوم اند
کہ بمراتب اصل رسیدہ وازآنجا رجوع نمودہ وبدعوت خلق اشتغال دارند۔ بنا برآن دربین ولایت و
نبوت فرق زیاد موجود بودہ یعنی ولایت بانبوت قابل مقایسہ نیست۔ ونیز ناگفتہ نباید گذاشت کہ
درنزول نیز دربین انبیاے عظام واولیاے کرام فرق زیاد موجود است چنانچہ اولیاے کرام در وقت
نزول در ظاہر توجہ بخلق دارند ودر باطن توجہ بحق یعنی روح شان متوجہ عالم قدس بودہ ونفس شان
متوجہ خلق است ۔ زیرا کہ اینہا ہنوز از کمالات عروج فارغ نشدہ اند ومراتب بلند تری را در پیش
دارند تا بہ آن مراتب برسند۔ اما انبیاے عظام در نزول بظاہر وباطن متوجہ خلق وبدعوت آنہا
مشغول اند زیرا کہ این حضرات حصول کمالات عروجی را باتجام رسانیدہ اند، بنا براں دعوت این بزرگان
تمام تر وکامل تر است وارشاد شان مؤثر تر است ناگفتہ نماند اولیائیکہ بکمالات نبوت مشرف شدہ باشند نیز
بمثل انبیاے عظام بظاہر وباطن متوجہ بارشاد ودعوت خلق اند واین طائفہ اقل قلیل اند۔

مکتوب چہارم

حضرت امام میفرماید کہ صوفیہ سیر آفاقی را علم الیقین دانستہ وعین الیقین وحق الیقین را
در سیر انفسی قرار دادہ اند الخ

تبصرہ: علم الیقین عبارت از دانستن آثار و علامات و ظلال مطلوب است عین الیقین عبارت از رسیدن بخود مطلوب است و حق الیقین عبارت از منعکس شدن است بانعکاس صفات مطلوب بعد از وصول بمطلوب ناگفته نماند کہ ممکنات اگر آفاق باشد و یا انفس آثار و علامات مطلوب می باشد و عین مطلوب گفتہ نمی شوند پس سیر در آنہا از قسم علم الیقین است و تجلی کہ در آنہا دیدہ شود آن نیز از آثار بعیدہ مطلوب است نہ خود مطلوب۔ و صفات فعلیہ و ذاتیہ نیز ظلال مطلوب اند و عین مطلوب نمی باشد پس سیر آنہا نیز از قسم علم الیقین است کہ بہ سیر اقربیت مسمی است زیرا کہ افعال و صفات او تعالیٰ بہ بندہ از خود بندہ نزدیک تر است و عین الیقین و حق الیقین وصول بذات بحت او تعالیٰ است کہ ہنوز در پیش است۔ بنا بر آن حضرت امام میفرماید کہ علم الیقین دارائے اجزائے ثلاثہ می باشد یعنی سیر آفاقی مرتبہ اول علم الیقین سیر انفسی مرتبہ دوم علم الیقین سیر اقربیت کہ سیر در ظلال صفات و خود صفات است از جملہ اجزاء سوم علم الیقین است پس صوفیہ کرام از سہ شطر علم الیقین دو شطر آنرا طے کردہ و آنرا عین الیقین و حق الیقین پنداشتہ اند و یک شطر علم الیقین کہ سیر صفات اضافیہ و صفات ثبوتیہ است ہنوز بآن رسیدہ اند در حالیکہ مراتب اجزائے ثلاثہ علم الیقین راطے نکردہ باشد وصول بمرتبہ عین الیقین و حق الیقین کجا میسر خواہد بود، و وصول بلا کیف بذات او تعالیٰ عبارت از مراتب عین الیقین و حق الیقین می باشد کہ ہنوز بآن مرتبہ مقدسہ نرسیدہ اند۔

حضرت امام میفرماید کہ از خود عین الیقین و حق الیقین چہ بیان کردہ شود و اگر گفتہ شود کہ فہم کند و چہ فہم کند الخ یعنی از این فرمایشات حضرت امام معلوم می گردد صوفیہ کرام کہ ذات بحت او تعالیٰ بوصول بلا کیف مشرف نشدہ باشند از ادراک کمالات محمود بے بہرہ اند پس حامد یکہ از کمالات محمود و از ادراک کمالات محمود عاجز و بے بہرہ بودہ باشند حمد و ثنائے ہیچ حامد چگونہ مناسب شان محمود خواہد بود۔ مقصد از ین بیان این است کہ صوفیہ کرام کہ ہنوز بمرتبہ وصول بلا کیف ذات بحت او تعالیٰ مشرف نشدہ اند ۔ ۔ ۔ ۔ ۔ ۔ ۔ ۔ و در مراتب ظلال قرار دارند خود را کامل تصور

تفرمایند و مراتب شطر دوم و سوم علم الیقین را مراتب عین الیقین و حق الیقین گمان نکنند چہ اکثر اولیاے کرام بآن مراتب مشرف نشدہ اند و بعد از قرون ثلاثہ تا بالف ثانی عدہ محدودی از اولیاے کرام بکمالات اصلیہ مشرف و اکثر شان در ظلال قرار داشتہ اند چنانچہ حضرت امام میفرماید کہ این علوم و مکشوفات بعد از الف ثانی بظہور آمدہ است و صاحب این علوم مجدد این الف است الخ یعنی معارفیکہ درباره صفات و ذات بحت او تعالی تذکار گردیدہ علامات تجدید و مجددیت صاحب این معارف است و عارفان دیگر بآن نہ رسیدہ و ہمکذا حضرت امام میفرماید کہ در ہر مائة و ہر صد سال مجددی بوجود می باید مگر بین مجدد مائة و مجدد الف فرق بسیار موجود است یعنی مائة نسبت بہ الف دہم حصہ آن است بنا بر آن مجدد مائة بہ دہ یک کمالات مجدد الف ہم نہ رسیدہ است و میفرماید مجدد کسی است فیوضات کہ در آن وقت با اولیاے آن امت می رسد بتوسط او می رسد و ہمکذا میفرماید کہ مجدد کسے است کہ اقطاب و اوتاد و بدلاء و نجباء بظلال مقامات او خرسند و اقعا تفصیلاتیکہ حضرت امام درباره صفات مقدسہ او تعالی بیان کردہ اند تا امروز در ہیچ کتب اولیاے متقدمین و یا متاخرین باین تفصیل و بیان دیدہ نشدہ است حتی علما اشعریہ و ماتریدیہ یعنی علماے کلام اہل سنت نیز این دقایق و باریکی ہاے علوم حضرت امام برخوردار نمی باشند۔ بدلیل اینکہ آنحضرت ﷺ بحضرت امام بشارت دادہ اند کہ "تو در علم کلام مجتہد می باشی" شاید این گونہ بشارت بسیار علما میسر نشدہ باشد۔ تفصیلات کہ حضرت امام درباره صفات ثمانیہ فرمودہ اند کہ کدام شان مبداء فیض کدام پیغمبر بودہ و کدام شان مبدا فیض کدام پیغمبر است، در ہیچ کتاب یافتہ نمی شود کشف یا نند حضرت امام است کہ بایں اسرار دقیقہ رسیدہ است۔

بنا بر این معارف قدسیہ حضرت امام کہ در ذات و صفات او تعالی تذکار یافتہ است از افہام و سویہ صوفیہ و علماے کرام بسیار عالی و بلند است۔ خواجہ محمد ہاشم کشمی بدخشی را کہ در سفرے صحبت یکے از علماے متبحر و مشہور دست داد آن عالم در ضمن مصاحبہ ہا اظہار داشت کہ شما درباره حضرت شیخ احمد مبالغہ می نمائید و آنرا مانند حضرت امام مہدی موعود می پندارید و اگر حضرت ایشان چنین

یک شخصیت عالی و دارای چنین یک اوصاف می بود می بائیست از آنحضرتؐ درباره وی دریکی از احادیث بیان و اشاره به ثبوت می پیوست چنانچه درباره حضرت امام مهدی موعود در احادیث اشاره گردیده است۔

خواجه محمد ہاشم مبفر ماید بجواب او گفته شد که آیا در نزد تان کدام کتابے از کتب احادیث موجود است یا خیر۔ بجواب فرمودند که فعلا جمع الجوامع سیوطی ہمراه من است و آنرا ملاحظه آرائه داشتند ہمان بود که درباب فضایل این امت حدیثی به نظر رسید که آنحضرتؐ فرموده اند" در امت من شخصی بوجود خواہد آمد که واسطه دربین بحرین بوده و مصلح دربین طائفتین بوده باشد و با وگفتم که در مکتوبات دیده باشید که حضرت امام خود را صله بحرین و مصلح الفئتین نوشته است بعد از آں عالم مذکور اظهار داشت که ہمچنین خواہد بود۔

تبصره: واسطه دربین بحرین باین معنی است که بحر ظاہر شریعت و بحر باطن شریعت را تطبیق می دہد و نیز بحر ملاحت و صباحت را که ولایت محمدی و ابراہیمی است باہم ممتزج می گرداند و مصلح طائفتین باین معنی است که دربین طبقه صوفیه کرام و علماے ظواہر ارتباط و توافق نشان داده علماے ظواہر را از باطن شریعت مطلع می سازند و معارف صوفیه وجودیه را تاویل داده بظاہر شریعت تطبیق می دہد و ہکذا یکی از علماے معروف که شرف ہمسائگی حضرت امام را داشتند چنین مبفر ماید۔

وقتیکه آثار و کتب بزرگان را می خواندم ہمان بود که از مطالعه سوانح بزرگان گذشته اشتباہی بخاطرم خطور می کرد و باخود می گفتم که شاید مخلصین آنہا درباره زہد و کثرت تقوی شان مبالغه کرده باشند و از خود چیزہاے نوشته باشند و بانتشار سپرده باشند و خود آنہا آنقدر ریاضات نکرده باشند اما زمانیکه استغراق و کثرت زہد و تقوی و عبادات حضرت امام ربانی را دیدم از اندیشه قبلی خویش نادم و پشیمان گردیدم و بالآخره باین نتیجه رسیدم آثار و کتب که در مورد فضائل بزرگان گذشته تحریر یافته است بمراتب از فضائل واقعی شان کمتر نوشته شده باشد یعنی درباره فضائل آنہا طوریکه شاید تحریر نیافته باشد۔

تبصرہ: خلاصہ فرمایش قبلی حضرت امام این است کہ آفاق و انفس بمنزلہ آئینہ اند و معلوم است کہ در آئینہ خود شی ظاہر نمی شود بلکہ عکس و تمثال و ظل شی دیدہ میشود۔ پس مشہود آفاق و انفس یک تجلی و تمثال و ظل بعیدہ حضرت وجوب است نہ خود وجوب۔ بنا بران در آفاق و انفس ظلال مطلوب است نہ خود مطلوب۔ و عین الیقین و حق الیقین ورای آفاق و انفس می باشد و صاحبان عین الیقین و حق الیقین اقل قلیل اند۔

مکتوب پنجم

حضرت امام میفرمایند کہ صفات واجبی او تعالیٰ کہ درخارج موجود اند و قیام بذات او تعالیٰ دارند دو اعتبار دارند، اول آنکہ در نفس خود ہا و حقیقت خود ہا موجود می باشند۔ دوم آنکہ قیام بذات او تعالیٰ دارند۔ این صفات باعتبار اول چون مناسبت بعالم امکان دارند مبادی فیوض عالم اند و باعتبار دوم چون قیام بذات او تعالیٰ دارند از عالم مستغنی اند و بعالم تعلق ندارند و این دو اعتبار ورای فرق زیاد می باشد۔ حضرت امام میفرمایند این فقیر با وجود جذب قوی و سرعت سیر مسافہ این دو اعتبار را نزدیک با پانزدہ قطع کردہ است یعنی صفات او تعالیٰ نیز بمنزلہ دیگر اعراض دارای دو حیث می باشند، اول حیث وجود آنہا فی نفسہا، دوم حیث قیام آنہا بذات او تعالیٰ۔ عارفیکہ از وجود خود صفات مقدسہ بہ مرتبہ قیام آنہا میرسد سیر عروج شان مدت پانزدہ سال را احتوا می نماید در حالیکہ آن ہم از جملہ محبوبین باشند غیر محبوبین این مسافہ را بقرن ہا طے نخواہند نمود بلکہ آنہا باین مقام نمیرسد و وصول این مقامات خاصہ محبوبان است۔

پوشیدہ نماند کہ علمای متقدمین بہ فرق حصول نفسی عرض و حصول قیامی عرض متعہد نشدہ بودند اما علمای متاخرین بفرق این دو اعتبار و امتیاز آن از یکدیگر پی بردہ اند و فہمیدہ اند کہ وجود نفسی عرض دیگر است و وجود قیامی آن با صل دیگر، چون اکثر صوفیہ کرام در مقام ظلال قرار دارند، بنا بر آن از این معارف عالی چہ معلومات و چگونہ اطلاع خواہند داشت۔

مصرع تا یار کرا خواہد و میلش بہ کہ باشد

خلاصہ بعض کمل مرادان و محبوبان خواہند بود کہ بوصول بلاکیف بذات مقدس او تعالیٰ مشرف و از ہمچو معارف عالی مذکراتی بہرہ یابند، والا اکثر اولیائے کرام در ظلال قرار دارند کہ آنرا ولایت صغریٰ گویند کہ از مرتبہ مذکرہ بمراتب پائین تر قرار داشتہ از درک این حقایق بے بہرہ اند۔ و عدۂ از عرفاء بہ صفات او تعالیٰ رسیدہ اند کہ آنرا ولایت کبریٰ نامند و برخی بولایت علیا کہ ولایت ملاء اعلیٰ است و وصول بہ شیونات ذاتیہ او تعالیٰ است رسیدہ اند و بمعارف کمالات نبوت انبیائے عظام کہ مربوط بذات بحت او تعالیٰ است بعض مرادان و محبوبان باثر متابعت متبوع شان کہ سردار دو عالم است بآن مرتبۂ مقدسہ رسیدہ باشند و از معارف عالی مذکرہ مطلع گردیدہ باشند و ہمچو بزرگان اقل قلیل اند۔ چنانچہ حضرت امام و بسیار بسیار اندک دیگر۔ مصرع

نہ ہر کہ سر بتراشد قلندری داند

این ہم برکت کمال متابعت است کہ تابع را شبیہ متبوع میگرداند۔ بیت

مور مسکین ہوسے داشت کہ در کعبہ رسد دست در پائے کبوتر زد و ناگاہ رسید

تبصرہ: صفات واجبی از بنکہ قیام بذات خود نداشتہ بلکہ قیام شان بذات واجب است بنا بران بکنوع مشابہت و مناسبت فی الجملہ بہ عرض داشتہ می باشد۔

سوال: قیام صفات بذات واجب تعالیٰ قیام انضمامی خواہد بود و یا انتزاعی؟

جواب: قیام صفات بذات او تعالیٰ یک قیام بلاکیف است چنانچہ قیام عالم ممکنات بہ صفات اضافیہ و فعلیہ او تعالیٰ نیز یک قیام بلاکیف بودہ از قیام انضمامی و یا انتزاعی مبرا می باشد۔ ناگفتہ نماند کہ اگر قیومیت صفات او تعالیٰ از عالم منقطع گردد دران صورت عالم بہ معدومیت مطلق مبدل خواہد شد۔ خلاصہ قیام عالم بہ صفات مانند قیام صورت زید است بہ آئینہ، چون قیام صورت بہ آئینہ یک قیام بے کیف است و آنرا قیام انتزاعی و یا انضمامی گفتہ نمی توانیم صرف ہمین قدر میدانیم کہ این قیام عالم مثل قیام صورت زید بہ آئینہ یک قیام بے کیف است

درصورتیکہ انسان از درک این قیام کہ قیام ممکن بہ ممکن است عاجز و مقصر باشد از قیام صفات بذات او تعالیٰ چہ درک خواہند نمود وچہ خواہند فہمید کہ قیام صفات چہ گونہ خواہد بود و قیام عالم ممکنات بہ صفات واجبی چہ قسم قیام خواہد بود۔

مکتوب ششم

حضرت امام میفرماید کہ مقصود از آفرینش من این است کہ ولایت محمدیؐ بولایت ابراہیمی منصبغ گردد وحسن ملاحت این ولایت بجمال صباحت آن ولایت ممتزج شود الخ۔ باید دانست کہ حسن او تعالیٰ بہ سہ نوع است (۱) حسن ذاتی (۲) حسن صفاتی (۳) حسن افعالی۔

(۱) حسن ذاتی نیز دو نوع است یکی اجمال ومرکز حسن ذاتی و دیگر تفصیل آن، ملاحت عبارت از اجمال حسن ذاتی است وصباحت عبارت از تفصیل حسن ذاتی است حسن صفات نیز از قسم صباحت است. خلاصہ ملاحت حسنی است کہ در تعبیر نمی گنجد وصباحت حسنی است کہ تا اندازہ در تعبیر می گنجد، حسن حضرت یوسفؑ صباحت بودہ کہ مصریان را مست گردانید اگر ملاحت سردار دو عالم را درک می کردند بعوض دست ہائے خود دل ہائے خود را می بریدند۔

تبصرہ: ملاحت ولایت آنحضرتؐ است وصباحت ولایت حضرت ابراہیمؑ است ناگفتہ نماند کہ در علوم ظاہری علم تفصیلی نسبت بہ علم اجمالی کامل تر می باشد ولی در اصطلاح قد کہ بحث انوار و تجلیات است اجمالی نسبت بہ تفصیل افضلیت واصالت دارد و یا بعبارہ دیگر تفصیل ظل اجمال بحساب می رود بدلیل اینکہ در اینجا معاملہ بہ نور و اضائت واشراق ارتباط دارد و نور اجمال بہ سبب مرکزیت نسبت بہ تفصیل اصالت دارد۔ چنانچہ اضائت واشراق کہ در قرص آفتاب است اجمال نور است واضائت کہ تمام عالم را روشن ومنور ساختہ است تفصیل آن اجمال است یعنی مرکز این تفصیل و روشنی ہائے عالم تفصیل ہمان اجمالی نور است کہ در آفتاب است و روشنی ہائے عالم ظلال آن نور است۔

حضرت امام میفرمایدکہ مقصود از آفرینش من این است کہ ولایت محمدیؐ الخ یعنی استعداد وکمال ذاتی آنحضرتؐ مناسب ملاحت بودہ و بہ صباحت مناسبت نداشتہ وحصول صباحت بدون واسطہ امکان پذیر نبودہ، زیرا کہ محبوبان بہ تفاصیل التفات نمی نمایند واستعداد شان از تفاصیل بلند ومائل بمرکز است کہ عبارت از اجمال آن حسن مقدس است۔

خلاصہ فرمایش حضرت امام این است کہ بعد از ہزار سال ولایت ابراہیمی کہ صباحت است وصباحت ظل ملاحت است ملاحت بحسن صباحت منصبغ گردید، ونیز صباحت بہ حسن ملاحت رنگین گشت یعنی این امتزاج بواسطہ این کمینہ امت برائے سردار دوعالم بحصول پیوست۔ پوشیدہ نماند کمالیکہ یکی از امتان آنحضرتؐ بواسطہ متابعت آنحضرتؐ بیسر گردد آن کمال بہ پیغمبر متبوع نیز حاصل میگردد، بنابرآن چون شان خود سردار دوعالم از صباحت بلند بودہ وصباحت بہ یکے از امتان او کہ حضرت امام است حاصل وبہ سردار دوعالم نیز عاید شدہ است۔

تذکرہ: از تذکرات فوق فضیلت ولی بر نبی ثابت نمی گردد، زیرا کمالیکہ بحضرت امام حاصل شدہ است از برکت متابعت آنحضرتؐ می باشد واین کمال بواسطہ این کہ حضرت امام از جملہ امتان آنحضرتؐ اند بنابران بہ نسبت امتیت حضرت امام بآنحضرتؐ نیز راجع می گردد، در اینجا دوسوال عاید میگردد۔

(۱) این معنی مستلزم مزیت ولی است برنبی؟ — (۲) چون حضرت امام از جملہ امتان آنحضرتؐ اند وامت حضرت ابراہیم نیستند بنابران بر روے کدام مناسبت حصول کمال ملاحت بواسطہ حضرت امام بحضرت ابراہیم کہ دارائے ولایت صباحت است راجع گردیدہ باشد؟

جواب سوال اول: ارجاع حسن صباحت کہ ظل ملاحت است بسردار دوعالم بواسطہ حضرت امام ہیچ مضائقہ ندارد زیرا کہ محبوبان در ذات خود بہ کمالات ظلیہ التفات ندارند و کمالات ظلیہ بواسطہ تابعین وپیروان شان بآنہا میرسد وحضرت امام چونکہ از جملہ امتان وپیروان آنحضرت است اگر بواسطہ حضرت امام کمالات ظلیہ بآنحضرتؐ حاصل گردد کدام مفہوم برتریت و

مزیت ولی بر نبی نیست بلکہ یک نوع خدمتی است کہ بواسطہ خادمان بمخدومان میرسد۔ آیا نمی بینی کہ از درود گفتن عامۂ امتان آنحضرت ﷺ نیز رفع درجات وکمالات ظلیہ بآنحضرت ﷺ راجع میگردد۔

جواب سوال دوم: این است کہ کافہ مسلمانان ملت حضرت ابراہیم ؑ می باشند بنابران حضرت امام نیز یکی از پیروان شان محسوب می گردد وازین سبب ارجاع حصول کمال ملاحت بواسطہ حضرت امام بحضرت ابراہیم ؑ کدام عجبی ندارد۔ چنانچہ کافہ مسلمانان میگویند کہ بدین سردار دو عالم ﷺ وملت حضرت ابراہیم ؑ می باشیم۔

سوال: این کمال امتزاج ملاحت بصباحت وامتزاج صباحت بہ ملاحت در خلال ہزار سال یعنی در الف اول بوجود ہیچ فرد امت آنحضرت ﷺ ویا بدعاے ہیچ ولی ویا عارفی ویا بدعاے ہیچ صحابہ کرام وتابعین وغیرہ ظاہر نگردیدہ وبالآخرہ بوجود حضرت امام موقوف گردیدہ علت آن چہ خواہد بود؟

جواب: کمالاتیکہ بآنحضرت ﷺ دادہ شدہ است اگرچہ کمال خود سردار دو عالم است اما ظہور بعضے آنہا موقوف باوقات می باشد بنابران ظہور این کمال موقوف بمرور ہزار سال بودہ چنانچہ آنحضرت ﷺ فرمودہ اند کہ خزائن زمین بمن دادہ شدہ است وحالانکہ ظہور این کمال در وقت ظہور حضرت مہدی موعود است ونیز آنحضرت ﷺ فرمودہ اند کہ فتوحات شام را مشاہدہ کردم وظہور این مشاہدہ موقوف بدورہ خلافت حضرت فاروق ؓ بودہ وخلاصہ این ہمہ کمالات از فضائل آنحضرت ﷺ می باشد کہ ہرکدام بواسطہ یکے از اسباب عادیہ بظہور پیوستہ است واز فرمایشات حضرت امام معلوم گردید کہ حسن ملاحت عبارت از اجمال جمال ذاتی حق تعالی است وحسن صباحت عبارت از تفصیل جمال ذاتی او تعالی است وحسن صفات نیز از قسم صباحت می باشد وملاحت اجمال ومرکز صباحت است۔

حضرت امام میفرمایند، باید دانست کہ مقام محبت بہ مرتبہ ملاحت مناسبت دارد ومقام خلت بمرتبہ صباحت یعنی ملاحت اجمال ومرکز حسن وصباحت تفصیل ودائرہ آن مرکز است۔

سوال: حضرت امام حضرت موسیٰ ؑ را در مرتبہ محبت کہ مقام ملاحت است سہیم دانستہ

ومقام خلت را کہ صباحت است بحضرت ابراہیمؑ نسبت دادہ اند۔ ازین فرمایش حضرت امام مزیت حضرت موسیٰ بر حضرت ابراہیمؑ معلوم میشود، این موضوع چگونہ خواہد بود؟

جواب: در کمال ظہور حقیقت کعبہ کہ در وجود حضرت ابراہیم ظاہر است ہیچ کس بہ استثنائے آنحضرتؐ بحضرت ابراہیمؑ مقایسہ شدہ نمی تواند اگرچہ درین مقام مزیت بحضرت موسیٰ است، اما شان حضرت ابراہیمؑ در ظہور حقیقت کعبہ فوق شان حضرات انبیاء دیگر است بدون سردار دو عالمؐ۔

تبصرہ: این فرمودہ حضرت امام بیان کشف ومشاہدہ است وافضلیت انبیاء عظام از یکدیگر شان بہ نصوص قطعیہ ارتباط دارد، بنابران این بیان حضرت امام بیان کشف ومشاہدہ است نہ اظہار حکم افضلیت یکی بہ دیگرے۔

حضرت امام میفرمایند برائے فرزند باوجود این معاملہ کہ بخلفت من مربوط بودہ است کارخانۂ عظیم دیگر بمن حوالہ فرمودہ اند۔ ونیز میفرمایند دعوت انبیا نسبت بہ معاملات باطنیہ ایشان نیز عین حکم دارد یعنی مقصود اولی کمالات خود آنہا بودہ ودعوت خلق از مقصود ثانوی می باشد۔

تبصرہ: شاید مراد از کارخانۂ دیگر قرب ومنزلت مقامات خود حضرت امام بودہ باشد ونیز شاید کہ مراد ازین معاملہ دیگر مقام ومنصبی بودہ باشد کہ حق سبحانہ تعالیٰ در مقام شفاعت بحضرت امام اذن عطا میفرمایند تا وسیلہ شفاعت خواہی شان حق تعالیٰ عدۂ از مجرمین وعاصیان را مورد عفو ومغفرت قرار دہد چنانچہ از فرمایشات حضرت امام در بعض مواضع مفہوم می گردد کہ حق سبحانہ فرمود کہ شخصے ترا بمن وسیلہ گرداند اورا می بخشم۔

مکتوب ہفتم

حضرت امام میفرمایند، بدان کہ در محبت ذاتیہ کہ حق تعالیٰ خود را دوست می دارد سہ اعتبار است: یعنی اول ظہور کمالات محبوبیت ذاتیہ است کہ در وجود مبارک آنحضرتؐ ظاہر گردیدہ است (۲) ظہور کمالات محبیت بہ صیغہ اسم فاعل کہ نصیب حضرت کلیم اللہ است۔ (۳) ظہور محبت

بصیغہ مصدر در وجود حضرت آدم علیہ السلام و حضرت نوح و حضرت ابراہیم علیہ الصلوٰۃ والتسلیمات ظاہر شدہ است و ہر کدام ازین اعتبارات انوار جداگانہ می باشد۔

تبصرہ: حق تعالیٰ ذات خود را دوست میدارد و این محبت ذاتیہ دارای سہ اعتبار می باشد۔ (۱) محبوبیت (۲) محبیت (۳) نفس محبت۔ پوشیدہ نماند کہ این سہ مرتبہ دوست داشتن چنانچہ بذات حق تعالیٰ تعلق دارد در مرتبۂ ثانی نیز بظہور پیوستہ است و در وجود حضرات انبیاے عظام ظہور کردہ است۔ باید دانست کہ حق تعالیٰ چنانچہ ذات خود را دوست میدارد کمالات اسمائی و صفاتی و افعالی خود را نیز دوست میدارد و ظہور این محبت حق تعالیٰ در وجود مبارک حضرت خلیل تمام تر است یعنی نفس محبت اسماء و صفات در حضرت ظاہر بودہ و محبوبیت اسمائی و صفاتی در وجود انبیاے دیگر نیز متحقق می باشد و ظہور محبیت اسمائی و صفاتی نیز در وجود انبیاے دیگر ظاہر است وصفات او تعالیٰ دارا ظلال و متعلقات نیز می باشد۔ پوشیدہ نماند کہ حق تعالیٰ صفات اضافی و فعلیہ خود را نیز دوست میدارد۔ ظہور محبوبیت آن ظلال نصیب اولیاے مرادان و محبوبان است و ظہور محبیت آن ظلال نصیب اولیاے مریدین و محبین است یعنی اولیاے محبوبین مظہر محبوبیت صفات فعلیہ حق تعالیٰ و اولیاے مریدین و محبین مظہر محبیت ظلال صفات حق تعالیٰ میباشند۔ خلاصہ ظہور محبوبیت و محبیت خود صفات در وجود حضرات انبیاے عظام و ظلال آن در وجود اولیاے کرام می باشد۔

خلاصہ ظہور کمالات محبوبیت ذاتی حق تعالیٰ در وجود مبارک آنحضرت ﷺ ظاہر است۔ حضرت امام میفرمایند فوق مقام محبت ذاتیہ مقام حُبّ است کہ جامع اعتبارات ثلاثہ است یعنی جامع محبوبیت و محبیت و محبت است۔ و نیز میفرمایند مقام رضا فوق مقام محبت و حب است یعنی در مقام محبت و حب صفات تا اندازہ اشتراک دارد و در مقام رضا صفات قطعاً اشتراک نداشتہ و این مقام صرف بہ ذات بحت او تعالیٰ ارتباط دارد و صفات مقدسہ در آنجا ملحوظ عارف نمی باشد۔ حضرت امام میفرمایند فوق مقام رضا قدمی نیست مگر خاتم الرسل را یعنی مقام رضا،

عبارت از عروج سردار دو عالم ﷺ است در مراتب ذات بحت او تعالی و بہ تبعیت او بہ اولیاے مرادین نیز میسر است۔

تبصرہ: ذات بحت او تعالی چنانچہ کہ بسیط است دارائے وسعت نیز می باشد و این وسعت حاوی سہ مراتب است۔ (۱) بدایت وسعت (۲) وسط وسعت (۳) کمال وسعت و یا بعبارہ دیگر: (۱) مبدا وسعت او تعالیٰ (۲) خود وسعت او تعالی (۳) کمال وسعت او تعالیٰ۔

(۱) مقام حب ابتدائے وسعت او تعالی است

(۲) مقام رضا عبارت از وسط وسعت او تعالیٰ است۔

(۳) مقام سردار دو عالم کمال وسعت او تعالیٰ است کہ از مقام رضا فوق تر است۔

حضرت امام میفرمایند: جایز است کہ دران موطن کہ فوق مقام رضا است خادمی را بواسطہ وراثت و تبعیت جا دہند و این فضیلت جزئی خادم است الخ، شاید این فرمودہ شان کنایہ از قرب و معرفت خود حضرت امام بودہ باشد و ازین قرب قربت حضرت امام کہ از جملہ امت و از عرفاء اند بحضرات انبیاے دیگر ثابت نمی گردد، بدلیل اینکہ انبیاے دیگر نیز بطفیل آنحضرت ﷺ بآن مقام عالی مشرف اند و اولیاے بزرگ این امت بہ تبعیت آنحضرت ﷺ بآن مقام مشرف می شوند۔ ناگفتہ نماند کہ مرتبہ طفیلی فوق مرتبہ تبعی می باشد۔ بنا برآن حضرات انبیاء طفیلی و اولیاے کرام تبعی می باشند و تبعی بدون متبوع خود فیض گرفتہ نمی توانند و طفیلی بدون واسطہ ہم فیض گرفتہ می توانند اما بعض افراد تبعی مانند طفیلی می باشند۔

مکتوب ہشتم

حضرت امام میفرمایند: قرب و معیت او تعالی نیز چون ذات او تعالی بے چون است الخ یعنی قرب او تعالی بہ منزلہ قرب جسم بجسم نبودہ و نہ بمنزلہ قرب عرض است بجوہر بلکہ یک قرب بلا کیف می باشد و نیز میفرمایند کہ در حیات این جہان نصیب کاملان ایمان بالغیب می باشد و

وقرب او تعالیٰ در حق آنہا قرب بے کیف است حضرت امام میفرماید کہ ایمان بہ غیب اخص خواص در رنگ ایمان بہ غیب عوام نیست عوام بہ سماع و یا بہ استدلال ایمان بہ غیب حاصل کردہ اند الخ یعنی عوام بہ سماع ایمان حاصل کردہ اند و علماے ظواہر از روے استدلال ایمان حاصل کردہ اند واخص وخواص یعنی بزرگان ذات او تعالیٰ را در پشت پردہ ہائے جلال وجمال وعقب سراپردہ ہاے تجلیات وظہورات مطالعہ نمودہ ایمان بغیب حاصل نمودہ اند۔ ناگفتہ نماند کہ ایمان بہ غیب بزرگان مانند ایمان بالغیب عوام ویا علماے ظواہر نیست بلکہ ایمان اخص خواص را ازین سبب ایمان بالغیب میگویند کہ مطلوب را در پشت پردہ ہاے جمال وجلال مشاہدہ فرمودہ اند، چوں سراپردہ ہاے جمال وجلال درمیان است اگرچہ مانع شہود نیست، اما چون درمیان است بنابران ایمان این بزرگان را تعبیر بہ غیب می نمایند ورنہ ایمان این بزرگان ایمان شہودی می باشد نہ بالغیب وبا اینکہ ایمان این بزرگان در وقت عروج شہودی بودہ ولی درحین نزول چوں توجہ بخلق دارند وآنہا را طرف حق دعوت می نمایند ایمان شہودی شان تبدیل بغیب می گردد ورنہ در وقت عروج شہودی بودہ است۔

حضرت امام میفرماید، متوسطان ظلال را اصل انگاشتہ اند وتجلیات را عین متجلی دانستہ وبہ ایمان شہودی خرسند اند الخ یعنی متوسطان میگویند کہ ما ایمان شہودی داریم واین طائفہ درین گفتار خود اشتباہ کردہ اند بہ سبب اینکہ ظلال را اصل پنداشتہ اند ودر حقیقت ہنوز بہ شہود اصل مشرف نگردیدہ اند ومشاہدہ ظلال را اصل دانستہ چنین ادعاء نمودہ اند وایمان خود را ایمان شہودی فکر نمودہ اند ودر حقیقت ایمان شان بالغیب بودہ وہنوز بمرتبہ ایمان شہودی نرسیدہ اند۔

سوال: عارف چرا تجلی را کہ عبارت از یک نور باشد اصل مطلب پندارند درحالیکہ اصل مطلوب کہ ذات مقدس او تعالیٰ است ہنوز عارف بآن مرتبہ مقدسہ نرسیدہ است و عرفا کہ شہود نور را شہود حق تعالیٰ می پندارند دلیل آنچہ خواہد بود؟

جواب: تجلی چنانچہ ظہور یک نور قدسی را گویند ویکذا ظہور شے درمرتبہ ثانی نیز تجلی

ــــ آن شے گفتہ بیشود چنانچہ ظہور زید در آئینہ تجلی زید گفتہ بیشود پس وقتیکہ عارف این ظہور تمثالات را مشاہدہ کند بعید نیست کہ آنرا اصل بداند۔ وللہ المثل الاعلیٰ۔

مکتوب نہم

حضرت امام میفرماید کہ نخست نفی الہہ باطلہ نمودہ اثبات معبود بحق نماید الخ یعنی ہر چیزیکہ مکشوف ومشہود گردد آنرا نفی باید کرد و بعد ازان اثبات معبود برحق باید نمود۔ مراد اثبات شہودی است زیراکہ اثبات تقلیدی واستدلالی در وقت نفی ہم حاصل بودہ۔ آنحضرت میفرماید واز حق تعالی حکایہ می نماید کہ اگر ہفت آسمان وملائک کہ در آسمانہا ہستند وہکذا ہفت طبقہ زمین در یک پلہ ترازو وکلمہ نفی اثبات بہ یک پلہ دیگری ترازو گذاشتہ شود البتہ کلمہ نفی واثبات نسبت بآنہا راجح وگران تر می شود یعنی بدلیل اینکہ زمینہا وآسمانہا از جملہ ممکنات اند ولی در کلمہ مبارکہ نفی واثبات حقیقت وجوبی وحقیقت امکانی ہر دو حقایق مذکور است چنانچہ جزاول این کلمہ بیان امکان وماسوی بودہ وجز ثانی اثبات مراتب وجوب است وباین دلیل کلمہ نفی واثبات متضمن ممکن وواجب می باشد وآسمانہا وزمین ہا تنہا ممکن اند۔

خلاصہ اینکہ جزء اول این کلمہ جمیع ماسوی را نفی میکند وآسمانہا وزمینہا عرش وکرسی لوح وقلم وغیرہ عوالم را غیر معبود میداند جزء دیگران کہ اثبات است بیان ثبوت الوہیت حق تعالی است۔ پس در این کلمہ مبارکہ ممکن وواجب ہر دو مذکور است بنابران وزن آن از تمام آسمانہا وزمین ہا گران تر است ونیز ممکن کہ محدود ومتناہی است در مقابل مراتب وجوب کہ غیر محدود وغیر متناہی است ہیچ حیثیت ندارد۔ حضرت امام میفرماید ہر چہ در مرایاے آفاق وانفس متجلی شود چہ روچون تواہد بود کہ شایان نفی است یعنی ہر تجلی کہ در ممکنات دیدہ شود از جملہ ممکنات می باشد ومطلوب نیست وخود مطلوب از این ظہورات برتر است چیزے را کہ در ممکنات مشاہدہ مینمائیم وآنرا تنزیہہ می پنداریم در حقیقت تنزیہہ نبودہ بلکہ تشبیہ است ویکاتر بعید مرتبہ تنزیہ است

یعنی ذات وصفات او تعالی در آفاق وانفس دیدہ نمی شود واین تراشیدہ عقل بندہ است کہ تجلی وظہورات را حق می پندارد وگرنہ آن تجلی از ظلال بعیدہ ذات او تعالی است قابل معبودیت نسبت آنرا نفی باید نمود تا باصل رسیدہ شود۔

حضرت امام میفرماید کہ ایمان بالغیب وقتی میسر شود کہ وہم را در انجا جولانگاہ نماند واین معنی در اقربیت او تعالی متحقق است الخ یعنی بعد از مراحل سیر آفاق وانفس سیر اقربیت است کہ سیر صفات او تعالی است در این سیر ایمان بالغیب نصیب عارف میگردد وآن ذات غیب مشہود می شود، افعال وصفات نیز اگرچہ ظلال ذات او تعالی اند مگر داخل دائرہ اصل واز مراتب وجوب اند۔ بنابران در انجا وہم وخیال گنجایش ندارد بعد از سیر اقربیت کہ سیر صفات است سیر مراتب ذات پیش روا است وبعض کمل مرادان بہ عروج آن مشرف اند۔ مصرع

تا یار کرا خواہد ومیلش بہ کہ باشد

چیزے کہ در دنیا نمونہ نداشتہ باشد وہم وخیال در انجا نمی رسد۔ ذات مقدس وصفات تمامیہ در دنیا نمونہ ندارد۔

تبصرہ: ایمان بالغیب دو نوع است یکے ایمان بالغیب عوام است ودیگرے ایمان بالغیب خواص۔ در غیب عوام معارضہ وہم موجود است ودر غیب خواص معارضہ وہم وخیال گنجایش ندارد زیرا کہ خواص از مراحل آفاق وانفس گذشتہ ودر سیر اقربیت رسیدہ اند ودر سیر اقربیت وہم جولانگاہ ندارد۔ حضرت امام میفرماید کہ ایمان شہودی در این دنیا صرف در حق آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم صحت دارد کہ در معراج بروئیت او تعالی مشرف گردیدہ اند واز اثبات نصیب کامل گرفتہ اند وحضرت ابراہیم علیہ السلام مقام نفی را بانجام رسانیدہ اند وتمام ماسوی را پشت سر گذاشتہ از معبودیت غیر حق روگردان شدہ ہمہ را نفی کردہ اند اما بہ مقام اثبات نرسیدہ وبروئیت حق تعالی مشرف نشدہ اند یعنی مقام اثبات در این نشأ خاصہ آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم بودہ کہ قبل از محشر بہ روئیت بصری سرفراز گردیدہ اند۔

تبصرہ: روئیت بصری در این جہان باستثنائے آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم بہ ہیچ کس میسر نشدہ۔ ولی روئیت قلبی درین دنیا بسا تر انبیاے عظام وبعض بزرگان نیز حاصل می شود۔

سوال: حضرت امام در اینجا ایمان شہودی را عبارت از رویت بصری میدانند و شہود قلبی را مربوط بہ ظلال میدانند ولی در دفتر ثالث سیر اقربیت را در حق دیگران نیز ثابت و بہ رویت قلبی قائل اند دلیل آن چہ خواہد بود؟

جواب: دلیل آن این است کہ فرمایشات بزرگان ہمیشہ برروے احوال است لہذا حضرت امام در حین کتابت دفتر دوم بیک حال و مرتبۂ قرار داشتند و در حین نوشتن دفتر سوم بحال دیگرے لہذا فرمایشات شان در دفتر سوم مطابق مرتبہ ہمان حال شان پیدا شد و ہیچگونہ مورد اعتراض نیست خلاصہ اینکہ شاید کہ در وقت تحریر دفتر دوم برویت قلبی مشرف نشدہ بودند و در وقت تحریر دفتر سوم باین نعمت سرفراز گردیدہ اند حضرت امام در مکتوبی میفرمایند از مرتبۂ عین الیقین وحق الیقین چہ گفتہ شود الخ ازین فرمودہ حضرت امام ہم معلوم می شود کہ رویت قلبی ہست زیرا کہ عین الیقین وحق الیقین غیر از رویت قلبی معناے دیگر نخواہد داشت وحضرت امام در مکاتیب مکررہ دفتر سوم فرمودہ اند کہ ادراک و درک ادراک او تعالی میسر میشود و ادراک و درک ادراک فرع رویت است۔ حضرت امام میفرمایند کہ عالم دلیل وجود حق تعالی شدہ نمی تواند الخ یعنی عالم ظلمت است وظلمت دلیل نور شدہ نمی تواند بلکہ حق تعالی دلیل وجود عالم است وبرہان برہان لمی است نہ برہان انی۔ ومعنی ایمان بغیب کہ درین مکتوب است آنست کہ بذات غیب رسیدہ میشود

تبصرہ: ازین فرمودہ نیز رویت قلبی معلوم می شود، زیرا کہ برہان لمی شہود علت را میخواہد کہ از آن جا استدلال بہ معلول کردہ شود۔

مکتوب دہم

حضرت امام درین مکتوب شریف از حضرت بایزید بسطامی وشیخ جنید حکایہ میفرمایند کہ این دو بزرگان گفتہ اند کہ اگر عرش را در زاویہ قلب عارف بنہند عارف بواسطہ فراخی و وسعت قلب بہ وجود عرش آگاہ نمیگردد الخ درین مورد حاصل فرمودہ حضرت امام این است کہ چون در قلب عارف

تمثال و نمونہ عرش ظہور می نماید و اینہا نمونہ و تمثالات را خود عرش می پندارد و قلب را از عرش بزرگتر میدانند سبب آن اینست که این عارف تمثال عرش را عرش دانستہ اند و از نارسائی خود ظلال را اصل پنداشتہ و اگر این طائفہ صوفیہ در بین تمثال عرش و خود عرش فوق میکردند چنیں چیزہا نمی گفتند و قلب را بواسطہ ظہور انوار قدم قدیم نمی گفتند یعنی در قلب آنہا انوار قدم بینماید ازان سبب از نارسائی خود قلب را نیز قدیم می پندارند در وقت این اشتباہ نہ رسیدہ بودند شاید کہ بعد ازین بہ اصل رسیدہ باشند و این بیان گفتار ابتدائے آنہا بودہ باشد۔

حضرت امام میفرماید کہ عرش آنست کہ حضرت حق اورا عظیم می نامد و سبر استواء آنجا اثبات میفرماید الخ پس قلب آنہا بہ نسبت عرش ہیچ قابل مقایسہ نیست۔ حضرت امام میفرماید کہ قلب عارف چوں بہ مقتضائے استعداد خاص خود بہ نہایت برسد قابلیت آن پیدا می کند کہ لمعۂ از لمعات بے نہایت ظہور انوار عرشی بروی فائض گردد الخ یعنی اگر قلب بکمال برسد یک جزو یا یک حصہ از تجلیات عرشی دراں ظاہر بشود، ناگفتہ نماند کہ عرش مظہر ذات و صفات او تعالی است و مظہر ظلال نمی باشد۔ قلب عارف کامل نیز تا اندازہ از ظہور اصلی بہرہ دارد۔ قلوب غیر کاملان مظہر ظلال است و اگر سلطان العارفین و حضرت جنید نیز از مراتب ظلال می گذشتند چنین چیزہا نمی گفتند، پوشیدہ نماند کہ اولیائے کرام بیک حال نمی باشند بلکہ در ترقیات می باشند بنا بر آن شاید کہ حضرت بایزید و حضرت جنید ازین احوال گذشتہ باشند۔ بیت

گہے بر طارم اعلیٰ نشینم گہے بر پشت پائے خود نہ بینم

مکتوب یازدہم

حضرت امام میفرماید، عالم کبیر با وجود وسعت و تفصیل چونکہ ہیئت وحدانی ندارد قابلیت ظہور بسیط حقیقی کہ مجرد از نسب و اعتبارات است و معرا از تفاصیل و شیون و صفات است ندارد الخ یعنی عالم کبیر کہ عبارت از عناصر و افلاک و عالم ارواح می باشد چونکہ ہیئت وحدانی ندارد و ہر کدام

شان بصورت جداگانہ موجود است مظہر ذات حق شدہ نمی تواند ولی عرش کہ اشرف اجزاے عالم کبیر است محل ظہور انوار حضرت ذات مستجمع صفات است و ماوراے عرش تمام عالم کبیر مظہر ظلال اند ازین سبب حضرت رب العالمین سر استوار را مخصوص بعرش مجید گردانیدہ و در عرش ظہور ذات و صفات او تعالی دائمی است اگرچہ حق تعالی نور آسمانہا و زمین است اما آن نور مقرون بہ حجب ظلال است واین ہمہ ظہورات مقتبس از انوار ظہور عرشی میباشد کہ در پردہ حجاب در آسمانہا ظہور فرمودہ است چنانچہ در این آیات کریمہ اشارہ باین معارف می باشد۔ اللہ نور السموات والارض مثل نورہ کمشکوۃ فیہا مصباح المصباح فی زجاجۃ الزجاجۃ کانہا کوکب دری یوقد من شجرۃ مبارکۃ زیتونۃ لا شرقیۃ ولا غربیۃ یکاد زیتہا یضئ ولو لم تمسسہ نار نور علی نورہ یعنی آسمانہا و زمین ہا را در رنگ مشکات و آن نور را بمنزلہ مصباح تصور باید نمود۔ زجاجہ را پردہ اسماء صفات باید دانست و آن مصباح کہ دران مشکات گذاشتہ شدہ از شجرہ مبارکہ زیتونہ است۔ شجرہ مبارکہ کنایہ از ظہور جامع عرشی است۔ یعنی نوریکہ در آسمانہا و زمینہا ظاہر شدہ است بمنزلہ چراغ می باشد و آسمانہا و زمین مانند مشکات است، زجاجہ پردہ اسماء و صفات است شجرہ زیتونہ عبارت از ظہور جامع عرشی است و این ظہور جامع عرشی در آسمانہا و زمین در حجاب اسماء و صفات ظاہر گردیدہ و بے حجاب نمی باشد و زجاجہ صفات چونکہ واجب و قدیم است بمنزلہ ستارہ درخشان بودہ و آن ظہور جامع کہ لامکانی است ازان سبب شرقی و غربی نمی باشد و در آسمانہا و زمینہا در پردہ اسماء و صفات ظاہر شدہ بنابران نور بالاے نور می باشد یعنی نور ذات و کمالات ذات با کمالات صفات جمع گردیدہ است۔

خلاصہ نوریکہ در آسمانہا و زمینہا ظاہر شدہ در بین حجاب اسماء و صفات می باشد شجرہ زیتونہ عبارت از ظہور عرشی است مشکات عبارت از آسمانہا و زمین است و زجاجہ عبارت از صفات است و مصباح عبارت ازان نوریست کہ در آسمانہا و زمین ظاہر شدہ و صفات او تعالی کہ قدیم است و داراے حسن و جمال قدامت است بمانند ستارہ درخشان است و شجرہ زیتونہ عبارت ازان ظہور جامع عرشی است۔

تبصرہ: درعرش عظیم ظہور ذات وصفات بدون حجاب است ودرغیر عرش ظہور ذات وصفات او تعالیٰ بدون حجاب نمی باشد چنانچہ درآسمانہا وزمینہا وغیرہ بواسطہ حجاب بہ ظہور فرمودہ۔

سوال: اگر عرش محل ظہور ذات وصفات باشد باین صورت برائے حق تعالیٰ مکان تعین میگردد درحالیکہ او تعالیٰ لامکان است پس این فرمایش حضرت امام چگونہ خواہد بود؟

جواب: ظہور حق تعالیٰ درعرش از ظرفیت ومظروفیت مبراست چنانچہ تمثال زید درآئینہ خود زید نمی باشد بلکہ آئینہ مظہر صورت زید است ومکان زید نیست ہمچنان عرش نیز محل ظہور ذات وصفات است نہ مکان ومحل حق سبحانہ۔

تبصرہ: درآسمانہا وزمینہا ظہورات کمالات واجبی بواسطہ حجابات صفات است ودرقلوب اولیاء کرام نیز ظہور ظلال وتمثالات صفات است مگر قلب عارف کامل کہ دران نیز ظہور اصل وظہور عرشی است اما ظہور عرش کل وظہور قلب بمنزلہ جزء آن است وانسان بواسطہ جامعیت لیاقت ظہور بسیط حقیقی داشتہ می باشد۔

حضرت امام میفرماید کہ این ظہور جامع کہ بہ عرش انتساب یافتہ است منتہائے مشاہدات ومعائنات ومکاشفات است بعدازاں معاملہ بجہل فرامی یابد یعنی کمالاتیکہ بعدازاں رودہد در مثال تصویر آن نمی گنجد۔ ازان سبب عارف از ادراک آن عاجز است۔ ناگفتہ نماند کہ این فرمودہ حضرت امام وقتی است کہ بہ ادراک ذات مقدس مشرف نشدہ بود در ثانی کہ بادراک آن مرتبہ مقدسہ مشرف شدہ اند فرمودہ اند کہ ادراک ودرک ادراک آن مرتبہ مقدسہ نیز ممکن وواقع است اما حقیقت آنست کہ بعد از گذشت ظہور عرشی اول جہل ودر ثانی ادراک است۔

انچہ میفرماید: این ظہور جامع ہرچند مقرون بہ صفات است اما صفات حجاب ذات نیستند الخ
یعنی دروقت ظہور ظلال یک چیز صفات او حجاب ذات آن چیز بیشود ودروقت ظہور خود آن چیز صفات حجاب ذات آن چیز نمی گردد زیراکہ دربین صفات وخود آن چیز ہیچ تفریق وجود ندارد۔ بنابرآن اولیاء کرام کہ تجلیات عالم وجوب را بہ تجلیات فعلی تجلیات صفاتی وتجلیات ذاتی تعبیر

نمودہ اند این گونہ تعبیرات در مراتب ظلال اند و در حین وصول باصل این تجلیات ثلاثہ در بین
خود فرقی ندارند زیرا کہ ذات وصفات وافعال از ہم جدائی ندارند و تجلی یکی بدون دیگر نمی باشد۔

حضرت امام میفرماید، نمی بینی کہ در آخرت ذات مستجمع صفات دیدہ بیشود و ذات بدون
صفات دیدہ نمی شود الخ یعنی در وقت رسیدن بہ اصل شہود صفات از ذات جدائی نداشتہ و ذات و
صفات در یک مرتبہ موجود است ولی در حین وصول بہ ظل فعل و ظل صفات تجلی فعل جداگانہ و
تجلی صفات جداگانہ می باشد چنانچہ تفصیل آن قبلا تذکار یافت۔ خلاصہ عارفیکہ بہ خود صفات و
افعال رسیدہ است برای او تجلیات ثلاثہ یک جا حاصل است۔

حضرت امام میفرماید، کہ عارف کامل را چون گرفتاری ذات او تعالی استیلا می یابد
ملاحظہ اسماء وصفات از نظر او ساقط میگردد و غیر از ذات احدیت تعالی ہیچ مشہود او نمی ماند الخ
یعنی در خارج ذات او تعالی از صفات مقدسہ جدائی ندارد مگر در قلب عارف کہ عاشق ذات است
ذات او تعالی بدون ملاحظہ در قلب او ظاہر است و این یک نوع فضیلت جزئی قلب میباشد
نسبت بعرش عظیم زیرا کہ عرش عظیم مظہر ذات وصفات او تعالی است و قلب عارف تنہا مظہر
ذات می باشد این فضیلت از عشق عارف است کہ عرش آنرا ندارد۔ بیت

گر عشق نبودی و غم عشق نبودی   چندین سخن نغز کہ گفتی کہ شنودی

حضرت امام میفرماید، عدم شرکت صفات نصیب ہیئت وحدانی انسان است و نصیب
ہیئت وحدانی قلب انسان است و نصیب جزو ارضی انسان است و میفرماید کہ در انسان دو
چیز است کہ عرش آنرا ندارد، در انسان جزو ارضی است کہ در عرش نیست و ہیئت وحدانی است
کہ آنہم خاصہ انسان است و شعوریکہ بہ ہیئت وحدانی تعلق دارد نور علی نور است کہ مخصوص
بعالم اصغر است کہ عبارت از قلب انسان می باشد یعنی عرش جز خاکی ندارد و ہکذا عالم کبیر دارای
ہیئت وحدانی نمی باشد بنا بر آن ظہور ذات تنہا در قلب عارف می باشد و بس و بہ سائر موجودات
این نعمت میسر نیست دلیل شان این ست کہ قلب عاشق ذات مقدس است بنا بر آن

ذات بدون صفات در وے ظاہر میگردد واین تفصیل قبلا نیز تذکار یافت۔

مزیت دیگرے کہ قلب دارد وان این است کہ قلب دارائے شعور و عشق میباشد و عرش ازین شعور و عشق بے بہرہ است، بنابران قلب انسان کامل مظہر صرف ذات بحت است کہ مجرد از صفات و اعتبارات است و این امراز عجائبات انسان است کہ در ہیچ مخلوق دیگر جستجو نمیگردد، ازین سبب است کہ انسان افتخار اہلیت ولیاقت خلافت را حاصل و متحمل بار امانت گردیدہ است۔ عارفی گفتہ:

عرش و عرتین ہر دو یک طبق است ۔۔۔ بلکہ عرتین شریف تر طبق است

یعنی عشق و شعوریکہ قلوب اولیائے عرتین دارند عرش ازاں بے بہرہ است۔ بیت

حسن تو چنان کرد مرا زیر و زبر ۔۔۔ کز خال و خط و زلف توام نیست خبر

حضرت حافظ میفرماید:

آسمان بار امانت نتوانست کشید ۔۔۔ قرعۂ فال بنام من دیوانہ زدند

حضرت بیدل نیز میفرماید:

نامش از پردہ بر زبان می آید ۔۔۔ واللہ کہ نیست جائے او جز دل ما

بیت عارف بخارائی میفرمائید

رو بہ در دل نشین آن دلبر گاہی ۔۔۔ وقت سحری آید و یا نیم شب آید

پوشیدہ نماند کہ این یک فضیلت جزئی است مر قلب را و فضیلت کلی عرش مجید راست ـــــ وآن ہم بسبب عشق است کہ انسان بآن مشرف است۔ بیت

ہر چند پیر خستہ دل و ناتوان شدم ۔۔۔ ہر گاہ کہ یاد روئے تو کردم جوان شدم

مکتوب دوازدہم

حضرت امام میفرماید ملائکہ کرام مشاہد اصل اند انسان بیچارہ در این دنیا کم است کہ از دائرہ ظلیت قدم بیرون نہد الخ یعنی ملائک متوجہ و مشاہد ذات و صفات او تعالی اند و مشاہد

مراتب اصول اند وانسان از دائرہ ظلیت بیرون و بالاتر از ان کمتر سیر و عروج می نمایند، چنانچہ اکثر بزرگان در دائرہ ظلال قرار دارند و عدۂ محدودی از بزرگان در حین حیات بمراتب اصل مشرف میگردند۔ وبعد از وفات کافہ اولیاے کرام بلکہ جملہ مومنان بہ شہود مراتب اصل قرار مراتب شان مشرف میشوند۔

فضیلت کہ انسان را بر ملک است این است کہ پر تو اصل جز قلب انسان کامل میگردد و بآن پر تو بقا پیدا می کند بعد از حصول بقا بہ دعوت خلق اشتغال می نماید ولی ملائک مانند انسان نبودہ و پر تو عالم وجوب جزء بدن آنہا نمی گردد و این بقا بہ تجلی عالم وجوب خاصہ انسان است و ملائک ازاں بے بہرہ اند و این افضلیت از برکت جز خاکی انسان می باشد۔ بیت

قدسیاں را عشق ہست و درد نیست درد را جز آدمی در خورد نیست

تبصرہ: ایمان عارف اگرچہ در وقت عروج شہودی بودہ اما در وقت نزول برای دعوت و ارشاد دیگران ایمان شہودی او بہ غیبی تبدیل می گردد اما چون وقت ارشاد عارف بانجام رسید و از قضاے خداوندی فوت شود دراں وقت عارف بشہود اصل مشرف میگردد۔

سوال: از فرمودہ فوق کہ انسان در ظلیت است معلوم میشود کہ انسان باصل نمی رسد۔

جواب: بعد از ان کہ انسان باصل می رسد در وقت نزول مظہر اصل می گردد و این ظہور اصل ظل اصل می باشد نہ خود اصل۔

حضرت امام میفرماید: چون انسان بعد از تمامی مدت رجوع و بعد از انصباغ بہ صبغ اصل رجوع باصل نماید و متوجہ بجناب قدس گردد اختصاصی و انبساطی کہ او را آنجا میسر شود یقین است کہ دیگرے را نشود زیرا کہ این عارف در حیات این جہان در اصل فانی گشتہ و بقاء باصل پیدا کردہ و دیگرے را چہ مجال کہ بہ او برابری جوید و دعوی ہمسری نماید الخ یعنی اگرچہ انسان مشاہد اصل می باشد اما چیزے کہ در بدن او جاے میگیرد ظل آن اصل است نہ خود اصل و بقا بہ ظل اصل پیدا می کند، زیرا کہ اصل در وجود او نمی آید و بقاے انسان بہ ظل اصل است بعد از رسیدن باصل بظل

آن باقی می شود نہ آنکہ باصل نمی رسد۔

سوال: حضرت امام این مراتب مقدسہ و این مقامات را خاصہ انبیاے عظام گفتہ اند آیا انبیاے عظام در ابتداے کمالات نبوت شان باین مراتب مقدسہ رسیدہ خواہند بود و یا بمرور زمان۔

جواب: در کمالات نبوت نیز ابتدا و وسط و انتہا موجود است چنانچہ کمالات بدایت و نہایت نبوت انبیاے عظام در احادیث شریف بسیار دیدہ میشود۔

در مشکوٰۃ شریف وارد است کہ آنحضرت ﷺ بہ جنازہ یک طفل انصاری تشریف بردہ بودند بعد از تشریف آوردن شان حضرت صدیقہ بی بی عائشہ رضی اللہ عنہا ام المومنین فرمودند کہ آن طفل گنجشک است از گنجشک ہاے جنت۔ آنحضرت ﷺ فرمودند کہ تو چہ خبر داری کہ اگر این طور نبودہ باشد شاید کہ درین وقت و باآنحضرت ﷺ معلوم نبودہ کہ اطفال مسلمانان بہشتی میباشند یا خیر۔ در ثانی باآنحضرت ﷺ معلوم شد کہ اطفال مسلمین بہشتی اند۔ بنا بر دلائل متذکرہ نبوت نیز داراے کمالات ابتدائی و وسط و انتہائی می باشد، اما نبوت معارف ظلیہ ندارد۔ بقیہ این بحث در اخیر مکتوب نمبر ۱۴، این حصہ ملاحظہ شود۔

مکتوب سیزدہم

حضرت امام میفرمایند کہ نصیب علماے ظواہر علم شرائع و احکام است الخ یعنی علماے ظواہر اگرچہ داراے علم و عمل بودہ اما از معارف ذات و صفات بہرہ ندارند۔ صوفیہ کرام برعلاوہ انچہ کہ علما دارند داراے احوال و مواجید نیز می باشند و نیز میفرمایند کہ نصیب علماے راسخین کہ ورثہ انبیا اند۔ آنچہ علماے ظواہر دارند و باآنچہ صوفیہ باآن ممتاز اند اسرار و دقائق است کہ در متشابہات قرآنی رمز و اشارات بآن رفتہ است الخ یعنی علما تنہا علم و عمل دارند و صوفیہ کرام باوجود علم و عمل داراے تجلیات و معارف و کشوفات اند و علماے راسخین برعلاوہ اینکہ کمالات ہر دو طائفہ را دارا میباشند از اسرار متشابہات قرآنی نیز باخبر اند زیرا کہ آنہا بر سبیل تبعیت و وراثت بدولت کمالات انبیا مشرف و خادم حضرات آنہا و محرم بارگاہ اند و متشابہات قرآنی اسرار خاص

حضرات انبیاء اند و علماء راسخین خادمان خاص انبیاء ماند، بنا بر آن از اسرار مخدومان آگاہ و وارثان کامل اند و دیگران وارث کامل نمی باشند۔

مکتوب چہاردہم

حضرت امام میفرمایدکہ ہفتاد ہزار بار بروحانیت الخ چون در مرض طاعون حضرت خواجہ محمد صادق پسر کلان حضرت امام و ہمشیرہ محترمہ او مرحوم گردیدہ بودند بنا بران حضرت امام بحضرت شیخ احمد برکی توصیہ میفرمایند کہ ثواب کلمہ مبارکہ را ہفتاد ہزار بار بہ ارواح شان بخشش نمائید۔

تبصرہ: در کتاب جامع صغیر و یا در کتاب بدور سافرہ سایر کتب احادیث دیدہ شدہ کہ آنحضرت ﷺ بخواندن کلمہ نفی و اثبات امر کردہ اند و فرمودہ اند کہ این کلمہ شریف ہفتاد ہزار بار خواندہ شود حضرت امام نیز بہ تعمیل آن حدیث شریف ہفتاد ہزار بار امر کردہ است۔

حضرت امام میفرماید، کہ قطب الاقطاب صاحب علم است الخ یعنی در ہر عصر و زمان دو قطب موجود است یکے قطب ارشاد و دیگرے قطب مدار، قطب ارشاد سرحلقہ ارشاد و ہدایت است قطب مدار سرحلقہ امدادات غیبی است و اولیاے دیگرے نیز تحت اثر این قطب ارشاد و مدار قرار دارند و ہر کدام شان در حصۂ خود امدادات غیبیہ را بہ عہدہ دارند چنانچہ کشتی ہا را از غرق شدن و یا کسانیکہ در صحراہا بہ چنگال درندہ میافتند و غیرہ خطرات دیگر یکہ انسانہا بآن مواجہ و روبرو میگردند چنانچہ اشخاصیکہ در دشتہا گمراہ میشوند بآن ہا رہبری می نمایند این طائفہ بزرگان بہ نجات آنہا سہم دارند و وظائف امدادات غیبی را بہ عہدہ دارند و قطب مدار یکہ امدادات غیبیہ را بہ عہدہ دارد صاحب کشف میباشد و اولیاے کہ زیردست او میباشند بعض آنہا صاحب کشف بودہ و برخی آنہا دارائے کشف نمی باشند باز ہم امدادات غیبی خود را بہ عہدہ داشتہ و بکمک دوستان رسیدہ و بہ ہدایت قطب مدار کار می کنند علم بہ معنائے کشف است۔

سوال اولیاے کہ دارائے کشف نمیباشند و بمدارین خود معلومات نداشتہ باشند

بدون داشتن معلومات وکشف بدیگران چگونہ کمک خواہند نمود وآنہا را از خطرات عایدہ چہ طور نجات خواہند بخشید؟

جواب: امدادات غیبی درحقیقت از جانب حق تعالی است کہ یک مخلوق خود را از خطرات عائدہ نجات می بخشد ولی بر سبیل عادت تمثال وعکس ونمونہ این دوستان خود را نشان دادہ سبب رفع خطرات میگرداند یعنی در این عمل خود عارف کہ دارائے کشف ہم نباشد وازین موضوع آگاہ ہم نباشد حق تعالی تمثال وصورت آنہا را ظاہر ساختہ خطرات را بوسیلۂ او مرفوع می گرداند ویا این کہ قطب مدار آنہا را می فرستد۔ حضرت امام در مکتوبے از حضرت خواجہ نقل میفرماید، عارفے گفتہ کہ مردے از حج آمدہ میگوید کہ ترا در عرفات دیدم ویا در فلان وفلان جاہا دیدم درحالیکہ من در ہیچ جا نرفتہ ام ودر خانہ قرار دارم یعنی حق تعالی تمثال دوستان خود را گاہے در عرفات ویا در اماکن دیگر نشان میدہد اما خود عارف گاہے ازین معاملات آگاہ می شود وگاہے آگاہ نمیشود۔ مصرع

از ما وشما بہانہ برساختہ اند

حضرت امام میفرماید، حق سبحانہ ہمہ را علم احوال نمی بخشد الخ یعنی لازم نیست کہ ہر ولی دارائے کشف بودہ باشد ونیز کشف سبب بلندی درجہ ومراتب نمی باشد چنانچہ بعض عرفا اگرچہ دارائے کشف ہم نباشند از بعضے اولیائے صاحبان کشف عالی تر خواہند بود خلاصہ اینکہ قرب چیزے دیگر است وکشف چیز دیگر، اما کشف سبب بصیرت مقامات می باشد۔

تبصرہ: اگر قرب عارف در خیال او منتقش گشت آن عارف دارائے کشف است واگر قرب او بخیال او منتقش نگردد دارائے کشف نمی باشد پس کثرت عروج وکثرت قرب چیز دیگر است وکشف چیز دیگر اگرچہ کشف سبب فضیلت نبودہ اما کشف سبب بصیرت مقامات است وصاحب آن بہ تفاصیل مراتب عروج خوب تر می فہمد۔

مکتوب پانزدہم

درین مکتوب شریف حضرت امام عالی این بلده را سرزنش میفرمایند و برای شان مینویسد که خطیب آنجا در خطبه از خلفاے راشدین نام نبرده است چرا آنرا تهدید و ملامت نکرده اند یعنی اگرچه یاد کردن نامهاے مبارک خلفاے راشدین از شرائط خطبه نیست مگر از شعائر اہل سنت می باشد. و آنچه میفرمایند که جماعه مهدویه الخ یعنی در ہندوستان شخصے بود بنام سید محمد جون پوری که که بعض مردم او را مهدی آخر زمان می پنداشتند مرده است قبر او در یکے از ولایات افغانستان یعنی در فراه می باشد. مقصد حضرت امام این است که مردمان این شهر تبلیغات تابعان او را تردید نمایند تا سبب گمراہی نشود و ثابت است که آن شخص مهدی نبوده است. در حال ہم تابعان آن شخص از ہندوستان بولایت فراه افغانستان می روند و قبر او را آباد کرده و احترام می کنند. شنیده ام که نواب پالان پور نیز با آن عقیده بوده و او را مهدی موعود دانستند۔

مکتوب شانزدہم

حضرت امام در این مکتوب شریف از فضیلت مرگ طاعون و عجائب قبر بیان میفرمایند و میگویند که مرگ طاعون شهادت است و در قبر ترقی مقامات نیز موجود است یعنی مردگان بتوجه مرشدان و بدون توجه در قبر نیز ارتقامی یابند و درک این معامله از عقل عوام بلند است کشف و مشاهدات ہمچو احوال کار اولیا است نه اشخاص دیگر۔ حضرت مولانا گوید۔ بیت

در نیابد حال پخته ہیچ خام پس سخن کوتاه باید والسلام

مکتوب ہفدہم

در این مکتوب حضرت امام بجواب حضرت میرزا حسام الدین که بعد وفات حضرت خواجه محمد صادق تعزیت نامه نوشته بود چنین تذکر میدهند و میفرمایند که مخدوم زاده کلان که درین مرض طاعون انتقال کرده است داراے حالات عجیبه و غریبه میباشد که فقیر در قبر او مشاهده می کند یعنی

حق تعالیٰ در حق او و این اموات مرض طاعون مہربانی ہائے زیاد کردہ است و می کند۔

مکتوب ہژدہم

حضرت امام میفرماید کہ شریعت را صورتی است و حقیقتی الخ یعنی صورت شریعت بہ محکمات کتاب و سنت تعلق دارد و حقیقت شریعت بہ متشابہات کتاب و سنت تعلق دارد و این ہر دو علم نصیب علمائے راسخین می باشد و علمائے راسخین کسانے اند کہ از اسرار متشابہات و مقطعات قرآنی آگاہی دارند و صورت شریعت را با حقیقت شریعت جمع ساختہ اند علمائے ظواہر ازین فرا بابے نصیب اند صرف بصورت شریعت اکتفا کردہ و از حقیقت آن غافل اند بلکہ بعض آنہا منکر حقیقت شریعت بودہ مردم را ازاں باز می دارند افمن زین لہ سوء عملہ فراٰہ حسناً۔ و طائفہ از صوفیہ نارسیدہ نیز شریعت را منحصر باحکام و استدلال دانستہ و از حقیقت شریعت بے خبر اند و این طائفہ حقیقت را سوائے شریعت می پندارند۔ بیگانہ علت آن اینست کہ این طائفہ در مراتب ظلال قرار داشتہ و از حقائق شریعت معلوماتی ندارند و اگر بمراتب اصل می رسیدند و مصداقات مسائل شرعی از روئے کشف مشاہدہ میفرمودند آنگاہ چنین چیز ہا نمی گفتند یعنی حقیقت را جدا از شریعت نمی پنداشتند۔

تبصرہ: حقیقت ولایت دیگر است و حقیقت شریعت دیگر یعنی حقیقت ولایت صغریٰ رسیدن بظلال صفات است و حقیقت شریعت رسیدن بہ صفت الکلام و شان الکلام است۔ کسانیکہ بہ حقیقت ولایت رسیدہ و بہ حقیقت شریعت نہ رسیدہ اند این طور میگویند اما گر بہ حقیقت شریعت برسند میدانند کہ حقیقت ما ظل حقیقت شریعت است۔

حضرت امام میفرماید۔ پیری و مریدی در طریقہ عالیہ نقشبندیہ بہ تعلیم و تعلم طریقہ است الخ یعنی در طریقہ نقشبندیہ تعلیم ذکر است و صحبت شیخ و صرف بکلاہ دادن و شجرہ گرفتن کار نمی شود در این طریقہ عالیہ نہایت دیگران کہ جذبہ است در بدایت ایشان درج است نظر و صحبت پیران

این طریق عالیہ شفا دہندہ امراض قلبیہ است چنانچہ توجہ ایشان کدورت ہائے قلبیہ را معدوم و از بین می برد و سالک را بہ فنا و بقا مشرف می گرداند۔

مکتوب نوزدہم حاجت بہ شرح ندارد۔

مکتوب بستم

درین مکتوب شریف حاصل فرمودہ حضرت امام این است کہ صفرائیان شیرینی شکر را نمی فہمند و وجود صفری مانع احساس شیرینی شکر میگردد و سودائیان شیرینی شکر را می فہمند یعنی طبقہ عوام مانند صفرائیان میباشند کہ از اسرار و عروجات و کمالات صلوٰۃ معلوماتی ندارند ولی طبقہ خواص از اسرار و مراتب عروج خبر دارند بنا بر آن این طائفہ عوام و خواص باہم قابل مقایسہ نیست حضرت امام آنہا را می فہماند کہ بخواص مقابلہ کنید۔ خلاصہ حقیقت صلوٰۃ عبارت از تجلی حق تعالیٰ است کہ بصورت ارکان صلوٰۃ یعنی مانند قیام رکوع و سجدہ متمثل میگردد حضرت عروۃ الوثقی دربارہ حقیقت صلوٰۃ میفرماید۔ بیت۔

چکد مشک تر از دستم گر آن گیسو بدست افتد دمد صبح از گریبانم گر آن مہ در کنار آید

و نیز میفرماید کہ کسے کہ آن حقیقت رعنا را مشاہدہ نکردہ باشد فقد این ارکان را نمی فہمد۔

مکتوب بست و یکم

در این مکتوب شریف حضرت امام راجع بہ بیان قلب تذکراتی دادہ اند یعنی قلب بدو معنی اطلاق میشود۔ (۱) قلب نوری کہ از عالم امر است و عالم امر چون لامکانی است لہذا دارائے وسعت می باشد بر روے ہمین وسعت قلب نوری است کہ حضرت جنید و حضرت بایزید آنرا از عرش بزرگتر پنداشتہ اند۔ (۲) قلب مضغہ کہ عبارت از پارچہ گوشت می باشد کہ بطرف چپ سینہ مابین دو پستان و قبرغہ قرار داشتہ مانند صنوبر می باشد اما استعداد این پارچہ گوشت از استعداد

قلب نوری بلند تر است یعنی در قلب نوری ظہور یک تجلی از تجلیات است۔ اما در قلب صنوبری ظہور ذات او تعالی است۔ بنا بر آں کمال قلب نوری اگرچہ از کمالات ظہورات عرشی پائین تر اما ظہور قلب صنوبری از ظہور عرشی فاضل تر است زیرا کہ در عرش ظہور ذات مستجمع صفات می باشد و در قلب صنوبری تنہا ظہور ذات او تعالی است۔ بیت

بیت
عشق تو چناں کرد مرا زیر و زبر — کز خال و خط و زلف توام نیست خبر
رو بر درِ دل بنشین آن دلبر خرگاہی — وقت سحری آید و یا نیم شب آمد

تبصرہ: اگرچہ صفات از ذات او تعالی جدائی ندارند اما در قلب عارف کہ عاشق ذات او تعالی است ظہور ذات مقدس بدون صفات است۔ اما این یک فضیلت جزئی است و فضیلت کلی مر عرش را ست۔ خلاصہ اینکہ در جائے کہ حضرت امام ظہور قلب را کمتر از ظہور عرشی گفتہ مقصد شان قلب نوری بودہ نہ قلب صنوبری و آنچہ در حدیث شریف وارد است مراد از قلب قلب مضغہ و صنوبری می باشد نہ قلب نوری و اکثر اولیاے کرام از کمالات قلب صنوبری معلوماتی ندارند و صرف بہ کمالات قلب نوری رسیدہ اند، کمالات قلب صنوبری کمالات انبیاے عظام است کمالات قلب نوری کمالات اولیاے کرام اند کہ در ظلال قرار دارند ناگفتہ نباید گذاشت زمانیکہ قلب صنوبری بکمال برسد تمام لطائف عارف اجزاے او میگردد اما جز و اکمل او عنصر خاکی است عرفاے کہ بہ کمالات قلب صنوبری نایل آمدند بکمالات نبوت مشرف گردیدہ اند۔

حضرت امام میفرماید کہ قلب نوری چوں بکمال برسد بہ ذکر متحد بشود و متجوہر بہ ذکر میگردد یعنی از ذکر او تعالی انعکاس میگیرد و ذکر ملکہ و یادداشت او میگردد و دراین مرحلہ ہیچ گاہ غفلت دست نمیدہد و قلب مضغہ اگر بکمال برسد مظہر عین مطلوب میگردد، برعکس قلب نوری کہ اگر بکمال برسد مظہر ظل مطلوب میگردد۔ پس در بین قلب نوری و صنوبری فرق آنست کہ ظہور در ہر دو قلب ظہور ظل است اما ظاہر در قلب صنوبری اصل است و در قلب نوری ظاہر ہم ظل می باشد۔

حضرت امام میفرمایند عجائب کاروبار است الخ یعنی این قلب صنوبری که مظہر ذات او تعالیٰ است بعد رجوع ونزول بدعوت خلق بہ ظلمت وتیرگی مواجہ میگردد چنانچہ در حین نزول آن حضور قلبی کہ داشت تغیر می یابد وحضور بہ غیبت تبدیل میشود ازین سبب آنحضرت ﷺ ہمیشہ استغفار می نمودند۔ حاصل کلام حضرت امام اینکہ قلب صنوبری جوہر نفیس است کہ خزائن واسرار عالم خلق دروے نہادہ شدہ است وہکذا کمالات خفیہ عالم امر نیز دروی مکنون گردیدہ بالآخرہ ہیئت وحدانی پیدا کردہ است۔ قلب عوام اگرچہ دارای اجزائے عشرہ یعنی دارائے لطائف عالم امر وعالم خلق میباشد اما چون این اجزائے شان بکمال نرسیدہ اند وہیئت وحدانی پیدا نہ کردہ اند وہر کدام شان بصورت جداگانہ افتادہ است بنابران کمال قلب عارف را ندارند۔ حضرت امام میفرمایند برادر این ہمہ کمالات الخ یعنی مقام قاب قوسین دیگر است ومقام او ادنی دیگر۔

تبصرہ: قلب مظہر است حق تعالیٰ دران ظاہر در مقام قاب قوسین در ظاہر رنگی از مظہر تا اندازہ متوہم ونمایان میگردد و مظہر ہنوز کامل در ظاہر فنا نگردیدہ است واز وجود بشری او یک اندازہ اثرے باقی ماندہ است ودر مقام او ادنی وجود بشری عارف فنائے کامل یافتہ است نام و نشانے از عارف باقی نماندہ است، پس مقام قاب قوسین دارائے دو قوس می باشد یکے قوس وجوبی است ودیگرے قوس امکانی کہ عبارت از وجود بشری عارف است کہ در مقام قوسین وجود بشری ہنوز باقی وقوسین موجود است۔ ودر مقام او ادنی کہ دارائے یک قوس می باشد قوس امکانی بہ کلی فانی گردیدہ دران وقت از وجود بشری عارف ہیچ اثرے باقی نمی ماند۔ وجود موہوبی بہ عوض آن عنایت گردیدہ است۔ ناگفتہ نباید گذاشت کہ مقام قاب قوسین دارائے چند مراحل می باشد۔

(۱) مرحلہ شہود صفات اضافی است کہ دراین مرتبہ عارف در مراتب وجوبی بہ کلی فانی نگردیدہ وقوس امکانی او ہنوز قرار دارد۔ پس دو قوس دراینجا عبارت از وجود بشری عارف وصفات اضافیہ است

(۲) فنائے عارف در صفات ثبوتیہ است کہ دراین مرتبہ دو قوس عبارت از قوس عارف وقوس صفات ثبوتیہ او تعالیٰ است وفنائے این مرتبہ از فنائے مرتبہ اول اتم وکامل تر میباشد۔

(۳) فنائے عارف در شیونات ذاتیہ است دراین جانیز دو قوس است یکے قوس عارف است و دیگرے قوس شیونات۔

(۴) فنائے عارف در مقام اعتبارات ذاتیہ است و دراین جانیز دو قوس است یکے قوس عارف و دیگرے قوس اعتبارات۔

(۵) فنائے عارف در مقام تجلی ذاتیہ است کہ بلند ترین فنا ہا ہمیں فنا است کہ در اینجا عارف بمقام او ادنی مشرف میگردد و از قوسین اثری باقی نمی ماند صرف قوس وجوب بحال خود می ماند کہ دراین مکتوب شریف ازان تذکرات دادہ شدہ است۔

بقرار فوق عارف در ہر مرتبہ از مراتب وجوبی بوجود موہوبی آن مرتبہ مشرف میگردد و وجود موہوبی کہ در مقام او ادنی بعارف عنایت میشود اکمل ترین وجودات موہوبی عارف است کہ از مرتبہ تجلی ذات مقدس بہ او عنایت میشود۔

تبصرہ: فنا دو نوع است یکی فنائے شہودی است و دراین فنا سالک ممکنات را فراموش و بہ شہود مراتب وجوب مشرف میشود۔ دیگر فنائے وجودی است کہ دراین مقام وجود بشری عارف حکم یک پوشین و جبہ پیدا می کند و تجلیات عالم وجوب ذات عارف میگردد باین طور کہ باطنی او تجلیات ذاتیہ و ظاہر او تجلیات صفاتیہ گردیدہ و وجود بشری سابق عارف بمنزلہ لباس او میگردد۔

تبصرہ: در وقت نزول صاحب این قلب کامل ہم بہ استدلال محتاج میگردد چیزے را کہ در عروج دیدہ بود در نزول مفقود گردیدہ و عارف محتاج استدلال گردیدہ۔

مکتوب بست و دوم

حضرت امام دراین مکتوب شریف از شرافت سرہند شریف بیان و میفرمایند کہ چاہ عمیق را صفہ بلند ساختہ اند و نوری دران نہادہ شدہ کہ ماخوذ از نور بے صفتی و بے کیفی است الخ یعنی چنانچہ کہ در بیت اللہ شریف نور ذات بحت او تعالی است دراین جانیز آن نور مقدس ظاہر است۔

مراد از بلندی آنست کہ زمین سرہند مظہر انوار عالیہ می باشد۔

حضرت امام میفرمایدکہ پیش از ان خال فرزندی اعظمی مرحومی بہ این درویش ظاہر ساختہ بودند ودر گوشۂ سکونت فقیر نوری نشان دادہ بودند کہ گردی از صفات وشیونات بوی راہ نیافتہ بود الخ یعنی نور ذات بحت اوتعالی بمشاہدہ می رسید وحضرت امام بعد از مشاہدہ این حال باین فکر بودند کہ شاید محل آن نور زمین مدفن خود شان خواہد بود، درنتیجہ آن زمین مدفن حضرت مخدوم زادۂ کلاں گردید بالآخرہ بعد از مدتے بحضرت امام ظاہر شدہ کہ آن نوریک تجلی از انوار قلبیہ حضرت شان بودہ مانند چراغیکہ از مشعل بزرگ انشعاب وجدا شود۔مرقد مبارک حضرت امام ہم در آنجا می باشد حضرت امام میفرمایدکہ تمام این انوار از نزد حق تعالی است وتجلی قلب فقیر ہم از عنایت اوتعالیٰ است۔

تبصرہ: لباس ومحل نشیمن عارف بکمالات عارف منعکس میگردد چون سرہند محل تجلیات قدسیہ گردیدہ ازین سبب میفرمایدکہ چاہ عمیق را بلند ساختہ اند۔

مکتوب بست وسوم

تبصرہ: درایں مکتوب شریف خلاصہ وحاصل فرمایش حضرت امام این است کہ بدعت حسنہ وجود ندارد ونمام اقسام بدعتہا سیئہ می باشد بعض علماء وبا صوفیہ کرام کہ بدعت را حسنہ گفتہ اند دلیل آن این است کہ نور سنت را در بدعت دیدہ اند وگمان کردہ اند کہ این نور از خود بدعت خواہد بود وحالانکہ آن نور در حقیقت پرتوی از سنت بودہ ودر بدعت منعکس گردیدہ بود واکنون چون مردم تارک سنت گردیدہ اند وسنت ضعیف گشتہ انعکاس آن نور در بدعت دیدہ نمی شود ونور سنت کم شدہ وخود بدعت قطعا نور نداشتہ وتمام بدعت ہا سیئہ وظلمانی می باشد در بدعت ہیچ حسن نیست۔بنابران می باید صوفیہ کرام کہ بعض بدعت ہا را از قبیل سماع ونغمہ کہ در طریقہ شان رواج ساختہ اند آنہا پیروی وتقلید نکنند پیرو سنت باشند چہ درین وقت وقت ضعف سنت بودہ باید عوض بدعت سنت را پیروی کردہ وبدعت را ترک نمایند۔ونیز علمائے کرام کہ بعض افراد بدعت را

حسن گفتہ اند از گفتار خود منصرف گردند و تمام افراد بدعت را ظلمانی بدانند سردار دو عالم ﷺ تمام بدعت را ضلالت فرمودہ۔

حضرت امام در حق مرشد آن خود دعا میکنند و میفرمایند کہ آنہا بدون سنت عمل نکردہ اند لاجرم کارخانۂ این بزرگواران بلند است مشہود دیگران در نزد این بزرگواران داخل ماسوی است الخ یعنی چیزے را کہ دیگران مقصد و مطلوب پنداشتہ اند این بزرگواران آنرا داخل ماسوی می دانند دیگران نفی و اثبات را برائے ان میکنند کہ تمام عالم را بعنوان حقیقت و بہ عنوان وجوب بینند برعکس این بزرگوان مقصود شان از تکرار نفی و اثبات وسعت دائرہ نفی است تا تمام شہودات و مکشوفات را داخل نفی بسازند بنابران ذکر نفی و اثبات در طرق دیگر مناسب حال بندر این دانستہ شدہ بعد ازاں بذکر اسم ذات یعنی اللہ کہ کلمہ اثبات محض است می پردازند تا مکشوفاتیکہ بواسطہ تکرار اسم ذات حاصل میگردد استقرار و ثبات یابد۔

اما کار این بزرگواران برعکس طرق دیگر میباشد چنانچہ اسم ذات را در ابتدا تکرار میکنند بعد از آن بہ نفی و اثبات می پردازند مقصد شان این است کہ ظلال مراتب وجوب کہ از تکرار اسم ذات مشہود شان گردیدہ بود بہ تکرار نفی و اثبات نفی گردد تا از ظلال بہ اصل برسند۔ یعنی دیگران ظلال را استقرار می بخشند و این بزرگواران اصل را میخواہند و ظلال را نفی میکنند۔ حضرت امام میفرماید کہ اگر ناقص سوال کند الخ حاصل جواب حضرت امام اینکہ اثبات دیگران در نزد این بزرگواران حاصل می باشد چون اثبات دیگران ظلال است لہذا این بزرگواران آنرا نفی می کند و اگر این بزرگان از اثبات خود بیان کنند خواص بعوام ملحق گردد یعنی کسانیکہ باثبات و استقرار ظلال خود را خواص می پنداشتند بمقابل معرفت عالی این بزرگان خود را عوام خواہند دانست۔

حضرت امام میفرمایند از اسم و صفت جز ذات نمیخواہند الخ یعنی بزرگان نقشبندیہ کہ تکرار اسم ذات می نمایند مقصد شان ازین تکرار خواص اسمائی باشد بلکہ مقصد شان ازین تکرار اسم ذات رسیدن بہ مسمی آن اسم می باشد نہ خواص اسماء۔ آنچہ میفرماید طریق این اکابر طریق اصحاب کرام است الخ

یعنی استفادہ اصحاب کرام از حضور آنحضرتؐ صرف بواسطہ صحبت آنحضرتؐ بودہ نہ بواسطہ ریاضات شاقہ وفاقہ شدیدہ۔ استفادہ طالبان این طریق نیز مربوط بہ صحبت شیخ مقتدا است نہ بواسطہ ریاضات شاقہ واین معاملہ نشانہ خاص مناسبت نقشبندیہ است باصحاب کرام ودر طرق دیگر این امر موجود نیست و ترقیات آنہا مربوط بریاضات شاقہ است۔ حضرت امام میفرمایند، فی الحقیقت اخیر باول از وسط نزدیک تر است یعنی الف ثانی اگرچہ نسبت بہ اوسط از الف اول دور تر است اما در حقیقت باول نسبت بوسط نزدیک تر است زیراکہ آنحضرتؐ فرمودہ اند کہ امت من مانند باران اند معلوم نمی شود کہ برکت در اول آن است و یا در اخیر آن۔ آنحضرتؐ در این فرمایش شان آخر را بہ اول مشابہ دیدہ اند و وسط را بہ اول مشابہ ندانستہ اند۔

خلاصہ حق تعالیٰ حضرت امام را بدرجات عالی مشرف ساختہ و بہ منصب مجددیت الف ثانی مفتخر فرمودہ و وسیلہ ہدایت عالم ساختہ است کہ امروز خلفاء حضرت امام در ہر نقطہ ممالک اسلامی رہنمائی عالم اسلام و مبلغان ظاہر و باطن شریعت اند۔ از ملاحظہ بعض کتب و رسائل نیز چنین استنباط میگردد کہ نسبت و برکت حضرت شاہ نقشبند و حضرت امام تا بہ حضرت مہدی موعود میرسد و حضرت مہدی ہم مروج این نسبت شریفہ خواہد بود۔

مکتوب بست وچہارم

حضرت امام میفرمایند نسبت رابطہ شما را با صاحب رابطہ میدارد یعنی رابطہ واسطہ جذب کمالات مرشد است شکرانہ حصول رابطہ را بجا باید آورد۔

تبصرہ: رابطہ عبارت از تصور شیخ مقتدا است واین رابطہ چند قسم میباشد۔

(۱) طالب تصور مینماید کہ شیخ مقتدای او در مقابل او نشستہ است و از قلب او بقلب طالب فیض میرسد۔

(۲) طالب تصور میکند کہ شیخ مقتدای او در قلب او جا دارد و از قلب مرشد بہ قلب او فیض میرسد۔

(۳) طالب در حین وظیفہ خود را عین شیخ مقتدا تصور می نماید، رابطہ فوائد بسیار داشتہ بہ طالبانیکہ

رابطہ حاصل گردد و تصور شیخ بہ سہولت بیسر شود دران صورت طالب شیخ مقتدائے خود را در ہر جا باخود می بیند۔ چنانچہ حضرت یوسفؑ وقتیکہ بہ تہمت مبتلا می شد رابطہ حضرت یعقوبؑ نیز از اسباب نجات او گردیدہ است۔ لہذا حضرت امام میفرمایدکہ نسبت رابطہ شما را یا صاحب رابطہ می دارد۔ وآنچہ میفرمایند، قبض وبسط ہر دو بازوے طیران این راہ اند یعنی سالک وقتیکہ منعکس بہ تجلیات صفات میگردد گاہے خود را مظہر صفات جلال وگاہے مظہر صفات جمال می یابد۔ بنا براں جلال سبب قبض وجمال سبب بسط او می باشد۔ حضرت امام میفرماید آرزوے آن نمودہ بودند کہ در جمیع ذرات مشاہدہ جمال لایزال بیسر شود الخ یعنی این خواہش شما از قصور نظر است ذرات عالم طاقت ظہور آن جمال را ندارند وآن جمالیکہ در ممکنات دیدہ میشود یک ظل از ظلال بے نہایت آن جمال بے نہایت است کہ در ممکنات یک ظل از ظلال بعیدہ او نمایاں گردیدہ است وممکنات طاقت ظہور خود آن جمال ندارند ونسبت شما فوق آرزوے شما است، چوں آن نسبت بہ تنزیہ صرف ارتباط دارد در درک شما نمی گنجد بنا بران شما خود را بے نسبت می دانید۔

مکتوب بست وپنجم

حضرت امام میفرماید، ذکر عبارت از طرد غفلت است یعنی وقتیکہ در خرید وفروش مراعات اوامر ونواہی شرع شریف صورت گیرد خود این عمل نیز در حقیقت ذکر و یاد خدا است، اما ذکر یکہ در طریقہ خواجگان نقشبندیہ است مربوط بہ باطن می باشد کہ وسیلہ وصول مطلوب است ذکر اول نیز گاہے سبب وصول میگردد دیگر راہ متعارف راہ مشائخ است واگر ذکر ظاہری نیز مطابق توصیہ ہاے مشائخ عملی گردد نتیجہ موثر خواہد داشت۔

مکتوب بست وششم

تبصرہ: حضرت شیخ المشائخ خواجہ باقی باللہ صاحب در حین وفات شان توصیہ کردہ بودند کہ

فرزندآن شان یعنی خواجہ عبید اللہ و خواجہ عبد اللہ تحت تربیہ حضرت امام قرار گیرند زمانیکہ مخدوم زادہا
بہ سن رشد رسیدہ بودند و می بائیست باساس توصیہ حضرت شیخ المشائخ تحت تربیہ حضرت امام قرار
میگرفتند در این اثنا میرزا حسام الدین احمد کہ بہ تربیہ ظاہری مخدوم زادہا اشتغال داشت بحضور حضرت
امام مکتوبے می نویسد کہ خواجہ زادۂ کلان و خواجہ جمال الدین حسین فرزند میرزا حسام الدین احمد
از شیخ اللہ داد وظیفہ گرفتہ اند بنابران از حیا بحضور حضرت امام مشرف شدہ نمی توانند
حضرت امام بجواب آن میفرماید کہ ازین روش وضع مباینت و مخالفت مفہوم می شود یعنی شما
چگونہ راضی شدہ اید کہ این طور بشود و میان شیخ اللہ داد نیز باوجود احترام بہ پیر خود چرا خلاف توصیہ
پیر خود باین عمل جرأت نمودہ است و میفرماید کہ وصول باو تعالی بمجرد تلقین نمیشود مرشد راہ بین و
رہنما درکار است صرف تلقین بمنزلہ تعلیم الف و باست کہ بہ صبیان دادہ میشود راہ وصول دیگر است
و میان شیخ اللہ داد ازان راہ بے خبر است اما امید است کہ وصیت حضرت خواجہ بے حکمت نخواہد بود
و امید است کہ عاقبت محمود گردد و مخدوم زادگان بکمال برسند و نیز میفرماید مکتوبیکہ مخدوم زادہ کلاں
بدست برادر خود ارسال داشتہ بود متضمن کمال تواضع بودہ چون طلب و عشق و اشتیاق صحبت من
ازان ہویدا بود امید است کہ وصیت حضرت خواجہ مؤثر گردد و مخدوم زادگان بکمال برسند الخ ناگفتہ نماند
کہ در حین وفات حضرت شیخ المشائخ مخدوم زادگان بسن شیرخوارگی بودند کہ حضرت خواجہ ہر دوے
شان را بحضور خود خواستہ و بحضرت امام امر کردند کہ بمخدوم زادگان توجہ کنند حضرت امام در حضور حضرت
خواجہ ہر دوے شان توجہ فرمودند و اثر توجہ مبارک در ظاہر بدن مخدوم زادگان نیز ظاہر شد و نیز حضرت
خواجہ بحضرت امام ہدایت دادند کہ بوالدہ ہاے مخدوم زادگان نیز غائبانہ توجہ نمایند بنابران غائبانہ
توجہ کردہ باشد اما در اخیر ہر دو مخدوم زادگان بحضور حضرت امام مشرف و بدرجات عالی رسیدہ اند
خواجہ عبد اللہ کہ فرزند دوم حضرت شیخ المشائخ اند باندازہ علمیت داشتہ اند کہ پدر شاہ ولی اللہ
دہلوی یعنی شاہ عبد الرحیم صاحب از شاگردان شان بودہ اند۔

مکتوب بست و ہفتم

حضرت امام میفرمایند آنجا اندراج یافتہ بود کہ اگر حقایق ممکنات عدمات باشند الخ یعنی شیخ عبدالعزیز جونپوری اعتراض کردہ بود کہ اگر حقایق ممکنات عدمات باشند لازم می آید حصول آن عدمات در ذات و علم او تعالی زیرا کہ معلوم در علم عالم داخل می باشد پس عدمات در ذات و صفات او تعالی داخل خواہد شد حضرت امام این اعتراض را اعتراض عالمانہ ندانستہ و در جواب آن میفرمایند کہ عجیب شبہ است۔ ای شیخ عبدالعزیز میدانید کہ حق سبحانہ اشیاے شریفہ و کثیفہ را میداند و ہیچ کدام اینہا را در ذات و صفات او تعالی حصولی نیست یعنی تعلق علم او تعالی بمعلومات یک تعلق بے کیف است ظرفیت و مظروفیت دران نیست و نیز شیخ عبدالعزیز نوشتہ کہ حقایق ممکنات باید کہ وجودی و ثبوتی باشند نہ عدمی کہ حقایق عبارت از ارواح و نفوس ممکنات است حضرت امام در جواب آن می نویسند کہ درست است حقایق ممکنات وجود و ثبوت علمی دارند اما وجود خارجی در کار نیست حضرت امام نوشتہ ہای شیخ عبدالعزیز را تعجب او ر پنداشتہ میفرمایند عجب کار است اینجا حقایق را عبارت از ارواح و نفوس ممکنات دانستہ و اعیان ثابتہ و معلومات اللہ را گذاشتہ۔ یعنی شیخ عبدالعزیز در گفتار خود از راہ تناقض پیش آمدہ چنانچہ یک مرتبہ حقایق ممکنات را اعیان ثابتہ و معلومات اللہ گفتہ و باز حقایق ممکنات را ارواح و نفوس ممکنات پنداشتہ است۔

و نیز حضرت امام علاوہ میکند کہ شیخ عبدالعزیز باید کہ اعتراض خود را اول بر شیخ محی الدین بکند کہ او گفتہ است کہ اعیان یعنی حقایق ممکنات بوی وجود را نشمیدہ است و حالانکہ شیخ عبدالعزیز مخلص شیخ محی الدین بن عربی است۔

تبصرہ: حضرت امام حقایق ممکنات را عبارت از عدمات و پرتو تجلیات صفات او تعالی میدانند شیخ عبدالعزیز بقرمایش حضرت امام اعتراض نمودہ بنویسند کہ اگر حقایق ممکنات عدمات باشند شرافت و کرامت از ممکنات مسلوب میگردد و حالانکہ حضرات انبیا نیز از جملہ ممکنات می باشند۔

حضرت امام در جواب او میفرماید که چرا شرافت و کرامت از ممکنات مسلوب گردد که او تعالی بحکمت بالغہ و قدرت کاملہ خود آن عدمات را بحسن تربیت خود مظہر عکوس و تجلیات اسماء و صفات خود ساختہ و بشرف نبوت و ولایت مشرف گردانیدہ است یعنی اگرچہ ذات ممکنات عدم است لاکن خداوند کریم بحسن تربیت خود آن عدم را بدرجات عالی رسانیدہ و مظہر تجلیات خود ساختہ است چنانچہ انسان را از یک قطرہ آب منی خلق کردہ و باز بدرجات بلند نایل گردانیدہ است شیخ عبدالعزیز چون از اہل توحید وجودی بودہ بنابران حضرت امام در جواب او میفرمایند عجب است کہ شرافت و کرامت انسان را در نظر آوردہ و تنزیہ و تقدیس و عظمت و جلال و جمال او تعالی را فراموش گردانیدہ ہمہ اوست میگوئید و اشیاء خسیسہ و رذیلہ را عین حق میدانید و انسان را حقیقت عدمی نمیدانید خداوند شمارا انصاف دہد کہ عظمت و قدسیت و جلال و جمال او تعالی را فراموش نکردہ باشید و نیز شیخ عبدالعزیز اعتراض کردہ بود سخن اجماعی را بہ سخن ساختگی شما ارتفاع نمی توان نمود یعنی شیخ عبدالعزیز گفتہ است کہ سخن اجماعی آن است کہ ہمہ اوست گفتہ شود حقایق ممکنات را عدم نباید دانست در جواب او حضرت امام میفرماید کہ سخن ابداعی و اختراعی سخن ہمہ اوست است و کلام من ہمہ ازوست می باشد کہ کلام اتفاقی است علماء شریعت بآن اجماع کردہ اند و آیات و حدیث برآن دلالت میکند سخن من ابداعی و اختراعی نمی باشد شما میدانید کہ شیخ اکبر را کہ مردم ملامت میدانند سبب ملامتی او این است کہ ہمہ اوست گفتہ است یعنی تمام اشیاء را حق دانستہ است و حاصل معارف فقیر ہمہ ازوست می باشد یعنی ہمہ مخلوق او تعالی است و معارف من مقبول شرع و عقل است و بکشف و الہام تائید گردیدہ است پس سخن ابداعی مقولہ ہمہ اوست می باشد و مقولہ ہمہ ازوست مقبول شرع و عقل است۔

حضرت امام میفرماید کہ شیخ مشار الیہ بعد از ذکر اعتراضات در مقام شفقت آمدہ نوشتہ است کہ اگر حقایق ممکنات را ارواح انسانی بدانیم موافق جمہور است۔

حضرت امام در جواب او میفرماید کہ شما کدام طائفہ را جمہور میدانید تا این زبان شنیدہ نشدہ است کہ کسے حقایق ممکنات را ارواح انسانی دانستہ باشد تعجب است بسیار تعجب است شیخ عبدالعزیز

خیال می کند کہ ہر کس سخنی را بقیاس وتخمین می گوید و بفکر خود سخن بافی میکند نہ چنان است معارفیکہ بدون کشف والہام وبدون شہود ومشاہدہ در تحریر وتقریر آید بہتان وافترا است علی الخصوص کہ مخالف قوم یعنی مخالف صوفیہ وجودیہ بودہ باشد۔

حضرت امام میفرماید کہ شیخ مشار الیہ چہ اعتقاد داشتہ باشد واین معارف را از کدام قسم دانستہ باشد یعنی کلام من را قیاسی وتخمینی وسخن بافی میداند ویا معارف مرا کشف والہام وشہود ومشاہدہ میداند وحالانکہ معارف من وتحریر من بدون کشف والہام وشہود ومشاہدہ نمی باشد بمن مکشوف شدہ است کہ حقیقت ممکنات عدمات است با پرتو تجلی اسماء وصفات او تعالیٰ تفصیل مقام قرار ذیل است۔ صفات ثمانیہ او تعالیٰ یعنی حیات، علم، قدرت، ارادہ، سمع، بصر، کلام و تکوین کہ صفات ذاتیہ او تعالیٰ اند واین صفات ہشت گانہ دارائے عدمات متقابلہ می باشد چنانچہ در مقابل علم عدم علم در مقابل قدرت عدم قدرت علی ہذا القیاس الخ پس این صفات ثمانیہ او تعالیٰ در عدمات متقابل خود پرتو انداختہ بعد از ان صفت تخلیق او تعالیٰ آن عدمات متقابلہ را موجود ساختہ زید وعمر وبکر وغیرہ را بوجود آوردہ است۔

خلاصہ اینکہ این عدمات متقابلہ دران وقت وجود علمی داشتہ ودر علم او تعالیٰ موجود بودہ ولی وجود خارجی نداشتہ اند یعنی پرتو صفات بآن عدمات ممتزجہ در علم او تعالیٰ رسیدہ بودہ ولی وجود خارجی نداشتند۔ بعد از ان توسط صفت تخلیق بآن عدمات متقابلہ وجود خارجی بخشیدہ شدہ است۔ حاصل فرمودہ حضرت امام این است کہ حقایق ممکنات عدمات متقابلہ صفات می باشد با پرتو صفات او تعالیٰ یعنی در نزد صوفیہ محققین حقایق ممکنات عدمات متقابلہ است ودر نزد صوفیہ وجودیہ حقایق ممکنات وجودات متنزلہ وظہورات واعیان ثابتہ می باشد چنانچہ این طائفہ میگویند کہ حق تعالیٰ بہ پنج مراتب تنزل فرمودہ است۔

(۱) بصورت علم اجمالی۔

(۲) بصورت علم تفصیلی۔

(۳) بصورت عالم ارواح۔

(۴) بصورت عالم مثال۔

(۵) بصورت عالم اجساد۔

پس نزد صوفیہ وجودیہ ممکنات بواجب تعالیٰ مناسبت دارند و ظہورات او تعالیٰ می باشند لہذا حمل ممکن را بر واجب جائز میدانند و صوفیہ محققین بندگی را عجز و انکسار دانسته و حقائق ممکنات را عدمات می پندارند و میگویند کہ ممکنات بحق سبحانہ ہیچ مناسبت ندارند گفتار وجودیہ معکوس فرمایشات صوفیہ محققین بودہ اما چون این طائفہ در حال سکرند معذور اند لہذا ملامت پنداشتہ نمیشوند اما گفتار شان خلاف حقیقت است چنانچہ درین بارہ قبلا نیز در چند مکاتیب دیگر تذکرات و تفصیلات دادہ شدہ است کہ گفتار وجودیہ قابل تقلید نیست اما خود شان معذور اند۔

مکتوب بست و ششم

حضرت امام میفرماید سعی نماید کہ این حمل بہ تکلف ہم میسر نشود الخ یعنی چون ذات او تعالیٰ از صفات برتر است باید کہ صفات را در آنجا حمل نکنید بدلیل اینکہ در حمل می باید کہ درمیان موضوع و محمول اتحاد موجود بودہ باشد و درمیان ذات او تعالیٰ و صفات مقدسہ مغایرت مفہومی و مصداقی موجود است. بنا بران حمل صفات بر ذات او تعالیٰ مجاز نیست یعنی صفات را عین ذات نباید دانست۔

آنچہ میفرماید کہ روح او را نیز دخل دادہ باشند الخ یعنی در کتاب رشحات دیدہ شدہ است کہ از بابا ایرپ نقل گردیدہ کہ گفتہ است " وقتیکہ ملائکہ گل حضرت آدم را می سرشتند من نیز دران گل آب می انداختم " حاصل فرمایش حضرت امام اینست کہ ارواح کاملین بصورت اجساد شان متشکل گردیدہ در بسے اوقات بہ دوستان خود امداد می نمایند و دشمنان دین را بہ شکست مواجہ میسازند. نا گفتہ نباید گذاشت کہ این متشکل شدن ارواح بزرگان بصورت اجساد تناسخ تصور نگردد. زیرا کہ تناسخ آنست کہ روح یک بدن در بدن دیگر حلول نمودہ آن را حیات بدہد و در این جا این چنین نبودہ بلکہ روح

یک جسد بعین شکل ہماں جسد متمثل گردیدہ است و بابہ عبارت دیگر ارواح بزرگان بہ شکل اجساد شان متمثل و بہ دوستان خود کمک می نمایند چنانچہ بعد از کمال لطائف عشرہ انسانی نیز ہر کدام از لطائف عشرہ بہ شکل عارف متمثل میگردند۔

اے عزیز محققین و محدثین حضرت خضر را وفات می دانند اگرچہ جمہور برخلاف آنہا است باز ہم بعد از وفات حضرت خضر در ہر جائے دیدہ می شود معلوم است کہ روح بزرگان بصورت اجساد متمثل می گردد۔

مکتوب بست و نہم

در این مکتوب شریف کہ جناب شیخ عبدالحق دہلوی بعد از وفات مخدوم زادہ کلان یعنی خواجہ محمد صادق بحضور حضرت امام تعزیت نامہ فرستادہ حضرت امام بجواب شان می نویسد کہ بہترین متاع دنیا حزن و اندوہ است یعنی حزن دنیاوی وسیلہ فرحت ہائے اخروی میگردد و الم نفس سبب لذت روح و الم روح سبب لذت نفس می باشد و این ہر دو در ذات خود نقیض یک دیگر اند و نیز چون ایلام و انعام ہر دو افعال محبوب اند بنا براں در ہر دو حال بعارف کدام کدورتی رخ نمیدہد و عارف ہر دو را یکسان می بیند بلکہ ایلام را بہ نسبت انعام خوش دارند۔ بیت

بیت
ناصحا گر کشت ما را دوست یا دانیم و دوست ورنہ قتل من رضائے اوست یا دانیم و دوست

بیت
قہر او عین رضا و مہر او عین مراد اے عزیزان این چہ گفتگوست یا دانیم و دوست
غرض ز عشق تو ام چاشنی درد و غم است ورنہ زیر فلک عیش و تنعم چہ کم است

مکتوب سی ام

خواجہ محمد اشرف بحضور حضرت امام عرض نمودہ است کہ بواسطہ غلبہ رابطہ در نماز مرشد خود را مسجود می یابد آیا اینگونہ معاملہ و احوال معصیت و گناہ خواہد بود یا خیر؟ حضرت امام بجواب

آن میفرماید کہ حصول رابطہ بہ این طور دولت بزرگ و آرزوے طالبان است و شاید کہ این طور مرید بیک صحبت تمام کمالات شیخ مقتدا را جذب نماید و این طور رابطہ علامت بلندی استعداد طالب است و مخالفت شرعی دران نیست و مرشد درین حال مسجود الیہ میباشد نہ مسجود لہ چنانچہ محراب ہا مسجود الیہ میباشند نہ مسجود لہ معلوم است کہ در وقت نماز طالب متوجہ رابطہ نمی باشد و آنچہ خود بخود پیدا شدہ است عیب ندارد۔ حضرت امام در بارہ مولانا حاجی محمد میفرماید کہ فتور در اوراد و وظائف باک ندارد اگر در دو چیز فتور واقع نشود یعنی اول از نزد عارف متابعت آنحضرت صلعم ترک نشود۔ دوم در محبت و اخلاص شیخ خود سستی پیدا نہ کند با این دو چیز اگر ہزاران کدورت ہاے دیگر عارض گردد باکی نداشتہ و بالآخرہ خوب خواہد شد۔

مکتوب سی و یکم

حضرت امام میفرماید بخواب خرگوش محظوظ نباشد الخ یعنی سالک مانند خرگوش نباشد کہ چشم او بیدار و خود او در خواب استراحت ننشیند بلکہ سالک راہ حقیقت را می باید کہ بیدار بودہ اوقات گرانبہاے خود را بہ غفلت و سہل انگاری سپری ننمودہ و بہ لذت ہاے نفس و ہوس ہاے لایعنی فریفتہ نشود و در وقت بیداری خواب آسودہ نباشد کہ این لذائذ نفسی و استراحت طلبی یک چیز زود گذر بودہ و بہ لذائذ روحی و معنوی قابل مقایسہ نیست بدلیل اینکہ لذت ہاے روحی از تجلیات اسماء و صفات حق تعالی سرچشمہ میگیرد و لذت ہاے نفسی از مادیات دنیاوی سرچشمہ میگیرد کہ ہمہ خواستہ ہاے نفس امارہ است شتان بینہما۔ اے عزیز لذت ہاے اسماے او تعالی را بہ لذت ہاے عدمات قیاس نہ کنید۔

مصرع ذوق این مے نشناسی بخدا تا نچشی

مصرع مرغ آتش خوارہ کے لذت شناسد دانہ را

خرگوش چشم خود را در خواب نمی پوشاند۔ ازین سبب غافلان را بخواب خرگوش تشبیہ می فرمایند۔

مکتوب سی و دوم

میرزا قلیج اللہ بحضور حضرت امام فاتحہ نامہ فرستادہ حضرت امام بجواب شان چنین میفرماید که ما بقضاے او تعالی راضی شدیم شما ہم راضی باشید و در حق مرحومین دعا بکنید و ہکذا میفرماید که خبر خلاصی شما باعث فرحت گشت الخ شاید که میرزا قلیج اللہ در وقت حبس پریشان شدہ از جمعیت باطن شکایت کردہ بود حضرت امام در جواب او میفرماید که پریشانی ظاہری در پریشانی باطنی تاثیر میکند و کدورت پیدا می شود تلافی آنرا به توبه و استغفار بکنید و اگر یک صورت ہولناک ظاہر شود به کلمه تمجید آنرا دفع کنید یعنی لا حول ولا قوة الا باللہ العلی العظیم و این صورت موحش از تصرفات شیطانی می باشد۔

مکتوب سی و سوم

تبصرہ: دراین مکتوب شریف حاصل فرمایش حضرت امام این است که محبوب یعنی حق تعالی در نظر محب بلکه در نفس الامر ہمیشه محبوب است ایلام و انعام در نزد عاشق و محب حق در ہمه احوال یکسان می باشد بلکه در نزد بعض عاشقان لذت ایلام از انعام بیشتر می باشد بدلیل اینکه در انعام مراد نفس شریک است و در ایلام لذت روحی و خالص مراد محبوب است بنا بر آن عاشق واقعی لذت نفس را نمی خواہد۔ باید دانست که مزیت حمد بر شکر از ہمین سبب است که در حمد انعام ملحوظ نیست و شکر در مقابل انعام است چنانچه در حمد ثناے حق تعالی در انعام و غیر انعام ادا می شود و شکر تنہا مربوط به نعمت است نا گفته نماند که حمد بیان صفات کمال او تعالی است بحصول نعمت کدام ارتباطی ندارد و شکر در مقابل نعمت است پس شکر به مرتبه حمد نمی رسد آنچه میفرماید:۔

سوال: تو در بعضے مکتوبات خود نوشته ئی الخ یعنی حضرت امام در بعض مکتوبات شان مقام

رضا را فوق مقام محبت گفتہ اند و دراین مکتوب مقام محبت را فوق مقام رضا میدانند علت آن چہ خواہد بود۔

جواب: مقام حب و مقام محبت کہ دراین مکتوب شریف تذکار یافتہ است غیر آن مقام محبت و مقام حب است کہ در سائر مکاتب ذکر گردیدہ است بدلیل اینکہ در اینجا مراد از محبت و حب صرف محبت ذات او تعالی است کہ اسماء و صفات و شیون و اعتبارات در آن ملحوظ نیست و مقام محبت کہ در سائر مکاتب ذکر شدہ خالی از صفات و شیونات نیست یعنی مقام محبت ذات دیگر است و مقام محبت صفات دیگر۔ و آنچہ میفرمایدکہ کراہیت ظاہر انسانی سبب عدم رضاے باطن نیست الخ یعنی عارفانیکہ بمقام رضا مشرف شدہ باشند در باطن از ایلام او تعالی کراہیت ندارند و اگر در ظاہر آنہا کدام علایم کراہیت بملاحظہ برسد دلیل آن ہم این است کہ چون ظاہر شان از باطن شان مجزا گردیدہ است بنابران بروز کراہیت ظاہری در رضاے باطن شان کدام تاثیرے ندارد و نیز نا گفتہ نماند کہ ظاہر عارف کامل در صورت مانند ظاہر عوام می باشد فرقیکہ در بین این دو صورت ظاہری موجود است این است کہ ظاہر عارف کامل مانند یک لباس ظاہری ست بر وجود عارف و ظاہر غیر عارف جزء حقیقت و شخص اوست پس در بین دو ظاہر فرق زیاد موجود است و اگر عوام ازین دقایق آگاہی میداشتند کفار در حصۂ انبیاے عظام نمی گفتند کہ " این چہ طور پیغمبر است کہ نان میخورد و در بازارہا میگردد" ازین جاست کہ اولیاے کرام گفتہ اند کہ بزرگان امان اند" کسانے کہ ایشان را بر روے ظواہر شان بشناسد زیان کار میگردند و کسانیکہ ایشان را بر روے باطن ایشان بشناسند رستگار و کامیاب اند۔

مکتوب سی و چہارم

حضرت امام میفرماید حضرت حق سبحانہ چنانچہ داخل عالم نیست خارج عالم ہم نیست الخ یعنی نسبت واجب و ممکن مانند نقطہ جوالہ و دائرہ موہومہ است چنانچہ کہ نقطہ جوالہ نہ داخل

دائرہ است ونہ خارج دائرہ، ووجود ممکنات مانند دائرہ ووجود حق سبحانہ تعالی بمنزلہ نقطہ پنداشتہ میشود ومعلوم است کہ نقطہ نہ داخل دائرہ است ونہ خارج دائرہ۔

تبصرہ: وجود ممکنات اگرچہ موہوم است اما موہوم سوفطائی نیست زیراکہ طائفہ سوفطائیہ عالم را تابع وہم میدانند ودرایں جا مراد از وہم وہم متقن است کہ حق تعالی وجود وہمی ممکنات را ثبات ورسوخ بخشیدہ است کہ معاملہ ثواب وعذاب دائمی آخرت بآن ارتباط دارد۔ خلاصہ اینکہ وجود ممکن وہم بارسوخ ومتقن است یعنی اگرچہ دائرہ موہومہ کہ از نقطہ جوالہ نمودار میگردد یک امر وہمی می باشد اما حق تعالی قدرت دارد کہ این دائرہ موہوم را ثبات بخشد ووجود عالم ازہمیں نوع وہم است نہ وہم سوفسطائی بنابرآن وجود واجب را محدود ساختہ نمی تواند۔ حضرت امام باین شخص توصیہ می نمایند کہ اگر صفت دخول وخروج واتصال وانفصال درکشف شما ظاہر شدہ باشد این ہمہ مراتب ظلال اند ودرمرتبہ اصل این نسبت ہا گنجایش ندارند۔ نسبت حق تعالی بعالم یک نسبت بلاکیف است وازنوع نسبت ہاے متذکرہ چارگانہ مبرا است واین اتصال وانفصال وغیرہ درظلال صفات اوتعالی است۔

مکتوب سی وپنجم

حضرت امام میفرمایند از شمول نسبت حضور اندراج یافتہ بود الخ یعنی مراد ازین حضور حضور قلب سالک است وحضور عبارت از ظہور انوار تجلیات عالم وجوب است کہ درعالم امکان می رسد وخود این سالک ہنوز بمراتب وجوب نرسیدہ است بسبب این فرمایش حضرت امام این است کہ وقتیکہ مخدوم زادہ ہا بخدمت حضرت امام نوشتہ اند کہ پیشگاہ توحید ظہور کردن گرفتہ است حضرت امام درجواب می نویسد کہ مشہود محب کثرت است لیکن بعنوان وحدت یعنی این سالک درمرتبہ علم الیقین می باشد وہنوز بمرتبہ عین الیقین نہ رسیدہ است بلکہ او ممکنات را بہ عنوان وجوب دیدہ است

آنچہ میفرماید حقیقت فنا وقتی متحقق شود الخ یعنی فنا چند قسم است یکے فناے ابتدائی است

ودیگرے فنائے انتہائی ودرین فناہاے بسیار است چنانچہ فنا در صفات ثبوتیہ وشیونات واعتبارات ذاتیہ۔

(۱) فنائے ابتدائی آنست کہ سالک از شہود ممکنات گذشتہ وبہ شہود ظلال صفات یعنی صفات اضافیہ برسد۔

(۲) فنائے انتہائی آنست کہ سالک از مرتبہ اسماء وصفات وشیونات واعتبارات ذاتیہ او تعالیٰ نیز بگذرد واین فنا فنائے اکمل است زیرا کہ عارف از مراتب ظلال وجوبی گذشتہ وباصل الاصل یعنی بذات مقدس او تعالیٰ رسیدہ است واین مرتبہ فنا را بعین الیقین تعبیر می گردد۔

تبصرہ: اصل عبارت از صفات واصل اصل عبارت از مرتبۂ ذات مقدس است۔

وآنچہ میفرماید مخدوم زادہ میخواہند کہ آن عین در علم گنجد الخ یعنی عین الیقین در تعبیر نمی گنجد معاملہ عین الیقین کہ عبارت از رسیدن بذات او تعالیٰ است یک معاملہ بلا کیف است تا نرسی نیابی یعنی تا کہ از ممکنات نگذری نمی یابی۔ مصرع

ذوق این مے نشناسی بخدا تا نہ چشی

وآنچہ میفرماید علم تاویل متشابہات الخ یعنی تاویل متشابہات کنایاتی است از معاملات خداوند تعالیٰ کہ با پیغمبران خود دارند یاامتان دران معاملات اشتراک ندارند مگر بعض اقل قلیل از اولیائے کرام ازین معاملات بہرہ ور اند کہ بانز متابعت انبیائے عظام بعلم این اسرار مشرف می شوند زیرا کہ ہمچو اولیائے خادمان خاص انبیائے عظام اند وخادمان خاص از اسرار مخدومان باخبری باشند۔

وآنچہ میفرماید جائز است کہ تاویل متشابہات حاصل آن بعض بود الخ یعنی عارفان بر دو نوع اند۔ یکی اولیائے صاحب کشف اند ودیگرے بے کشف۔

در عرفائے صاحب کشف این اسرار کشفا معلوم میگردد ودر عرفائے بدون کشف از ینکہ کشف ندارند از احوال ومقامات خود بے خبر اند اگرچہ دارائے قرب ومرتبۂ عالی ہم باشند وبمقام قرب اسرار متشابہات ہم رسیدہ باشد مگر از تعبیر آن عاجز اند۔ مقام وقوف اسرار متشابہات ولایت کبری وکمالات نبوت است صاحبان ولایت صغریٰ بہ علم متشابہات نہ رسیدہ اند۔

مکتوب سی و ششم: این مکتوب شریف بعلوم ظاہری ارتباط دارد و نکات تصوفی دراں کمتر است بنابران حاجت بہ تشریح ندارد۔

مکتوب سی و ہفتم

حضرت امام میفرمایند مجموعہ این دو کلمہ جامع کمالات ولایت و نبوت است یعنی تکرار این کلمہ طیبہ ولایت را از ظلال صفات بخود صفات مقدسہ و بمراتب مافوق صفات کہ عبارت از شیونات و اعتبارات و مرتبہ ذات او تعالی است میرساند یعنی ولایت دارای ظہور معارف ظلیہ بودہ و بواسطہ تکرار این کلمہ سالک مراتب ظلال را طے نمودہ و بمرتبہ اصل میرسد ولی نبوت دارای معارف ظلیہ نبودہ بنابران تکرار این کلمہ مقدسہ کمالات نبوت را بمراتب عالی تری نایل میگرداند۔

حضرت امام میفرمایند دران موطن جز بپای کلمہ طیبہ الخ یعنی عارف بہ تکرار این کلمہ از خود و از نفس خود دور و بعالم وجوب مشرف میگردد و در مراتب وجوبی نیز بواسطہ تکرار آن از مراتب ظلال و صفات و اعتبارات گذشتہ باصل ذات مقدس بلاکیف مشرف میگردد خلاصہ اینکہ عالم امکان دارای انتہا و محدودیت است ولی مراتب وجوب غیر متناہی و غیر محدود است و بہ یک گفتن این کلمہ مقدسہ مسافہ بیشتر از دائرہ امکان را قطع می نماید و آنچہ میفرمایند ظہور عظمت این کلمہ طیبہ باعتبار درجہ گوئیندہ است الخ یعنی ہر قدر کہ مرتبہ عارف بلند تر باشد ظہور کمالات این کلمہ نیز در حق او بہمان پیمانہ عالی تر و زیادہ تر است۔ صاحبان ظلال بہ گفتن این کلمہ بہ خود صفات میرسند و رسیدگان صفات بہ تکرار این کلمہ بذات مقدس میرسند۔ مصرع

بقدر آئینہ حسن تو می نماید روے

بیت

گل چین بہار تو ز داماں گلہ دارد | داماں نگہ تنگ و گل حسن تو بسیار

یعنی عارف ہر قدر دارای استعداد و عروج بلند باشد ظہور کمالات این کلمہ مقدسہ نیز در حق او بیشتر خواہد بود۔

مکتوب سی و ہشتم

حضرت امام میفرمایند، معرفت خدا جل سلطانہ برآن کس حرام است کہ برابر خردلہ در باطن او محبت دنیا بودہ باشد الخ

تبصرہ: ظاہر عبارت از لطائف عالم خلق و باطن عبارت از لطائف عالم امر انسان است و این لطائف ظاہر و باطن در وجود عوام ممتزج بودہ ولی در وجود عارف این لطائف از ہم جدا گردیدہ است و ہر کدام بہ فنا و بقا مشرف شدہ اند چون در وجود عارف این لطائف از ہم مجزاء می باشند بنا براں باطن عارف کہ مشاہد مراتب وجوب باشد و ظاہر او با مور دنیاوی اشتغال نماید شغل ظاہری او کدام تاثیری در باطن ندارد اگرچہ در نزد عوام راغب و مشغول دنیا معلوم میشود اما در حقیقت این طائفہ دست بہ کار و دل بیار اند و یکجا در انجمن در خلوت اند و عوام بیچارہ چون معرفت ندارند بنا برآن ازین اسرار چہ خبر دارند چنانچہ حضرت مولانائے روم میفرماید

بیت

در نیابد حال پختہ ہیچ خام	پس سخن کوتاہ باید والسلام
از برون در میان بازارم	وز درون خلوتے است با یارم

مکتوب سی و نہم

حضرت امام میفرماید اصحاب شمال اصحاب حجب ظلمانی اند الخ یعنی انسان ہا بہ سہ نوع منقسم اند

(۱) طبقہ عوام۔

(۲) صوفیانیکہ در ظلال قرار دارند۔

(۳) عارفانیکہ از مراتب ظلال و خود صفات گذشتہ اند آنرا سابقان می نامند۔

در بین طبقہ عوام و در بین مراتب وجوب حجاب ہائے ظلمانی و کدورت ہائے قلبی و نفسی موجود است عرفائے کہ در ظلال قرار داشتہ و ہنوز از صفات نگذشتہ اند در بین آنہا و ذات او تعالیٰ

حجاب ہاے نورانی قرار دارد و حجب نورانی عبارت از صفات و ظلال صفات او تعالی می باشد۔

سابقان عبارت ازان اولیا و عرفاے است کہ از مراتب حجب ظلمانی و نورانی گذشتہ و بوصول بلاکیف بذات او تعالی رسیدہ اند و ایشان را سابقان نامند۔ زیرا کہ از مرتبۂ ظلال و نیز از خود صفات بمرتبہ ذات مقدس سبقت کردہ اند کفرہ و مشرکین نیز از اصحاب شمال اند مگر اصحاب شمال متفاوت اند حضرت امام میفرماید، این شخص نیز از زمرۂ اصحاب است الخ یعنی سابقان بالاصالہ حضرات انبیاے عظام می باشند و صحابہ کرام نیز بہ تبعیت و وراثت ایشان بہ کمالات سبقت مشرف اند و بعد از صحابہ عدۂ از اولیاے کرام نیز بواسطہ متابعت باین کمالات مشرف شدہ اند چنانچہ حضرت امام کہ بقیۃ السلف و حجۃ الخلف می باشد و آنچہ میفرماید کہ فاروق اعظمؓ بتوسل او بدولت افضلیت مشرف گشتہ است الخ یعنی حضرت فاروق اعظمؓ بہ خلیفہ اول کہ صدیق اکبرؓ است محبت مفرط داشتند۔ بنا بران بکمالات او مشرف شدہ اند زیرا کہ افادہ و استفادہ مربوط بہ محبت است و محبت سبب جاذب کمالات محبوب است۔ بیت

بسیار دیدہ ام کہ یکے را دو کرد تیغ قربان تیغ عشق دو کس را یکے کند

تبصرہ: در بعض رسائل تصوف دیدہ شدہ است کہ خلفاے راشدین یکے شاگرد دیگر شدہ بودہ اند چنانچہ فاروق اعظمؓ از حضرت خلیفۂ اول استفادہ کردہ اند و ہکذا حضرت عثمان ذوالنورینؓ از حضرت فاروق اعظمؓ استفادہ کردہ اند و حضرت امیرؓ از حضرت ذی النورینؓ استفادہ نمودہ اند بدلیل اینکہ بیعت آنہا بیک دیگر شان صرف براے انتظام امور دنیاوی نبودہ بلکہ منافع اخروی و درجات معنوی نیز در نظر شان بودہ است و ازین عبارت حضرت امام کہ فرمودہ اند کہ فاروق اعظمؓ بتوسل او بدولت افضلیت مشرف گشتہ است نیز استفادہ یکی از دیگر شان بخوبی معلوم می شود

حضرت امام میفرماید، کتاب شان ورلے کتاب ارباب یمین و کتاب ارباب شمال است الخ

در مکتوبات قدسی آیات حضرت عروۃ الوثقی خواجہ محمد معصوم مجددی کہ خلیفہ اکمل و فرزند ارشد حضرت امام اند دیدہ شدہ است کہ میفرماید، اعمال حسنہ بعض اشخاص بقدرت حق تعالی تحریر میشود و حاجت

بہ تحریر ملائکہ نمی باشد وفرمود کہ قبض روح بعض خواص نیز بہ قدرت حق مربوط بودہ ملائک دران دخل ندارند یعنی سابقان آن بزرگان اند کہ اصحاب یمین مثل اصحاب شمال از اسرار شان خبر ندارند۔ وکتابت اعمال شان بہ قدرت خداوند است کراماً کاتبین آنرا نوشتہ نمی کند۔

تبصرہ: اصحاب شمال بدو معنی اطلاق میگردد: اول اصحاب شمال عبارت ازاں مسلمانان اند کہ بہ سلوک مشرف نشدہ اند و از مراتب امکانی نگذشتہ اند، وحجاب ہائے نورانی وظلمانی در بین دارند۔ دوم اصحاب شمال عبارت از اہل کفر می باشد کہ بواسطہ حجب ہائے قلبی ونفسی بہ تصدیق قلبی وایمان نیز مشرف نشدہ اند وسابقان انانند کہ از تمام حجب ظلمانی ونورانی گذشتہ اند۔

مکتوب چہلم

حضرت امام میفرماید: حرق حجب اسماء وصفات دو قسم است یعنی ازالہ حجاب دو نوع است۔ اول ازالہ حجاب بہ اعتبار وجود است، دوم ازالہ حجاب بہ اعتبار شہود می باشد۔

(۱) حجب ظلمانی عبارت از کدورت ہائے عالم امکان است تا کدورت ہائے قلبی ونفسی از بین نرود و عالم امکان از شہود سالک نبرآید وصول بمراتب وجوب صورت نمی گیرد۔ پس در کدورت بشری ازالہ وجودی ودر مراتب وجوب ازالہ شہودی است۔ باید دانست کہ فراموشی واز خاطر بردن عالم امکان را فنا گویند و فنا بمنزلہ طہارت بودہ وصول بعالم وجوب بمانند نماز می باشد تا طہارت صحیح نباشد نماز درست نیست۔

(۲) ازالہ حجاب باعتبار شہود یعنی دراین جا حرق حجاب ہائے نورانی کہ عبارت از صفات او تعالی باشد صرف باعتبار شہود عارف است نہ باعتبار وجود، زیراکہ حجاب ہائے نورانی کہ صفات او تعالی اند از بین نمی روند بلکہ از شہود عارف می برآید وآنچہ در حدیث شریف وارد است کہ حجاب ہائے نورانی از بین نمی رود، مراد ازاں ازالہ وجودی صفات او تعالی است نہ شہودی وازالہ وجودی صفات مقدسہ امکان پذیر نیست۔

خلاصہ این حجاب ہائے نورانی او تعالیٰ کہ عبارت از صفات اند از حیث وجود از بین نمیرود
وخرق آن صرف باعتبار شہود عارف است واین عارف بہ فنائے مطلق مشرف شدہ است کہ
از شہود صفات ہم گزشتہ است۔ حضرت مولانائے روم میفرماید

بے فنائے مطلق وجذب قوی کے حریم وصل را محرم شوی

مکتوب چہل ویکم

حضرت امام میفرماید در وقت عروج بمراتب نہایت مرتبہ پیش می آید الخ یعنی بعد از
رسیدن بعالم وجوب یک نقطہ سیر آنجا بیشتر از چندہا عالم امکان است۔

تبصرہ: اگر مراد از نہایت نہایت صفات ذاتیہ بودہ باشد فرمایش حضرت امام بجا ست
زیرا کہ خود نہایت وصول است بظلال صفات کہ نہایت اکثر اولیائے کرام است ونہایت النہایت
عبارت از خود صفات او تعالیٰ است کہ غیر متناہی است واگر نہایت را عبارت از خود صفات ونہایت
النہایت را عبارت از مرتبہ ذات مقدس او تعالیٰ بدانیم ہم بجا است زیرا کہ حق تعالیٰ چنانچہ کہ بسیط است
وترکیب ندارد دارائے وسعت نیز میباشد کہ آن وسعت یک وسعت بلا کیف است ورسیدن بآن
مرتبہ نیز بے کیف است واین نکتہ از فہم عوام بعید است عرفائے کہ باین مقام مقدسہ مشرف شدہ باشند
این دقائق را می فہمند اما اقل قلیل اند۔ وآنچہ میفرماید کہ دائرہ امکان را نسبت بمراتب وجوب الخ یعنی
مراتب وجوب عبارت از ظلال صفات او تعالیٰ وخود صفات او تعالیٰ وشیونات واعتبارات است ومرتبہ
فوق آن عبارت از ذات مقدس او تعالیٰ است وآنچہ میفرماید بقوت پائے خویش بکوئے دوست نتوان رسید الخ
یعنی رسیدن بآن مرتبہ مقدسہ مربوط بوجود موہوبی است نہ وجود بشری زیرا کہ وجود بشری در انجا راہ ندارد
وشتران پادشاہ عبارت از وجود موہوبی است کہ بعد از فنا بعارف عنایت میگردد۔

مکتوب چہل ودوم

حضرت امام میفرماید بگوش ہوش بشنو الخ یعنی حضرت امام سیر انتہا در مراحل آفاق و انفس منحصر و محدود نمیدانند بدلیل اینکه در آفاق و انفس مراتب وجوب ظہور نمی نماید بلکه یک ظلی از ظلال صفات او تعالیٰ ظہور می کند تاکه سالک از مراحل سیر آفاقی و انفسی نگذرد فنا دست نمی دہد و بقا بعد از فنا میباشد۔ بعض صوفیان کرام که سیر آفاقی را انتہائی سیر الی الله و سیر انفسی را سیر فی الله و بقا بالله و سیر معشوق در عاشق گفته اند در حقیقت اشتباه کرده اند و از نارسائی خود ظلال را اصل پنداشته اند چه ہنوز فنا در پیش است و به مرتبه بقا که بعد از فنا است نرسیده اند چنانچه حضرت امام میفرماید چون لطایف سالک در سیر اول الخ یعنی در سیر آفاقی بواسطہ قابلیت فی الجملہ که سالک پیدا کرده است ظلال پرتو اسم جامع که رب اوست بروی نمایاں میگردد بعد از تصفیہ لطائف و ظلال تجلیات مراتب وجوب در نفس سالک منعکس میگردد و آنرا سیر انفسی میگویند بعض صوفیہ کرام ہمیں مراحل سیر انفسی را که ظہور ظلال پرتو اسم جامع که مربی آنہا است در نفس آنہا ظہور کرده است آنرا فنا فی الله و بقا بالله و یا سیر معشوق در عاشق پنداشته اند در حالیکه عاشق ہنوز بمراتب وجوب مشرف نگشته و در پرتو ظلی از ظلال مراتب وجوب قرار دارد۔ بنابران از اشتباه و نارسائی خود چنین گمان کرده اند۔ مانند کسانیکه صورت معشوق را در آئینہ ظاہری دیده از اصل معشوق تصور نماید۔ پوشیده نماند اگرچه آئینہ بجائے خود نصب بوده و در نزد معشوق نرفته است ولی بواسطہ صفائی که دارد پرتو صورت معشوق در روے نمایاں گردیده است در سیر انفسی نیز سالک ہنوز از سیر اشیا نگذشته و در عالم امکان قرار دارد ولی فی الجملہ صفائی لطائف نصیب او گردیده لہذا پرتو ظلی از تجلیات مراتب وجوب در روے منعکس گشته و آنرا از نارسائی خود سیر معشوق در عاشق و مرتبہ فنا فی الله و بقا بالله دانسته است۔

خلاصہ اینکه فنا فراموش نمودن آفاق و انفس است و بقا بعد ازین مراحل دست میدہد بنابران این بزرگان ہنوز بمراتب فنا نرسیده اند و از مرتبہ بقا گفتگو دارند یعنی بمرتبہ که ہنوز بآن نایل نشده اند از خصوصیات آن بحث می نمایند و ہم ناگفته نباید که این طائفہ بزرگان سیر انفسی را

بی نہایت گفتہ اند ومیگویند کہ اوصاف محبوب نہایت ندارد بنابران در آئینہ وجود سالک ہمیشہ صفتی از صفات او تعالیٰ ظہور میکند یعنی آنہا سیر انفسی را بے نہایت تصور نمودہ وظہور ظلال وعکوس تجلیات مراتب وجوب را بقا باللہ میدانند وبعد ازان بسیر رجوعی گمان بردہ اند وحالانکہ این ہا نفہمیدہ اند کہ ہنوز سیر عروجی بانجام نرسیدہ وسیر خود اسماء وصفات وشیونات واعتبارات ہنوز در پیش است واین ہا سیر تمام مراتب وجوب را در سیر انفسی تکمیل پنداشتہ اند واین گفتار از قصور ونارسائی آنہاست کہ ظلال صفات را خود صفات دانستہ اند۔

حضرت امام سیر وسلوک خود را اظہار کردہ ومیفرمایند کہ حضرت حق سبحانہ کہ بیچون وبیچگون است چنانچہ ورای آفاق است ورای انفس است نیز پس سیر آفاقی را سیر الی اللہ گفتن وسیر انفسی را سیر فی اللہ نامیدن معنی ندارد۔ ومیفرمایند چہ بلا شد انفس را بکدام اعتبار حق گفتہ اند ونیز میفرمایند، ظہور اسماء وصفات واجبی در مرات سالک کہ درین سیر انفسی قرار دادہ اند این ظلیت اسماء وصفات نیز بیرون آفاق وانفس است یعنی وقتیکہ سالک از سیر آفاق وانفس بگذرد بہ صفات اضافیہ وفعلیہ میرسد وصفات فعلیہ ظلال صفات ثبوتیہ می باشد وصفات فعلیہ نیز بیرون آفاق وانفس است ودر آفاق وانفس صرف تجلی وانوار صفات فعلیہ رسیدہ است وخود صفات فعلیہ وثبوتیہ ہنوز در پیش بودہ ودر سیر اقربیت است خلاصہ اینکہ آنہا بہ ظلال ہم نرسیدہ اند بلکہ بہ اثر ظلال رسیدہ اند۔

حضرت امام میفرمایند کہ این بزرگان بہ انواع تربیت مرا ترتیب کردہ اند یعنی من باستاذی وبزرگی شان احترام دارم ولی چون بحث از صفات وذات او تعالی بشود وچیزیکہ شایان جناب قدس او نباشد دران جا سکوت ماندن از دین ودیانت دور است وچیزیکہ لایق قدسیت مراتب وجوب نباشد می باید آنرا تردید نمایم۔ زیراکہ حقوق خدا وند تعالی از ہمہ حقوق برتر وبالاتر است وآنچہ میفرمایند خلاف علماء ومشائخ از راہ نظر واستدلال است وخلاف این فقیر با ایشان از روے کشف وشہود می باشد یعنی این فقیر مکشوفات این بزرگان را بدنمی گوید زیراکہ گفتار شان بر روے

احوال است واز خود چیزے نمی گویند بلکہ این فقیر میگوید کہ ازین مرحلہ باید گذشت وبمراتب عالی تری ارتقا باید نمود اما شیخ علاؤالدولہ ہمچو مکشوفات را تقبیح می کند یعنی مکشوفات وجودیہ را کہ خلاف شرع است تقبیح می نماید واین فقیر میگوید کہ این بزرگان در مکشوفات خود معذور اند وبدون اختیار شان باآنہا مکشوف شدہ لہذا ملامت نمی باشد بلکہ فقیر میگوید گذشتن ازین احوال و مراتب از ضروریات این راہ بودہ وفنا باآن مربوط است۔ انچہ میفرماید آنچہ در خرق حجب گفتہ اند کہ در سیر آفاقی حجب ظلمانی ونورانی مرتفع میگردند محل خدشہ است الخ یعنی حجب ظلمانی بمراحل آفاق وانفس ارتباط دارد کہ این مرحلہ در مراتب امکان است وتا از آفاق وانفس نگذرد حجب ظلمانی ازبین نمی رود وخرق حجب نورانی مربوط بہ سیر اسماء وصفات مراتب وجوبی است یعنی بعد از سیر اسما وصفات وشیون واعتبارات حجب نورانی مرتفع میگردد بنابران آنہا کہ خرق حجب نورانی را در آفاق وانفس گفتہ اند خلاف حقیقت است۔

وآنچہ میفرماید در حجب ظلمانی مراتب متفاوت اند کہ سبب اشتباہ میگردد یعنی بزرگان کرام حجب نفس را حجب ظلمانی وحجب قلبی را حجب نورانی گفتہ اند درحالیکہ ہر دوے این حجابات ظلمانی اند وآنچہ میفرماید طریقی کہ این فقیر را بہ تسلیک آن مشرف ساختہ اند راہے است کہ جامع جذبہ وسلوک است وتخلیہ وتحلیہ یعنی سلوک کہ تخلیہ است بہ خاے معجمہ وجذبہ کہ تحلیہ است آنجا باہم جمع اند لیکن تقدم ذاتی مر تحلیہ وجذبہ راست بر تخلیہ وسلوک۔ وجذبہ را بر تزکیہ سبقت ذاتی است وملحوظ نظر انفس است نہ آفاق پس ناچار درین طریق راہ اقرب گشتہ وبوصول نزدیک تر شدہ یعنی در ضمن جذبہ وسیر انفسی سیر آفاق وسلوک نیز طے میگردد وسلوک را علیحدہ طے نمی نماید بواسطہ اینکہ سلوک خالص بدون جذبہ سبب توقف سیر میگردد وجذبہ بدون سلوک و ریاضت نیز موصل نیست۔ بنابران حضرت امام میفرماید کہ در سیر فقیر جذبہ وسلوک باہم جمع اند وآنچہ میفرماید این طریق است کہ شاہ راہ انبیاء است الخ یعنی در عروج حضرات انبیاے عظام جذبہ وسلوک ہر دو موجود بودہ ولی جذبہ واجتباے انبیاے عظام غیر از جذبہ ہاے مراتب

ظلال است وجذبہ ہاے متعارفہ ظلی مخصوص مقامات ومراتب ظلی است واجتباے انبیاے عظام بمقامات ظلیہ ارتباطی ندارد وآنچہ میفرماید: این معنی فراخور فہم ہر مجذوب سالک وسالک مجذوب نیست یعنی بزرگانیکہ درمراتب ولایت صغری قرار دارند ودر سیر انفس می باشند بنا بران این بزرگان صورت خودرا بعنوان حق می بینند واین بزرگان کہ درمرحلہ آفاق وانفس قرار دارند دو قسم اند: یک قسمت ایشان گفتہ اند کہ عالم وجوب را درمرتبہ امکان می بنیم وبرخی آنہا گفتہ اند کہ سالک تمثال عالم وجوب را بصورت امکان می بینند۔ خلاصہ ہر دو طائفہ این دستہ بزرگان در سیر انفسی قرار دارند وازین مرحلہ نگذشتہ اند۔

حضرت امام مدح مرشدین خودرا چنین تذکر میدہد کہ نسبت انجذاب بہ جہت قیومیت از ایشان اخذ نمودہ ام الخ یعنی انجذاب چند قسم اند۔

اول آنست کہ قیومیت حق تعالی بعارف جلوہ گر شود وبہ آن طرف جذب گردد آن را جذبہ قیومیت می نامند۔

دوم جذبہ معیت است کہ معیت حق تعالی بعارف جلوہ گر شود۔

سوم جذبہ محبت است کہ دراین جذبہ محبت حق تعالی بعارف مستولی گردیدہ وبآن طرف جذب گردد وجذبہ حضرت خواجہ احرارؒ جذبہ دیگر است کہ سالک را بذات بحت او تعالی میرساند۔

تذکرہ: محشی مکتوبات قدسی آیات جذبہ قیومیت را قیوم شدن عارف ترجمہ نمودہ درین مورد اشتباہ کردہ است بلکہ جذبہ قیومیت عبارت از جذبہ ایست کہ فوقاً تذکار یافت۔

وآنچہ میفرماید: درطریق این بزرگواران راہ اقرب است یعنی طریق این بزرگواران طریقے است کہ جذبہ وسلوک وسیر آفاقی وانفسی دران جمع اند چنانچہ درضمن جذبہ سلوک ودرضمن سیر انفسی سیر آفاقی نیز یکجا طے میگردد ودر سیر سالک توقف رخ نمی دہد در سائر طرق برعکس آنست یعنی سلوک وجذبہ سیر آفاقی وانفسی ہرکدام را بصورت جداگانہ طے می نمایند وآنہا جذبہ بدایت ندارند وآنچہ میفرماید: حضور وآگاہی ایشان فوق آگاہی ہاے اکثر شان است یعنی

حصول این بزرگواران دائمی است وآنچه میفرمایند چون درماورای آفاق وانفس ولایت را قدم گاهی نیست الخ یعنی ولایت اولیاء درظلال قرارداشته واز آفاق وانفس نگذشته است زیراکہ مقولہ این بزرگان است کہ گفته اند" اہل الله بعد از فنا وبقا ہرچہ می بینند درخودمی بینند وہرچہ می شناسند درخود می شناسند وحیرت ایشان در وجود خود است" اما ولایت انبیاء عظام از ماورای آفاق وانفس بوده کہ بخود صفات ثمانیہ تعلق دارد وآنرا ولایت کبری گویند حضرت امام میفرمایند نفی غیریت دیگراست وانتفاء غیریت دیگر یعنی ازین فرمایش حضرت امام معلوم میشود کہ بزرگان دونوع اند بعض شان از مرحلہ سیر انفسی گذشته اند وبعض آنہا ازین مرحلہ نگذشته اند وبانتفاء غیریت نرسیده اند اما گرفتار انفس ہم نیستند۔

تبصرہ: نفی درمقام طریقت است وانتفاء درمقام حقیقت واین بزرگان اگرچہ از انفس نگذشته مگر گرفتار انفس ہم نبوده متوجہ سیر اقربیت اند۔ خلاصہ نفی ازبین بردن است کہ ہنوز نرفته باشد وانتفاء ازبین رفتن است کہ اغیار ہیچ درشہود نمانده باشد۔ وآنچہ میفرمایدکہ ماورای این ارکان اربعہ ولایت الخ یعنی جذبہ وسلوک وسیر آفاقی وانفسی کہ بظلال ارتباط دارند مقام آن کہ بکمالات نبوت نہ رسیده اند وکمالات ولایت انبیاء عظام وکمالات نبوت انبیاء عظام ماورای این مقام است یعنی باصل واصل الاصل تعلق دارد۔ وانچہ میفرمایند باین راه جامع جذبہ وسلوک قطع منازل نموده ودرماورای سلوک وجذبہ قدم نہاده اند الخ

سوال: دراینجا فرمایش حضرت امام تناقض دیده میشود چہ یک مرتبہ فرموده اند کہ براه جامع جذبہ وسلوک وباز میفرمایدکہ درورای جذبہ وسلوک قدم نہاده اند علت این تناقض چہ خواہد بود؟

جواب: درفرمائشات حضرت امام تناقض موجود نیست بدلیل اینکہ جذبہ دونوع است یکے جذبہ ایست کہ بمراتب ظلیہ ارتباط دارد ودیگرے جذبہ ایست کہ بمراتب اصلیہ تعلق دارد جذبہ ظلیہ بمراتب ولایت اولیاء مربوط است واین فرمایش شان کہ گفته اند درورای سلوک وجـ

قدم نہادہ اند این جذبہ بمقام ولایت اولیاء مربوط است کہ در ظلال است و فرمایش دیگرے حضرت امام کہ فرمودہ اند باین راہ جامع جذبہ و سلوک این نوع جذبہ بمقام ولایت انبیاء مربوط است کہ ماوراے جذبہ و سلوک مقامات اولیاست و باصل ارتباط دارد و آنرا جذبہ و اجتبائے انبیائے عظام میگویند و این جذبہ بمقامات اصلیہ متعلق است کہ عبارت از صفات و شیونات و اعتبارات است۔ وانچہ میفرمایند کار این بزرگواران جذب و محبت است۔ یعنی این محبت یک لطف و عنایت الٰہی است آنچہ کہ بہ سیر آفاقی و انفسی ارتباط داشتند در ضمن این جذبہ بانجام می رسد۔ ناگفتہ نماند در حدیث شریف وارد است کہ "محب ہمراے محبوب است" محبوب چون وراے آفاق و انفس است بنابران محب نیز از آفاق و انفس می گزرد۔

تبصرہ: مخلص بہ فتح لام شخصی است کہ اخلاص کامل و دائمی نصیب او گردیدہ و بہ تزکیہ نفس مشرف شدہ است و مخلِص بکسر لام آنست کہ اخلاص تکلفی داشتہ اما ہنوز از خواہشات نفس رہائی نیافتہ است چنانچہ عوام و علمائے ظواہر کہ اخلاص شان تکلفی است۔

وانچہ میفرمایند، از سیر انفسی چارہ نبود الخ یعنی سیر انفسی کہ عبارت از اصلاح و تبدیل اخلاق سالک است و از سیئہ بہ حسنہ رفتن است یک امر ضروری این راہ است سیر آفاقی عبارت از قطع علاقہ سالک است از ماسوی، و این قطع علاقہ از اغیار در ضمن اصلاح و تبدیل اخلاق سالک و از سیئہ بہ حسنہ رفتن خود بخود میسر میگردد یعنی سیر آفاقی در ضمن سیر انفسی طے می گردد۔

وانچہ میفرمایند بشنو ظہور اسماء و صفات واجبی در مرات سالک کہ در سیر انفسی گفتہ اند الخ یعنی آنہا گمان کردہ اند کہ در سیر انفسی اسماء و صفات واجبی ظاہر شدہ است و حالانکہ این چنین نبودہ بلکہ در انفس ظلی از ظلال اسماء و صفات ظہور نمودہ است کہ محصل تخلیہ بیباشد و تحلیہ بہ جاے مہملہ ہنوز در پیش است۔

تبصرہ: حاصل فرمایش حضرت امام این است کہ در مرات عارف در مرتبہ اول ظہور ظلی از ظلال مطلوب صورت می گیرد تا بواسطہ این ظہورات ظلی کدورت ہاے سالک

ازین برودو نتیجه بصورت تدریجی ظهورات مراتب واجبی صورت میگیرد یعنی این ظهورات ظلی در مراتب آفاق وانفس صورت میگیرد تا حجب ظلمانی مرتفع گردد بعد از انجام سیر آفاقی وانفسی سیر مراتب واجبی آغاز می یابد که سیر اقربیت بوده وسبب ارتفاع حجب نورانی می باشد۔

ناگفته نماند که بزرگان در مسائل پیوستن وگسستن اختلاف نظر دارند بعض بزرگان پیوستن را مقدم میدانند وبعض دیگر شان گسستن را مقدم می پندارند یعنی عده ازین بزرگان پیوستن بحق را مقدم دانسته وبرخی دیگر ازین بزرگان ترک وفراموش ماسوی را مقدم پنداشته اند۔ ودر نزد حضرت امام پیوستن دو نوع است یکے پیوستن ظلی است ودیگرے اصلی، پیوستن ظلی قبل از گسستن است وپیوستن اصلی بعد از گسستن دست میدهد وانیکه پیوستن ظلی مقدم است ازان سبب است که سبقت از طرف محبوب است یعنی در مرتبه اول ظهور ظلال مطلوب در وجود طالب منعکس گردیده وطالب را از ماسوی واغیار ربائیده بعد آن ظهور اصل که ماورای آفاق وانفس است آغاز می یابد پس پیوستن ظلی قبل از گسستن است وپیوستن اصلی بعد از گسستن دست میدهد

خلاصه از فرمایش حضرت امام معلوم میشود که علم الیقین دارای سه شطر میباشد۔

اول ۔ سیر آفاقی که یک شطر علم الیقین است۔

دوم ۔ سیر انفسی که شطر دوم علم الیقین است۔

سوم ۔ سیر اسماء وصفات که سیر اقربیت است شطر سوم علم الیقین است زیرا که صفات نیز زائد بر ذات او تعالی بوده است وعین ذات نمی باشد پس سیر آنها نیز در علم الیقین داخل است یعنی صوفیه کرام سیر آفاقی را علم الیقین وسیر انفسی را عین الیقین وحق الیقین گفته اند وازین شطر سوم علم الیقین که سیر اقربیت است قطعا تذکره نداده اند۔ حضرت امام در مکتوبے دیگر میفرماید که از عین الیقین وحق الیقین چه گفته شود واگر گوید که فهم کند وچه فهم کند وکه دریابد وچه دریابد یعنی اکثر اولیاء کرام بعین الیقین نرسیده اند وحق الیقین هنوز کجا است۔ از فرمایش حضرت امام معلوم است که عین الیقین وحق الیقین هم حاصل میشود امانادر است۔

مکتوب چہل و سوم

حضرت امام میفرماید: این سخن مناسب مقام اندراج نہایت در بدایت است کہ موطن جذبہ خاص این بزرگواران است الخ یعنی جذبہ بدایت کہ جذبہ نقشبندیان است بہ طریق دیگر وجود ندارد و درین طریق عالیہ نمونہ از نہایت در بدایت گنجانیدہ شدہ است تا برائے سالک در جذبہ بدایت نمونہ از ذوق یافت پیدا شود۔ اگرچہ یافت خاصہ منتہیان است مگر بواسطہ ذوق و محبت نمونہ از یافت در جذبہ بدایت نیز در وجود سالک مبتدی پیدا می شود و این عنایت از برکت شاہ نقشبند می باشد، و آنچہ میفرماید و چون معاملہ از جذبہ بیرون رود الخ یعنی وقتیکہ جذبہ بدایت کہ خاصہ نقشبندیان است بانجام برسد و معاملہ بہ توسط بکشد ذوق یافت در رنگ یافت نیز مفقود گردد یعنی در ابتدا ہم یافت نبودہ است صرف بواسطہ جذبہ بدایت ذوق یافت پیدا شدہ بود و آن ہم با جذبہ بدایت یکجا مفقود گردید و چون جذبہ بدایت کہ بسبب شہود ظلال بودہ معدوم شد ذوق یافت نیز معدوم گردید۔

سوال: توسط کدام وقت را گویند و سالک متوسط کدام سالک خواہد بود۔

جواب: سالک متوسط شخصی را گویند کہ از عالم امکان اعراض نمودہ ولی ہنوز بعالم وجوب نرسیدہ و در ظلال است و در حق این طائفہ نہ یافتہ است و نہ ذوق یافت برعکس بتدیان نقشبندیہ اگرچہ یافت ندارند مگر ذوق یافت برائے شان میسر است۔

و آنچہ میفرماید، چون کار بہ نہایت رسد یافت بیسر میگردد و ذوق یافت مفقود بود یعنی بعد از رسیدن بمراتب وجوبی با وجود یافت ذوق یافت از بین میرود۔ بدلیل اینکہ ذوق فرع ادراک است و در این وقت چون مراتب وجوبی در ادراک عارف نمی گنجد، بنا بران آن ذوق قبلی کہ در مرتبہ ابتدا، دست دادہ بود در این مرتبہ از بین میرود۔ خلاصہ چون ادراک نیست ذوق ہم نمی باشد اگرچہ یافت موجود است و آنچہ میفرماید دولت یافت نصیب باطن منتہی است کہ

بعد از انقطاع تعلق او کہ بظاہر خود داشت باین دولت مشرف گشتہ است یعنی یافت نصیب باطن منتہی می باشد و بعد از رسیدن بانتہا لطائف عارف تفریق می یابد بنا بران ظاہر عارف از یافت باطن آگاہی نمی یابد بنا بران ذوق او معدوم می گردد۔ پوشیدہ نماند وقتیکہ عارف بہ مبدأ فیض خود رسید لطائف او متفرق و از ہم جدا میگردد یعنی روح او در عروج و نفس او نزول میکند و در این مرحلہ چوں لطائف تفریق و جدائی پیدا کردہ است بنا بران ظاہر عارف از یافت باطن او آگاہ نمی گردد۔ بنا بران ذوق یافت نمی باشد یعنی اسباب فقدان ذوق دو چیز است اول عدم ادراک مراتب وجوب دوم تفریق لطائف عارف کہ ظاہر او از باطن او خبر ندارد۔

سوال: ازین فرمایش حضرت امام معلوم میشود کہ وصول بانتہا نصیب باطن بودہ کہ عبارت از عالم امر است و حالانکہ وصول بذات بحت مقدس او تعالیٰ خاصہ ظاہر انسان است بالخاصہ این افتخار نصیب عنصر خاکی است این فرمایش حضرت امام چگونہ خواہد بود؟

جواب: در این جا مراد از انتہا وصول بہ صفات است نہ وصول بذات بحت او تعالیٰ زیرا منتہی عارفی را گویند کہ باسم مربی خود رسیدہ باشد و وصول بذات بحت او تعالیٰ بالاصالہ خاصۂ انبیاے عظام است و از برکت متابعت بعض اکابر بزرگان را نیز میسر میگردد و ہر منتہی باین مرتبہ نمیرسد و یا اینکہ مراد از انتہا انتہاے لطائف عالم امر است نہ انتہاے عارف و انتہاے عالم خلق او مراد نیست۔

نہ ہر کہ سر بتراشد قلندری داند نہ ہر کہ آئینہ سازد سکندری داند

و آنچہ میفرمایند ازین جا ست کہ سماع و رقص و صیحہ و اضطراب نزد ایشان عزیز الوجود است الخ یعنی چون آنہا از ذوق باطن بے نصیب اند بنا بران ولایت را عبارت ازین چیزہا دانستہ اند و آنچہ میفرمایند پس نظر بہ ظاہر توان گفت کہ منتہی را یافت میسر است اما ذوق یافت مفقود باقی ماند باطن منتہی کہ ہم یافت دارد و ہم ذوق یافت اما چون آن ذوق داراے بیچونی است بنا بران بدرک ظاہر عارف نمی گنجد۔ خلاصہ اینکہ باطن منتہی ہم داراے یافت است و ہم داراے ذوق

یافت اما ذوق این یافت بیچون است لہذا با دراک ظاہر گنجایش ندارد زیرا کہ ظاہر از باطن جدا گردیدہ است واز یافت باطن آگاہی نمی یابد ودر بتدی چوں لطایف سالک باہم ممتزج بودہ ازین سبب ظاہر او از معاملہ باطن او آگاہ میگردد وآنچہ میفرماید بعض از مشائخ سلاسل دیگر از سخن اندراج نہایت فی البدایت کہ ازین بزرگواران صادر شدہ است در اشتباہ اند الخ یعنی مشائخ دیگر بتدیان باین طریقہ را مساوی منتہیان طرق دیگر میخوانند ودر حیرت واشتباہ می افتند کہ بتدی این طریق چگونہ مساوی منتہی طرق دیگر است۔

حضرت امام میفرماید عجب است مساوات بتدی این طریق را با منتہی طرق دیگر از کجا فہمیدہ اند یعنی مشائخ طریق نقشبندیہ میفرمایند کہ در این طریق نہایت در بدایت درج است واین فرمایش مشائخ نقشبندیہ مفہوم آنرا نمی دہد کہ تمام کمالات وقرب نہایت در بدایت این طریق موجود است بلکہ ازین فرمایش مقصد شان این است کہ نمونہ از نہایت در بدایت این طریق درج است کہ عبارت از جذبہ بتدی است وطرق دیگر دارای این جذبہ نمی باشد۔ چنانچہ حضرت امام میفرماید بتدی این طریق ہر چند حکم منتہی ندارد اما از دولت نہایت بے نصیب نیست واین سخن دلالت بر مساوات ندارد۔ ونیز میفرماید آن ذرۂ نمک کلیت اورا بلیح ونمکین خواہد ساخت یعنی محبت شیخ وذکر او تعالیٰ حضور را مانند آنست کہ دانہ از تخم صالح بزمین مستعد انداختہ شود۔ خود بخود نمو کند و بتدیان این طریق نیز چون نمونہ از کمال نہایت در وجود شان موجود است لہذا از کمال انتہائی بے بہرہ نمیباشد واین انتہا خاصہ بتدیان نقشبندیان است وبس واگر بتدی این طریق عالی فوت شود وبہ انتہا نہ رسد از فیض انتہا بے نصیب نخواہد بود وآن نمک نہایت اورا بلیح خواہد ساخت۔

وآنچہ میفرماید باید دانست کہ میان منتہیان این طریق وطرق دیگر ہمیں قدر فرق است یعنی برای منتہیان این طریق وصل عریان است وبرای منتہیان طرق دیگر مطلق وصل "شتان ما بینھما" وہکذا حضرت امام میفرماید از تجلیات اعراض نمودہ متجلی را می جوئیم وظہورات را

واپس گذاشتہ ظاہر را در باطن بطون میخواہیم الخ یعنی بعض منتہیان تجلیات و ظہورات و تمثالات را انتہا پنداشتہ اند ولی منتہیان این طریق بہ ظلال میلان نداشتہ و بآنہا گرفتار نمی شوند بلکہ خود متجلی را میخواہند چنانچہ بظلال صفات و ظہورات خود صفات قناعت نکردہ اصل ذات او تعالی را میجویند و ذات او تعالی باوجود بساطت دارائے وسعت نیز می باشد این بزرگان بفوت بیچونی دراں وسعت نیز سیر می نمایند۔

مکتوب چہل و چہارم

دراین مکتوب شریف حضرت امام اقوال صوفیہ وجودیہ و علمائے کرام را مقابسہ و تطبیق میفرمایند چنانچہ علمائے کرام عالم را مخلوقات او تعالی میدانند و صوفیہ وجودیہ آنرا ظہورات حق میگویند و صوفیہ وجودیہ عالم را معدوم خارجی گفتہ و بظہور خارجی آن قایل اند و علمائے کرام عالم را موجود خارجی میدانند۔ ناگفتہ نماند کہ وجود خارجی دیگر است و ظہور خارجی دیگر چنانچہ صورتیکہ در آئینہ نمودار است دارائے ظہور خارجی بودہ و وجود خارجی ندارد۔

حضرت امام میفرمایند صوفیہ وجودیہ ہرچند عالم را معدوم خارجی میدانند اما در خارج وجود وہمی آنرا اثبات می نمایند الخ یعنی این وجود وہمی را مثل اوہام و خیالات سوفسطائی ہا نمی دانند چنانچہ کہ سوفسطائی ہا عالم را اوہام و خیالات گفتہ اند بلکہ صوفیہ وجودیہ این وجود وہمی و نمود خیالی را کہ چون مخلوق حق است از زوال محفوظ و از خلل مصئون یعنی میدانند بعد از آن معدوم ابدی نمی گردد و بہ ثبات و استقرار آن قایل اند و ہکذا معاملہ دنیا و آخرت را کہ مخلد و مؤبد است بآن وجود مربوط میدانند پس در نزد این ہر دو فرقہ وجود ممکنات در خارج ثابت گشت و ظہور خارجی نیز یکنوع وجود خارجی می باشد پس نزاع شان نزاع لفظی است۔

حضرت امام میفرمایند کہ غایت مافی الباب صوفیہ کہ آن وجود را وہمی میگویند بواسطہ اینکہ در وقت عروج از نظر ایشان مختفی میگردد یعنی چوں در وقت عروج اشیا را ندیدہ اند وجود

اشیاء را وہمی گفتہ اند و علماء چوں آنرا ہمیشہ می بینند بنا بر آنرا موجود خارجی می دانند۔

تبصرہ: وہم دو نوع است: یکے وہم متقن و ثابت است و دیگرے وہم مخترع و غیر ثابت و موہوم متقن موجود نفس الامری است و صوفیہ کرام عالم را وہم متقن گفتہ اند و سوفسطائیہا کہ عالم را وہم گفتہ اند مقصد شان وہم مخترع است کہ صرف اختراع وہم است۔

حضرت امام میفرماید، در رنگ اینکہ شعبدہ بازی چیزہاے غیر واقع را واقع نماید و یک چیز را دہ چیز دا نماند آن دہ چیز را حصول نیست مگر در حس و وہم و در نفس امر جز یک چیز موجود نیست و این دہ چیز را کہ نمودہ است اگر بقدرت کاملۂ خداوندی ثبات و استقرار پیدا کند نفس الامری میگردند الخ یعنی وحدت وجود مطلقا نفس الامری است و تعدد وجود بہ اعتبار وہم نفس الامری گشتہ بنا براں آنرا عالم حقیقت و این را عالم مجاز گویند، چون حق تعالیٰ وجود موہوم عالم را ثبات و استقرار بخشیدہ است نفس الامری گردیدہ چنانچہ کہ حضرت امام قصہ شعبدہ بازان بلاد ہندوستان را بیان فرمودہ است و حق تعالیٰ قادر است کہ یک چیز وہمی را ثبات و استقرار بخشد۔ چنانچہ حضرت امام میفرماید پس در صورت متنازع فیہ حضرت حق سبحانہ و تعالیٰ کہ جز ذات و صفات او در خارج و نفس امر موجودی نیست بقدرت کاملہ خود کمالات اسمائی و صفاتی خود را در پردۂ صور ممکنات در مرتبہ حس و وہم ظاہر ساخت و بوجود وہمی و ثبوت خیالی آن کمالات را در مجالی اشیاء جلوہ گر گردانیدہ الخ یعنی اشیاء را بر طبق آن کمالات در مرتبہ حس و وہم ایجاد فرمودہ و عالم را در مرتبہ نمود بے بود ایجاد کرد و این نمود بے بود را اتقانی و استقرار و ثبات کرامت فرمودہ چنانچہ شعبدہ بازان کہ یک چیز را دہ چیز بدانماند و این دہ چیز صرف نمود بے بود است مگر حق تعالیٰ قادر است کہ آن نمود بے بود را اثبات و استقرار بخشد چنانچہ بخشیدہ است، پس در بین اقوال صوفیہ و علمائے کرام ہیچگونہ مخالفتی موجود نیست، صوفیہ کہ بوحدت قائل اند مراد شان وجود خارجی و حقیقی و نفس امری می باشد و علماء کہ بکثرت قایل اند مراد شان وجود مشہود و محسوس است کہ این ہمہ کثرت و تعدد وجود بالمشاہدہ ثابت می باشد صوفیۂ کرام

نیز ازین امر انکار نمی ورزند مگر منظور شان حقیقت است و در حقیقت وجود واحد است و وجود عالم وجود حقیقی نبوده بلکہ وجود شان یک وہم متقن است کہ معاملہ دنیا و آخرت بدان مربوط است پس نزاع این دو طائفہ نزاع لفظی می باشد بدلیل اینکہ صوفیہ نمی گویند کہ عالم محسوس و مشہود نیست و علما نیز باین نظریہ نمی باشد کہ عالم را مانند وجود واجب تعالی وجود حقیقی بدانند یعنی علمائے کرام وجود عالم را وجود ضعیف دانستہ اند و صوفیہ کرام وہم متقن گفتہ اند بنا برگفتار مذکرہ در بین این دو فرقہ کدام نزاع معنوی دیدہ نمی شود و مغائرت اقوال شان صرف جنبہ لفظی و ظاہری و مناظرہ شان نزاع لفظی می باشد و وجود ضعیف و موہوم متقن ہر دو در حکم یک چیز است۔

مکتوب چہل و پنجم

حضرت امام میفرمایند باید دانست کہ عالم مجالی و مظاہر اسماء و صفات واجبی است الخ

یعنی علم ممکن مظہر و نمونہ علم او تعالی قدرت بندہ نمونہ قدرت او تعالی است و علی ہذا القیاس۔

خلاصہ عالم مظہر تجلی صفات او تعالیٰ است نہ مظہر ذات مقدس او تعالی چنانچہ حضرت امام میفرمایند ذات او تعالی را در عالم مظہری نیست و ہکذا میفرمایند بخلاف ذات کہ ممکن ازان دولت بے نصیب است الخ یعنی ممکنات دارائے ذات نبودہ و تنہا نمونہ صفات او تعالی می باشند نمونہ ذات او تعالی ازین سبب ممکنات اعراض بودہ جوہر نمی باشند و علمائے معقول کہ ممکن را بہ عرض و جوہر تقسیم نمودہ اند از ظاہر بینی شان است و از حقیقت بے خبر اند بدلیل اینکہ جوہر بذات خود قایم می باشد درصورتیکہ ممکن اصلاً دارائے ذات نمی باشد و در حقیقت قیام او بہ صفات او تعالی است و قیام یک ممکن بہ ممکن دیگر قیام سرعت بہ طوات و قیام سرعت بہ حرکت قیام عرض است بعرض دیگر در حقیقت قیام این ہر دو بہ صفات او تعالی و قیام صفات بذات واجب تعالیٰ است یعنی قیام ممکنات بہ صفات او تعالی بودہ و قیام صفات بذات او تعالی است پس ممکنات جوہر نمی باشند ناگفتہ نماند کہ اگر ممکنات جوہر می بودند بواسطہ عرض از بین نمی رفتند و بحال خود باقی می بودند و حالانکہ صدائے سور اسرافیل

کہ یک نوع عرض است تمام عالم بواسطہ آن فنا گردیدہ واز بین میروند از ین وضعیت معلوم وہویدا است کہ عالم عرض بودہ وجوہر نمی باشد۔ خلاصہ اینکہ ممکنات مظہر صفات او تعالیٰ بودہ و مظہر ذات مقدس نمی باشند بنا برآن اعراض اند نہ جواہر، زیرا کہ صفات واجبی ہم بمنزلہ اعراض میباشد

حضرت امام میفرماید، این معارف غامضہ را کوتاہ نظران با معارف توحید وجودی خلط نہ کنند الخ یعنی این معارف غامضہ بمعارف توحید وجودی قابل مقایسہ نیست بدلیل اینکہ در توحید وجودی عالم را موجود نمی دانند وہمہ را ظہور حق می پندارند ولی در نزد حضرت امام عالم موجود بودہ اما دارای قابلیت اشارت حسی نمی باشد زیرا کہ حقیقت ممکنات ہمان اعراض مجتمعہ است کہ قابل اشارت حسی نمی باشد وممکنات مظہر ذات واجب نبودہ۔ وآنچہ میفرماید عجب معاملہ است اناے ممکن الخ یعنی اناے ممکن بواجب تعالیٰ راجع شود وممکن بحال خود ممکن بودہ واجب نباشد یعنی اشارہ ممکن بواجب تعالی باین معنی ست کہ قیام جمیع اشیا بذات اوست یعنی مقوم ممکنات اوست وممکن قابل اشارت حسی نیست وبآن معنی نیست کہ ممکن عین واجب است چنانچہ وجودیہ گفتہ اند۔ خلاصہ اینکہ ممکن بواسطہ عرضیت خود قابل اشارت حسی نبودہ بنا بران اناے او بواجب راجع میگردد نہ آنکہ ممکن واجب است چنانچہ وجودیہ گفتہ اند۔

مکتوب چہل وششم

حضرت امام میفرمایند: کلمہ طیبہ متضمن طریقت وحقیقت وشریعت است یعنی کسانیکہ بتکرار نفی واثبات اشتغال نمایند بمراتب طریقت حقیقت وشریعت می رسند۔ وآنچہ میفرماید تا زمانیکہ سالک درمقام نفی است ودر مقام طریقت است الخ۔ یعنی تا زمانیکہ ماسوی از نظر سالک فراموش نشدہ است سالک در مقام طریقت است ووقتیکہ ماسوی فراموش گردید سالک بمرتبہ فنا مشرف وبمقام حقیقت میرسد۔ بعد ازان کہ حقیقت شریعت سرفراز میگردد۔ آنچہ میفرماید وچون بعد از نفی در مقام اثبات آید واز سلوک بجذبہ گراید الخ یعنی بعد از فناے ماسوی سالک بسیر فی اللہ

میرسد کہ مقام جذبہ است و دراین مرتبہ سالک بحقیقت رسیدہ و بہ بقاباللہ مشرف میگردد و بقا عبارت ازقبول انعکاس تجلی صفات او تعالی است در وجود عارف. ناگفتہ نباید گذاشت کہ در مرتبہ بقاباللہ عارف متخلق باخلاق اللہ گردیدہ و نفس او نزول می کند و روح او بہ کمک جذبہ در مراتب وجوبی عروجات می نماید۔ خلاصہ کسانیکہ باین مراتب مشرف گردند و نفس شان از امارگی باطمینان برسد نام ولایت و بزرگی بآنہا صادق می آید و سیر فی اللہ مقام جذبہ است در تمام طرق اربعہ ۔ وانچہ میفرماید: پس کمالات ولایت مربوط بہ جزء اول این کلمۂ طیبہ گشت کہ نفی و اثبات است باقی ماند جزء دوم این کلمہ مقدسہ کہ مثبت رسالت خاتم الرسل است این جزء اخیر محصل و مکمل شریعت است یعنی انچہ در مقام نفی حاصل شدہ بود صورت شریعت بودہ وحصول حقیقت شریعت بعد از وصول بمرتبۂ ولایت دست میدہد کہ مقام اثبات است تاکہ سالک از ماسوی نگذشتہ در مقام نفی بودہ وقتیکہ بمراتب وجوب برسد بہ مقام اثبات میرسد۔

وانچہ میفرماید: طریقت وحقیقت کہ محصلان ولایت اند گویا شرائط اند از برائے تحصیل و رسیدن بہ حقیقت شریعت یعنی حقیقت ولایت عبارت از رسیدن بہ ظلال مراتب وجوبی بودہ وحقیقت شریعت عبارت از کمالات ولایت نبوت است کہ رسیدن باصل مراتب وجوب است وباین اساس کسانیکہ بمراتب ظلال مراتب وجوبی برسند گمان نکنند کہ شریعت پوست است و حقیقت مغز۔ زیراکہ حقیقت آنہا عبارت از شہود ظلال مراتب وجوبی است وحقیقت شریعت عبارت از کمالات ولایت نبوت است و رسیدن بخود مراتب وجوب است ومراتب وجوب عبارت از صفات وشیونات، واعتبارات ومرتبہ ذات بحت او تعالیٰ است . وحقیقت این اشخاص ظل از ظلال حقیقت شریعت است نہ حقیقت شریعت۔

وانچہ میفرماید: در طریقت گویا ازالہ نجاسات حقیقیہ است ودر حقیقت ازالہ نجاسات حکمیہ یعنی نجاسات حقیقیہ عبارت از گرفتاری ممکنات است وگرفتاری ظلال شبیہ نجاسات حکمیہ است وقتیکہ سالک از گرفتاری ممکنات ونیز از گرفتار بہ ظلال کاملا رہائی یابد آنگاہ لیاقت

آنرا پیدا می کند کہ احکام شرعیہ را بہ طور کامل تعمیل نماید و از اسرار قرآنی باخبر گردد۔ بیت

عروس معانے قرآن حجاب انگہ براندازد کہ دارالملک ایمان مجرد بیند از غوغا

دارالملک قلب انسان است۔ یعنی زمانیکہ سالک از گرفتاری ہائے ماسوی وہکذا از گرفتاری ہائے مراتب ظلال مراتب وجوبی خلاصی یافت و بمراتب اصل مشرف گردید آن وقت اسرار قرآنی را درک نمودہ و ہم نمازیکہ ادا می نماید حقیقت نماز خواہد بود چہ قبل ازین مراتب فوق صلوٰۃ سالک صورت صلوٰۃ بودہ و بعد از وصول بمرتبہ مقدسہ فوق صلوٰۃ او بحقیقت صلوٰۃ تبدیل می یابد یعنی نماز معراج او میگردد و درین مرحلہ عارف در نماز مظہر تجلیات مراتب وجوبی میگردد۔

وآنچہ میفرماید، جزو آخر این کلمہ مقدسہ را دریاے یافتم کہ جزو اول در جنب آن قطرہ مینمود الخ یعنی کمالات ولایت را در جنب کمالات نبوت ہیچ مقداری نیست بہ تکرار نفی و اثبات سالک بمرتبہ ولایت میرسد و انبیاے عظام نیز بواسطہ تکرار این کلمہ مقدسہ بمدارج عالی و بمراتب بلندتری مشرف میگردند چنانچہ تفصیل آن قبلا بمکاتب دیگری توضیح یافتہ است۔ وآنچہ میفرماید: علی الخصوص کہ باین تخلیص مامور شود الخ یعنی حضرات انبیاء کہ بہ تبلیغ و ارشاد خلق و نیز مشائخ کرام کہ بمراتب عروج و نزول مشرف میگردند۔ ہر دو حقوق را ادا می نمایند یعنی حقوق خالق و مخلوق را ادا می نمایند و مامور بہ تبلیغ و ارشاد گردیدہ اند۔ وآنچہ میفرماید ذکریکہ باسم و صفت مذکور واقع شود سریع التاثیر است الخ یعنی ذکر دو نوع است یکی یاد کردن نام مبارک او تعالی است دیگرے تعمیل اوامر شرعیہ است بدون دوام ذکر۔ ذکر اولی سبب جذب و محبت میگردد و اکثر عرفاے کرام ازین راہ بہ وصول بلاکیف مشرف شدہ اند، و ذکر ثانی کہ تعمیل اوامر است اگرچہ داراے این خواص نیست باوجود آن بر سبیل ندرت سبب وصول میگردد۔

چنانچہ حضرت خواجہ بزرگ یعنی شاہ نقشبند فرمودہ اند کہ مولانا زین الدین تای بادی بدون سلوک از راہ علم شریعت بخدا رسیدہ است۔

سوال: تعمیل اوامر چرا سبب وصول نیست۔

جواب: بیعت وصحبت نیز از جملہ اوامر است۔

وآنچہ میفرمایند: ذکریکہ باسم وصفت واقع شود وسیلہ ایست کہ الخ یعنی مراعات حدود شرعیہ بدون محبت بصاحب شرح وبدون ذکر نام او تعالی میسر نمی شود بواسطہ اینکہ بدون تکرار اسم ذات او تعالی کہ سبب تزکیہ است مراعات حدود شرعیہ مشکل میباشد وبعد از ذکر کہ سبب محبت است مراعات حدود شرعیہ آسان می گردد۔

وآنچہ میفرمایند وراے این معاملہ سہ گانہ طریقت وحقیقت وشریعت معاملہ دیگر یست وکاروبار دیگر وآں معاملہ وراثت انبیاے اولوالعزم است کہ نصیب اقل قلیل است الخ یعنی این مرتبہ محض بفضل واحسان او تعالی مربوط است وبس وبہ تعمیل اوامر مربوط نیست زیراکہ تمام انبیا تعمیل اوامر دارند مگر اولوالعزم نشدہ اند۔

تبصرہ: تمام انبیاے عظام تعمیل اوامر شرعیہ را بجا آوردہ اند ولی باین مرتبہ اولوالعزمی مشرف نشدہ اند بنابراں وصول باین مرتبہ مقدسہ صرف بہ لطف واحسان حق تعالی مربوط است وبس اما حضرات انبیاے عظام دیگر بہ طفیل انبیاے اولوالعزم وبعض اولیاے کرام بہ متابعت ایشان نیز باین مقام عالی مشرف میشوند۔ خلاصہ مراتب وجوبی متفاوت بودہ وحق تعالی ہر کرا از دوستان خود را علی قدر استعداد شان بآں مراتب مقدسہ سرفراز ساختہ است۔ وآنچہ میفرمایند کہ نصیب اقل قلیل است الخ یعنی چون تمام انبیاے عظام اصالتا باین مقام مشرف نشدہ اند واولوالعزم نگشتہ اند لہذا از اولیاے کرام نیز اقل قلیل باین دولت مشرف خواہند گشت۔

وآنچہ میفرمایند: ازین معارف لازم می آید الخ یعنی شریعت عبارت از تعمیل اوامر شرعیہ است واین معاملہ بہ باطن ارتباط دارد زیراکہ عروجات این مرتبہ دراین دنیا خاصہ باطن است ولی در آخرت بظاہر نیز ارتباط میگیرد واین فرمایش حضرت امام قبل از رسیدن بہ کمالات عالم خلق بودہ ودر ثانی فرمودہ اند کہ معارف اصلیہ نصیب عالم خلق است ویا مراد ازین نہایت نہایت عالم امر است نہ مطلق نہایت۔ خلاصہ فرمایش حضرت امام این ست کہ وصول

باین مرتبہ مقدسہ بواسطہ تعمیل اوامر شرعیہ نبودہ مگر تعمیل اوامر شرعیہ از شرایط آن بحساب میرود چنانچہ عروجیکہ در نماز میسر میگردد بسبب آن وضو نمی باشد زیراکہ عروجات موقوف بر نماز است و نماز موقوف بر وضو می باشد و وضو در حقیقت از شرایط عروجات بودہ است نہ سبب عروجات ہمچنان برای رسیدن بمرتبہ اولوالعزمی نیز تعمیل اوامر شرعیہ سبب آن نبودہ بلکہ از شرایط وصول می باشد یعنی عروجات انبیاء اوالعزم باین مرتبہ مقدسہ اولوالعزمی بمحض فضل و احسان او تعالی است و تعمیل اوامر شرعیہ از شرائط آن است و نہ سبب آن و اگر تعمیل اوامر و امتناع از مناہی سبب و علت این کمال می بود بیبا ئیست ہر نبی بمرتبہ اولوالعزمی مشرف می گردید۔ و آنچہ میفرماید کہ توجہ بخلق عین توجہ بحق است نہ باین معنی کہ ممکن عین واجب است الخ یعنی این توجہ بخلق چون بامر او تعالی است لہذا مانند عین توجہ بحق می باشد و توجہ بخلق را عین توجہ بحق دانستن و ممکن را واجب دانستن حال صوفیہ وجودیہ است و معرفت حضرت امام بمراتب ازاں عالی تر است۔

و آنچہ میفرماید، توان گفت کہ واجب تعالی مرات ممکن است الخ یعنی عارف در وقت ابتدای عروج و نیز در وقت ابتدای نزول ممکنات را در مرات واجب مشاہدہ میکند و در کمال عروج ممکنات مشہود او نمی باشد و در وقت کمال نزول نیز واجب دیدہ نمی شود و آنچہ میفرماید: چنانچہ آن صور را در مرات صورت حلولی نیست الخ یعنی صورتہای کہ در آئینہ دیدہ میشود، ہیچ حلول و انضمام بہ آئینہ ندارند و ہکذا صور ممکنات کہ در مرات واجب تعالی دیدہ میشوند قطعا حلول و انضمام بہ آن مرات مقدس نیست بلکہ یک معاملہ بلاکیف است۔

و آنچہ میفرماید، در مراتب نزول کہ موطن ثبوت اسماء و صفات است الخ یعنی ممکنات را آئینہ ظہور تمثال اسماء و صفات او تعالی میتوان گفت زیراکہ سمع و بصر و علم و قدرت بندہ مرات سمع و بصر و علم و قدرت او تعالی است اما ممکنات لایق آن نیست کہ آئینہ و مظہر ذات او تعالی شدہ بتوانند مگر قیوم وقت کہ مظہر ذات مقدس او تعالی میگردد۔ مجدد الف بہ نسبت قیوم ہم

بلند تر است۔ و آنچہ میفرمایداین صورت را نتوان گفت کہ آئینہ قرب اوست و نیز نتوان گفت کہ آئینہ محیط آن صورت است الخ یعنی این قرب و احاطہ یک قرب و احاطہ بے کیف است چنانچہ یقین داریم کہ حق تعالی بما از ما قریب تر است و محیط است اما کیفیت این قرب و احاطہ را نمی دانیم بلکہ از جملہ متشابہات است کہ ادراک آن از فہم قاصر ما بلند است۔ بیت

یار نزدیک تر از من بمن است　　　این عجب تر کہ من ازوے دورم

غفلت ما سبب بعد ما شدہ ورنہ حق سبحانہ بہ نسبت ما بما نزدیک تر است مصرع

تو خود حجاب خودی حافظ ازمیان برخیز

مکتوب چہل و ہفتم

حضرت امام میفرماید کہ این دولت اثر قرب صحبت است یعنی این حرارت طلب کہ در باطن شما پیدا شدہ است اثر صحبت فقراست و آنچہ میفرماید حجت بر شما درست شدہ است الخ یعنی فوائد صحبت فقراء را فہمیدہ مگر آنرا ترک کردہ اید بنا بران زبان عذر شما بستہ است۔ و آنچہ میفرماید جوہر استعداد شما نفیس است الخ یعنی بزرگان بواسطہ فراست کہ حق تعالی بآنہا دادہ است استعداد طالبان را می فہمند و شب دیجور عبارت از حیات این جہان است زیرا کہ فائدہ خوبی و ضرر بدی محسوس نمی شود۔

مکتوب چہل و ہشتم

حضرت امام میفرماید جاے آنست کہ محبان از فعل محبوبان لذت بگیرند و عیش نما یعنی فوت فرزند شما فعل او تعالی است لہذا می باید ازان لذت گرفت و این فعل او تعالی را م نباید دانست بلکہ آنرا فعل معشوق دانستہ و ازان لذت باید گرفت چہ در نزد عاشق انعا ایلام محبوب ہمہ یکسان بودہ و ہمہ را فعل معشوق دانستہ ازان متلذذ میگردد۔ عاشق متفط

شہود فعل معشوق است خصوصیت ایلام وانعام از نظر او برخاستہ است ۔

مکتوب چہل ونہم

حضرت امام میفرماید نصیحتی کہ باخوی خواجہ محمد گدا نمودہ می آید بعد تصیح عقاید کلامیہ وبعد اتیان احکام فقہیہ دوام ذکر الٰہی است بر نہجی کہ باد گرفتہ اند باید کہ ذکر آنقدر استیلا یابد کہ غیر مذکور را در باطن نگذارد الخ یعنی بآن اندازہ بذکر مشغول شود کہ بہ فنا ونسیان ماسوی مشرف وبمرتبہ بقا باللہ برسید۔

حضرت امام خواجہ محمد گدا را بہ فنائے قلب اشارہ میفرماید وتوصیہ میفرماید کہ باید قلب شما فانی گردیدہ وبہ نسیان ماسوی مشرف شدہ باشد زیرا کہ فنا قدم اول ولایت است وبقا مترتب برفنا است الخ یعنی اول نسیان ماسوی است وبازمرتبہ بقا عبارت از متخلق شدن باخلاق خداوندی است ویا بعبارۂ دیگر متصف شدن عارف است بہ پرتو انعکاس صفات او تعالیٰ ۔

خلاصہ فنا وبقا ہردوی آن دو رکن ولایت اند فنا بمنزلہ وضو وبقا بمنزلہ نماز است تا سالک فانی نگردد قرب او تعالی نصیب وی نمیگردد وقبل از نسیان ماسوی متخلق باخلاق وجوب نمی گردد۔ حضرت مولانا میفرمایند

ہیچ کس را تا نگردد او فنا نیست رہ در بارگاہ کبریا
بے فنائے مطلق وجذب قوی کے حریم وصل را محرم شوی

درمکتوبات حضرت عروۃ الوثقی مذکور است "تا دشمن را از دل بیرون نکشی دوست نمی آید بعد از برآمدن دشمن دوست خود بخود می آید۔ بیت

مرا دیگر بجاے من نہ بینی چو جان آئی بجاے من نشینی
توئی از ہردو عالم آرزویم ترا چون یافتم از خود چہ گویم

مکتوب پنجاہم

حضرت امام میفرماید شریعت را صورت است و حقیقت الخ یعنی تا زمانیکہ نفس سالک از امارگی رہائی نیابد ایمان او صورت ایمان است و نماز او صورت نماز است حاصل فرمایش حضرت امام اینکہ ایمان دو نوع است یکے ایمان قلبی است و دیگرے ایمان نفسی۔

(۱) ایمان قلبی برائے ہر فرد مسلمان حاصل است۔

(۲) ایمان نفسی کہ بعد از تزکیہ نفس حاصل میگردد خاصہ اولیائے کرام است۔

تبصرہ: کسانیکہ دارائے ایمان قلبی اند اگرچہ داخل جنت میشوند اما حصول مراتب عالی بہ تزکیہ نفس و با ایمان نفسی ارتباط دارد، چنانچہ حضرت امام فرمودہ است کہ جنت را صورت است و حقیقت یعنی کسانیکہ بہ تزکیہ نفس مشرف اند از حقیقت جنت و کسانیکہ فقط ایمان قلبی دارند از صورت جنت برخوردار خواہند بود، و در جنت ہر کس بہ اندازہ کمال معرفت خود محظوظ میگردد بنابران ازواج مطہرات آنحضرت ﷺ اگرچہ در جنت آنحضرت اند اما حظ و تمتع حضرات شیخین در جنت ہائے خود شان نسبت بہ آنہا بیشتر می باشد در حدیث شریف وارد است کہ "ثمرات جنت نتیجہ تسبیحات است" یعنی ہر کس کہ تسبیح او حقیقی بودہ باشد محظوظیت او بیشتر است و نیز از سیاق و سباق کلام حضرت امام معلوم می شود کہ میوہ جنت بمنزلہ تسبیحات این جہان است بنابران شاید کہ سبب ترقیات روزمرہ بہشتیان بودہ باشد ناگفتہ نباید گذاشت کہ در جنت قرب بہشتیان با او تعالی ذریعہ ماکولات جنت بیشتر میگردد زیرا کہ ماکولات جنت نتیجہ تسبیحات این جہان است بنابران کسانیکہ در جنت غذا و فاکہہ میخورند مانند آنست کہ در دنیا تسبیح میگویند لذا قرب شان روز بروز بیشتر میگردد، چنانچہ در این جہان بیشرفت معرفت و قرب او تعالی بواسطہ تسبیحات است در جنت بواسطہ ماکوت۔ زیرا کہ ماکولات آنجا نتیجہ تسبیحات این جہان است۔ این معنی را بندہ از سیاق و سباق مکتوبات قدسی آیات فہمیدہ ام شاید کہ ہمین طور بودہ باشد۔

سوال: دربارہ ایمان قلبی در شریعت مقدس تذکرات دادہ شدہ ولی دربارہ ایمان دماغ کہ یک عضو حساس انسانی بودہ و ہمہ کارہا با و مربوط است شریعت مقدس ازان کدام

ذکری بعمل نیاورده علت آن چه خواهد بود یعنی شریعت مقدس از ایمان دماغ هیچ بحث نکرده است؟

جواب: چون دماغ جزء نفس انسانی بوده و همه مردم با یمان نفس مکلف نگردیده زیرا که رحمت عامه حق تعالی مقتضی آنست که اکثر مردم مرحوم و اہل جنت بوده باشند و اگر ایمان نفس و دماغ فرض عین می گشت بدون اولیاء کرام سایر مردم مومن نمی بودند و این امر خلاف مقتضی رحمت عامه است در رحمت عامه مقتضی آنست که تنها ایمان قلبی بدون ایمان نفس و دماغ سبب دخول جنت بوده باشد و ایمان نفس سبب درجات عالیه می باشد۔ خلاصه صاحبان ایمان صورت بصورت شریعت عامل اند و صاحبان ایمان حقیقی به حقیقت شریعت رسیده اند یعنی صورت شریعت عبادت از بجا آوردن احکام و اوامر شرعیه است و این عمل قبل از تزکیه نفس به تکلف صورت میگیرد و حقیقت شریعت آنست که عارف به سبب تزکیه نفس از تعمیل اوامر شرعیه محظوظ گردد۔ خلاصه اینکه اگر ایمان نفس فرض عین میگشت بدون اولیاء کرام دیگر اشخاص مومن نمی بودند و این خلاف مقتضی رحمت عامه است۔ اما ایمان نفس که به تزکیه نفس مربوط است سبب درجات عالیه است شما می دانید که مقربین دیگر و ابرار دیگر است۔

حضرت امام میفرمایند: کمالات ولایت نتائج صورت شریعت است و کمالات نبوت ثمرات حقیقت شریعت بیباشد الخ یعنی کمالات ولایت رسیدن به ظلال صفات واجبی است که سالک بواسطه تعمیل اوامر شرعیه بآن نایل میگردد و به شهود ظلال صفات او تعالی مشرف میشود اما کمالات ولایت نبوت که حقیقت شریعت است وصول بخود صفات مقدسه ذات او تعالی میباشد۔

تبصره: کمالات انبیاء عظام دو نوع اند یکے کمالات ولایت نبی است و دیگرے کمالات نبوت نبی کمالات ولایت نبی عبارت از معارف صفات او تعالی است که حقیقت شریعت اند و کمالات نبوت نبی عبارت از معارف ذات بحت او تعالی است که فوق صفات است و از حقیقت شریعت بلند بوده مگر ثمره آنست۔

حضرت امام در مکتوبی میفرمایند کہ حقیقت شریعت از روح و سرنمیگذارد یعنی حقیقت شریعت کہ عبارت از صفت الکلام وشان العلم است از روح و سر بلند نمی باشد زیرا کہ مبدأ فیض روح صفات ذاتیہ ومبدأ سر شیونات ذاتیہ می باشد و خفی و اخفی از مرتبہ شیونات فوق تر است زیرا کہ مبدأ فیض خفی صفات سلبیہ یعنی اعتبارات ذاتیہ ومبدأ اخفی شان جامع است کہ بلند تر است۔

ازین فرمایش حضرت امام معلوم میگردد کہ کمالات ولایت نبی کہ ثمرات حقیقت شریعت است عبارت از صفات وشان الکلام وشان العلم است وکمالات رسالت رسول وکمالات اولوالعزم بذات بحت او تعالی تعلق دارد کہ از صفات توفیت داشتہ واز ثمرہ حقیقت شریعت بلند تر است، لہذا این مراتب از حقیقت شریعت بالاتر است ومربوط باحسان وفضل او تعالی می باشد نمی بینی کہ انبیاے عظام ہمہ عامل شریعت اند مگر ہمہ شان رسول واولوالعزم نشدہ اند لہذا کمالات رسالت وکمالات اولوالعزمی وکمالات محبوبیت آنحضرت ؐ وکمالات خلت حضرت خلیل ؑ وکمالات محبیت حضرت کلیم ؑ ہمہ از مرتبہ حقیقت شریعت بالاتر اند و تعمیل اوامر شرعیہ مربوط نمی باشند مگر تعمیل اوامر شرعیہ از شرایط این مراتب است یعنی باین مراتب کسانی مشرف می شوند کہ بہ اوامر شریعت عمل کردہ باشند و تعمیل اوامر شرعیہ شرط این عروجات بودہ و علت آن نیست چنانچہ عروجات کہ در نماز است صحت نماز بوجود طہارت مربوط است وبدون طہارت نماز درست نمی شود اما عروجات نماز نتیجہ طہارت نیست ودرین جا طہارت سبب صحت نماز واز شرائط عروج است نہ علت آن چنانچہ تعمیل اوامر شرعیہ نیز شرط رسیدن بہ حقیقت شریعت است کہ مراتب صفات واجبی است وبدون عمل بہ شریعت وصول باین مرتبہ مقدسہ امکان پذیر نیست و بالاتر از حقیقت خود کہ مراتب ذات مقدس است تعمیل شریعت سبب وصول شدہ نمی تواند مگر ہمانند وضو کہ از شرائط نماز است تعمیل اوامر نیز از شرائط این عروج است نہ سبب آن حقیقت شریعت نیز از شرائط وصول مراتب فوق بحساب میرود نہ علت آن چنانچہ تفصیل آن گذشت. خلاصہ اینکہ کمالات نبوت اگرچہ از حقیقت شریعت بلند بودہ مگر ثمرات شریعت است اما کمالات رسالت واولوالعزم از ثمرات

حقیقت شریعت ہم بالاتر است حضرت امام میفرماید در طریقت ازالہ نجاسات حقیقیہ الخ یعنی گرفتاری ظلال بمنزلہ گرفتاری بہ نجاسات حکمیہ میباشد وگرفتاری ممکنات بمنزلہ نجاسات حقیقیہ است۔

تبصرہ: گرفتاری ممکنات وماسوی را ازین سبب نجاسات حقیقیہ گفتہ اند تا ماسوا فراموش نگردد فنا رخ نمی دہد وفنا قدم اول ولایت است یعنی عدم نسیان ماسوی مانع رسیدن بفنا است لہذا آنرا نجاسات حقیقیہ میگویند زیراکہ گرفتاری گرفتاری ظلمات عالم امکان است کہ مثل نجاسات حقیقی است۔ دوم مرتبہ حقیقت ولایت است کہ در ظلال قرار دارد آنرا سبب ازالہ نجاسات حکمیہ گفتہ اند علت آن این است کہ این مرتبہ در مراتب ظلال قرار داشتہ وظلال رنگ از امکان داشتہ و شبیہ بماسوی است لہذا آنرا نجاسات حکمیہ میگویند یعنی گرفتاری بہ ظلال در حکم گرفتاری بماسوی است وتا سالک ازاین اشتغال وگرفتاری ماسوی حکمی رہائی نیابد بمراتب اصل نمی رسد۔

حضرت امام در مکتوبی میفرماید جزو آخر این کلمہ مقدسہ را دریائے یافتم۔ یعنی کمالات نبوت نسبت بہ کمالات ولایت مانند دریا بودہ وکمالات ولایت بمنزلہ قطرہ ازین دریاست زیراکہ کمالات ولایت در مراتب ظلال صفات بودہ وکمالات ولایت نبوت در مراتب اصل است وکمالات نبوتِ نبی بہ مرتبہ ذات مقدس است۔ حضرت امام میفرماید کہ اینقدر فرق است الخ یعنی در وقت کمالات عارف در مراتب ظلال قرار داشتہ روح او متوجہ حق ونفس او متوجہ خلق است وعارف بہ تمام قوای ظاہری وباطنی خود متوجہ بخلق نبودہ صرف بیک قوہ ظاہری کہ عبارت از نفس است متوجہ بخلق است۔ اما در کمالات نبوت چون مراتب اصل طے شدہ لہذا قوائے ظاہری وباطنی یعنی روح ونفس عارف یکجا متوجہ بخلق می باشد وظلال بہ نسبت اصل بمنزلہ قطرہ ہم نیست بہ نسبت دریا۔ وبایں سبب کمالات نبوت مانند دریائے عظیم وکمالات ولایت نسبت بآن بمنزلہ قطرہ ناچیز می باشد زیراکہ ظل بہ نسبت اصل در حکم قطرہ بہ مقابل دریائے بیکران است۔

حضرت امام میفرماید مراد از جہاد اکبر جہاد قالب است۔ یعنی اطمینان وتزکیہ نفس دو نوع است یکے تزکیہ نفس در مراتب ظلال وولایت صغری است ودیگرے تزکیہ واطمینان نفس

در مراتب اصل و ولایت کبری است که خاصۂ انبیاء است۔ در ولایت صغری یعنی در مراتب ظلال نفس تا اندازہ تزکیہ می یابد، ولی در مراتب اصل بہ تزکیہ کامل می رسد و در نفس چندان مخالفت نمی ماند و این مرتبہ در ولایت کبری است کہ خاصہ انبیاء عظام است و ہمچنان کمال نفس بعد از تزکیہ عناصر است کہ بکمالات نبوت مربوط است۔

تبصرہ: بعد از اطمینان نفس جہاد عناصر آغاز می یابد و ہر کدام تا یک مرتبۂ از مراتب وجوبی میرسد یعنی عناصر ثلاثہ تا بہ اسم باطن می رسند۔ اما جہاد عنصر خاکی تا وصول بذات بحت او تعالی ادامہ می یابد، و رسیدن بہ آن مرتبۂ مقدسہ نصیب عنصر خاک بودہ و آنجا ہم دو مرتبہ است یکے عدم ادراک ذات مقدس و دیگرے مرتبۂ ادراک ذات مقدس او تعالی است۔

مرتبہ اول وظیفۂ عنصر خاک و مرتبۂ ثانی وظیفۂ ہیئت وحدانی بودہ و ریاست آنجا نیز مر عنصر خاک راست۔ و اطمینان کامل نفس نیز بعد از کمال عناصر دست می دہد زیرا کہ نفس شیرہ و شربت عناصر است و بعد از تزکیہ عناصر کمال اطمینان نفس دستیاب می گردد در ولایت کبری اگر چہ نفس تزکیہ شدہ بود اما کمال اطمینان آن بعد از تزکیہ عناصر است در این وقت نفس خود را فدائے مولائے خود گردانیدہ مستغرق عشق معشوق است و می گوید بیت

بیت

بعد ازین دست من و دامن دوست	بعد ازین گوش من و حلقہ یار
مرادیگر بجائے من نہ بینی	چو جان آئی بجائے من نشینی

شعر افغانی

لتا د جمال پہ روی با دا رہ	محرومی مکرہ دو جوب لہ جمالونہ

وصلی اللہ علی سیدنا و مولانا سید المرسلین و امام النبیین و علی آلہ واصحابہ وعلینا معہم اجمعین برحمتک یا ارحم الراحمین ؕ

ثُمَّ تَلِينُ جُلُودُهُمْ وَقُلُوبُهُمْ إِلَىٰ ذِكْرِ اللَّهِ

شرح مکتوبات قدسی آیات

بیان عقائد اسلامی و تصوف

مجبوب سبحانی امام ربانی حضرت مجدد الف ثانی شیخ احمد فاروقی کابلی
سرہندی قدس سرہ السامی

حصہ ہفتم ——— دفتر دوم

شارح

مولوی نصر اللہ ہوتکی ولد مرحوم حاجی محمد شاہ خان
حافظ مضامین مکتوبات قدسی آیات

رکن از ارکین جمعیت العلماء دولت علیہ اسلامیہ جمہوری افغانستان

محرر و مرتب و ہمکار شرح این کتاب مقدس
الحاج حفیظ اللہ خان سیرت بدخشی تالقانی ولد مرحوم صفر علی خان

بینگ باشی

وآغائے خیری مدیر صاحب وزارت جلیلہ مطبوعات نیز با بندہ معاونت زیادہ فرمودہ است

فہرست مضامین

ز

بسم اللہ الرحمن الرحیم

شرح مکتوبات قدسی آیات

حصہ ہفتم ——————— دفتر دوم

مکتوب پنجاہ و یکم

حضرت امام میفرماید، بدان اے برادر محب صادق کہ بتحقیق کلام حق سبحانہ وتعالی با بشر گاہے روبارو بودہ الخ یعنی حق تعالی در بعض اوقات با بندگان برگزیدہ خود از قبیل انبیاے عظام و برخی تابعان کامل انبیاے عظام کہ عبارت از اخص اولیاے کرام باشد بدون واسطہ ملک و بدون الہام القاے کلام می نمایند۔ دراین وقت تمام وجود عارف سامع آن کلام بودہ و استماع آن تنہا بہ سماع گوش منحصر نمی باشد و این نوع کلام حق سبحانہ تعالی بدون حرف وصوت و بدون رویت متکلم صورت گرفتہ و بوجود عارف القامی یابد، بعدازاں بخیال و دماغ انسان بصورت حرف وصوت وکلمہ منتقش گردیدہ بالآخرہ بہ تعبیر لسانی و تحریر بہ شکل حرف وصوت وکلمہ ظہور می کند اما الہام تنہا بہ قلب مربوط است، تعریف الہام الہام القاے خیر است در قلب بہ طریق فیض نہ بطریق کسب۔

تبصرہ: بعد از طے مراحل تصفیہ و تزکیہ و بعد از فنا و بقاے کامل وجود بشری عارف بوجود موہوبی تبدیل گردیدہ باطن وے تجلیات ذات او تعالی ظاہر وے تجلیات صفات می گردد۔ دراین مرتبہ مقدسہ چون وجود عارف فی الجملہ رنگ از بیچونی گرفتہ کمال ولیاقت آنرا پیدا کردہ است کہ تا کلام ذات بیچون حق سبحانہ را بدون رویت متکلم و بدون واسطہ ملک و بدون الہام بتمام وجود خویش بشنود۔ بیت

ذرات وجودم ہمہ بر عشق تو شیدا | از وصف جمال تو زبانم شدہ کوتاہ
حسن تو نہ آنست کہ مجنون شدہ عاشق | حسن تو ہمان مست کہ عالم شدہ شیدا

حسن تو کہ یک جلوہ نمود بہ کنعان　　مستانہ بگردانید یعقوب و زلیخا

چنانچہ اولیاے کرام با اموات بزرگان مکالمہ و مصاحبہ میفرمایند و نمایا موضوعات مورد بحث شان
بدون تکلم لسانی و بدون حرف و صوت بودہ کہ عارف زندہ بمردہ و عارف مردہ بہ زندہ مکالمہ مینمایند
صرف تلقی روحانی و افادہ و استفادہ بودہ و حرف و صوت نمی باشد۔

ناگفتہ نباید گذاشت کسانیکہ مراحل تصفیہ و تزکیہ راطے نکردہ باشند و بہ نعمت اطمینان
نفس و تزکیہ عناصر نایل نشدہ باشند ازین مزایاے باطنی و روحی بے بہرہ و محروم اند۔ لایحمل عطایا
الملک الا مطایاہ۔ خلاصہ اینکہ انسان داراے اجزاے عشرہ و ہیئت وحدانی بودہ و جامعیت
کہ ازین ناحیہ دارد بہ نص قطعی خلیفہ رحمان نامیدہ شدہ و متحمل بار امانت گردیدہ است و بالخاص
این فضیلت خاصہ عنصر خاکی است کہ پائین ترین اجزاے انسانی می باشد۔

وانچہ میفرمایند و این قسم از کلام کہ با یکے از انسان ہا بکثرت واقع گردد آن کس محدث
نامیدہ می شود بفتح دال، یعنی بہ کسانیکہ کلام حق سبحانہ تعالی بدون واسطہ ملک و بدون الہام
مگر را القا گردد آنرا محدث گویند چنانچہ در امتان آنحضرت ﷺ بحضرت عمرؓ این نوع کلام بصورت مکرر
القا گردیدہ لہذا ایشان را محدث می نامند۔ سردار دو عالم ﷺ میفرمایند کہ حق سبحانہ بہ زبان عمرؓ حرف می
وآنچہ میفرمایند این جنس کلام غیر الہام است زیرا کہ الہام تنہا بہ قلب تعلق دارد و غیر
ازان کلام است کہ با ملک باشد الخ زیرا کہ ملک بگوش خواہد شنید، این نوع کلام حق سبحانہ و تعالی
نصیب کسانی میگردد کہ عالم امر و عالم خلق شان تصفیہ و تزکیہ گردیدہ و نفس او از اماری رہائی
یافتہ و بمرتبہ جہاد اکبر کہ جہاد عناصر است نایل شدہ باشد و ہکذا بواسطہ طے مراتب بیچونی عقل
معاش شان بہ عقل معاد ارتقا یافتہ و کمالات قرب شان بہ خیالات آنہا منتقش شدہ بتوانند
یعنی صاحب کشف و علم ہم بودہ باشند و ملائک جامعیت ندارند۔

وآنچہ میفرمایند ازین کلام لازم نمی آید کہ متکلم دیدہ شود الخ یعنی القاے کلام بدون واسطہ
وبدون الہام مستلزم آن نیست کہ خود متکلم بالمواجہ دیدہ شود چنانچہ حضرت موسی علیہ السلام

بدون رویت با حق سبحانه وتعالی مکالمه نموده است وناگفته نماند که مخاطب بواسطه غلبه شعشعان تجلیات وضعف بصیرت خود متکلم را دیده نمی تواند ولی کلام او را می شنود چنانچه آنحضرتؐ در مقابل سوال حضرت ام المومنین که اند بدن حق تعالی پرسیده بود چنین جواب داده اند "که حق جل وعلا نور است چگونه او را دیده می توانم" ازین جواب آنحضرتؐ معلوم میشود که کمالات انبیاء عظام دارای مراتب بدایت ووسط وانتها می باشد زیرا که در مراتب نهایت شعشعان تجلیات وجوبی مانع شهود ذات مقدس شده نمی تواند چنانچه آنحضرتؐ در معراج مستقیما به شهود ورویت ذات حق سبحانه تعالی مشرف گردیده ومکالمه نموده اند ومعراج آنحضرت مکرر واقع شده است. سوال بی بی صاحبه در معراج دیگر خواهد بود. وآنچه میفرماید بدرستی که در کلام شفاهی خرق حجب شهودی است نه وجودی الخ یعنی در کلام بدون واسطه اگرچه صفات مقدس او تعالی که در خارج موجود می باشد از بین نمی رود مگر مانع شهود عارف نمی گردد.

سوال: وقتیکه در کلام بدون واسطه در شهود عارف کدام حجاب وموانعی حائل نباشد پس دیدار ورویت او تعالی متحقق می گردد در حالیکه حضرت امام در فرمائشات شان تذکر داده اند که متکلم مرئی نمی باشد این موضوع چگونه خواهد بود.

جواب: ضعف بصیرت بیننده مانع رویت است وشهود مستلزم رویت نیست چنانچه آفتاب مشهود است ولی قرص آفتاب بواسطه غلبه شعشعان آفتاب وضعف بصیرت رائی خوب دیده نمی شود. این است فرق شهود ودیدن که آفتاب مشهود است ودیده نمی شود. بنابر آن دیدن آفتاب را شهود آفتاب دانسته ورویت گفته نمی توانیم.

تبصره: چشم دنیا با چشم آخرت قابل مقایسه نیست لهذا رویت آخرت معامله جداگانه است که با رویت این جهان قابل مقایسه نمی باشد ونیز ناگفته نماند که در چشم های این جهان نیز تفاوتهای عجیبی موجود است که قطعاً با یکدیگر قابل مقایسه نیست چنانچه چشم اسپ در شب تاریک موی را دیده بتواند اما چشم انسان از دیدن آن عاجز است. همچنان چشم آخرت دارای لیاقت

جداگانۂ است کہ چشم دنیا فاقدان است وآنچہ میفرماید کہ باین معرفت کسی تکلم نکردہ است الخ یعنی ہمچو معارف خاصہ مجدد الف است کہ بعد از ہزار سال بظہور پیوستہ است۔

خواجہ محمد ہاشم کشمی در مدح حضرت امام فرمودہ۔ بیت

ہمین فرزند فاروق است چون اب　　　کنون نطق از زبان او کند رب

معارف حضرت امام معارف حضرات انبیائے عظام است واکثر اولیائے کرام بآن نرسیدہ اند۔

مکتوب پنجاہ و دوم

حضرت امام میفرماید کہ حق سبحانہ بمحبت این طائفہ استقامت کرامت فرماید الخ یعنی محبت این طائفہ سبب محبت او تعالی است۔ آنحضرت ﷺ میفرماید "خدایا محبت خود را بما روزی گردان و محبت کسیکہ ترا دوست دارد بما عنایت کن" ونیز آنحضرت ﷺ میفرماید کہ شخص باکسے است کہ او را دوست دارد۔ چون دوستان او تعالی با او تعالی می باشد لہذا کسانیکہ با دوستان او تعالی محبت و علاقہ داشتہ باشد در حقیقت با خدا محبت داشتہ و بآن محبت سرفراز می گردند چنانچہ عارفی در شان سردار دو عالم میفرماید "حب محبوب خدا حب خدا است" بیت

عجب آن نیست کہ محبوب جہانی ز ہمہ　　　عجب آن است کہ محبان تو محبوبان اند

حضرت امام میفرماید کسیکہ بظاہر این طائفہ نظر کرد نا امید و زیان کار شد و کسیکہ بہ باطن آنہا نظر کرد نجات یافت و کامیاب شد الخ یعنی دوستان او تعالی در ظاہر مانند دیگران و در ظاہر بشر و در معنی ملک اند بصورت در زمین و در معنی بر فلک اند چنانچہ حضرت بیدل میفرماید

بآن نشہ جمعے کہ محروم شوند　　　زغولے گذشتند و آدم شوند

ز آدم ملک از ملک نور پاک　　　چنین ریشہ ہا دارد اسرار پاک

ونیز میفرماید

کب پشہ زین بادہ گر تر شود　　　بہ سیمرغ و عنقا برابر شود

اگر ذرہ گرد داز و کامیاب　　　کشد آئینہ بر رخ آفتاب

بزرگے می فرماید۔ بیت

غافل مشو از سیر گریبان اینجاست کہ عنقا　　نہ بال است مگس را

یعنی مگس کنایہ از انسان بودہ کہ در مراقبہ ذات مقدس را پیدا می کند۔ دوستان خدا در ظاہر مانند عوام تعذیہ می شوند و می آشامند اما در باطن از یاد او تعالیٰ غافل نیند، چنانچہ لا تلھیھم تجارۃ ولا بیع عن ذکر اللہ در بارہ این طائفہ نص قطعی است۔ از حضرت امام پرسیدہ شدہ است کہ اولیاء از عبادت او تعالیٰ معاف خواہد گشت یا خیر؟ در جواب فرمودہ اند کہ ہرگاہ اولیا از خواب و خوراک و امراض و غیرہ عوارض بشری فارغ شود آنگاہ از عبادت او تعالیٰ نیز معاف خواہد شد یعنی ولی از احتیاجات بشری بے نیاز شدہ نمی تواند از عبادت حق تعالیٰ چگونہ معاف خواہد گشت مناسبت ظاہری خواص با عوام باعث آنست کہ کفار بہ حضرات انبیاء عظام ایمان نمی آوردند و میگفتند کہ چگونہ پیغمبر است کہ میخورد و میخوابد و در بازار میگردد و آنہا نمی دانستند کہ انبیاء عظام چون از جنس بشر بودہ در ظاہر مانند عوام و بہ عوام مناسبت جنسی دارند تا مسائل افادہ و استفادہ بصورت کامل صورت بگیرد و اگر انبیاء عظام از جنس بشر نمی بودند مسائل افادہ و استفادہ بطرز کامل میسر نمی شد۔

خلاصہ علامہ ولایت ولی آنست کہ از ملاقات و صحبت او قلب انسان مائل بہ حق سبحانہ تعالیٰ گردیدہ محبت ماسوی کم شود نہ آنکہ او نان نخورد و مریض نہ شود۔ باید دانست کہ صحبت بزرگان کیمیا است کہ مس را طلا و غافل را ذاکر میگرداند۔ بیت

درمس قلب من اے مظہر حق کن نظری　　زانکہ اکسیر اثر نرگس شہلا داری

و نیز عارفی میفرماید۔

یک نظر کن تا کہ مستغنی شوم زار باب جنس　　سگ چو شد منظور نجم الدین سگان را سرور است

و آنچہ میفرماید تقدم ذاتی بیک اعتبار شناخت را است و بیک اعتبار یافت را الخ یعنی مختار شیخ الاسلام آنست کہ یافت او تعالیٰ مقدم است از دیدن عارف و حضرت امام

دراین مورد تحقیقات بیشتر نمود و معارف بلند حاصل نمود، میفرماید کہ پیوستن فی الجملہ مقدم است و پیوستن کامل بعد از گسستن است یعنی اول وصل فی الجملہ بہ عارف عنایت گردیدہ سبب رہیدن اومی گردد پیوستن اصل بعد از رہیدن است۔

مکتوب پنجاہ وسوم

سائلے از حضرت امام پرسیدہ کہ اگر عبادت میکنم بہ نفس استغنا حاصل می شود و اگر زلتے و خلاف شرع از من صادر بشود ندامت و شکستگی پیدا می شود الخ۔ حضرت امام چنین جواب میدہد کہ در ارتکاب عمل خلاف شریعت شکست و ندامتی کہ رخ میدہد نعمتی است عظیم کہ یکے از شعب توبہ است و عجبے کہ در ارتکاب طاعت و عبادت پیدا شود سمی است قاتل و مرضی است مہلک کہ اعمال صالحہ را نیست و نابود میگرداند چنانچہ آتش ہیزم را خاکستر مبدل و نابود می سازد۔ لہذا انسان ہمیشہ حسنات خود را از قبح و نقصان معرا و خالی نداند و تصور نکند کہ حسنۂ او قبح ندارد بلکہ اگر اندک متوجہ شود ہمہ را قبح یابد و بوے از حسن احساس نکند، اگر انسان خود دقت کند و صحت ارکان عبادت خود را ملاحظہ نماید شاید کہ عبادت خود را ناقص داند بیت

بے گنہ نہ گذشت بر ما ساعتے با حضور دل نہ کردم طاعتے

و نیز میفرماید و چون دید قصور در اعمال پیدا شود اعمال را قیمت افزاید الخ یعنی انسان سعی نماید کہ در اعمال حسنہ برایش دید قصور پیدا شود نہ عجب و خود پسندی۔ آنچہ میفرماید جمعی را کہ این دید قصور اعمال بوجہ کمال میسر گردد الخ یعنی کسانیکہ نواقص حسنات را مشاہدہ می نمایند گمان می کنند کہ کاتب یمین آنہا عاطل و بیکار است و کاتب شمال شان ہمیشہ در کار است۔

تبصرہ: وقتیکہ عارف بمقام عبدیت می رسد آنگاہ بہ کنہ و حقیقت خود پے می برد کہ حقیقت او عدم محض است و عدم سراسر قباحت و شرارت و نقصان است لہذا دراین مرتبہ مقدسہ حسنات خود را لایق کتابت ملائک یمین نمیداند بلکہ ہمہ را لایق کتابت کاتب شمال می پندارد

وخود را از ہمہ حسنات خالی میداند بعد ازین مرتبۂ عبدیت حق سبحانہ تعالی دوستان خود را بدرجاتی نایل میگرداند کہ از بیان بیرون و از عقل انسان خارج است ۔ ناگفتہ نماند کہ قبل از مقام عبدیت سالک گاہے خود را مرات و مظہر حق می بیند و گاہے خود را ظل حق می بیند و یا ادعاے عینیت می کند۔ یعنی قبل از مقام عبدیت از سکر خالی نمی باشد، اما در مقام عبدیت چوں مقام کمال صحو است عارف خود را مخلوق و او تعالی را خالق خود میداند و درین مرتبہ ہیچ کشف عارف مخالف ظاہر شریعت صورت نمی گیرد و از نسبت ہاے سکریہ بیزار می گردد و عارف عدم خود را مشاہدہ می کند کہ ظلمت محض است چنانچہ کہ حضرت امام عدم خود را ملاحظہ و عمل خود را نالایق می داند مقام عبدیت مقام ولایت کبری است کہ ولایت انبیاے عظام است ۔

مکتوب پنجاہ و چہارم

حضرت امام میفرماید کہ متابعت آنحضرت ﷺ داراے ہفت درجہ می باشد۔

درجہ اول: درجہ علماے ظواہر و عوام مسلمانان است کہ ہنوز داخل طریقت نشدہ و بہ تصفیہ قلب و اطمینان نفس مشرف نشدہ و مصداق قضایاے شرعیہ را مشاہدہ نکردہ اند اتباع ایشان اتباع صوری است ۔

درجہ دوم: از درجات متابعت آنحضرت درجہ مردمان داخل طریقت اند کہ بمدد شیخ مقتدا بہ سیر الی اللہ مشغول و اکتساب تہذیب اخلاق می نمایند اما تا ہنوز مبدا فیض خود نہ رسیدہ اند و قلب شان بہ فنا و نفس شان ہنوز بہ تزکیہ مشرف نگردیدہ است ۔

درجہ سوم: از متابعت آنست کہ قلب سالک بہ مبدا فیض خود رسیدہ و نفس او تا اندازہ اطمینان و تزکیہ حاصل نمودہ چوں نفس او بہ کمال اطمینان نرسیدہ تزکیہ کامل ندارد لہذا اعمال او گاہے با اخلاص است و گاہے بدون اخلاص زیرا کہ این طائفہ دراین وقت بہ مرتبہ ولایت صغری می باشد و ہنوز بمرتبہ ولایت کبری کہ ولایت انبیاے عظام است نرسیدہ اند۔ خلاصہ در ولایت صغری

تزکیہ کامل میسر نمی گردد بلکہ تزکیہ فی الجملہ دستیاب می گردد۔

درجہ چہارم از اتباع: مخصوص بہ علمائے راسخین است کہ بولایت کبریٰ مشرف ونفس شان بکمال اطمینان رسیدہ است واین طبقہ بہ حقیقت شریعت وحقیقت اتباع مفتخر وتمام اعمال شان بردے اخلاص بودہ واز اجرائے حسنات محظوظ می گردند وتسلیم می شوند ومی گویند۔ بیت

بعد ازین دست من ودامن دوست بعد ازین گوش من وحلقۂ یار

بیت بے غم ودردتو صد حیف زعمر کہ گذشت پیش ازین کاش گرفتار غمت می بودم

درجہ پنجم از متابعت کمالات آنسروؐ است کہ علم وعمل را در حصول آن کمالات مدخلی نیست زیراکہ کمالات اولوالعزم فضلی است وعمل را دران گنجایش نمی باشد حضرت امام میفرماید کہ این کمالات مخصوص بہ انبیائے اولوالعزم است ونیز میفرماید این درجہ بس عالی است یعنی کمالات ذات او تعالیٰ است وکمال درجہ چہارم ولایت کبریٰ وولایت انبیائے عظام است کہ کمالات صفات او تعالیٰ است ناگفتہ نماند کہ در بین کمالات نبوت کمالات رسالت وکمالات اولوالعزمی وکمالات محبوبیت ومحبیت فرق زیاد موجود است۔

تبصرہ: کمالات نبوت انبیا اگرچہ از خود حقیقت شریعت فوق بودہ اما ثمرہ حقیقت شریعت می باشد اما کمالات رسالت واولوالعزم از ثمرہ حقیقت شریعت ہم بلند تر است۔

درجہ ششم از متابعت، اتباع کمالات آنحضرتؐ است کہ مخصوص مقام محبوبیت سزاوار دو عالم است واز مقامات انبیائے عظام ورسولان کرام ومقام اولوالعزم بلند تر است واین مقام محبوبیت نیز از معارف تجلیات ذات مقدس او تعالیٰ است اما در آن مقام اعلیٰ تجلی ذات مقدس نیز درجات مقامات است یعنی درجہ رسول فوق درجہ نبی است ودرجۂ اولوالعزم فوق درجہ رسول است ودرجہ خلیل وکلیم فوق درجہ اولوالعزم است ودرجۂ محبوب فوق درجہ تمام اولوالعزم است وبعض اولیائے کرام نیز بہ سبب متابعت ووراثت بہ تبعیت بہ این مقام مشرف شدہ می توانند۔

درجہ ہفتم از متابعت: تعلق بہ نزول دارد ومراتب شش گانہ فوق غیر از درجہ اول ہمہ مقامات

عروج تعلق دارند، در این درجہ نزول ہم تصدیق قلب موجود است کہ در درجہ اولی بودہ و ہم تمکین قلب موجود است کہ در درجہ سوم بودہ یعنی در درجہ سوم تمکین بودہ و تزکیہ نفس بکمال نرسیدہ بود و در این درجہ نزول اطمینان نفس ہم موجود است چنانچہ در درجہ چہارم تزکیہ نفس بکمال رسیدہ بود و در این درجہ نزول اعتدال اجزاے قالب ہم موجود است کہ در کمالات نبوت انبیاے عظام بحصول پیوستہ است یعنی درجہ نزول جامع تمام درجات عروج است و آنچہ سابق فرمودہ بود گاہ ہست کہ بے توسط فنا و بقا الخ یعنی رسیدن بہ این کمال دارائے دو طریق می باشد یکے از راہ سلوک و تصوف است و راہ دوم تنہا اتباع سنت است بدون آنکہ از راہ سلوک باین کمال برسد۔

س: ازین بیان معلوم می شود طریق ارشاد طریق سنت نیست؟

جواب: مراد حضرت امام این است کہ طریق سنت دو نوع است یکے از راہ طریقت و اتباع سنت است و دیگرے آنست کہ بدون داخل شدن بہ طریقت و رہنمائی شیخ مقتدا اتباع سنت می نماید اما صحبت ہم داخل سنت است۔

تبصرہ: طریق تصوف و فائدہ صحبت در صدر اول موجود بودہ حضرات صحابہ کرام بہ صحبت آنحضرت ﷺ بہ کمال می رسند یعنی بیعت و صحبت از طرق تصوف و از جملہ سنت ہاے سردار دو عالم است نہ می بینی کہ سردار دو عالم ترک معاصی کردہ است۔

و آنچہ میفرماید عجب معاملہ است الخ یعنی عارف بہ سبب کمال متابعت آنحضرت ﷺ بہ کمالی مشرف میشود کہ بدون توسط آنحضرت ﷺ نیز اخذ فیض می کند و این نیز از کمالات آنحضرت ﷺ است کہ تابع او از برکت متابعت او بہ این کمال مشرف شدہ می تواند کہ بدون توسط او اخذ فیض می نماید۔

و آنچہ میفرمایند، پیر و مقتداے خود را غیر از ہدایہ و بزدوی ندانستہ اند الخ یعنی مقصد حضرت امام این است کہ ہدایہ و بزدوی بیان ظاہر شریعت است و از باطن شریعت بحث نمی کنند و حال آنکہ شریعت مقدس دارائے ظاہر و باطن است بنا بر آن باطن شریعت را نیز طلب باید کرد و تنہا بظاہر قناعت نباید کرد یعنی ہدایہ و بزدوی را نیز خواندہ مگر محتویات این دو کتاب را حاوی ظاہر و باطن شریعت

گمان نکنند و باطن شریعت را از راہ سلوک و طریقت حاصل نمایند تا وارث کامل گردند تعلیم ظاہر شریعت چیزے دیگر و باطن آن دیگر است اما دعوی باطن بدون متابعت ظاہر صحت ندارد۔

مکتوب پنجاہ و پنجم

دراین مکتوب شریف حضرت امام از جامعیت قرآن مجید بحث و بیان نمودہ و میفرماید کہ قرآن جامع تمام احکام شرعیہ بودہ بلکہ جامع شرائع ماتقدم و کتب سابقہ نیز می باشد الخ یعنی احکامیکہ برائے پیغمبران سابقہ نازل و در کتب و صحایف شان درج بودہ قران مجید حاوی آن احکام منزلہ سابقہ بودہ و قرآن کامل ترین کتب آسمانی است و شریعت آنحضرت جامع ترین شرائع ماتقدم است چنانچہ حق سبحانہ میفرماید وانہ لفی زبر الاولین۔

سوال: آنحضرت میفرمایند، ہمانقدر احکامیکہ در قرآن موجود بودہ من ہمان اندازہ احکام را بیان کردہ ام۔ ازین حدیث شریف چنین استنباط میشود کہ قرآن حاوی تمام احکام نہ بودہ است بدلیل اینکہ ہمان قدر احکامیکہ در قرآن بودہ ہمان اندازہ احکام از طرف آنحضرت نیز بیان گردیدہ است و اگر قرآن جامع تمامی احکام می بود احکام جداگانہ دیگر باندازہ احکام محتویات قرآنی از طرف آنحضرت بیان نمی گردید۔

جواب: این اعتراض را حضرت امام چنین دادہ است کہ بعض احکام قرآن ازان قبیل است کہ بدون اعلام خداوندی از قرآن فہمیدہ نمی شود و حصول این اعلام مخصوص بہ پیغمبرا ست الخ یعنی چون انبیاء عظام ممثل و مبین احکام خداوندی اند بنابران فہمیدن معنائے این نوع احکام غیر صریح قرآنی خاصہ حضرات انبیاء بودہ کہ آنرا بعد از اعلام خداوندی تبلیغ فرمودہ اند و بنام حدیث شہرت یافتہ پس این احکام ہم احکام قرآنی است یعنی این حدیث شریف معنائے آنرا نمی دہد کہ آنحضرت برعلاوہ احکام قرآنی احکام جداگانہ دیگر را از خود بیان و تفصیل دادہ باشند، اما این بیان پیغمبر را سنت می نامند و بیانات سردار دو عالم ہم تفصیل قرآن بودہ و چیزے دیگر نمی باشد۔

آنچہ میفرماید پیغمبرانیکہ متابعت پیغمبران اولوالعزم می نمایند الخ

تبصرہ: متابعت دو نوع است یکے متابعت انبیاے عظام است کہ از پیغمبران اولوالعزم متابعت می نمایند و دیگرے متابعت امت است کہ از پیغمبر متبوع خود متابعت و پیروی می نمایند۔ فرقیکہ در بین این دو متابعت موجود است این است۔

۱۔ پیغمبرانیکہ از پیغمبران اولوالعزم متابعت می نمایند این متابعت آنہا مانند متابعت امت نیست کہ از سنت پیغمبر متبوع خود بیرون شدہ نتوانند بلکہ این پیغمبران نیز از خود دارا ے سنت و حدیث می باشند و تابع سنت و حدیث پیغمبر اولوالعزم نمی باشند۔ خلاصہ اینکہ پیغمبران در احکام صریح خود صحیفہ تابع شریعت پیغمبران اولوالعزم بود و در احکام غیر صریح تابع تاویل خود می باشند زیراکہ درک و فہم علام خداوندی خاصہ کافۂ انبیاے عظام است (خواہ اوالعزم باشند یا رسل و نبی)۔

۲۔ متابعت امت آن است کہ تابع سنت و حدیث پیغمبر متبوع خود نیز می باشد۔ آنچہ میفرماید اجتہاد حضرت روح اللہ مطابق اجتہاد حضرت امام اعظم خواہد بود الخ۔ یعنی حضرت امام در این مکتوب شریف کمال حضرت امام اعظم علیہ الرحمہ را بیان میفرمایند۔ فرقیکہ در بین اجتہاد حضرت امام اعظمؒ و سایر مجتہدین موجود است این است کہ حضرت امام اعظم حدیث مرسل را نیز بر اجتہاد خود مقدم میداند برعکس مجتہدین دیگر کہ حدیث مرسل و قول صحابی را بر اجتہاد خود مقدم نمی دانند بلکہ اجتہاد خود را نسبت بہ حدیث مرسل و قول صحابی ترجیح می دہند۔ باز ہم بعض از مخالفین حضرت امام اعظمؒ بواسطہ قلت فہم و درایت حضرت امام را صاحب رای یعنی خود راے می پندارند علت ہمچو پندارہاے آنہا این است کہ ماخذ حضرت امام اعظم علیہ الرحمہ نہایت دقیق و عالی است و از سوبہ فہم مخالفین بلند است و مخالفین بواسطہ کوتاہ نظری از درک آن قاصر و عاجز اند بنا بر آن حضرت امام را باتہام خود راے متہم ساختہ اند و در حقیقت فرمائشات حضرت امام ماخوذ از کتاب و سنت است اما دقیق است و از فہم مخالفین بلند است۔ مصرع

کار پاکان را قیاس از خود مگیر

حضرت امام میفرماید، الہام مثبت حل وحرمت نبود الخ یعنی کشف والہام کہ بعارفان دست میدہد این کشف والہام آنہا فرض وسنت حلال وحرام را اثبات نمی نماید زیراکہ مثبت حل وحرمت عبارت از کتاب وسنت وقیاس واجماع است غیر ازین ادلہ اربعہ ہیچ عوامل دیگر فرض وسنت را ثابت نمی کنند والہام بالاے دیگران حجت نیست امابراے خود صاحب الہام حجت است۔

حضرت امام میفرماید، الہام ایشان راست وکلام باایشان است الخ یعنی حق سبحانہ وتعالی بدوستان خود القاے کلام می نماید واین بزرگان نیز کلام اوتعالی رابدون واسطہ می شنوند ودر تمام اعمال وحرکات تابع الہام وکشوفات خود اند چنانچہ این بزرگان اگر نماز نفل میخوانند باساس الہام است۔ خلاصہ ہر عمل خوبی راکہ انجام میدہند ہمہ متکی بہ الہام است، بنابران نفل دیگران فرض ایشان است دیگران ثوابے راکہ ازاداے فرض میگیرند این بزرگان آن ثواب راازاداے نفل می برند زیراکہ نفل ایشان چون باموالہام حق سبحانہ صورت گرفتہ بمنزلہ فرض گردیدہ است۔

تبصرہ: اگرچہ دوستان حق سبحانہ وتعالی بکمالات کشف والہام مشرف اند وہمہ عمل آنہا باساس کشف والہام است اما کشف والہام ایشان در حق خود آنہا مثبت بودہ وسبب الزام دیگران نمیگردد۔ حضرت امام میفرماید کہ حضرت خواجہ محمد پارسا کہ روحانیت حضرت خضر را درعلوم لدنی متوسط دانستہ است الخ یعنی این نسبت بہ مبتدی ومتوسط خواہد بود ومعاملہ منتہی دیگر است یعنی منتہیان بحضرت خضر احتیاجی ندارند چنانچہ کشف صریح شاہدان است ونیز حضرت خضر از محمدیان نیست پس محمدیان بہ او احتیاج ندارند چنانچہ حضرت شیخ عبدالقادر جیلانیؒ حضرت خضر را اسرائیلی دانستہ است وازین عبارت معلوم است کہ حضرت خضر از محمدیان نیست از ملل سابقہ است۔ خلاصہ ازین فرمایش فوق معلوم می گردد کہ حضرت خضر درحین بعثت آنحضرت ﷺ حیات نداشتہ است واگر درقید حیات می بود بزیارت آنحضرت ﷺ مشرف ودرجملہ متابعان شان قرار میگرفت وازاسرائیلیت بہ محمدیت ارتقامی یافت زیراکہ نبوت آنحضرت ﷺ براے کافہ عالم است ونیز محققین محدثین وفات حضرت خضر را تائید نمودہ اند وآنحضرت میفرماید کہ "اگر خضر حیات می بود بہ ملاقات من

میر سیدؒ حضرت عروۃ الوثقیٰؒ درباره وفات حضرت خضر تفصیلات زیاده ارشاد فرموده اند. خلاصه بر روے دلائل فوق معلوم می گردد که حضرت خضر قبل از بعثت آنحضرت صلعم چشم از جهان پوشیده بودند واز این امت نمی باشند. بنابران منتهیان محمدیان بایشان محتاج نمی باشند. بیت

عجب آن نیست که مجنون جهانی زہمه عجب آنست که مجنان تو مجنوبان اند

سوال: بعض اشخاص حضرت خضر را می بینند واز صحبت شان فیض می برند واز نزد شان آمد آمدی جویند از ین معلوم میشود که حضرت شان هنوز در قید حیات بوده چشم از جهان نپوشیده اند۔

جواب: دیدن حضرت خضر دلیل حیات او شده نمی تواند زیرا که لطائف عارفان کامل احیا و اموات بشکل وصورت خود شان متمثل شده و به دوستان شان امدادات غیبی مینمایند۔

هرگز نمیرد آنکه دلش زنده شد بعشق ثبت است بر جریدهٔ عالم دوام ما

حضرت عروۃ الوثقیٰ خواجه محمد معصوم نیز در مکتوبات قدسی آیات خود وفات حضرت خضر را بدلائل زیاد تائید فرموده اند وحضرت امام نیز در مکتوبی در این مورد تفصیلات مکفی داده اند۔

آنچه میفرمایند۔ پس محقق شد که علوم ومعارف دیگر اند که اهل الله بآن مخصوص اند الخ یعنی بعض معارف که به بیان مرتبهٔ صفات ومرتبهٔ ذات او تعالی مربوط است که ظاهر شریعت مقدس ازان ساکت است در این باره کشف والهام بزرگان قابل دقت ودارای اهمیت است مصرع

مصلحت نیست که از پرده برون افتد راز

ازین فرمایش حضرت امام معلوم می شود که حصول همچو معارف عالی بواسطه تعمیل احکام شریعت میسر نمیگردد بلکه به فضل واحسان خو سبحانه وتعالی مربوط است اگر بدست آوردن این چنین معارف به تعمیل شرائع مربوط می بود می بائیست تمام انبیاے عظام رسل وتمام رسولان اولوا العزم می بودند ونیز تمام اولوا العزمان محبوب وخلیل وکلیم می بودند زیرا که تمامی این بزرگواران عامل شرائع بودند۔ پس معلوم شد که بعض مراتب وبعض معارف به شریعت مربوط نیست۔ ناگفته نماند که اساس وبنیاد این معارف شریعت است یعنی شریعت بمنزله تهداب واین معارف بمنزله کرسی وبالاخانه است

واگر زہداب خلل رخ دہد تمام خانہ عالی منزلزل وخراب میگردد واگر زہداب صحیح بود در تعمیر ہیچگونہ خللی رخ نخواہد داد یعنی شریعت مقدس شرط این معارف بوده اما علت آن نمی باشد- وآنچه میفرماید پس رواست که خواص اہل اللہ الخ یعنی بزرگان اسلام بلکہ بزرگترین اولیاے کرام چنانچہ حضرت امام درمعارف ذات وصفات ثمانیہ او تعالی بعض اسرار ودقایق را بیان کرده اند کہ ظاہر شریعت ازان ساکت است وآن مربوط باطن قرآن می باشد مقام بزرگان را ازین جا قیاس باید کرد۔

تبصرہ: اگرچہ تمام صفات ثمانیہ او تعالی دریک درجہ ومرتبہ قرار دارند اما در کشف اولیاے کرام بعضی فوق وبعضے تحت بمشاہده می رسد چنانچہ حیات وعلم وقدرت درمراتب فوق وصفات دیگر درمراتب پائین تر مکشوف می گردد دلیل آن اینست کہ بعض صفات مدار صفات دیگر اند نمی بینی ذاتیکہ حیات نداشتہ باشد علم از کجا خواہد کرد ونیز ذاتیکہ دارائے علم نباشد از قدرت خود چہ کار خواہد گرفت ونیز ذاتیکہ قدرت نداشتہ باشد چہ طور اراده خواہد کرد علی ہذا القیاس ۔

اے عزیز این معارف از جملہ اسرار شریعت بوده وظاہر شریعت ازان ساکت است پس لازم است کہ از کمالات بزرگان انکار نہ کنی وتسلیم باشی ۔تفاصیل کہ حضرت امام دربیان مراتب وجود حق داده اند در ہیچ کتاب یافتہ نمی شود کہ وجود زائد است ویا عین ذات مقدس بوده ۔ ونیز ناگفتہ نماند کہ درمعارف حضرت امام مکشوف شده است کہ کدام صفت مربی کدام پیغمبر اولو العزم است و صفت دیگر مربی کدام پیغمبر اولو العزم دیگر است علی ہذا القیاس وحالانکہ ظاہر شریعت از ہمچو معارف باطنی تذکرے نداده است واین مسائل مربوط باطن شریعت است اما افسوس از بے خبری بعض ملایانما کہ از تصوف وباطن شریعت انکار می ورزند

وانچہ میفرماید بسیار است دیگران دربعض اوقات عبادت کنند الخ یعنی صوفیہ کرام میفرمایند کہ برائے مبتدی تکرار اسم ذات او تعالی عمل مقربین بوده تلاوت قرآن ونماز نوافل درحق او عمل ابرار است ودرحق متوسط ومنتہی تکرار نفی واثبات عمل مقربین بوده وتکرار اسم ذات عمل ابرار است ودر نہایت نہایت تلاوة قرآن کریم خصوصاً در نماز درحق او عمل مقربین بوده وتکرار اسم ذات ونفی واثبات عمل

ابرار است خلاصہ اینکہ ہر سخن جاے وہر نکتہ مکانے دارد۔ خلاصہ در بعض اوقات عبادت مرضی نمی باشد۔ وآنچہ میفرماید، اما امور دینیہ ماوراے احکام شرعیہ بسیار است الخ یعنی تصفیہ لطائف خمسہ وتکمیل وتزکیہ اجزاے عشرہ انسانی کہ بمعارف اولیا مربوط است ظاہر شریعت ازان ذکری بمیان نیاوردہ است امابزرگان اسلام بواسطہ فضل وعنایت خداوندی تمام اجزاے عشرہ خود راذاکر ساختہ وہر کدام آنرا العروج مراتب وجوب مشرف گردانندہ است ودر ظاہر شریعت این مسائل بیان نیامدہ۔

سوال: اگر معارف باطنیہ از ماموراتِ شرعیہ بودہ باشد علماے ظواہر وسایر عوام بہ ترک این معارف عاصی میگردند زیرا کہ علماے کرام نام خفی واخفی را نمی شناسند بنا بر آن از معارف آن چہ خبر خواہند داشت۔

جواب: این معارف اگرچہ از مامورات شرعیہ نیست وترک آن موجب عصیان ہم نیست اما از مسائل دینیہ بحساب میرود کہ از کمالات خفیہ دین بودہ وسبب کمال ایمان است اولیاے کرام برعلاوہ تعمیل ماموراتِ شرعیہ از تعمیل امور خفیہ دینیہ نیز غفلت نمی نمایند۔

خلاصہ اینکہ ماموراتِ شرعیہ خاص وامور دینیہ عام است وہر امر شرعی امر دینی بودہ و ہر امر دینی مامور شرعی نیست وظاہر شریعت بآن امر نکردہ اما از اسرار شریعت است چنانچہ تفصیل صفات ثمانیہ در ظاہر شریعت نیامدہ وشناختن آن از امور دینیہ می باشد واین کہ کدام صفت مبدا فیض کدام پیغمبر است نیز از اموراتِ دینیہ بودہ اما در ظاہر شریعت نیامدہ است۔

تبصرہ: حضرت امام فرمودہ کہ از جملہ امور دینیہ بعد از ادلہ اربعہ اصل پنجم الہام اولیا است بلکہ میتوان گفت کہ بعد از کتاب وسنت اصل سوم الہام است بدلیل این کہ اجتہاد وقیاس مستند براے است والہام مستند بخالق راے یعنی از طرف حق سبحانہ است بنا برآن در الہام یک نوع اصالت پیدا شد کہ در اجتہاد نیست خلاصہ الہام شبیہ اعلام نبی است کہ ماخذ سنت است اینقدر فرق است کہ اعلام نبی قطعی است الہام اولیا ظنی۔

مکتوب پنجاہ و ششم

حضرت امام میفرمایدکہ از سیئات است الخ یعنی ریاے عارف از اخلاص مرید بہتر است زیراکہ عارف ازین سبب عبادت خودرا ظاہر می کندتا سبب تشویق واقتداے دیگران گردد وگرنہ این عارف بمقام عبدیت رسیدہ از کبر و عجب و ریا خلاص شدہ و با صلیت خود پے بردہ وفہمیدہ است کہ اصل او عدم است کہ سراسر ظلمت و کدورت است و داراے ہیچگونہ خیریت نمی باشد وخیر تیکہ در وجود او ہویدا است پرتو صفات ثمانیہ او تعالی است بنابراں درصورت ریاو سمعہ مقصد او خودنمائی وشہرت طلبی نیست بلکہ اظہار نعمت خداوندی است و اعلام احسان اوست کہ نسبت باین عارف موہبت شدہ است پس ریا درحق این عارف عین اظہار حمد و شکر خداوند است کہ ذات او را از عدم بوجود و با زار رسالت بہ محمدت آوردہ است بیت

بیت
گر برتن من زبان شود ہر موے — یک شکر توا ز ہزار نتوانم کرد
ازاں طرف نہ پذیرد کمال او نقصان — ازین طرف شرف روزگار من باشد

ذیر تعریف حقیقت انسان کہ ذات او چہ چیز است در ظاہر شریعت نبود بلکہ بہ باطن شریعت مربوط است۔

سوال: حقیقت انسان در شریعت موجود است چنانچہ کہ فرمودہ کہ نطفہ و علقہ و مضغہ بودہ۔

جواب: مرام مرند انستہ در ظاہر شریعت نیامدہ کہ حقیقت علقہ و مضغہ از کجا است بزرگان اسلام بہ اسرار شریعت واقف اند می فہمند کہ ذات انسان عدم است کہ ظلمت بودہ و خیریت ندارد وہر خیریت کہ ہست ازان طرف است. بیت

نیاوردم از خانہ چیزے نخست — تو دادی ہمہ چیزے من چیز تست

مکتوب پنجاہ و ہفتم

حضرت امام میفرماید۔ فتورے دراین التزام پیدا گشت الخ یعنی حق سبحانہ تعالی دوستان خود را

می فہماند کہ دراین وقت کدام عبادت سبب قرب الٰہٰاست بنابران حضرت امام رانیز دانانیدہ است
کہ دراین وقت ذکر گفتن بہتر است از درود گفتن زیرا کہ در درود گفتن سوال موجود است ودر ذکر گفتن
بجز ازیاد کردن محبوب حقیقی ہیچگونہ سوالی وجود ندارد ونیز از درود گفتن وذکر گفتن کہ ہر دوے
آن یک عمل نیک واز جملہ عبادات است بآنحضرتؐ ثواب راجع می گردد بواسطہ این کہ معلم وبانی
تمامی ہمچو اعمال حسنہ آنحضرتؐ است وبس۔ پس ثواب ذکر نیز بآن حضرت راجع میگردد۔

خلاصہ فرقیکہ دربین ذکر ودرود موجود است این است کہ در درود گفتن سوال موجود است
ودر ذکر گفتن سوال نیست لہذا ذکر گفتن اولی گشت از درود گفتن وآنچہ میفرماید: ذکریکہ شایان
قبول است باین مرتبہ مخصوص است الخ یعنی ذکریکہ از شیخ کامل گرفتہ شدہ ویا بعد از فنائے قلب
وفنائے نفس صورت میگیرد از درود فرستادن بہتر است بواسطہ اینکہ دراین مرتبہ عارف بہ فنائے
قلب ونفس مشرف وبمقام عبدیت رسیدہ است لہذا ذکراو از ہر گونہ عجب وریا مبرا است و
ذکراو سبب وصول مقام مقربین است۔ وآنچہ میفرماید این ذکر وسیلہ آن ذکر است الخ یعنی ذکریکہ
طالب مبتدی از مرشد کامل میگیرد این ذکر ابتدائی بالآخرہ سبب رسیدن بہ ذکر انتہائی میگردد کہ
خاصہ مقام عبدیت است۔ بنابران ذکر ابتدائی سالک کہ از کامل یکمل گرفتہ است سبب آن
ذکر است اما ذکر ابرار نہ چنان است۔ کہ نسبت بہ درود گفتن اولی وانسب گشتہ باشد۔

سوال: وقتیکہ عارف بہ فنائے قلب ونفس مشرف گردد می باید از مردم بے گانہ و
بے خبر گردد وحالانکہ این عارف ہم ہمیشہ با مردم اختلاط وآمیزش داشتہ واز خود وبیگانہ رامی شناسد
پس فنائے قلب ونفس در حق این عارف چہ مفہوم خواہد داشت؟

جواب: فنائے قلب ونفس در یک زمان واحد بعارف دست نمی دہد بلکہ فنائے
قلب مقدم است بہ فنائے نفس وقتیکہ قلب فانی گردد معاملہ عارف با مردم بواسطہ نفس است
ودر وقت فنائے نفس سروکار عارف با مردم بواسطہ حواس خمسہ است ودر نزد صوفیہ کرام حواس خمسہ
دارائے ادراک اند ونیز ناگفتہ نماند کہ در وقت فنائے نفس قلب عارف نزول میکند وبا مردم

مخالطت پیدا می کند اما بعالم گرفتاری نمی گردد یعنی با عالم می آمیزند اما نمی گروند چنانچہ بزرگان میفرماید کہ عارف کامل آمیختہ با عالم است و آویختہ با عالم نیست. بیت

اندرون شو آشنا و از برون بیگانہ وش　　این چنین زیبا روش کم می بود اندر جہان

وآنچہ میفرماید، مشائخ طریقت بندی را غیر از ذکر کردن الخ یعنی بزرگان برائے طالب مبتدی ذکر گفتن را بہتر دانستہ اند تا بواسطہ تکرار اسم ذات بعالم وجوب منجذب و عروج نماید و برائے طالب متوسط تکرار نفی و اثبات را لازم دیدہ اند تا بواسطہ تکرار این کلمۂ مبارکہ مشہودات ظلیہ کہ از تکرار اسم ذات پیدا شدہ انتفا یابد و سالک در مراتب وجوب بہ ترقیات بلند مشرف شود و برائے منتہیان کہ بہ تزکیہ نفس مشرف شدہ باشند تلاوت قرآن مجید را مناسب دیدہ اند تا از اسرار قرآنی محظوظ گردد، زیرا کہ قبل از تصفیہ قلب و تزکیہ نفس پے بردن بہ اسرار قرآنی امکان پذیر نیست چنانچہ عارفی میفرماید:

عروس معنی قرآن حجاب آنگہ براندازد　　کہ دار الملک ایمان را مجرد بیند از غوغا

دار الملک قلب انسان است وقتیکہ از گرفتاری ہاے لطائف خلاص شود اسرار قرآنی را درک می کند یعنی تا کہ عارف از غوغاے ماسوی رہائی نیابد و بہ تزکیہ نفس مشرف نگردد حجاب معنی قرآن از بین نمیرود و از اسرار قرآنی پے نمی برد وقتیکہ بہ کمال اطمینان نفس برسد حجاب از بین می رود و ہمہ اسرار قرآنی مکشوف عارف گردیدہ و تلاوت آن وسیلہ پیش رفت و ترقی او میگردد. خلاصہ اینکہ ہر سخن جاے و ہر نکتہ مکانے دارد۔ اے عزیز! استعداد طالب بہ یک حال نبودہ تفاوت پیدا می کند و بلند شدہ می رود۔ وآنچہ میفرماید، ہیچ فردے از امت اگرچہ در کمالات بدرجہ علیا برسد بہ پیغمبر خود مساوات نکند الخ یعنی پیغمبر ص بر علاوہ ثواب عبادات خود بہ ثواب عبادات تمام امتان خود نیز حصہ دارد لہذا ثواب ہیچ فرد امت ہر قدر بدرجات عالی ہم رسیدہ باشد بہ ثواب پیغمبر قابل مقایسہ نیست و نیز نا گفتہ نماند کہ پیغمبر بالاصالہ خواستہ شدہ و امتان بواسطہ پیغمبر خواستہ شدہ اند دعوت می نماید۔ شتان ما بینہما۔ وآنچہ میفرماید، فضل مطلق مبلغ جامع راست الخ یعنی فضیلت مطلق نصیب کسانے است کہ دارائے علوم ظاہر و معارف باطن بودہ و بہ ہر دوے آن دعوت و تبلیغ نماید و در عین

تدریس و تعلیم احکام شرعیہ از راہ سلوک نیز طالبان را تربیہ نمودہ و بہ تصفیہ لطایف و تزکیہ نفس برسانند، تا طالبان بر علاوہ احکام شرعیہ از اسرار و معرفت باطنی نیز بہرہ ور گردند و مبلغیکہ دارای این اوصاف نباشد و منحصر بتبلیغ ظاہر بودہ باشد مبلغ جامع گفتہ نمی شود۔ و بہ فضیلت شخص جامع نمی رسد، سردار دو عالم مبلغ ظاہر و باطن بودہ اند و تنہا ظاہر شریعت را تبلیغ نہ کردہ اند حضرت ابوہریرہؓ میفرماید کہ از حضور مبارک دو نوع علم آموختہ ام۔ اما اکثر محدثین کرام از اسرار شریعت غافل بودہ شریعت را محصور در احکام ظاہری پنداشتہ و از اسرار قاصر دانستہ اند۔ بیت

چو آن کرمے کہ در سنگ نہان ست زمین و آسمان او ہمہ است

اے عزیز! معاملہ بہ مناسبت مربوط است شخصیکہ در باطن با اسرار شریعت یک گونہ مناسبت داشتہ بآن طرف مائل است و کسیکہ مناسبت ندارد منکر است۔ این اختلاف مبنی بر اختلاف استعدادات است۔ بیت

ہر کسے را بہر کارے ساختند مہر اورا در دلش انداختند

انچہ میفرماید، ظاہر بے باطن ناتمام است الخ یعنی عالمیکہ تنہا دارای علم ظاہر بودہ از معارف باطن بے بہرہ باشد آنرا عالم ناقص میگویند، عالم کامل کسے است کہ دارای علوم ظاہر و معارف باطن باشد۔ خلاصہ اینکہ باطن بدون ظاہر نافرجام و ظاہر بدون باطن ناتمام است آنحضرتؐ میفرماید کہ "قرآن دارای ظاہر و باطن است" یعنی درک ظاہر قرآن مربوط بعلم ظاہر و درک باطن آن مربوط بہ معارف باطنی است و نیز حضرت مولانای روم میفرماید۔

من ز قرآن مغز را برداشتم پوست را بہ دیگران بگذاشتم

در این جا نیز مراد از مغز باطن و مراد از پوست ظاہر قرآن است تفصیل بیشتر این موضوع در شرح مکتوب ۴۵ ہمیں دفتر مکتوبات قدسی آیات قبلا تذکار یافتہ است۔

مکتوب پنجاہ و ہشتم

حضرت امام دراین مکتوب شریف دراطراف عالم مثال وتردید تناسخ وغیرہ صحبت میفرمایند۔ آنچہ میفرماید، کہ درعالم شہادت غیرازابوالبشر حضرت آدم دیگر آدم بوجود نیامدہ الخ یعنی این فرمایش حضرت امام درجواب مقولہ حضرت شیخ محی الدین بن عربی است کہ درحین طواف کعبہ معظمہ جمعی رادیدہ کہ ہمراے وے طواف می نمایند اما ایشان رانمی شناسد درحین حال یکے ازین جماعہ حضرت شیخ راطرف خطاب قرارداده میگوید کہ من جد توام وازفوت من بیش از چہل ہزار سال میگذرد وشیخ درتعجب می افتد کہ ازخلقت حضرت آدم ہفت ہزار سال نمی گذرد واین شخص کہ فوت خود رابیش ازچہل ہزار سال وانمود میسازد چگونہ خواہد بود۔

حضرت امام باساس کشف ومشاہدات بلند خود باین مقولہ حضرت شیخ جواب دادہ ومیفرماید این ہمہ آدم ہاے کہ پیش ازوجود حضرت آدم گذشتہ اند وجود حضرت آدم درعالم مثال بودہ است نہ درعالم شہادت، ودرعالم شہادت غیرازحضرت آدم علیہ السلام آدم دیگر بوجود نیامدہ است واین جماعہ راکہ حضرت شیخ دیدہ کہ یکے آن خود راجد ایشان وانمود ساختہ است آن آدم ہا ہمہ لطائف حضرت آدم بودہ کہ قبل ازتخلیق حضرت آدم بصورت آدم درعالم مثال بوجود آمدہ وبصورت آدم ظاہر گشتہ وباسم آدم مسمی شدہ اند وکاروبار اصل آدم منتظر ازآنہا سرزدہ حتی مناسب آن عالم مثال توالد وتناسل نیز بظہور آمدہ وتوالد وتناسل آئندہ آنہا در عالم مثال ظاہر شدہ وکمالات صوری ومعنوی نیز مناسب آن عالم ظہور یافتہ شایان عذاب وثواب گردیدہ اند، ثواب وعذاب آیندہ آنہا درعالم مثال دیدہ شدہ است. خلاصہ اینکہ ازفرایش فرمایش کشفی حضرت امام چنین معلوم میشود کہ درعالم شہادت غیرازحضرت آدم علیہ السلام آدم دیگر بوجود نیامدہ است ازینکہ آدم جامعیت داشتہ ودارای صفات متنوعہ ولطائف متعددہ است لہذا قبل ازخلقت حضرت آدمؑ درہروقتی ازاوقات صفتی ازصفات یالطیفہ ازلطائف او درعالم مثال بایجاد خداوندی بصورت آدم درعالم مثال بوجود آمدہ اند وگذشتہ اند وازان جملہ یکے آن خود راجد حضرت شیخ وانمود ساختہ وباحضرت شیخ مکالمہ کردہ است واگر آدم دیگر می بود

جد شیخ نمی بود۔

تبصرہ: عالم مثال عبارت از عالمی است مانند آئینہ کہ خود آن دارائے اجسام و دارائے ارواح نیست اما تمام اجسام و تمام ارواح در انجا نمایاں و موجود است و معانی نیز در آنجا نمایان است خلاصہ اینکہ در عالم مثال مخلوقات گذشتہ و آئندہ ہمہ نمایان و ظاہر است چنانچہ آنحضرت ﷺ میفرماید کہ اہل بہشت را در بہشت و اہل دوزخ را در دوزخ مشاہدہ کردم شاید کہ این شہود نیز در عالم مثال بودہ است زیرا کہ آنہا ہنوز در جنت و دوزخ نرفتہ اند۔

ناگفتہ نماند کہ در این مکتوب شریف حضرت امام تناسخ را نیز تردید می نمایند، تناسخ آنست کہ روح یک شخص بدن اصلی خود را گذاشتہ بدن دیگر را زندہ کند و این عقیدہ کفر است بدلیل اینکہ قرار نص قطعی روح و بدن در محشر حاضر می شوند در صورت تناسخ اگر روح ہمراے بدن ثانی حاضر شود بدن اول بے روح ماندہ و در محشر حاضر شدہ نمی تواند و این خلاف نص است بنا بران عقیدۂ تناسخ خلاف ہدایات قرآنی و احادیث نبوی بودہ و اعتقاد آن کفر است۔ و نیز حضرت امام از بروز و کمون شکایت میکند، کمون و بروز آنست کہ مرشد روح خود را از بدن خود کشیدہ در بدن مرید بیاندازد تا این تربیت روح او را تصفیہ نماید حضرت امام این قسم تربیہ مرشد را تقبیح و آن را شبہ تناسخ میداند۔

تبصرہ: فرقیکہ در بین تناسخ و کمون و بروز موجود است این است کہ در تناسخ روح یک شخص بدن آن را گذشتہ و در بدن دیگر داخل و آن را حیات بخشد و در کمون و بروز این چنین نبودہ بلکہ مرشد انعکاس روح خود را در بدن مرید انداختہ روح مرید را تصفیہ می نماید و مرید قبل از گرفتن انعکاس روح مرشد بروح خود زندہ بودہ است شتان ما بینہما۔ با وجودیکہ در بین تناسخ و بروز و کمون تفاوت زیاد موجود است با آن ہم حضرت امام این عمل و این چنین تربیہ مرشد را تقبیح و شبیہ تناسخ دانستہ و از ان ممانعت میفرمایند۔ و ہدایت می دہد کہ روح مرشد در بدن او بودہ اثرات آن را بہ روح مرید اندازد۔

پوشیدہ نماند کہ کمون و بروز دارائے معنائے دیگر نیز می باشد و آن این است۔ وقتے کہ

در وجود عارف تجلیات عالم وجوب غلبه وظهور نماید آنرا بروز گویند وزمانیکه این تجلی انقطاع یابد آنرا کمون می نامند وکمون وبروز در مذهب هنود آنست که خداوند در مرتبہ الوهیت کمون و در بدن برهمنان وجوگیان بروز نماید از اینجا است که هندوان به جوگیان سجده می کنند واین کفر صریح بوده خداوند از آن برتر است که در بدن جوگی داخل شود بے عقلان اند آن خدائے قدوس باین اجسام خبیثه ظلمانی مکدر چرکین که به انواع معاصی وکفر محفوف است چه مناسبت وکجا در آنها ظهور می کند شیطان لعین است که اولاد حضرت آدمؑ را بانواع کفر ومعاصی رهبری واغوا کرده است حق سبحانہ میفرماید یعدهم ویمنیهم ومایعدهم الشیطٰن الا غرورا۔

ونیز نا گفته نباید گذاشت که معتقدین تناسخ تناسخ را برائے تکمیل روح یک امر لازمی میدانند ومیگویند وقتیکه روح در بدن اول بکمال نرسد باید در بدن ثانی انتقال یابد تا در آنجا بکمال برسد واگر در انجا هم بکمال نرسد به بدن ثالث داخل گردد علی هذا القیاس۔ حضرت امام این عقیده را کفر میدانند۔ حضرت امام در این مکتوب شریف انتقال روح را نیز تقبیح وآنرا تردید می فرمایند۔ نقل روح آنست که روح بعد از کمال خود در یک بدن آن بدن را بواسطه پیری ویا ضعیفی ترک نموده در بدن جوان دیگر داخل می شود۔ این عقیده نیز کفر بوده از تناسخ هم بدتر است زیراکه وقتیکه روح بدن اول را بواسطه ضعیفی گذاشته در بدن جوان دیگر داخل گردد بدن اول در محشر بدون روح چگونه حاضر خواهد شد، بنابران این عقیده نیز خلاف هدایات قرآن وحدیث نبوی است۔

حضرت امام میفرمایند: بلکه اعتقاد ایشان از اعتقاد فلاسفه هم بدتر است الخ یعنی فلاسفه اگرچه از حشر اجساد منکر اند اما بعذاب روحانی قایل اند ولی معتقدین تناسخ از عذاب آخرت بالکل انکار دارند۔ انچه میفرمایند: ارواح این بزرگواران است الخ یعنی ارواح بزرگان شان بجسد متمثل میگردند ودر این معامله تناسخ موجود نیست وانچه میفرمایند: بعض اولیاء در یک آن در امکنه متعدده الخ یعنی هرکدام لطیفه از لطائف وصفی از صفات بزرگان بصورت جسد آن بزرگ متمثل می شود بنا بر آن عرفا در یک آن در امکنه متعدده حاضر می شوند یعنی یک لطیفه شان بیک جائے ولطیفه دیگر شان

بصورت خود آن بزرگ متمثل شدہ بجاے دیگر حاضر می شوند چنانچہ حضرت غوث ثقلین وحضرت شاہ نقشبند وحضرت امام وبعض دیگر در یک آن در چندین جاہاے مختلف تشریف بردہ ودر آنجا حاضر بودہ اند وانچہ میفرمایند واین تشکل گاہ در عالم شہادت بود الخ یعنی یک بزرگ زندہ در یک وقت در نقاط متعددہ حاضر و یا در عالم مثال می باشد چنانچہ آنحضرت ﷺ را در یک شب ہزاراں نفر بصورت ہاے مختلف در خواب می بینند وآنچہ میفرماید در عالم صغیر نمونہ عالم مثال خیال است الخ یعنی خیال نمونہ از عالم مثال است وعالم مثال اگرچہ وسیع ترین عوالم است باز ہم متناہی است لہذا صفات وذات حق سبحانہ وتعالی کہ غیر متناہی است دوری کہ متناہی است نگنجی اما ظلال صفات در عالم مثال وخیال عارف می گنجد چنانچہ عارفان تا زمانیکہ در مراتب ظلال قرار دارند بحث از معارف می نمایند اما وقتیکہ بمراتب صفات وذات مقدس برسند او بیان آن عاجز اند بواسطہ اینکہ این مراتب در عالم مثال وخیال نمی گنجد وبہ تعبیر نمی آید۔ آنچہ میفرماید افلی را این دولت در این جا میسر میگردد الخ یعنی بعضی اولیاے بلند استعداد ومحبوبان او تعالی در زندگی خود از مرتبہ خیال میگذرند وبوصول بلا کیف بذات او تعالی میرسند وبعضی اولیاے کرام بعد از مرگ از مرتبہ خیال می گذرند۔ ودر وقتیکہ از مرتبہ خیال بگذرند در آن وقت با دراک ذات مقدس مشرف شدہ می توانند وآن ادراک بہ عناصر بلکہ بہ عنصر خاک می باشد۔

اے عزیز! لیاقت اولیاے کرام تعجب آور بودہ از ادراک ما وشما بلند است کہ عناصر آنہا مدرک بودہ وبہ قرب مشرف اند بلکہ ادراک آن مرتبہ مقدسہ نصیب ہیئت وحدانی انسان است۔

مکتوب پنجاہ ونہم

حضرت امام از خواجہ عبد اللہ حکایت میکند کہ گفتہ است آن شعبدہ ہا برطرف شدہ است الخ یعنی توحید وجودی بمنزلہ شعبدہ بازی است وحقیقت ندارد از آن گذشتہ ام۔ وآں چہ میفرماید ہمت بران مصروف است الخ یعنی ہمت من آں است کہ در مرتبہ اثبات ہیچ چیز محسوس نشود

زیرا کہ محسوسات و معقولات و موہومات ہمہ داخل ماسوی بودہ و ظلال است - آنچہ میفرماید، اما این معنی بہ تکلف است الخ یعنی از شہود ماسوی بکلی خلاص نشدہ ام و نیز ماسوی را کہ ماسوی می گوئیم بنا بر تکلف است و کشف ما ثبت وجوب آنہاست. حضرت امام میفرماید کہ اگر نفی کردن ماسوی بہ تکلف است مقام طریقت است و از جملہ علم الیقین است و اگر نفی ماسوی حاصل و ماسوی منتفی گردد بمقام حقیقت و عین الیقین و حق الیقین خواہی رسید الخ یعنی تا کہ سالک ماسوی را نفی میکند در مقام طریقت است و در مرتبہ علم الیقین است و وقتیکہ ماسوی منتفی شود بہ مقام حقیقت عین الیقین و حق الیقین میسر و عارف میگردد. آنچہ میفرماید بحصول این نفی و اثبات الخ یعنی وقتیکہ شہود عارف از ماسوی بگذرد و بمراتب وجوب برسد بولایت خاصہ مشرف میشود و مقام نفی کہ عبارت از ممکنات است در مقابل اثبات کہ مرتبہ وجوب است بہ منزلہ قطرہ است نسبت بہ دریا زیرا کہ مرتبہ وجوب غیر متناہی بودہ و مرتبہ ممکنات متناہی است و متناہی بہ نسبت غیر متناہی ہیچ نسبت ندارد۔

تبصرہ: ولایت دو نوع است یکے ولایت عامہ است کہ ولایت کافہ مسلمین است چنانچہ حق تعالیٰ میفرماید "خداوند دوست کسانے است کہ ایمان آوردہ اند"۔ دوم ولایت خاصہ است کہ بہ معنائے فنا و بقا و عروج و نزول و تزکیہ نفس مربوط است چنانچہ ولایت اولیائے کرام کہ بہ این کمالات مشرف اند و ولایت خاصہ کہ فنا و بقا و عروج و نزول است نیز دارائے خاص و عام است ولایت خاصہ ولایت آنحضرت است و بہ تبعیت آنحضرت نیز بعض اولیائے کرام را ازین مرتبہ نصیبے است و ولایت عامہ ولایت انبیائے اولوالعزم دیگر است۔

مکتوب ۶۰ حاجت بشرح نیست۔

مکتوب شصت و یکم

حضرت امام میفرماید در یک دیگر فانی باشند الخ یعنی ہر کدام از صوفیان کرام تصور نمایند کہ از برادر

صوفی من یمن فیض میرسد۔ وآنچہ میفرمایند طریق شیخ حسن الخ یعنی استعداد شیخ حسن مناسب استعداد مولانا است ونیز نسبتیکہ بحضرت مولانا رسیدہ بود نسبت اصلی بودہ وشیخ حسن دران اشتراک دارد وشیخ حسن از ظلال گذشتہ وبہ ابتدائے معارف مرتبۂ اصل رسیدہ است وآنچہ میفرمایند مبادا نفس امارہ الخ یعنی شیخ حسن ہم تا ہنوز خلیفہ مقید بودہ وبمرتبۂ خلافت مطلق منتظر نگردیدہ است۔ ناگفتہ نماند کہ شیخ یوسف برادر شیخ حسن است بنابراں احوال اوراہم بہ شیخ حسن نوشتہ اند۔

مکتوب شصت ودوم

حضرت امام میفرمایند خیریت وصلاح شما الخ یعنی چونکہ شما بہ برادران اسلامی معاونت می نمائید بنابراں دعائے کہ در حق شما صورت می گیرد منفعت او بہ کافہ اسلام میرسد وآنچہ میفرمایند اہل این سلسلہ علیہ الخ یعنی طریقہ علیہ نقشبندیہ تازہ بہ ہندوستان رسیدہ وہنوز توسعہ نیافتہ است وبواسطہ اینکہ در این طریق علیہ التزام سنت است ودر این دیار بدعت بیشتر است بنابران بعض نقشبندیان نیز اختراع بدعت کردہ اند تا بدیگران مناسبت پیدا کنند وآنچہ میفرمایند در تمدن بہ بنی نوع خود محتاج است الخ یعنی انسان بواسطہ حصول کمال ولایت از احتیاجات بشری مستغنی نمیگردد واولیائے کرام نیز مانند سایر عوام الناس بخوراک وپوشاک ومسکن وغیرہ معاملات ومعاشرات حیاتی نیازمند است چنانچہ اولیائے کرام تشنہ وگشنہ میشوند وہکذا لباس می پوشند وبہ کمک دیگران محتاج اند۔ خلاصہ اینکہ ظاہر عارف بنابر اقتضائے بشریت مانند عوام ودر باطن مانند ملک اند وآنچہ میفرمایند وجود سیادت پناہ الخ یعنی وجود حضرت میر نعمان در ولایت دکن بسیار غنیمت است۔ وآنچہ میفرمایند ظاہر ساختہ بودند الخ یعنی حضرت میر نعمان در مکتوب خود بحضور حضرت امام نوشتہ بود کہ پادشاہ وقت بہ صوبہ داری ولایت دکن شخص دیگرے را مقرر کردہ است وخان خانان را عزل نمودہ است بنابران از حضور حضرت امام تمنا بردہ است کہ خان خانان واپس بولایت خود مقرر شود دعا وتوجہ طلب کردہ است صوبہ داری بمعنی والی بودن است۔

مکتوب شصت و سوم

در این مکتوب شریف حضرت امام ہدایت میفرمایند کہ اگر مرید از مرشد خود فیضیاب نگردد بتوانند بمرشد دیگر مراجعہ و راہ ترقی و پیش رفت خود را جستجو نماید یعنی مقصد پیر نیست بلکہ مقصد قرب حق سبحانہ و تعالی است لہذا بواسطہ ہر کس و در ہر جا کہ این سعادت میسر گردد ذریعہ ان شخص و در آنجا کسب سلوک نمودہ خود را بہ مقصد می رساند۔ بیت

اے دوست ترا بہ ہر مکان می جستم ہر دم خبرت ز این و آن می جستم

مکتوب شصت و چہارم

در این مکتوب شریف حضرت امام بہ شخص کہ شاید در اول دارای عزت و سرمایہ بودہ و بالآخرہ آنرا از دست دادہ است توصیہ میفرمایند کہ غمہای دنیای دون را گذاشتہ بفکر آخرت باشید۔ دنیا چیست شغل قلب و ثقل حساب و ترک دنیا فراغ قلب و خفت حساب۔

مکتوب شصت و پنجم

در این مکتوب شریف حضرت امام مرسل الیہ را کہ گرفتاری ہای لاطائل داشتہ و در عین حال مرتکب بعض کارہای نیک نیز می شدہ است توصیہ نمودہ و می نویسد کہ لغویات را گذاشتہ و دنیا را بقدر ضرورت باید طلبید و حرمت اقارب و صاحبان حقوق را ہم تا اندازہ بجا آوردہ باشید و اعمال مقربین کہ فنا و بقا و عروج و نزول است از دست ندادہ و در فکر آن باشید کہ مثمر رضای او تعالی است

مکتوب شصت و ششم

در این مکتوب شریف حضرت امام خان خانان را بتوبہ و انابت و ورع و تقوی ارشاد و رہنمونی میفرماید۔

تبصرہ: ورع وتقوی دو نوع است یکی تعمیل اوامر ودیگرے ترک مناہی است ترک مناہی جزء اعظم ورع وتقوی است اما در اکثر تقوی را در تعمیل اوامر و ورع را در ترک مناہی استعمال می نمایند۔ ناگفتہ نماند کہ ترک مناہی نسبت بتعمیل اوامر دارائے اہمیت است زیرا کہ در ترک مناہی مخالفت نفس است از ہمیں سبب است کہ ترک مناہی وسیلہ پیش رفت وترقی سالک میگردد ونیز سبب مزیت بر ملک انسان ملک ہمیں معاملہ ترک مناہی است کہ نصیب انسان گردیدہ است یعنی چوں ملک ارتکاب مناہی نداشتہ بہ ترک مناہی مامور نہ گردیدہ اند۔ پیش رفت وترقی نیز ندارند خلاصہ اینکہ ملائک چوں دارائے نفس نیستند لہذا بہ ترک مناہی مامور نشدہ اند ازیں سبب ترقیات کردہ نمیتوانند زیرا ترقیات اثر ترک مناہی می باشد۔

مکتوب شصت و ہفتم

در این مکتوب شریف حضرت امام معتقدات اہل سنت وجماعت را بطریق اختصار عنوانی خان جہان بیان وتوضیح می نمایند ومیفرمایند کہ از دربار او تعالی استقامت این عقیدہ را طلب باید کرد کہ شمارا بہ فضل وکرم خود باین عقیدہ ثابت داشتہ باشد الخ زیرا کہ بدون این عقیدہ نجات متصور نیست ونیز حضرت امام در مکتوب دیگر میفرمایند کہ بدلائل نقلی وعقلی وکشفی بہ نزد من ثابت شدہ کہ نجات مخصوص طائفہ ناجیہ اہل سنت است۔ آنچہ میفرمایند کہ اللہ تعالی بذات قدیم خود موجود است الخ بیان عقاید است یعنی مخلوقات بواسطہ عروض وجود موجود گشتہ وذات او تعالی بدون عروض وجود بذات خود موجود است وآنچہ میفرمایند شریک ندارد الخ یعنی خداوند تعالی ہم در وجوب وجود واحد است وہم در استحقاق عبادت واحد است ومشرکین کہ حق تعالی را در وجوب وجود واحد میدانند ودر استحقاق عبادت برائے او شریک میگیرند این ہا از حقیقت انحراف کردہ جاہل اند زیرا ذاتیکہ وجوب وجود نداشتہ باشد خود او محتاج بودہ مستحق عبادت شدہ نمیتواند۔ وآنچہ میفرمایند مراد او صفات کاملہ است الخ یعنی صفات ثمانیہ او تعالی درخارج موجود بودہ وقدیم می باشند

وتعلقات صفات حادث وخود صفات قدیم اند وحدوث تعلق وحدوث متعلق بہ فتح لام مانع قدامت
متعلق بکسر لام کہ صفات است شدہ نمی تواند۔ آنچہ میفرماید: اوتعالیٰ از صفات ولوازم جواہر واجسام الخ
یعنی حق تعالیٰ از صفات ممکنات منزہ بودہ ونیز حق تعالیٰ زمانی ومکانی نیست زیراکہ مکان وزمان
مخلوق اوتعالیٰ است. وآنچہ میفرماید بے خبری باشد کہ اورا فوق عرش خواند الخ یعنی حق تعالیٰ
مکان ندارد فوق عرش وتحت عرش نبود، عرش وغیر عرش در قرب وبعد باوتعالیٰ یکساں است
این قدر ہست کہ عظمت وکبریائی اوتعالیٰ در عرش ظاہر است وعرش آئینہ عظمت خدا است
زیراکہ عرش دارائے این لیاقت بودہ وغیر عرش این لیاقت ندارد۔ چنانچہ یک آئینہ ویک دیوار
نسبت بہ زید نام در مقام قرب وبعد یکسان بودہ باشد اما زید در آئینہ ظاہر ودر دیوار ظاہر نمیگردد
این ظہور زید در آئینہ بواسطہ قرب آئینہ نیست بلکہ بہ نسبت لیاقت آئینہ است کہ زید در آن
ظہور نمودہ ودیوار چوں این لیاقت نداشتہ است دران نمایان شدہ نمی تواند۔ وجود واجب و
وجود ممکن بہ منزلہ نقطہ ودائرہ است کہ در بین آن فوقیت وتحتیت نیست۔

تبصرہ: وجود وظہور از ہم فرق داشتہ وہر دو یک چیز نمی باشد چنانچہ زید در آئینہ ظاہر است
ودر آئینہ موجود نیست بنابران عرش مجید ظرف ومکان اوتعالیٰ نبودہ بلکہ مظہر اوتعالیٰ است
قلب عارف نیز ظرف اوتعالیٰ نبودہ بلکہ مظہر اوتعالیٰ است. کعبہ معظمہ نیز مظہر عظمت و جلال و
جمال وکبریائی اوتعالیٰ است ومکان اوتعالیٰ نیست حق تعالیٰ از ظرف ومکان وزمان مبرا است
آنچہ میفرماید: بلکہ واسع است الخ یعنی وسعت حق تعالیٰ یک وسعت بے کیف است و
مانند وسعت اجسام نیست وعدم محدودیت وعدم تناہی اوتعالیٰ نیز مانند صفات اجسام
نبودہ احاطہ وقرب اوتعالیٰ نیز بے کیف است در ادراک مانمی گنجد وعلمائے کرام کہ احاطہ علمی
وقرب علمی گفتہ اند آن نیز یک تاویل متشابہات است حقیقت آنست کہ اوتعالیٰ بما قریب وبما
محیط است اما این احاطہ وقرب اوتعالیٰ یک امر بے کیف واز متشابہات است ودرک این امر
در عقل انسان نمی گنجد۔ وآنچہ میفرماید: اوتعالیٰ با ہیچ چیز متحد نشود الخ یعنی حق تعالیٰ بسیط و

قدیم است ومرکب وحادث نیست وغیر او تعالیٰ ہمہ حادث اند حادث باقدیم متحد نشوند حق تعالیٰ چون بسیط است تبعض وتجزی ندارد واو تعالیٰ مثل ومثال ندارد زیرا کہ تمام ماسوی حادث و فانی اند واو تعالیٰ قدیم است زوال ندارد ہیچ کس فرزند او تعالیٰ شدہ نمی تواند وحق تعالیٰ بہ زن و فرزند احتیاج ندارد وصفات او تعالیٰ بے مثل وبے کیف اند مانند صفات بندگان نیستند زیرا کہ آن صفات قدیم وکامل اند واین صفات بندگان حادث وناقص اند تصور صفات حق تعالیٰ از عقل ما بلند است وتصور ذات حق سبحانہ وتعالیٰ از ادراک بشر بسیار بلند است۔ بیت

زاعلیٰ وبالا وبالا زبالا　　بلندی ہمی نمی گنجد درآنجا

بیت

اے برتر از خیال وگمان ووہم　　واز ہرچہ گفتہ اند وشنیدیم وخواندہ ایم

وآنچہ پیغمبر باید: اسماء او تعالیٰ موقوف بر سماع اند الخ یعنی ہر نامیکہ از نامہاے او تعالیٰ در شریعت مقدس تذکار یافتہ است بآن اسم حق تعالیٰ را یاد باید کرد وہر اسمیکہ در شریعت مقدس نیامدہ حق تعالیٰ را بدان نام یاد نباید کرد۔ وآن اسم نام او تعالیٰ نباید دانست۔

تبصرہ: یاد کردن دو نوع است: اول آنکہ آن اسم را نام او تعالیٰ بدانید کہ در شریعت مقدس تذکار یافتہ باشد واگر آن اسم در شریعت نیامدہ باشد آنرا نام خدا نباید دانست۔ دوم آنکہ آن اسم را نام او تعالیٰ نمیدانید مگر باو تعالیٰ اطلاق می نمائید این قسم اطلاق تعلق بر سماع شرع شریف ندارد بلکہ یک اسم کہ معنی مدح داشتہ باشد بدون نام گذاشتن باو تعالیٰ اطلاق کردہ میشود چنانچہ بزرگان اسلام حق تعالیٰ را محبوب ومعشوق ودوست گفتہ اند واین قسم اطلاق بقسم نام گذاشتن وعلمیت نیست بلکہ یک اطلاق است بدون اینکہ این کلمات نام او تعالیٰ بودہ باشد۔ نمی بینی کہ کلمہ خداے ہم در شریعت نیامدہ مگر چون معناے مدح داشتہ وذم ندارد باو تعالیٰ اطلاق کردہ میشود۔ وآنچہ پیغمبر باید: قرآن کلام خدا است الخ یعنی کلام حق تعالیٰ دو نوع است یکے کلام نفسی است کہ آنرا صفت الکلام میگویند ودیگر کلام لفظی است چنانچہ قرآن کریم وتورات شریف وانجیل شریف وزبور شریف وغیرہ صحائف مقدسہ کہ بر انبیاے عظام

نازل شدہ است، تمامی آنہا کلام لفظی بودہ کلام او تعالیٰ می باشند۔ حق تعالیٰ کلام نفسی خود را به لباس حرف وصوت درآوردہ به پیغمبران خود نازل گردانیدہ است و ہر دو قسم کلام کلام او تعالیٰ است اما صفت الکلام قدیم و کتب منزلہ حادث اند وانچہ میفرماید دیدن مومنان حضرت حق سبحانہ را حق است الخ یعنی مومنان در بہشت حق تعالیٰ را می بینند و این دیدن بے کیف است کہ در این دنیا در عقل و تعبیر بشر نمی گنجد فلاسفہ و معتزلہ و دیگر فرقہ ہائے بدعہ اند دیدار حق تعالیٰ انکار کردہ اند و آخرت را بدنیا .... وچشم آخرت را بچشم دنیا قیاس کردہ اند و این قیاس آنہا یک قیاس غلط و بے اساس است زیرا کہ چشم آخرت ہمہ نور است وچشم دنیا کہ از عدم ساختہ شدہ مرکب از نور و ظلمت بودہ و جزء اعظم آن ظلمت است بنا بر آن چشم آخرت را با چشم دنیا مقایسہ کردن کار بے خبران و بے خردان است۔ خلاصہ اینکہ چشم آخرت سراسر نور بودہ و در دیدن آن نور مقابلہ و محاذات شرط نیست بلکہ آن نور جہات ستہ و چیزے بے جہت را دیدہ می تواند بنا بران آن نور را با این ظلمت قیاس کردن قیاس مع الفارق است و قیاس لیاقت آخرت بہ لیاقت این جہان فانی یک قیاس مع الفارق است۔ ناگفتہ نماند کسیکہ ایمان بقرآن آوردہ و بقرآن اعتقاد داشتہ باشد باید تابع فرمایشات و ارشادات قرآن و سنت باشد و ہدایات قرآن و حدیث ثبت دیدار او تعالیٰ است۔

تبصرہ: چشم آخرت و موجودات جنت نتیجہ شیونات او تعالیٰ بودہ لیاقت آن بلند است وچشم دنیا از عدم ساختہ شدہ کہ ظلمت می باشند۔

وانچہ میفرماید از عذاب گور ضغطہ آن الخ یعنی ضغطہ در حق اشخاص صالح مانند بغل کشی و ملاقات دو نفر بودہ و زمین بمثل مادر مہربان فرزند خود را در آغوش می کشد مسلم است کہ تمام انسانہا اولاد زمین اند و ضغطہ در بارہ اشخاص ناصالح البتہ سبب تکلیف و تعذیب است و این مضمون در کتاب شرح صدور و بدور سافرہ علامہ سیوطی تذکار یافتہ است۔

و منکر نکیر دو ملک ناشناختہ می باشند کہ یکے آنہا از میت مسلمان و دیگران از میت کافر

می پرسد یعنی از میت سوال کردہ میشود کہ خدای تو کیست و دین تو کدام دین است و پیغمبر تو کدام پیغمبر است و نیز در حدیث شریف آمدہ است کہ مردہ در قبر خود آنحضرت ﷺ را می بیند اگر مردہ مسلمان بودہ باشد در جواب ملک میگوید کہ این ذات مبارک پیغمبر خدا است و من بر رسالت او ایمان دارم و اگر میت کافر باشد در جواب ملک میگوید کہ من ہیچ نمی دانم و خبر ندارم۔ بعد از سوال و جواب در قبر مومن فرش و لباس جنت آوردہ میشود و در قبر کافر فرش آتش دوزخ آوردہ میشود و لباس او نیز از آتش دوزخ پوشانیدہ می شود۔

تذکرہ: در قبر مسلمان خوش خلق یک شخص نورانی تشریف فرما می شود کہ تمام قبر را منور می گرداند مردہ از آن شخص نورانی می پرسد کہ شما را نمی شناسم، آن شخص نورانی میفرماید کہ من ہمان خوشی می باشم کہ مرا در دل یک نفر مسلمان انداختہ بودی و تا قیامت با تو می باشم۔

مکاتیب ۶۸ و ۶۹ حاجت بشرح نیست۔

مکتوب ہفتادم

حضرت امام میفرماید، در انسان چنانچہ قلب او الخ یعنی در انسان کامل تجلیات کہ در عرش مجید است در انسان نیز موجود است ہمچنان تجلیات و ظہورات کہ در بیت اللہ شریف و کعبہ معظمہ ظاہر است در انسان کامل نیز از ان ظہورات موجود است۔ انچہ میفرماید از یمین و شمال بیگانہ است الخ یمین و شمال عبارت از صفات و ظلال صفات بودہ، تجلی ظلال صفات و تجلی خود صفات گذشتہ بہ تجلیات ذاتیہ مشرف شدہ است بلکہ بہ مقامی رسیدہ کہ از تجلی ہم بلند تر است و بوصول بلا کیف بذات بے کیف او تعالی رسیدہ است و انچہ میفرماید اگر یکے را بہ این دولت الخ یعنی خود حضرت امام از فضل و رحمت او تعالی باین دولت مشرف شدہ است و رسیدہ گان این مقام بسیار بسیار کم اشخاص می باشند۔ و انچہ میفرماید نسبت ہای سابقہ رو بہ زوال آمد الخ یعنی نسبت قلب و دیگر لطائف کہ تعلق بہ ظلال داشتہ زائل میشوند

زیرا کہ در وقت اصل ظل در تحت می ماند و آنچہ میفرمایدکہ از وصول مطلوب بعید تر می افتد الخ یعنی کسیکہ طرف مرکز متوجہ نبودہ طرف ظلال صفات توجہ کند از مطلوب دور تر می افتد زیرا کہ تفصیلات صفات تعلقات صفات است و آن غیر متناہی است و بطرف ممکنات است. زیرا کہ ممکنات نیز متعلق صفات می باشد۔

مکتوب ہفتاد و یکم

حضرت امام میفرماید، صاحب فتوحات مکیہ الخ یعنی حضرت شیخ اکبر گفتہ کہ آنحضرتؐ جامع وجوب و امکان است زیرا کہ آنحضرتؐ از جملہ ممکنات است و صفات واجبی نیز در ذات مبارک او ظاہر است کہ عبارت از حیات و علم وغیرہ صفات است مگر صاحب فتوحات نہ فہمیدہ کہ در ذات مبارک آنحضرتؐ تمثال صفات واجبی ظاہر است نہ خود صفات واجبی۔ و آنچہ میفرماید و چون وسعت مرتبہ وجوب پرتو اندازد الخ یعنی وقتیکہ عارف وسعت ذات مقدس او تعالی و وسعت صفات ثمانیہ را مشاہدہ کند تمام عالم را در مقابل آن جزو محقر خواہد دید زیرا کہ ذات مقدس و صفات ثمانیہ او تعالی غیر متناہی است و آنچہ میفرماید زیرا کہ گوئیم نبوت عبارت از الخ یعنی نبوت تنہا نزول نہ بودہ بلکہ یک جزو نبوت عروج است و دیگر جزو آن نزول است چنانچہ ولایت دارائے عروج و نزول است نبوت نیز دارائے عروج و نزول است اما عروج نبوت بہ کمالات اصلیہ بلکہ بہ ذات مقدس او تعالی می رسد و عروج ولایت بکمالات ظلیہ تعلق دارد۔ اما عارفیکہ بہ کمالات حضرات انبیا مشرف شود از معارف اصلیہ باخبر میگردد۔

مکتوب ہفتاد و دوم

حضرت امام میفرماید ظہور عرش ہر چند الخ یعنی در عرش مجید ظہور ذات جامع الصفات است و کعبہ معظمہ یک معاملہ بے کیف بذات بحت او تعالی داشتہ می باشد کہ از ظہور ہم برتر است زیرا کہ ظہور شے

تمثال شے است و معاملہ کعبہ معظمہ از تمثال وظہور بلند تر است۔ آنچہ میفرماید، الحاق بہ حقیقت کعبہ یسر شدہ است و بالاتر ازاں نیز عروج واقع شدہ الخ

سوال: حضرت امام در اول مکتوب فرمودہ اند کہ معاملہ کعبہ فوق ظہورات است یعنی بذات او تعالیٰ تعلق دارد و در اینجا میفرماید کہ ترقیات بے اندازہ بوصول پیوستہ است یعنی عروجات فقیر از حقیقت کعبہ بالاتر است وقتیکہ حقیقت کعبہ بذات او تعالیٰ رسیدہ باشد عروج بالاتر ازاں چہ گنجایش داشتہ خواہد بود؟

جواب: این سوال دو جواب داشتہ می باشد۔ جواب اول آنکہ وصول بذات مقدس او تعالیٰ مراتب متفاوتہ داشتہ می باشد نمی بینی کہ حضرات انبیاء ہمہ در آنجا رسیدہ اند و بعض اولیائے کرام نیز واصل گشتہ اند، اما در بین این دو وصول فرق زیاد موجود است۔

جواب دوم: آنکہ کعبہ معظمہ اگرچہ بوصول بلاکیف مشرف است اما کعبہ مظہر تنزیہ صرف او تعالیٰ است نہ مظہر ذات او تعالیٰ و ترقی از ظہور تنزیہ ہیچ اشکال ندارد اما حقیقت کعبہ از حقیقت عارف و استقرار کعبہ از استقرار عارف بلند است و بلند رفتن عارف فقط در وقت عروج بودہ و استقرار عارف پائین تر از استقرار حقیقت کعبہ است۔ اما عروجات عارف از حقیقت کعبہ بسیار بلند است مراد از عارف آن عارف است کہ از کمل مرادان بودہ باشد نہ ہر عارف مصرع

نہ ہر کہ آئینہ دارد سکندری داند

تبصرہ: تنزیہ یک شان از شیونات او تعالیٰ بودہ و عین ذات او تعالیٰ نیست و کعبہ مظہر تنزیہ او تعالیٰ است نہ مظہر ذات او تعالیٰ عروج عارف کہ طرف ذات او تعالیٰ واقع میشود از حقیقت کعبہ کہ ظہور تنزیہ صرف است می گذرد۔ از اینجا است کہ کعبہ نزد بعض بزرگان تشریف می برد۔

مکتوب ہفتاد و سوم

حضرت امام میفرماید اعیان ثابتہ را کہ حقایق ممکنات است الخ

تبصرہ: اعیان ثابتہ بہ نزد حضرت شیخ اکبر صور علمیہ صفات او تعالی ہست کہ آن صور علمیہ بصورت ممکنات ظاہر شدہ است و بہ نزد حضرت شیخ صفات ثمانیہ او تعالی وجود خارجی نداشتہ صرف وجود علمی دارند و بہ نزد حضرت امام اعیان ثابتہ عبارت از صور علمیہ آن صفات است کہ در خارج موجود اند و تجلیات خود صفات در عدمات متقابلات خود پرتو انداختہ و این پرتو صفات و عدمات متقابلہ در علم او تعالی ممزوج گردیدہ و بعد صفت تخلیق خداوندی این عدمات ممزوجہ را موجود گردانیدہ زید و بکر وغیرہ ایجاد شدہ است پس اعیان ثابتہ نزد حضرت امام تجلیات صفات است با امتزاج عدمات متقابلہ۔

اگر سائلے از حضرت شیخ اکبر سوال کند و بپرسد: وقتیکہ صفات ثمانیہ نبودہ باشد علم او تعالی کہ از جملہ صفات او تعالی است کجا وجود خواہد داشت کہ صور علمیہ نامیدہ شود۔ حضرت شیخ در جواب خواہد گفت کہ مراد از علم عالمیت او تعالی است نہ وجود صفت العلم۔ اما فرمودہ شیخ چوں موافق عقیدہ اہل سنت نبودہ محمول بہ سکر وقت است۔

تبصرہ: چوں فرق این دو مذہب حضرت شیخ و حضرت امام واضح گردید باید دانست کہ کدام این دو مذہب موافق شریعت غرا و موافق اہل سنت است و کدام آن موافق نیست و ہکذا کدام مناسب حال ابتدا و کدام مکشوف مناسب حال انتہا است معلوم است کہ مکشوف حضرت امام مطابق شریعت و مکشوف انتہائی است۔ زیرا کہ وجود خارجی صفات عقیدہ اہل سنت است و مکشوف حضرت شیخ ابتدائی و مطابق شریعت نیست۔ و آنچہ میفرماید این مقام را کہ جمع توجہین است بس عالی گفتہ اند الخ یعنی بہ نزد آنہا عالم خلق ظاہر انسان و عالم امر باطن انسان است وقتیکہ عارف بہ مبدأ فیض خود می رسد و عالم خلق او کہ عبارت از نفس او ست برائے دعوت نزول کند و عالم امر او برائے طے کردن مقامات عالیہ در عروج بودہ باشد این مقام را بس عالی میدانند و جامع توجہین میدانند و بہ نزد حضرت امام بمشاہدہ رسیدہ است کہ عارف کامل کہ از جملہ اخص خواص است بعالم امر و عالم خلق خود نزول میکند و بہ کلیت متوجہ دعوت می شود۔ و صاحب توجہین مقامات عالیہ را بانجام نہ رسانیدہ نفس او نزول کردہ و روح او بہ طے کردن کمالات عالیہ در عروج ماندہ بخلاف منتہی حقیقی

کہ کمالات عالیہ را بانجام رسانیدہ بروح ونفس خود متوجہ دعوت خلق است وفرق این دو عارف بمنزلہ قطرہ ودریا می باشد ونیز بمشاہدہ حضرت امام رسیدہ است کہ ظاہر عارف تجلی صفات و باطن او تجلی ذات مقدس می گردد وعالم خلق وعالم امر او بمنزلہ پوستین ولباس او گردیدہ از حقیقت او خارج میگردد۔ ونیز حقیقت عارف آن صفت اضافی است کہ مبدا فیض اوست واین اسم نیز دارائے اصول دیگر است کہ عبارت از خود صفات وشیونات واعتبارات است وآن صفت حقیقت وجوبی عارف است کہ عارف آنرا حقیقت خود می بیند۔ وآنچہ میفرماید این شہود مجرد تخیل نیست الخ یعنی اگرچہ حقیقت عارف اسم او تعالیٰ نبودہ بلکہ اسم او تعالیٰ مبدا فیض اوست اما عارف آن اسم را بمنزلہ حقیقت خود مشاہدہ میکند واین شہود اگرچہ دارائے حقیقت نیست اما سبب آثار وعلامات بود وباین شہود عارف مظہر آن صفت گردیدہ واز تجلیات او بہرہ ور می گردد وبآن تجلیات بقا پیدا میکند

بیت مراد یگر بجاے من نہ بینی چو جان آئی بجاے من نشینی

وآنچہ میفرماید وآنچہ فقیر الخ یعنی دران وقت من ہم عالم خلق را ظاہر عارف وعالم امر را باطن عارف گفتہ بودم اما آن معرفت از معارف مقامات متوسط بودہ واین معرفت از معارف انتہائی است۔

سوال: عارف از افراد عالم وحادث است اسما وصفات وشیونات حقیقت او شدہ نمیتوانند این موضوع چگونہ خواہد بود؟

جواب: انوار مراتب قدسیہ جزو بدن عارف میگردد نہ اینکہ خود مراتب وجوب حقیقت عارف گردد واین موہبت از لیاقت واستعداد انسان است بہر مقام ومراتب عالی کہ مشرف میگردد انعکاس تجلی آن مراتب قدسیہ جزو بدن او میگردد وملک دارائے این لیاقت نیست۔ بیت

قدسیاں را عشق ہست ودرد نیست درد را جز آدمی درخورد نیست

وآنچہ میفرماید، باید دانست کہ توجہ بحق الخ

تبصرہ: صاحب عروج دارائے سہ حال می باشد: اول، سالک بہ تمام قوائے خود متوجہ عالم وجوب بودہ ولی ہنوز بہ مبدا فیض خود نرسیدہ است۔ دوم: آنکہ عارف بہ مبدا فیض خود

رسیدہ و منعکس بہ انعکاس تجلیات صفات گردیدہ و بہ تجلیات آن مرتبہ باقی گردیدہ و بقا باللہ مشرف شدہ است اما عروجات مراتب وجوب را بانجام نہ رسانیدہ در این مرتبہ نفس او برائے دعوت نزول می کند و روح او برائے طے کردن مقامات عالیہ در عروج می باشد۔ سوم: آنکہ عارف سیر تمام مراتب و مقامات وجوبی را طے کردہ و از مرتبہ خواص گذشتہ و بمرتبہ اخص خواص مشرف گردیدہ است این عارف نائب اکمل انبیاء عظام است لہذا بظاہر و باطن متوجہ دعوت خلق اللہ است چنانچہ حضرات انبیاء عظام بظاہر و باطن متوجہ خلق اند۔

پوشیدہ نماند با اینکہ این عارف متوجہ بحق نبودہ بلکہ متوجہ بخلق است مگر مظہر آن تجلیات است کہ عارف متوجہ بحق بہ گرد ان نرسیدہ است ۔حضرت امام در مکتوب می فرماید کہ سردار دو عالم ﷺ در وقت نماز ہم متوجہ دعوت خلق بودہ باوجود آن مظہر آن تجلیات بودند کہ عارفان متوجہ بحق بگرد ان نمیرسند، زیرا کہ مقامات عروج بانتہا رسیدہ۔ پوشیدہ نماند کہ معاملہ سردار دو عالم ﷺ در ادراک ہم نمی گنجد سرش آنست کہ او تعالیٰ محبوب خود را مظہر آن کمالات و تجلیات گردانیدہ کہ دیگران بہ عشر عشیر ان ہم نمیرسند و این مرتبہ مقدسہ مظہریت حاجت بہ توجہ عارف ندارد صرف عنایت محبوب حقیقی است کہ بہ محبوب خود موہبت کردہ است و تابعان کامل بہ تبعیت بآن مشرف می شوند۔

تذکرہ: وقتیکہ تزکیہ و تصفیہ حاصل شود عارف مظہر تجلیات قدسیہ می گردد۔ بیت

اول بروب خانہ پس آن مہمان طلب — آئینہ شو وصال پری طلعتان طلب

مکتوب ہفتاد و چہارم

تبصرہ: حضرت امام در این مکتوب شریف این آیہ کریمہ را تحریر فرمودہ: ثم اورثنا الکتٰب الذین اصطفینا من عبادنا فمنھم ظالم لنفسہ و منھم مقتصد و منھم سابق بالخیرٰت باذن اللہ ط و آیہ دیگر انا عرضنا الامانۃ علی السمٰوٰت والارض والجبال فابین ان یحملنھا واشفقن منھا وحملھا الانسان انہ کان ظلوما جھولا ط

حضرت امام تذکر میدہند کہ در این آیہ کریمہ از سہ طائفہ یاد آوری گردیدہ است۔

(۱) قیوم وقت کہ تعبیر از آن قیوم بظالم لنفسہ واقع شدہ است۔ قیوم وقت عبارت از عارفی است کہ ہر فیض وجودی و توابع وجودی کہ بعالم میرسد بواسطہ او می رسد یعنی حق تعالی کمالات ظاہری و باطنی را بہ توسط او بعالم می رساند و انس و جن و ملک باو محتاج اند و در حقیقت جمیع اشیا بجانب او متوجہ اند زیرا کہ تمام ممکنات از مکلفین و غیر مکلفین محتاج وجود و بقا اند پس تمام عالم باو متوجہ اند اگرچہ توجہ خود را دانند و یا نہ دانند۔ خلاصہ تعبیر ازین عارف بہ لفظ ظالم برای آن واقع شدہ است کہ نفس خود را خراب ساختہ و ظلم بمعنای تخریب نفس است کہ او نفس خود را در معرفت و عبادت او تعالی فانی ساختہ است۔

(۲) طائفہ دوم آن بزرگان اند کہ حق تعالی تعبیر آنہا را بہ کلمہ مقتصد فرمودہ است و آنہا بدولت خلت مشرف گشتہ اند و صاحب اسرار و از اہل او تعالی بودہ و ندیم می باشند چنانچہ حضرت خلیلؑ

(۳) طائفہ سوم آن بزرگان اند کہ تعبیر از آنہا بہ سابق بالخیرات شدہ است و آن عبارت از محبّ و محبوب است و این طائفہ بہ نسبت یار و ندیم ہم محبوب تر اند چنانچہ سردار دو عالمؐ و حضرت کلیمؑ۔

آنچہ میفرماید: "تا بصورت شئے مخلوق نگردد الخ" یعنی انسان بصورت رحمان خلق گردیدہ است چنانچہ صفات ثمانیہ کہ در انسان است صورت صفات ثمانیہ عالم وجوب است یعنی حقیقت صفات در مرتبہ وجوب و صورت آن در مرتبہ امکان است از اینجاست کہ فرمودہ اند انسان بصورت رحمان مخلوق شدہ است و نگفتہ اند کہ انسان بحقیقت رحمان مخلوق گردیدہ است۔

تبصرہ: جامعیت کہ انسان دارد سایر ممکنات دارای این جامعیت نمی باشد یعنی انسان دارای اجزای عشرہ و صورت صفات ثمانیہ است اما عالم کبیر با وجود وسعت و فراخی دارای این جامعیت نیست چنانچہ زمین با کلانی خود تنہا خاک است و آب با وجود بزرگی و وسعت خود تنہا آب است و علی ہذا القیاس سایر عوالم۔ بنا بر آن انسان بواسطہ این جامعیت قیوم وقت و خلیفہ رحمان گردیدہ است و بہ منصب قیومیت و خلت و محبیت و محبوبیت مشرف شدہ است

نا گفتہ نماند کہ انسان بواسطہ ہمیں جامعیت خود مناسبت فی الجملہ بعالم وجوب داشتہ است۔ بیت

زمین زادہ برآسمان تاختہ زمین وزبان را پس انداختہ

چنانچہ ذات مقدس او تعالیٰ بسیط جامع است قلب انسان کامل نیز بسیط جامع بودہ کہ با خوردی خود دارائے اجزائے عشرہ است۔ باید دانست کہ بساطت عالم وجوب باعتبار عدم ترکیب است وبساطت قلب بواسطہ خوردی آن است پس قلب نیز بسبب بساطت وجامعیت مناسبت فی الجملہ بعالم وجوب پیدا کرد۔ خلاصہ اینکہ قیوم بالاصالہ خود خداوند تعالیٰ است وعارف کامل خلیفہ ونائب قیوم حقیقی است۔ آنچہ میفرماید این دو صفات ظلم وجہالت علت اند مرحمل بارامانت را الخ یعنی وقتیکہ عارف نفس خود را در معرفت او تعالیٰ فانی ساختہ واز تمام مراتب امکان ووجوبی گذشتہ بمرتبہ رسیدہ کہ از ادراک آن عاجز است کہ حق سبحانہ او را ظلوم وجہول نامید بنا برآن لایق ان شدہ است کہ خلیفہ رحمان گردد۔

تبصرہ: قیوم اول حضرت آدمؑ است وعلیٰ ہذا القیاس حضرات انبیاے اولوالعزم دیگر کہ ہر کدام نائبان وخلیفہ گان او تعالیٰ اند طائفہ دوم کہ بہ مقتصد یاد آوری شدہ اند بہ منصب خلت مشرف گشتہ اند سرحلقہ مقام خلت حضرت ابراہیم است ومقام محبت فوق مقام خلت است۔ طائفہ سوم کہ سابق بالخیرات می باشند عبارت از محب ومحبوب اند سرحلقہ محبان حضرت کلیم اللہ است وسرگروہ محبوبان حضرت خاتم الرسل وسردار دو عالم است وبہ تبعیت ووراثت این انبیاے عظام ہر کسے را کہ حق تعالیٰ بنوازد بآن مقامات مشرف بسازد۔ ومحبوبیت تنہا خاصۂ سردار دو عالم است واز برکت متابعت شان بعض اولیاے کامل نیز باین مقام مشرف شدہ میتوانند۔ آنچہ میفرماید مقامات کہ فوق مقام محبت اند الخ چنانچہ محبوبیت ومحبیت فوق مقام محبت اند محبیت از حضرت کلیمؑ ومحبوبیت از سردار دو عالمؐ است ازین مکتوب فوقیت حضرت موسیٰؑ معلوم است۔

مکتوب ہفتاد و پنجم

تبصرہ: دراین مکتوب شریف مرسل الیہ شخص متنفذ و صاحب منصب بودہ کہ در سفری باعالمی ہم سفر بودہ است شاید کہ این سفر او سفر حج و زیارت بیت اللہ شریف و یا سفر جہاد بودہ باشد و دراین سفر برائے مرسل الیہ خسارہ ہائے و تکلیف جانی رسیدہ است بنابر آن حضرت امام او را تسلی دادہ و میفرمایند کہ ہرچہ از محبوب حقیقی می رسد باید کہ انسان ازان لذت بگیرد الخ زیرا کہ چیزیکہ مراد محبوب است لذیذ است می باید انسان ازان محظوظ گردد. پوشیدہ نماند کہ صبر کردن دیگر است و لذت گرفتن دیگر ما طبقہ عوام اگر لذت گرفتہ نتوانیم صبر کردہ ہم بتوانیم غنیمت است اما دوستان خاص او تعالیٰ از تکلیفات و آلام لذت میگیرند زیرا کہ آنہا از خواہشات نفس آزاد و عاشق فعل محبوب اند. بنابران برائے دوستان خدا ایلام و انعام کہ ہردو فعل محبوب اند یکسان اند یعنی از ہر فعل محبوب چہ ایلام باشد و یا انعام محظوظ و متلذذ می گردند، این مقام ہم مقام بعض اولیائے بزرگ است ہر عارف، باین مقام نمی رسد۔

مکتوب ہفتاد و ششم

تبصرہ: بعض اولیائے کرام قلب عارف را بہ نسبت عرش کلان و وسیع پنداشتہ اند حضرت امام دراین مکتوب شریف آنرا تردید و میفرمایند کہ فضیلت کلی برائے عرش ثابت است و تجلی قلبی یک جزء ظہور عرشی است الخ چون در حدیث شریف لیاقت قلب بہ نسبت لیاقت آسمان ہا ثابت گردیدہ حضرت امام آنرا چنین تشریح می دہد کہ وسعت قلب بہ نسبت آسمانہا درست است اما عرش از جملہ آسمانہا نیست۔ آنچہ میفرماید کہ عرش مجید کہ محل الخ یعنی تجلی عرشی تجلی اصلی است و تجلی آسمانہا و غیرہ ظل آن تجلی است مسلم است کہ ظل درجائے اصل حکم معدوم دارد اما تجلی قلبی در مقابل تجلی عرشی معدوم نمی گردد زیرا کہ تجلی قلبی یک جزء تجلی عرشی است و ہمچنان تجلیاتیکہ در عالم امر است کہ فوق عرش می باشد فوق تجلی عرشی است۔ پوشیدہ نماند کہ خود عرش از عالم امر نمی باشد بلکہ یک طرف عرش کہ رو بعالم امر داشتہ حکم عالم امر دارد و طرف دیگران

کہ رو بعالم خلق داشتہ حکم عالم خلق دارد۔

سوال: از بیان فوق معلوم می گردد کہ عالم امر بہ نسبت عالم خلق افضل است وحالانکہ حضرت امام در مکاتب دیگر عالم خلق را افضل گفتہ اند؟

جواب: فضیلت در بین عالم خلق وعالم امر دائر است یعنی در این جا حیثیات مختلف است از حیث مکانیت وظہور عالم امر افضل است کہ مکان آن فوق عالم خلق است ونیز ظہور دائمی کہ در عالم امر است فاضل تر است بر ظہوریکہ در عالم خلق است وحیث دیگر کہ عبارت عروجات است ودر عروج ووصول بلا کیف بذات بحت او تعالی عالم خلق افضل است بہ نسبت عالم امر و پستی خاک سبب بلندی او گردیدہ است وعروجاتیکہ عالم خلق دارد عالم امر ازان بے بہرہ است۔
حضرت امام میفرمایند: بعد از تمامی این دائرہ الخ یعنی وقتیکہ عارف از ظہورات عالم امر میگذرد وبعالم وجوب می رسد در این وقت چون مراتب وجوب بدرک او نمی گنجد جہل نصیب او میگردد اما بعض افراد اکمل اولیاء کرام از مرتبہ جہل گذشتہ وبہ معرفت ادراک مرتبہ وجوب وحتی بدرک ادراک نیز مشرف میگردند ذلک فضل اللہ یؤتیہ من یشاء۔ چنانچہ حضرت امام در دفتر سوم بآن تصریح فرمودہ ودرک بہ نسبت ادراک فوق تر است۔

وآنچہ میفرمایند: اما آنرا ہیئت وحدانی حاصل است الخ یعنی عالم صغیر کہ انسان است دارای ہیئت وحدانی است کہ عالم کبیر فاقد ان است واین ہیئت وحدانی سبب لیاقت انسان گردیدہ است۔
آنچہ میفرماید: جزو ارضی اقرب ظہورات است الخ یعنی حضرت امام جزو ارضی را دورتر وعالم امر را قریب تر میدانند از این فرمایشات حضرت امام معلوم می شود کہ تخلیق عالم امر قبل از تخلیق عالم خلق است واز ملاحظہ حدیث شریف کنت نبیاً نیز تقدیم عالم امر قبل از تخلیق عالم خلق معلوم میگردد علامہ ملا علی قاری میفرماید کہ روح بہ نسبت بدن چہار لک سال قبل تخلیق شدہ است وحضرت امام عالم خلق وعالم امر را بہ منزلہ دائرہ پنداشتہ اند کہ نصف آن دائرہ عالم امر ونصف دیگر آن عالم خلق است واز مرتبہ مقدسہ عالم وجوب تعبیر بہ نقطہ نمودہ اند۔ حضرت امام عالم امر را قوس اولی وعالم خلق

قوس دوم دائرہ فرمودہ و قوس اول معرض و قوس ثانی را مقبل فرمودہ۔ آنچہ میفرماید کہ در مرتبہ عالم امر کہ جزو اول دائرہ است ظہورات معرض است از نقطہ کہ عبارت از عالم وجوب است و در نصف آخر دائرہ کہ عالم خلق است ظہورات مقبل و متوجہ بہ نقطہ اول می باشد کہ عالم وجوب است و در بین معرض و مقبل فرق زیاد موجود است یعنی مقبل افضل است نسبت بہ معرض۔ شما می بینید کہ در رسم کردن دائرہ نصف اول دائرہ معرض و نصف دوم آن مقبل است۔

مکتوب ہفتاد و ہفتم

تبصرہ: شیخ حسن خیال کردہ است کہ در وقت فنا باید کہ ظاہر و باطن فانی گردیدہ و عارف در حین فنا دارای قابلیت حرف زدن نبودہ و می باید کسی را نشناسد اما شیخ حسن این را نفہمیدہ است کہ سالک دارای لطائف ظاہر و باطن است لطائف باطنی سالک عبارت از قلب نوری روح و سر و خفی و اخفی بودہ کہ فانی میشود و ظاہر سالک کہ عبارت از عالم خلق و حواس خمسہ او باشد بحال خود باقی است۔ و نیز شیخ حسن بر علیہ صوفیہ وجودیہ اعتراض کردہ می گوید کہ آنہا عالم را ظہور حق تعالی میدانند بنا بران حضرت امام در این مکتوب شریف شیخ حسن را دانا نبودہ و میفرماید کہ توحید شہودی از ضروریات طریقت است الخ یعنی سالک باید کہ ماسوا را فراموش نماید و اینکہ وجودیہ عالم را ظہور حق تعالی میدانند، این گفتار شان دارای حقیقت نبودہ و یک حال ابتدائی است اما آنہا معذور اند ملامت نمی باشند۔

خلاصہ حاصل فرمایش حضرت امام این است کہ ظاہر سالک دو بین است و باطن او یک بین یعنی باطن او غیر حق را نمی بیند و ظاہر از شرک است چنانچہ خداوند ایمان داشتہ و دیگران را ہم می بیند۔ حضرت امام میفرماید ظاہر و باطن عارف را در مکتوبی الخ یعنی حضرت امام در آن مکتوب فرمودہ کہ لطائف خمسہ عالم امر باطن انسان و عناصر اربعہ و نفس ناطقہ ظاہر انسان میباشد و آنچہ میفرماید نہایت امر اتب بسیار است الخ یعنی شخصیکہ بہ مبدأ فیض خود میرسد کہ ظل یک صفتی از صفات

ثمانیہا است این شخص منتہی گفتہ می شود وشخصیکہ بخود صفات برسد نیز منتہی گفتہ میشود و ہکذا عارفیکہ بہ شیونات واعتبارات میرسد نیز منتہی است وعارفیکہ بوصول بلاکیف بذات بحت او تعالی میرسد منتہی حقیقی است پس معلوم گردید کہ انتہا دارای مراتب متفاوت است حضرت مولانا میفرماید. مصرع

از دو زانو تا دو زانو فرقہاست

یعنی موش واشتر ہر دو دارای زانو می باشند واین دو زانو از ہمدیگر فرق بسیار داشتہ می باشند زانوی موش با زانوی اشتر قابل مقایسہ نیست۔

مکتوب ہفتاد و ہشتم

حضرت امام درا ین مکتوب شریف دراطراف محبت واخلاص بزرگان اسلام صحبت میفرماید آنچہ میفرماید کہ محبان ایشان با ایشان اند الخ یعنی قربیکہ این بزرگان دارند محبان ایشان بہ آن قرب مشرف میشوند شقاوت وبدبختی ہا تحت فضیلت این قرب پنہان میگردد حق تعالیٰ خطاب بآنحضرت میفرماید" بگو بمردم اگر خدا را دوست دارید متابعت من بکنید" تا کہ محبوب خداوند شوید. یعنی متابعت ومحبت بزرگان سبب فنا وبقا وقرب حق سبحانہ می گردد. وآنچہ میفرماید اگر درابتدا بدون توسط احدی الخ یعنی انسانہا دو نوع اند یکے محبوبین است ودیگرے محبین. مرتبہ محبوبین بسیار عالی بدون توسط مرشد ہم میرسد وفضل ورحمت او تعالیٰ شامل حال آنہا است ودر حق محبین انابت لازم است. بیت

مرا گر توسن دل نیست درراہ کمند زلف او ہم نیست کوتاہ

ناگفتہ نماند اگرچہ محبوبین بدون وسیلہ مرشد ہم بمطلوب میرسند اما عادت حق تعالیٰ آنست کہ در تربیت محبوبین نیز از اسباب ووسائل کار گرفتہ شود اما محبین محتاج بہ راہبر ومرشد اند تا در محبت شیخ فانی شدہ وآن فنا سبب فنا فی اللہ وبقا باللہ گردیدہ باشد۔

تبصرہ: فنا فی الشیخ معاملہ ایست کہ نصیب مرید صادق میگردد واین مرید در

فنا فی الشیخ ہمیشہ مرشد خود را حاضر می بیند مکاشفات و مشاہدات تصوف از عقل بلند است۔
ونیز ناگفتہ نماند کہ بقا باللہ گرفتن انعکاس صفات مقدسہ او تعالیٰ است و آنچہ گفتہ شد کہ در مجوبین ہم از اسباب عادیہ کار گرفتہ میشود چنانچہ در بارہ آنحضرت ﷺ کہ رئیس و سردار محبوبین است از اسباب عادیہ کار گرفتہ شدہ است، وسینہ مبارک شان سہ مراتب تشریح گردیدہ و قلب مبارک شان بہ آب کوثر شستہ شدہ است و اگر اسباب عادیہ در نظر نمی بود بہ شرح صدر آنحضرت ﷺ کہ بہترین عالم و عالمیان است ہیچ احتیاجی نبود۔

سوال: بعض مجذوبین صاحب کشف و خوارق بودہ باوجود آن بہ تعمیل امور شرعیہ متصف نمی باشند دلیل آن چہ خواہد بود؟

جواب: مولانا عبدالرحمٰن جامی میفرماید کہ این طائفہ دو قسم اند بعض آنہا بزرگ بودہ و کشف شان کشف ولایت است و بعض آنہا دیوانہ بودہ کشف شان کشف حیوانی است زیرا کہ حیوانات ہم دارائے کشف اند تمیز این دو کشف وظیفہ اولیائے کرام است و بزرگان میدانند کہ این صاحب کشف عارف است و یا دیوانہ۔

سوال: بعض اشخاص باوجودیکہ باحکام شرعیہ پابند نمی باشند با آن ہم در بین مردم بہ بزرگی و ولایت شہرت دارند چنانچہ از این طائفہ دیدہ میشود کہ نماز ایشان قضا میشود و باداے نماز ہیچ متوجہ نمی شوند علت آن چہ خواہد بود؟

جواب: این شخص اگر عارف بودہ باشد از امکان دور نیست زیرا کہ احتمال دارد کہ لطائف او مراتب تصفیہ و تزکیہ را طے کردہ و از ہم جدا شدہ باشند و ہر کدام ان بصورت آن عارف متمثل شدہ در جاہاے دیگر بہ اداے نماز پرداختہ باشند چنانچہ بعض عارفان کمل باین دولت مشرف شدہ اند از قبیل حضرت غوث الثقلین و خواجہ بزرگ حضرت شاہ نقشبندؒ و حضرت امام وغیرہ۔ خلاصہ اینکہ حق تعالیٰ بدوستان خود چنین کمالات را موہبت میفرماید کہ درک و فہم آن از عقل عوام بعید است و اگر عارف نیست معلوم است کہ یک شخص جاہل است۔ و آنچہ میفرماید بر شکر غلط بید الخ یعنی کسانیکہ بمرتبہ ولایت نرسیدہ باشد مانند صفراے شیرینی، تقوی و معرفت را نمی فہمند چنانچہ صفرائی شیرینی

نبات را نمی فہمد بنا بر آن لازم کہ آنہان بہ بزرگان مقابلہ و موافقت کنند و معاملہ آنہا را در پیش گیرند۔

مکتوب ہفتاد و نہم

حضرت امام میفرماید اسلام طریقت نیز الخ یعنی اسلام و کفر ہر کدام دو نوع میباشند اول اسلام مجازی، چنانچہ اسلام عوام و کفر مجازی چنانچہ کفر یہود و نصاری وغیرہ مشرکین۔ دوم اسلام حقیقی چنانچہ اسلام عرفاے کرام کہ بعد از کفر طریقت باسلام طریقت و حقیقت مشرف شدہ اند۔ ناگفتہ نماند کہ کفر طریقت مانند کفر حضرت منصور است کہ بمقام جمع رسیدہ بود و دران وقت در بین حسن اسلام و قبح کفر تمیز کردہ نمی توانست و این کفر طریقت را کفر حقیقی نیز میگویند حضرت امام بہ شیخ یوسف میفرماید کہ از کفر طریقت باسلام طریقت رسیدہ شود الخ۔ پوشیدہ نماند کہ کفر طریقت عقیدہ نیست بلکہ یک حال است کہ براے بعض اولیاے کرام در راہ سلوک دست میدہد و براے بعض دیگر دست نمی دہد، صاحب کفر طریقت حق تعالی را جامع تشبیہ و تنزیہ میدانند و میگویند چنانچہ کہ مرتبہ تنزیہ واجب است مرتبہ تشبیہ کہ ممکنات است ہم واجب است لہذا ہمہ اوست میگویند۔

خلاصہ اینکہ این طائفہ چنانچہ کہ مرتبہ تنزیہ را ذات مقدس او تعالی میدانند سایر اشیاء و ماسوی حق سبحانہ را نیز ظہورات حق پنداشتہ و میگویند کہ حق تعالی بہ شان زمین و آسمان وغیرہ مخلوقات ظہور فرمودہ است پس ہمہ واجب اند۔ ناگفتہ نماند کہ ظہور دیگر است و وجود دیگر و صوفیہ وجودیہ نمی گویند کہ حق تعالی بصورت آسمان و زمین وغیرہ تبدیل گردیدہ بلکہ میگویند کہ باین اشکال ظہور فرمودہ است چنانچہ زید در آئینہ ظاہر است اما در آئینہ موجود نیست۔ آنچہ میفرماید بہ حقیقت اسلام مشرف گرداند الخ یعنی حق تعالی بہ ایمان قلب و نفس مشرف سازد زیرا کہ قبل از فنا تنہا ایمان قلب است و بعد از تزکیہ نفس ایمان نفس ہم میسر می گردد و بہ حقیقت اسلام مشرف می شود و تمام اوامر شرعیہ را برغبت تعمیل می کنند۔

تبصرہ: فنا عبارت از معدوم شدن سالک نیست بلکہ فنا عبارت از نسیان ماسوی

وبقا باللہ عبارت ازان نیست کہ عارف خدا شود بلکہ بقا عبارت از گرفتن انعکاس صفات مقدسہ او تعالیٰ است

مکتوب ہشتادم

حضرت امام میفرماید معنی عبارت تمہیدات عین القضاۃ آنحضرت ؐ را واجب دیدہ وواجب را بعنوان آنحضرت ؐ تعبیر کردہ وسردار دو عالم ؐ را بہ عنوان وجوب دیدہ معنائے این عبارات را شیخ تہاری از حضرت امام پرسیدہ است۔ حضرت امام در جواب آن میفرماید کہ این عبارت مبنی بر توحید واتحاد است کہ از غلبۂ سکر در مرتبہ جمع ظہور می کند۔

عین القضاۃ ہمدانی از صوفیہ وجودیہ است وصوفیہ وجودیہ تمام عالم را واجب می پندارند اگر سردار دو عالم ؐ را واجب دانند گنجایش دارد عین القضات از جملہ صوفیہ وجودیہ بودہ ور دو وجود گوئیدہ را مشترک میگوید۔

وانچہ میفرماید کہ آنحضرت ؐ مظہر اتم کمالات اوست یعنی انعکاس صفات وکمالات مرتبہ مقدسہ وجوب باندازہ کہ در وجود مبارک آنحضرت ؐ ظاہر گردیدہ در وجود ہیچ کس دیگر بآن پیمانہ بظہور نپیوستہ است زیرا کہ کمالات دیگران تحت کمالات آنحضرت ؐ قرار دارند۔ وانچہ میفرماید بہ اسند کہ اشتراک درمیان مبتدی الخ یعنی منتہی در صورت وتوجہ بہ خلق مانند مبتدی است اما در کمالات باطنی از مبتدی امتیاز دارد زیرا کہ باطن منتہی بواسطہ عروج ونزول مظہر انوار واسرار گردیدہ باطن او از ظاہر او جدا شدہ است وباطن مبتدی ازین کمالات بے بہرہ بودہ وہنوز مراتب سلوک ومعرفت را طے نکردہ است۔

بیت
گر بصورت آدمی انسان بودی ۔ آدمی وبوزنہ یکسان بودی

حضرت مولانائے روم میفرماید:

کار پاکاں را قیاس از خود مگیر ۔ گرچہ باشد در نوشتن شیر شیر

مکاتیب ۸۱ و ۸۲ حاجت بہ شرح ندارد۔

مکتوب ہشتاد و سوم

حضرت امام میفرماید کہ صحبت اصل عظیم است نزد این بزرگواران الخ یعنی نسبت مشائخ نقشبندیہ شبیہ نسبت اصحاب کرام است زیرا کہ کمالات آنہا از برکت صحبت آنحضرتؐ بودہ ہمچنان نسبت این طریقہ علیا نیز بواسطہ صحبت شیخ مقتدا است۔ وآنچہ میفرماید دوام توجہ قلب است الخ یعنی در صحبت اول مرشد قلب طالب طرف عالم وجوب متوجہ گردیدہ و در ثانی بہ نسیان ماسوٰی کہ آنرا فنا گویند مشرف می گردد۔

مکتوب ۸۴ حاجت بہ شرح نیست۔

مکتوب ہشتاد و پنجم

حضرت امام میفرماید، بلکہ از ماورای فنا و بقاے متعارف الخ یعنی شیخ عبدالحی از فنا و بقا وجذبہ وسلوک متعارف کہ متعلق بمقامات ظلیہ است بالا رفتہ وبمعارف اصلیہ رسیدہ است جذبہ متعارفہ قبل از ان و در سیر آفاقی وانفسی می باشد کہ از مقامات ظلیہ است کمالات اصلیہ از جذبہ وسلوک متعارف برتر است یعنی جذبہ وسلوک متعارف در ولایت صغرٰی است و شیخ عبدالحی مذکور بولایت کبرٰی بلکہ بمراتب ولایت علیا وکمالات نبوت رسیدہ است۔

مکاتیب ۸۶ و ۸۷ حاجت بہ شرح نیست۔

مکتوب ہشتاد و ہشتم

حضرت امام میفرماید بلکہ چون فعل محبوب است الخ یعنی از بندگان او تعالیٰ کسانے کہ باطمینان نفس مشرف شدہ باشند از ہمہ افعال محبوب چہ ایلام باشد و یا انعام محظوظ می گردند۔

ناصحا گر گشت ما را دوست ما دائیم دوست ورنہ قتل من رضائے اوست ما دائیم دوست

قہر او عین رضا و مہر او عین مراد — اے عزیزاں این چہ گفتگو نیست با دانیم دوست

تبصرہ: این مرتبہ فوق مقام صبر و رضا قرار دارد زیرا کہ صبر وقتی است کہ فعل ایلام را خوب نمی داند اما صبر می کند و رضا در حالتی است کہ آن فعل را بد ندانستہ و با آن رضا بیت داشتہ باشد و لذت ایلام از این ہر دو فوق تر است۔

مکاتیب ۸۹ و ۹۰ حاجت بہ تشریح نیست۔

مکتوب نود و یکم

حضرت امام میفرماید کہ مربوط بسیر فی اللہ است الخ یعنی وقتیکہ عارف از ولایت صغریٰ و مراتب ظلال می گذرد و مرتبہ ولایت کبریٰ کہ ولایت انبیاے عظام است میر سد شایان آن میگردد کہ معشوق در وے ظہور فرماید و سیر فی اللہ سیر در صفات است کہ تجلیات صفات در وجود عارف پرتو می اندازد و این را سیر معشوق در عاشق می نامند زیرا کہ تجلی از آن طرف است۔

تبصرہ: ظہور صفات موجب آن نیست کہ قلب عارف محل و مکان صفات وجوبی بگردد زیرا کہ وجود دیگر است و ظہور دیگر یعنی در قلب عارف ظہور صفات او تعالی است نہ وجود صفات چنانچہ ظہور زید در آئینہ خود زید نیست بلکہ ظہور زید است۔ و آنچہ میفرماید این مقام اعلاے مقامات قاب قوسین است یعنی در وقت ظہور صفات قوسین موجود است کہ قوس صفات و قوس ذات مقدس است و این مقام مقام اعلاے مقامات قاب قوسین است و چون عارف را گرفتاری و عشق بذات مقدس او تعالی کہ محبوب حقیقی است پیدا شود و بہ صفات ملتفت نگردد و صفات از شہود این عارف بکلی برآید این را مقام او ادنیٰ میگویند۔ و آنچہ میفرماید از این مقام اعلی الخ یعنی چون عارف ازین مقام نزول میکند قدم اول او بہ عنصر خاک است۔

سوال: بلندترین و بالاترین مخلوقات لطیفہ اخفی است می بائیست کہ قدم اول او در نزول در لطیفہ اخفی می بود نہ کرہ خاک؟

جواب: مثال واجب وممکن مثال نقطہ جوالہ ودائرہ موہومہ است لہذا بہ نسبت واجب تعالیٰ لطیفہ اخفیٰ وعنصر خاک درقرب وبعد یکسان اند۔

وآنچہ میفرمایند این قدر فرق است کہ آن نقطہ ثانیہ الخ یعنی از فرمودہ ہاے حضرت امام معلوم میشود کہ عالم امر در تخلیق سبقت دارد از عالم خلق ونیز عالم امر معرض از مرکز وعالم خلق مقبل بمرکز است از معرض تا مقبل فرق زیاد موجود است۔ قوس اول دائرہ معرض است بہ نقطہ وقوس ثانی بہ نقطہ مرکز مقبل است وقوس دوم عالم خلق وقوس اول عالم امر است۔

مکتوب نود ودوم

حضرت امام میفرمایند شخص را این قرب الخ یعنی مردم بصورت عموم سہ قسم اند

اول: آنکہ دارائے قرب بودہ واطلاع بر احوال غیبی نیز داشتہ می باشد۔

دوم: آنکہ دارائے قرب بودہ ولی بدون کشف بودہ باشد۔

سوم: آنکہ باوجود اینکہ دارائے قرب نمی باشد ولی از احوال مغیبات خبر دارند واین طائفہ سوم اہل استدراج اند بواسطہ اینکہ آنہا بہ نسبت ریاضت صفائے نفس بدست آوردہ اند وبہ صفائے نفس مکونات را کشف کردہ می توانند اما چون تزکیہ نفس ندارد از کشوفات الٰہی عاجز اند۔

تبصرہ: شخص اول ودوم دارائے تصفیہ قلب وتزکیہ نفس واز دوستان او تعالیٰ اند اما تفاوت درجات آنہا مربوط بہ کثرت عروج واستعداد آنہا است وکشف بسبب زیادت قرب نیست۔

سوال: بعض اولیاے کرام صاحب کشف بودہ وبعض آنہا دارائے کشف نمی باشند علت آن چہ خواہد بود؟

جواب: اگر قرب عارف درخیال او منقش شدہ بتواند صاحب کشف است و اگر قرب او درخیال او منقش نشود صاحب کشف نمی باشد۔

سوال: فرق در بین صفائی نفس وتزکیہ نفس چہ خواہد بود؟

جواب: فرق در بین صفائے نفس وتزکیہ آن این است کہ اگر بواسطہ ریاضاتِ شاقہ وزحمات فاقہ بدون اتباع شریعت مقدسہ دارائے کشوفات کونیہ گردد آنرا صفائے نفس میگویند چنانچہ جوگیہ ہند وفلاسفہ یونان واگر از احکام شریعت مقدس پیروی نمودہ دارائے کشوفات الٰہیہ گردیدہ وبہ تزکیہ نفس مشرف شود۔

وآنچہ میفرماید بسیارے از اولیاء اللہ الخ۔ یعنی عارفیکہ قرب او در خیال او منقش نگردد وبولایت خود علم نداشتہ وظاہر او از باطن او خبر نداشتہ باشد۔ آن عارف صاحب کشف نیست۔

وانچہ میفرماید کہ پیر دل مردۂ مریدا الخ یعنی اولیاء اللہ چنانچہ جسد شان زندہ است دلہائے شان نیز بذکر او تعالیٰ زندہ اند ودل مردہ مریدرا نیز زندہ میگردانند۔

اما طبقہ عوام اگرچہ از حیث جسد زندہ اند ولی دلہائے شان مردہ اند وزندگی وحیات حقیقی ندارند۔

تبصرہ: حیات وممات دل بعد از اشتغال سلوک معلوم میشوند نتنہا قلب بلکہ تمام اجزائے بدن سالک زندہ وبہ ذکر مشغول میگردد۔ بیت

ذرات وجودم ہمہ بر عشق تو شیدا — آنی کہ بیانم بود از وصف تو کوتاہ
حسنت نہ ہمان ست کہ مجنون شدہ عاشق — حسن تو چنان ست کہ عالم شدہ شیدا
از شعلہ وصف تو بود یوسف مصری — از پرتو فعل تو بود وامق وعذرا
حسن تو کہ یک جلوہ بہ نمود بکنعان — مستانہ بگردانید یعقوب وزلیخا

مکتوب نود وسوم

تبصرہ: عالم خلق ظاہر انسان وعالم امر باطن انسان است اما این ظاہر وباطن یعنی لطائف عالم خلق وامر نیز ہر کدام آنہا دارائے ظاہر وباطن می باشند، وباطن لطیفہ عبارت از تعلق آن لطیفہ است باسم مربی واسم قیوم خود۔

وآنچہ میفرماید کہ منصبغ برنگ باطن است الخ یعنی ظاہر انسان اگرچہ بعالم تعلق داشتہ

می باشد اما انعکاس اسم قیوم خود را گرفته است و در حقیقت بعالم تعلق نداشته اگرچہ آمیختہ بعالم اند اما آویختہ با عالم نمی باشد و دل بیار و دست بکار اند و آنچہ میفرمایند این توجہ ظاہر و باطن الخ یعنی عارف کامل بظاہر و باطن خود متوجہ تکمیل و ارشاد خلق است و عارف متوسط این چنین نسبت بلکہ ظاہر او متوجہ بخلق و باطن او متوجہ بحق است. زیرا کہ عروجات او ہنوز بانتہا نرسیدہ و عارف کامل از عروجات فارغ است اما توجہ عارف بخلق تا زمان حیات اوست بعد از وفات بظاہر و باطن متوجہ حق میگردد و بوصال محبوب حقیقی مشرف می شود و بکلام حسن انتظام اللھم الرفیق الاعلی مترنم می گردد۔

مکتوب نود و چہارم

حضرت امام میفرمایند بلکہ عکوس الخ یعنی حقیقت انسان عدم است با عکوس اسماء صفات او تعالیٰ و چون عارف بہ قرب او تعالیٰ مشرف گردد عدم ذاتی او بہ تجلیات مستور می گردد یعنی عدم و عکوس صفات کہ بشکل و صورت انسانی بظہور پیوستہ بود ہر دوے آن از شہود عارف می برآید۔ و این مرتبہ را مقام فنا گویند۔ و آنچہ میفرمایند اگر این سالک فانی را بقا بخشند الخ یعنی این عارف کہ بعد از فنا و بقا بعالم رجوع نماید در اول عدم ذاتی خود را در رنگ پوست نازک می یابد و در ثانی عدمی کہ ذات او بودہ در رنگ جامہ او میگردد و از حقیقت او خارج می شود۔ بیت

جسمم آب گشت و چشمم بگریست در عشق تو بے جسم ہمی باید زیست

تبصرہ: ذات مردمان غیر عارف عدم بودہ اما ذات عارف بواسطہ فنا و بقا عدم ذاتی خود را فانی ساختہ و تجلیات مراتب وجوب جانشین آن عدم گردیدہ است یعنی وجود بشری عارف کہ عدم است بوجود موہوبی تبدیل یافتہ است. عارفی میفرماید بیت

مرا دیگر بجاے من نہ بینی چو جان آئی بجاے من نشینی

و آنچہ میفرماید کہ آں جزو مغلوب از این ترکیب انحلال یافتہ الخ یعنی ذات ہیئتی و ہیولائی او عدم است

وتجلی صفات در وے جا گرفتہ ودر منتہی این عدم ذاتی عارف بمنزلہ صورت وتجلیات صفات بمنزلہ ہیولاے او میگردد چنانچہ انعکاس صفات کہ قبلا بعدم قیام داشتہ ودر این وقت باصول خود قائم میگردد کہ صفات است وعدم قبلا چنان بودہ کہ عکوس صفات بآن قیام داشتہ اکنون آن عدم چنان ضعیف گشتہ کہ او بعکوس اسما وصفات کہ در وجود عارف است قائم گردیدہ است۔

سوال: اصول آن عکوس کہ ظلال وصفات اضافیہ است صفات او تعالی است وصفات واجبی چگونہ حقیقت یک ممکن شدہ بتواند کہ عارف است۔

جواب: این معاملہ یک امر شہودی است نہ وجودی یعنی عارف عدم خود را و عالم خلق وعالم امر خود را بمنزلہ جامہ وپوستین خود مشاہدہ می نماید وآن اسم مربی خود را بمنزلہ حقیقت خود میداند اما این معاملہ در شہود است۔

سوال: این شہود چہ فائدہ خواہد داشت؟

جواب: این شہود سبب گرفتن انعکاس آن اصول است کہ عارف بہ تجلیات آن اصول منعکس ووجود بشری او بوجود موہومی کہ عبارت از تجلیات است تبدیل گردیدہ است ویک خیال بدون ثمرہ نمی باشد۔ انچہ میفرماید این تا نمود سرایت بیرونی است الخ یعنی بعد از تزکیہ نفس این عارف از وساوس داخلی فارغ گردیدہ است واگر احیانا وساوس رخ بدہد این وساوس بیرونی یعنی شیطانی است نہ نفسی۔

تبصرہ: نفس دشمن داخلی است وشیطان دشمن بیرونی شیطان بہ کمک دشمن داخلی کہ نفس است ہمدست شدہ انسان را گمراہ واز راہ حقیقت منحرف بسازد اما وقتیکہ نفس تزکیہ گردید ودشمن داخلی از بین رفت بعد از ان فعالیت دشمن بیرونی کہ شیطان است کدام تاثیری وارد کردہ نمی تواند۔

مکاتیب ۹۵ و ۹۶ حاجت بہ شرح نیست۔

مکتوب نود و ہفتم

حضرت امام میفرمایند: انگارم کہ مقصود از آفرینش من الخ. یعنی ولایت محمدی اجمال و مرکز ولایت ابراہیمی است وولایت آنحضرتؐ ملاحت بودہ ولایت حضرت ابراہیمؑ صباحت است کہ بعد از الف ثانی بواسطہ حضرت امام ولایت محمدی کہ ملاحت است برنگ صباحت کہ ولایت ابراہیمی است منصبغ گردیدہ است۔

تبصرہ: در تصوف وسلوک اجمال بہ نسبت تفصیل برتری دارد زیراکہ دراین جا بحث از تجلی ونور می باشد واجمال نور بہ نسبت تفصیل نور اصالت دارد می بینی کہ در قرص آفتاب وخود شمس اجمال نور است وروشنی کہ زمین را منور ساختہ است تفصیل آن اجمال است ویکنا روشنی کہ در گروپ برق است اجمال است وروشنی اطاق تفصیل آن اجمال بودہ و ظل اجمال می باشد۔

وآنچہ میفرمایند بدانند کہ منصب دلالگی ومشاطگی الخ یعنی ذات مبارک آنحضرتؐ از روے محبوبیت واستعداد ذاتی مناسبت با اجمال جمال داشتہ کہ مرکزیت دارد واز حیث استعداد خود بہ تفصیل مناسبت نداشتہ است لہذا رفتن از مرکز بہ محیط واز اجمال بہ تفصیل مناسب استعداد مبارک آنحضرت نیست بنابران یک نفر متوسطی لازم است از امتان آنحضرتؐ کہ تفصیل را با اجمال ارتقا دادہ واجمال را برنگ تفصیل رنگین سازد واین متوسط حضرت مجدد الف ثانیؒ است کہ بواسطہ متابعت پیغمبر خویش باین موہبت خداوندی مفتخر گردیدہ است۔ زیراکہ آنحضرتؐ از کمالات حسنہ فرد فرد امتان خود حصہ دارد یعنی ہر عمل وعبادت امت بہ پیغمبر متبوع او راجع میگردد لہذا معارف تفصیل جمال ذاتی کہ بہ حضرت امام بہ سبب متابعت میسر گردیدہ بود بہ سردار دو عالمؐ نیز راجع واجمال برنگ تفصیل وتفصیل برنگ اجمال منصبغ گردیدہ۔ خلاصہ اینکہ این کمالات اگرچہ از خود آنحضرتؐ بودہ مگر ظہور آن موقوف بہ یک وقت بودہ است۔ . . . . سردار دو عالم فرمودہ کہ کلید ہاے روے زمین بمن دادہ شدہ، ظہور این معاملہ در وقت حضرت مہدی است

وفرموده که فتوحات شام را مشاہده کردم وظهور آن در وقت خلافت حضرت فاروق می باشد۔

مکتوب نود و ہشتم

تبصره: نسبت واجب وممکن مثل نسبت نقطۂ جواله است بدائره موہومه ونقطه نه داخل دائره است ونه خارج دائره ونه متصل به دائره است ونه منفصل به دائره۔

وآنچه میفرماید: روپوش گفتن نظر به عوام است الخ یعنی عالم در نظر عوام پرده وحجاب مرتبۂ وجوب است وعالم در مقام ولایت صغریٰ که مقام ظلال است، آئینۂ شہود مرتبۂ وجوب است زیرا که در این مقام ظل را اصل می انگارند ودر مقام نبوت عالم دلیل رہنمائی مرتبۂ وجوب که مصنوع آنست بواسطه اینکه در این مقام عالم را دلیل وجود حق تعالیٰ می دانند۔ وایمان حضرات انبیاء در وقت نزول ایمان غیب است اگرچه در عروج شہودی بوده۔

وآنچه میفرماید: این کمالات را در بیرون خانۂ علم الخ یعنی عدم مظہر کمالات وجوبی است واین کمالات وجوبی قبل از آنکه در مرات عدم ظاہر گردد در علم حق تعالیٰ ممتاز بوده اما در بیرون علم امتیاز تفصیلی وظہور تفصیلی نداشته است ووقتیکه این کمالات وجوبی در آئینۂ عدم بظہور پیوست بیرون علم نیز وجود پیدا کرد۔

سوال: این وجود ممکنات در خارج است ویا در علم او تعالیٰ وظہور صفات کامله در عدم که عبارت از ذات ممکنات است در خارج است ویا خاص در علم او تعالیٰ وحالانکه به نزد صوفیه عالیه در خارج غیر از ذات مقدس او تعالیٰ ہیچ موجودی نیست؟

جواب: این ظہور در ظل خارج قرار داشته ودر مرتبه وہم متقن است ووہم متقن نیز در مرتبۂ ظل خارج است وقول وجودیه از سکر است۔

وآنچه میفرماید: ودر جانب وجود نیز شرارت الخ یعنی مرتبه وجوب وعلم واجبی مظہر عالم امکان است وممکنات در علم واجب تعالیٰ ظاہر اند، وچون ذات ممکنات عدم است که منشاء شرارت است

پس در این جا یک شرارت متوہمہ طرف وجوب راجع می گردد اگرچہ وجود شرارت در آن جا حقیقت ندارد وصرف از نیکہ علم واجبی مظہر شرارت عدم است در اینجا یک شرارت در توہم می آید و ابلیس علیہ اللعنہ حامل شرارت طرفین گردیدہ است یعنی شرارت عدم و شرارت متوہم کہ در وہم بہ واجب راجع شدہ است ، ابلیس حامل آن گردیدہ است ۔

مکتوب ۹۹ حاجت بہ شرح نیست ۔

شرح دفتر دوم مکتوبات قدسی آیات کہ حاوی حصہ ششم و ہفتم است در ہمیں جا خاتمہ یافت ۔

بیت افغانی

افغانی پہ سرہند یا نو دیوہ خدایا ہم ی زیاکرہ ہم ی لوو ڑلری حالونہ

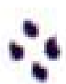
بیت فارسی

سرہند نگو کہ کوہ طور است بام و درش ہمہ ز نور است

خداوندا از برکت دوستان خود این عاصی را در جملہ عاصیان مرحوم بداری ۔

وصلے اللہ تعالیٰ علیٰ خیر خلقہ سیدنا محمد والہ واصحابہ اجمعین

برحمتک یا ارحم الراحمین ط

وَاذْكُرْ رَّبَّكَ فِي نَفْسِكَ تَضَرُّعًا وَّخِيفَةً

شرح مکتوبات قدسی آیات

بیان عقائد اسلامی و تصوف

محبوب سبحانی امام ربانی حضرت مجدد الف ثانی شیخ احمد فاروقی کابلی سرهندی قدس سره السامی

حصه هشتم ——— دفتر سوم

شارح

مولوی نصر الله هوتکی ولد مرحوم حاجی محمد شاه خان

ولد محمد حیدر

حافظ مضامین مکتوبات قدسی آیات

رکن از اراکین جمعیت العلمای دولت علیه اسلامیه جمهوری افغانستان

محرر و مرتب و همکار شرح این کتاب مقدس

الحاج حفیظ الله خان سیرت بدخشی تالقانی ولد مرحوم صفو علی خان

بینگ باشی

و آغای خیری مدیر صاحب وزارت جلیله مطبوعات نیز با بنده معاونت زیاده فرموده است۔

فہرست مضامین

تمّت

بِسۡمِ اللّٰہِ الرَّحۡمٰنِ الرَّحِیۡمِ

شرح مکتوبات قدسی آیات

حصہ ہشتم ——— دفتر سوم

مکتوب اول

حضرت امام میفرمایند: تصدیع بسیار کشیدند الخ این مکتوب را حضرت امام در ایام حبس خود تحریر فرموده اند حضرت میر محمد نعمان چون دربارۂ رہائی حضرت امام از محبس سعی بخرچ میدادند بنابرآں حضرت امام باین کلمات مبارک از خدمت میر نعمان اظہار رضائیت می نمایند۔ وآنچہ میفرمایند: این معنی در نظر کشفی الخ یعنی ماہیت دو نوع است، یکی ماہیت اصلی است و دیگری ماہیت ظلی۔ ماہیت اصلی آنست کہ بماہیت خود موجود بودہ باشد و ماہیت ظلی آنست کہ بوجود اصل خود موجود بودہ باشد نہ بماہیت خود۔ بنابرآن چونکہ ممکنات ظلال افعال واجبی است و افعال واجبی ظلال صفات واجبی است و صفات ثمانیہ ظلال ذات مقدس او تعالی است لہذا افعال او تعالی بعالم نزدیک تر است از خود عالم۔ وہکذا صفات ثبوتیہ نسبت بہ صفات فعلیہ و عالم بعالم نزدیک تر است۔ و نیز ذات بحت او تعالی بعالم نسبت بخود عالم و نسبت بہ صفات فعلیہ و ثبوتیہ نزدیک تر است زیرا کہ ذات مقدس اصل تمام آنہا است۔

مکتوب دوم

حضرت امام میفرمایند: یکی از سہ چیز کہ باید خالی از آن نباشد الخ۔ شاید کہ درین وقت مخدوم زادگان بہ ولایت کبری کہ ولایت انبیاے عظام است وہکذا بہ کمالات انبیاے عظام رسیدہ باشند۔ زیرا کہ اذکار و اوراد صاحبان ولایت صغری تکرار اسم ذات است و وظیفہ صاحبان

ولایت کبری تکرار نفی و اثبات است و وظیفہ اشخاصیکہ بہ ابتدا کمالات نبوت رسیدہ اند تلاوت قرآن عظیم است۔ چہ در نماز و یا خارج از نماز و عارفانیکہ بہ کمالات نہائی رسیدہ باشند وظیفہ آنہا تلاوت قرآن کریم است در فرائض نماز زیراکہ کمالات نہایت نہایت بہ فرائض مربوط است و نیز تجلیات قدسیہ و وصول بلاکیف بذات بے کیف او تعالی در ادائے نماز است از نجاست کہ آنحضرتؐ فرمودہ کہ اے بلالؓ مرا راحت بدہ یعنی اذان بگو کہ فرض شروع شود و قرب بلاکیف حاصل گردد، کہ حصول آن مربوط بہ فرائض است و ادائے نوافل با اذان بلالؓ تعلق نداشتہ و آن راحت کہ در نوافل است کہ ظل از ظلال قرب فرائض است برائے آنحضرتؐ بدون اذان بلالؓ ہم میسر بودہ است۔ پوشیدہ نماند کہ نماز معراج مومن است و آن قربیکہ برائے آنحضرتؐ در معراج حاصل شدہ بود نمونہ آن در نماز عنایت میگردد شخصیکہ باین مرتبہ رسیدہ باشد صاحب ارادہ کلی میباشد و ارادہ کلی عبارت از طلب منفعت عامہ و مفاد اسلام و جماعہ مسلمین است زیراکہ شخصیکہ بہ تزکیہ نفس مشرف شود مراد او تعالی عین مراد او میگردد۔

تبصرہ: عارفیکہ بہ این کمال مشرف گردد اگر در ظاہر بہ یک کسب و تجارت و غیرہ مشغول گردد این اشتغال ظاہری او سبب گرفتاری باطن او نمی گردد زیراکہ لطائف ظاہر و باطن او از ہم تفریق یافتہ است۔ و آنچہ میفرمایند بہ ہیچ چیزے نپردازند الخ۔ یعنی بہ کلمۂ نفی و اثبات ہمہ را سلب نمائید تاکہ در دل غیر از حق تعالی مقصدے نماند۔

تبصرہ: تاکہ ماسوی از شہود سالک نہ برآمدہ باشد سالک در مقام نفی و مقام طریقت است و وقتیکہ ہمہ از شہود او برآید عارف بمقام حقیقت و انتفا میرسد۔ باید دانست کہ نفی ماسوی قبل از فراموشی ماسوی بودہ و انتفا بعد از فراموشی ماسوی است۔

تذکرہ: فرق در بین نفی و انتفا آنست کہ اگر انسان برائے از بین بردن چیزے در سعی و تلاش باشد و آن چیز بکلی از بین نرفتہ باشد آنرا مقام نفی میگویند و اگر آن چیز بکلی از بین برود آنرا مرتبۂ انتفا نامند۔

سوال: حضرت امام در این جا میفرمایند که بمطالعه کتاب ہم مشغول نباشید و در مکتوب دیگرے برائے مولانا احمد برکی میفرمایند که روزانه بدرس و تکرار طلبه مشغول باشید و ساعات شب برائے ذکر کافی است تطبیق این فرمایشات چگونه خواهد بود۔

جواب: شاید که مولانا احمد برکی منتہی بوده باشد و مخدوم زادگان آن وقت به انتہا نرسیده باشند۔ و آنچه میفرمایند: جائیکه نشسته اند الخ ازین فرموده حضرت امام معلوم می شود که مخدوم زادگان در ایام حبس حضرت امام از جائے خود تبعید شده بودند۔

مکتوب سوم

حضرت امام میفرمایند: و در غیر شرائع این بزرگواران الخ یعنی تمام حضرات انبیاء بتبلیغ عدم عبادت الٰہه باطله را کرده اند و بدون حق تعالیٰ دیگرے را مستحق عبادت ندانسته اند و بدون این بزرگواران مقتدایان دیگر مشرک اند چنانچه بعضی آنہا بت پرست و آتش پرست و آفتاب پرست وغیره بوده اند و بباشند و توحید در عبادت خاصه انبیائے عظام است و آنچه میفرمایند: در حقیقت شریعت بکمال ایمان الخ یعنی یکے مطلق ایمان و دیگرے ایمان کامل است و در ایمان کامل غیر از حق سبحانه از تمام مقصودات، و مرادات صرف نظر بعمل می آید و در ایمان مطلق که صورت ایمان است از مقاصد دیگر صرف نظر بعمل نمی آید و انسان به آن اشتغال میداشته باشد مگر از حدود شریعت تجاوز نمی کند۔ و آنچه میفرمایند پس نفی مقصودیت غیر الخ یعنی تا که سالک به فنائے عین و اثر مشرف نگردد از رجوع صفات بشری محفوظ نیست۔

مکتوب چہارم

حضرت امام میفرمایند و رمزے که در این مقام الخ یعنی حق تعالیٰ اخبار و حکایت می کند که احساس نمیکند اسرار قرآنی را مگر جماعه که از لوث تعلقات بشری پاک شده باشند و بفنائے قلب

و تزکیہ نفس مشرف گردیدہ باشد و شخصیکہ قبل ازین کمال تلاوت قرآن مجید نماید بہ اسرار آن پے نمیبرد۔

بیت عروس معنی قرآن حجاب آنگہ براندازد کہ دار الملک ایمان را مجرد بیند از غوغا

یعنی دار الملک قلب و بدن انسان است یعنی اسرار قرآنی بعد از تزکیہ نفس بدرک عارف می آید و سالک از تلاوت قرآن بہ متکلم آن کلام کہ حق تعالیٰ است میرسد چنانچہ آنحضرت میفرمایدکہ قرآن یک رشتہ و حبل او تعالیٰ است کہ یک سر آن بہ نزد اللہ سبحانہ و سر دیگر آن نزد مردم است کسے کہ این سر آن را بگیرد بہ سر دیگر آن میرسد۔ و آنچہ میفرماید و رمز دیگر الخ یعنی اشخاصیکہ نفوس آنہا از ہوا و ہوس پاک نشدہ باشد تلاوت قرآن کریم مناسب حال او نیست یعنی دار الملک عبارت از قلب انسان است تا از گرفتاری غیر خلاص نہ شود اسرار قرآنی را درک کردہ نمی تواند۔ مناسب حال مبتدی ذکر است تا بہ سبب ذکر از گرفتاری غیر خلاص گردد و ماسوا را فراموش نماید و بہ تکرار اسم ذات و نفی و اثبات از آفاق و انفس بگذرد بعد ازاں لایق تلاوت قرآن خواہد شد خلاصہ اینکہ عمل دو قسم است: عمل مقربین و عمل ابرار، برائے مبتدی تکرار اسم ذات و نفی و اثبات عمل مقربین است و تلاوت قرآن درجملہ عمل ابرار است و برائے متوسطین و صاحبان ولایت کبریٰ تکرار نفی و اثبات عمل مقربین و تکرار اسم ذات درجملہ عمل ابرار است و در حق منتہی و اشخاصیکہ بہ کمالات نبوت مشرف شدہ اند دراں وقت تلاوت قرآن کریم در حق آنہا عمل مقربین و تکرار اسم ذات و نفی و اثبات عمل ابرار است۔ "ہر سخن جائے و ہر نکتہ مکانے دارد" عارفیکہ بہ کمالات نبوت انبیائے عظام مشرف شود ولایت کبریٰ مقام توسط اوست و کمالات نبوت انتہائے او۔

مکتوب پنجم

حضرت امام میفرمایدکہ از حضور بہ غیب الخ یعنی ایمان شہودی و حضور در مرتبہ ظلال است و آن حضور در حقیقت غیب است چنانچہ کسانیکہ بمراتب اصل نرسیدہ اند مشہودات مقامات ظلال را اصل پنداشتہ اند و سیر انفسی و سیر ظلال را سیر فی اللہ دانستہ اند در خیال خود بہ ایمان شہودی

وحضور رسیده اند- وآنچه میفرمایند استغنائے حضرت حق الخ یعنی تا وقتیکه عارف انفس را سیرے نمایدبہ شہود مراتب وجوب نمی رسد بعد از سیر انفسی بہ سیر اقربیت مشرف وبہ عظمت وکبریائی مراتب وجوب پے خواہد برد- وآنچه میفرمایند در این محنت کده الخ یعنی تا زمانیکه محبوس نشده بودم وصول بہ اصل دست نداده بود وآنچه در عبارت عربی میفرمایند یعنی مرا توفیق داده است که در وقت سختی وآسانی شکر کنم الخ یعنی وقتیکه عارف از خواہشات نفسی خود بگذرد راحت وزحمت که ہر دو افعال محبوب بوده در حق او یکسان وموجب شکرانہ عارف میگردد- خلاصه اینکه عارف طالب مطلق فعل محبوب است وجلال وجمال منظور نظر او نیست- بیت

ناصحا گر کشت مارا دوست یادانیم ودوست ور بقتل من رضائے اوست ماداییم ودوست

مکتوب ششم

حضرت امام میفرمایند که جفائے محبوب لذت بخش تر است از وفائے او زیرا که در وفائے محبوب نفس شرکت داشته ودر جفائے او حظ نفسی موجود نیست، ازین سبب بزرگان اسلام در جفا نه تنها صبر بلکه شکر ورضائیت می کنند ولذت می برند مصرع

کار دیوانگان این راه وا ژگونه است

بیت غرض زعشق توام چاشنی دردوغم است ورنه زیر فلک عیش وتنعم چه کم است

مکتوب ہفتم

حضرت امام میفرمایند نمکی در سکونت آن مقام الخ یعنی از جفائے مردم شکست نفس حاصل میگردد این شکست نفس سبب بیش رفت ترقی سالک میگردد- بنابران دوستان خداوند از آزار وجفائے مردم متاثر نمی گردند بلکه از آزار مردم لذت گرفته وآنرا میخواہند حضرت مولانا عبد الرحمن جامی میفرمایند.

الہی ہمه را بمن بد خو کن روے دل مرا از ہمه جہانیان یکسو کن
مصرع در عشق توام یک جہت ویک رو کن

مکتوب ہشتم

حضرت امام میفرمایند اما بیان زیادتی مراعات شریعت الخ یعنی در این طریق عمل بر عزیمت است و بزرگان این طریق بہ رخصت عمل نمی کنند۔

مکتوب نہم

حضرت امام میفرمایند از ان مقام تعبیر بہ غیب الخ شاید کہ مراد حضرت امام آن بودہ باشد کہ ذات مقدس کہ غیب است وصل بہ آن ذات منزہ غیب در این مقام حاصل است و بعض بزرگان باین مقام رسیدہ اند۔ واللہ اعلم

مکتوب دہم

حضرت امام میفرمایند قرب دان بسیار اند و اقربیت دان کمتر الخ یعنی در سیر انفسی و آفاقی کہ در مراتب ظلال است گمان قرب می نمایند و حالانکہ قرب بیرون آفاق و انفس است سالکانیکہ بآن مرتبہ نرسیدہ باشند و از مرتبۂ اقربیت بے بہرہ باشند از نارسائی و بے خبری خود سیر انفسی و آفاقی را قرب تصور می نمایند۔ اما اقربیت دان کہ بہ سیر اقربیت مشرف شدہ اند و از سیر آفاقی و انفسی گذشتہ کمتر اند۔

مکتوب یازدہم

حضرت امام میفرمایند بخلاف عرش الخ یعنی عرش و قلب عارف ہر دو مظہر ذات مقدس او تعالیٰ می باشد اما قلب عاشق ذات مقدس است و عرش ازین عشق بے بہرہ است ازین جا است کہ گفتہ

بیت
عرش و غزنین ہر دو یک طبق است ۔۔۔ بلکہ غزنین شریف تر طبق است

زیرا کہ قلب بہ سبب عشق کہ دارد بالاتر از ظہور عرشی عروج می کند و عرش اگرچہ مظہر ذات و صفات است مگر بالاتر از ان عروج ندارد و نیز عشقیکہ قلب دارد عرش دارای آن عشق نیست و قلب

عارف کامل کہ محب و عاشق ذات مقدس او تعالی است با ذات او تعالی یک نوع معیت بلاکیف دانستہ می باشد کہ صفات مقدسہ نیز دران وقت ملحوظ او نمی باشد۔ زیرا کہ محب بہ محبوب معیت دارد و در معیت ہیچ حائل نمی باشد۔ بیت

ما ہر چہ خواندہ ایم فراموش کردہ ایم الا حدیث یار کہ تکرار می کنیم

خلاصہ اینکہ عرش تنہا مظہر ذات نبودہ بلکہ مظہر ذات و صفات است اما قلب عارف تنہا گرفتار ذات بحت او تعالی است۔ بیت

عشق تو چنان کردمرا زیر و زبر کز خال و خط و زلف توام نیست خبر

مکتوب دوازدہم

حضرت امام میفرماید نفی و اثبات در رنگ وضو الخ یعنی فراموشی عالم ممکنات شرط قرب او تعالی است تا زمانیکہ ماسوی فراموش نشود و امراض باطنی معالجہ نگردد قرب متصور نیست و این امراض باطنی و گرفتاری قلب بواسطہ تکرار نفی و اثبات علاج می پذیرد و ماسوی را از یاد می برد۔ بزرگان این طریق علیہ در مرتبہ ولایت صغری تکرار اسم ذات و در ولایت کبری تکرار نفی و اثبات را مقرر فرمودہ اند۔ در این مراتب این دو ذکر از جملہ اعمال مقربین است و بعد از فنائے قلب و تزکیہ نفس کمالات مقامات نبوت است و ترقی در انجا منوط بہ تلاوت قرآن کریم است و اسرار قرآنی در آنجا محسوس می گردد۔ و آنچہ میفرماید انجام این معاملہ الخ یعنی مدت نسیان ماسوی و فراموش آن کہ چہ قدر وقت را در بر میگیرد معین شدہ نمی تواند زیرا کہ برائے بعضی افراد در زمان اندک و برائے برخی دیگر در مدت طویل این معاملہ میسر می گردد و این از تفاوت استعداد سالک بودہ کہ مربوط بہ عنایت او تعالی است۔ خلاصہ اینکہ کسانیکہ جذب خداوندی شامل حال آنہاست بزودترین فرصت بہ این کمال مشرف می شوند و کسیکہ دارائے این جذب نباشد بعد از انقضائے مدت طویل باین کمال مشرف خواہند شد ناگفتہ نماند کہ محبان ہیچ وقت بمقام محبوبان رسیدہ نمی توانند۔ بیت

اگر از جانب معشوق نباشد کششی — کوشش عاشق بیچارہ بجائے نرسد

بیت

مرا اگر توسن دل نیست در راہ — کمند زلف او ہم نیست کوتاہ

بیت افغانی

افغانی پہ خپل کرم درانہ راشہ — دگنہ پٹی لہ درتلو پا تہ کرمہ

مکتوب سیزدہم

حضرت امام میفرماید ملتزم فکر نفی و اثبات باشد الخ چوں میر محب اللہ بولایت کبریٰ رسیدہ بود بنابران حضرت امام برائے او ارشاد میفرماید کہ بہ تکرار این کلمہ ہمہ مرادات را نفی کند تا کہ در دل بجز عشق محبوب حقیقی چیزے نماند زیرا کہ تا کہ دشمن از اندرون خانہ بہ بیرون راندہ نشود دوست نمی آید بعد از برآمدن دشمن دوست خود بہ خود می آید۔ حضرت حافظ شیرازی میفرماید

فراز منظر چشم من آشیانہ تست — کرم نما و فرود آکہ خانہ خانہ تست

مکتوب چہاردہم

حضرت امام میفرماید آنجا کہ ذات بحت است الخ یعنی در مرتبہ ذات مقدس او تعالیٰ نسبت وجوب و وجود نیست و ہستی او تعالیٰ بذات مقدس خود است نہ بہ عروض وجود اما ہمہ اشیاء دیگر بعروض وجود است و آنچہ در آیات کریمہ ارشاد است کہ "بہ مثل او تعالیٰ چیزے نیست" یکی معنی آن این است کہ تمام اشیاء دیگر بہ عروض وجود موجود اند و تنہا ذات مقدس او تعالیٰ است بذات خود موجود است نہ بوجود۔

مکتوب پانزدہم

حضرت امام میفرماید از این امر بہ مقتضائے بشریت الخ یعنی چون از سعی و کوشش دوست راجع بہ رہائی فقیر مفادی بدست نیامد بنابران یک اندازہ حزن و اندوہ عاید حال شدہ بود، اما

بہ شادمانی مبدل گردید و فقیر متیقن شد کہ اگر بندہ ایلام و انعام محبوب را یکسان بے بیند و ہر دو را
از افعال محبوب بداند تنگی سینہ و غم و اندوہ کدام مفہومی ندارد اما این نعمت بعد از تزکیہ نفس و کمال
قرب بیسر می گردد۔ آنچہ میفرماید، بلکہ لذت ایلام نسبت بہ انعام زیادتر است عجب معاملہ است الخ۔
یعنی کسانیکہ سبب آزار فقیر گردیدہ اند نسبت بدیگران بہ نظر فقیر محبوب تر اند زیرا کہ آنہا مظہر فعل
محبوب اند و عاشق خواہان ظہور فعل محبوب است و بہ خصوصیت فعل کارے ندارد کہ ایلام است
ویا انعام، ضرب المثل مشہور است کہ میگویند "زدن جیب کشمش است" یعنی شیرین است. وآنچہ میفرماید
پس بدی آن شخص خواستن الخ یعنی عارف در حق اشخاص جفا کار دعاے بدنمی کند زیرا کہ منافی محبت
محبوب است خلاصہ اینکہ آنہا مظہر فعل محبوب اند و فعل محبوب محبوب است۔

مکتوب شانزدہم حاجت تشریح نیست۔

مکتوب ہفدہم

حضرت امام میفرماید، پس اداے شکر او تعالیٰ منحصر الخ یعنی شکر آن حق سبحانہ و تعالیٰ بہ عقلا
نیز ثابت بودہ اما شناختن آن مربوط بہ شریعت است زیرا کہ بدون شریعت مدح و ذم معلوم شدہ
نمی تواند نہ می بینی چوپانی حضرت موسیٰ علیہ السلام میگفت کہ "خدایا کجا ہستی کہ شیر و ماست براے تو
بیاورم و بیزار و چارق ترا بدوزم" پس شکر آن است کہ شریعت نشان دادہ است و نیز ریاضت کہ
خلاف اقتضاءات شرع مقدس باشد آنہم مدار اعتبار نیست چنانچہ ریاضات جوگیان و براہمہ ہند
و فلاسفہ یونان۔ پس طرز شکر موقوف بہ شریعت است۔
وآنچہ میفرماید فاقد عمل الخ یعنی مسلمانیکہ عقیدہ کامل داشتہ و عمل نیک نکردہ باشد و بدون
توبہ بمیرد، معاملہ او مفوض بارحم الراحمین است کہ عذاب کند و یا بہ بخشد اما شخص کہ توبہ کند حق تعالیٰ
گناہان او را می بخشد و اشخاص توبہ گار بے گناہ اند اما کسیکہ فاقد اعتقاد باشد از مغفرت محروم است
وآنچہ میفرماید، خداوند تعالیٰ بذات مقدس خود موجود است الخ یعنی ذات مقدس او تعالیٰ باعث

ہستی او تعالیٰ است و ذات دیگران باعث ہستی آنہا نیست بلکہ آنہا بہ عروض وجود موجود شدہ اند

وآنچہ میفرماید شریک وقتی درکار بود الخ یعنی ذات مقدس الٰہی برائے تمام مہمات کافی بودہ و دیگران

محتاج اوست و او تعالیٰ بہ ہیچ کس محتاج نیست پس بجائے دیگر چہ حاجت۔ وآنچہ میفرماید چنانچہ

مقرر علمائے اہل حق است الخ یعنی بوجود خارجی صفات ثمانیہ غیر از اہل سنت طوایف دیگر راہ نیافتہ اند۔

تبصرہ: اگرچہ ذات مقدس او تعالیٰ در تمام کمالات خود کامل بودہ محتاج بہ ہیچ صفت

نیست مگر صفات مقدسہ دارائے فوائد ذیل می باشد۔

(۱) اگر صفات در بین ذات مقدس و عالم حایل نباشد تمام عالم طعمۂ حریق خواہد شد زیرا کہ

طاقت شعشعان ذات مقدس ندارند۔

(۲) ذات مقدس او تعالیٰ غنی و مستغنی است و بہ عالم ہیچ مناسبت ندارد۔ پس عالم بدون واسطہ

صفات از ذات مقدس او تعالیٰ استفادہ کردہ نمی تواند زیرا کہ از روے عادت افادہ و استفادہ مربوط

بہ مناسبت است و صفات او تعالیٰ یک نوع مناسبت بعالم امکان داشتہ می باشد زیرا کہ علم یا نمونہ

عالم او تعالیٰ و قدرت ما نمونہ قدرت او تعالیٰ است و ذات او تعالیٰ در عالم نمونہ ندارد و در بارہ زیادتی صفات

ثمانیہ آن ذات یکتا اہل سنت دلائل عقلی، نقلی، علمی و کشفی دارند کہ تفصیل آن قبلاً تذکار یافتہ است۔

تبصرہ: صفات ذاتی آن ذات بیچون عبارت ازان صفاتی است کہ حق تعالیٰ با آن

موصوف است و بہ اضداد آن موصوف شدہ نمی تواند۔

سوال: صفات ذاتیہ دیگر ہم موجود است چنانچہ ازلیت و ابدیت و قدم و بقا و غنا وغیرہ

پس منحصر دانستن صفات ذاتیہ بہ صفات ہشت گانہ بکدام اساس خواہد بود؟

جواب: صفات ذاتیہ دو قسم است۔

(۱) یک قسم صفات ذاتیہ آنست کہ دارائے وجود خارجی میباشد چنانچہ صفات ثمانیہ متعارفہ کہ

عبارت از حیات، علم، قدرت و ارادہ و سمع و بصر و کلام و تکوین است۔

(۲) قسم دیگر صفات ذاتیہ آنست کہ دارای وجود خارجی نبودہ بلکہ انتزاعی و اعتباری است

چنانچہ ازلیت وابدیت وغیرہ۔ وانچہ میفرمایند غیر از اہل سنت از فرق مخالفان بوجود صفات زائدہ قائل نیستند الخ یعنی فرق دیگر اسلامیہ بدون اہل سنت وجماعت صفات ثمانیہ را موجود خارجی نمیدانند دلیل شان این است کہ زیادتی صفات را تعدد قدما تصور میکنند اینہا نمیدانند کہ صفات ثمانیہ قدیم بالذات نبودہ بلکہ قدیم بالغیر اند وقدم ذاتی مخصوص ذات مقدس است، پس تعدد قدما بالذات وجود ندارد و صفات ثمانیہ قدیم بالذات نمی باشند۔ وآنچہ میفرمایند کہ صوفیہ متاخرین این فرقہ ناجیہ نیز صفات را عین ذات گفتہ اند الخ یعنی صوفیہ وجودیہ وبعضی صوفیہ متوسط زیادتی صفات را کشف نکردہ اند، حضرت امام در مکتوب میفرمایند چونکہ آنہا در مراتب وجوب بصارت کامل نداشتند در شعشعان تجلی ذاتی صفات از نظر شان مستور ماندہ است اگر بصارت شان در مراتب وجوب بکمال میرسید آنگاہ بہ نور ذات مقدس زیادتی صفات را مشاہدہ میکردند وآنچہ میفرمایند اگرچہ صوفیہ از نفی صفات تحاشی دارند اما از ظاہر عبارات شان نفی صفات لازم است الخ یعنی وجودیہ میگویند کہ غیر از ذات مقدس او تعالی ہیچ چیز وجود خارجی ندارد از این گفتار شان انتفاء صفات ہم معلوم می شود۔ وانچہ میفرمایند مخالفان کمال را در نفی صفات انگاشتہ اند الخ یعنی مخالفان از تعدد قدما گریختہ واز نصوص قرآنی جدا افتادہ اند واین دو چیز را نفہمیدہ اند۔

(۱) اینکہ صفات ذاتیہ قدیم بالذات نمی باشند (۲) اینکہ زیادت صفات در نصوص قرآنی ثابت است زیرا کہ علیم ذاتی است کہ علم باو قیام داشتہ باشد وقدیر ذاتی است کہ قدرت باو قیام داشتہ باشد واگر در اطلاق علیم وقدیر قیام قدرت وعلم ضرور نبودہ باشد لازم میشود کہ دیوار وحجر را ہم عالم وقادر بدانیم وچون اطلاق عالم وقادر باین دو چیز صحت ندارد معلوم است کہ در اطلاق عالم وقادر قیام علم وقدرت شرط است۔ وانچہ میفرمایند اما از اصول ومبنا در عبارت ایشان نفی صفات لازم است الخ یعنی صوفیہ وجودیہ غیر از ذات مقدس او تعالی ہیچ چیز را موجود خارجی نمیدانند پس ازین گفتار شان نفی صفات لازم می آید۔ وانچہ میفرمایند مگر احکام کاذبہ ایشان را الخ یعنی کسانیکہ فلاسفہ را حکیم وحکماء میدانند البتہ اقوال ایشان را مطابق نفس الامر میدانند زیرا حکیم شخصے است کہ بیان او

مطابق واقع بودہ باشد۔ آنچہ میفرمایند از ازل تا ابد بہ یک کلام متکلم است الخ یعنی صفت الکلام او تعالیٰ یک نور بسیط و قدیم است کہ تمام کتب منزلہ سماوی از قبیل تورات و انجیل و زبور و صحائف منزلہ و فرقان مجید تعبیر از آن است۔

تبصرہ: کلام دو نوع است یکے کلام نفسی است کہ آن قدیم است و دیگرے کلام لفظی است کہ عبارت از حروف و کلمات کتب منزلہ سماوی است کہ این کلام حادث است اما بہتر است کہ بر روے ادب و احترام آنرا نیز حادث نگوئیم۔ پوشیدہ نماند کہ اطلاق کلام بہ ہر دو قسم کلام او تعالیٰ اطلاق حقیقی است و ہر دو قسم کلام نفسی و لفظی در حقیقت کلام او تعالیٰ اند و منکران کافر است۔

و آنچہ میفرمایند وسعت در ذات و صفات آنحضرت جل سلطانہ از عالم بیچون است الخ یعنی ذات مقدس او تعالیٰ واسع است اما آن وسعت بے چون است و مثل وسعت عالم امکان نیست۔ و آنچہ میفرمایند بلکہ رائی و بینندہ نیز از بیچونی حظ وافر خواہد یافت الخ یعنی اہل بہشت نیز وجود بیچون پیدا می کنند و بواسطۂ وجود بیچون بیچون حقیقی را می بینند۔

تبصرہ: حضرت امام در مکتوبی میفرمایند کہ موجودات دنیویہ از عدمات مرکب اند و یک جزء وجود آنہا عدم است و موجودات آخرت و جنت از تجلیات صفات و شیونات او تعالیٰ مرکب اند و تجلیات صفات و شیونات او تعالیٰ بیچون اند الخ۔

سوال: ازین بیان اعتراض حکماے یونان وارد میگردد زیرا کہ حکماے یونان از حشر اجساد منکر اند میگویند بدنی کہ عبادت و معصیت کردہ بود خاک شدہ و ناپدید گشتہ پس چہ گونہ بہ دوزخ و جنت خواہد رفت؟

جواب: حکماے یونان نمی دانند آن ذات مقدس کہ تمام عالم را از کتم عدم بہ صحراے وجود آوردہ است می تواند کہ آن اجزاے اصلیہ را نیز دوبارہ موجود گرداند و آنچہ گفتہ شد کہ موجودات جنت از تجلیات صفات و شیونات است معناے آن این است کہ اجزاے اصلیہ انسان فناے و بقاے در صفات و شیونات ذاتیہ حق تعالیٰ پیدا کردہ و انعکاس تجلیات را بخود گرفتہ اما حقیقت اصلی

خود را از دست نداده اند۔ و آنچہ میفرمایند مستشھد مخالفان قیاس غائب است بر شاہد الخ یعنی منکران رویت اخروی میگویند کہ چیزے کہ جسم و جسمانی و مکانی نبودہ باشد و در مقابل چشم انسان واقع نگردد دیدہ نمی شود و این ہا نفہمیدہ اند کہ چشم آخرت و رویت چشم آخرت بلا کیف است و برویت چشم ہاے این جہان مقایسہ شدہ نمی تواند۔ آنچہ میفرمایند باید دانست کہ بہشت و ماوراے بہشت الخ یعنی جنت و جہنم در قرب و بعد بہ نسبت حضرت کبریائی برابر اند و چنین نیست کہ بہشت بہ خدا نزدیک و نار و غیرہ دورتر است بلکہ خلد برین یک صفت فوق العادۃ داشتہ کہ حق تعالیٰ ازان جا دیدہ میشود نہ آنکہ حق تعالیٰ در جنت است ولی این قدر ہست کہ جنت دار الجلال محل دیدار او تعالیٰ است و این جنت یک لیاقت و فوقیتی دارد کہ ازان جا ذات بے چون حضرت حق سبحانہ تعالیٰ دیدہ میشود و غیر جنت این لیاقت ندارد۔ آنچہ میفرمایند در دنیا رویت واقع نیست الخ یعنی دیدار آن ذات یکتا، اگرچہ در دنیا ممکن است مگر واقع نیست زیرا کہ دنیا و بصر دنیا لیاقت آن دیدار را نداشتہ و شایستہ آن نیست۔

تذکرہ: امکان و قوع دیدار او تعالیٰ از سوال حضرت موسیٰؑ معلوم است اگر ممکن نمی بود حضرت موسیٰؑ کہ یک پیغمبر اولو العزم است سوال دیدار جمال او تعالیٰ را نمی کرد واٰنچہ میفرمایند در حق انہا ہمان جواب حضرت موسیٰؑ است الخ یعنی تفصیل علم این واقعات و این تشریحات و این تفاوت ہا مفوض بہ علم حق تعالیٰ است و بندگان از تفصیل آن عاجز اند۔ آنچہ میفرمایند باید دانست کہ بہشت و ماوراے بہشت الخ یعنی در وقت دیدار او تعالیٰ حق تعالیٰ در بہشت نیست اما جنات را حق تعالیٰ لیاقتی دادہ است کہ جنتیان در جنت برویت بلا کیف خداوند ج مشرف می شوند و این رویت و قابلیت رویت مربوط با آخرت است و دنیا این لیاقت ندارد۔ آنچہ میفرمایند افعال عباد مخلوق او سبحانہ الخ یعنی خالق افعال بندگان حق تعالیٰ است و بندہ را خالق افعال گفتہ نمی توانیم زیرا کہ خالق را میباید کہ از نتیجہ افعال خود کہ عاقبت آن چہ خواہد شد آگاہی داشتہ باشد در حالیکہ بندہ داراے چنین اوصاف نیست پس بندہ را خالق افعال گفتن درست نیست لہذا کاسب فعل خود بندہ و خالق آن

حق تعالیٰ است یعنی تخلیق آن فعل مربوط بہ ارادہ او تعالیٰ و کسب بندہ می باشد۔

سوال: وقتیکہ کسب بندہ در مفعولیت فعل قدرت خلق نداشتہ پس بندہ چرا مستحق ثواب و عذاب گردد؟

جواب: حق تعالیٰ از کمال رافت و مہربانی تخلیق خود را تابع قصد و کسب بندہ خود ساختہ است اگر بندہ قصد نماید کہ کار خوبی را انجام نماید خداوند تعالیٰ آن فعل را کہ بندہ قصد کردہ است مطابق میل بندہ خلق می کند و بندہ در قصد و کسب آن فعل مستحق ثواب می گردد و اگر این قصد و کسب بندہ بیک فعل ناشایستہ تعلق بگیرد بعد از تخلیق خداوندی بندہ بواسطہ قصد خود مستحق عذاب می گردد زیرا کہ آن فعل بہ ہر دوے خلق و کسب بوجود آمدہ است۔ آنچہ میفرماید عقل ہر چند حجت است الخ یعنی عقل ممیز بدی و نیکی می باشد امادر تمیز خود ناقص است۔ نمی بینی کہ حکماے یونان کہ عاقل ترین مردم بودند بہ ہستی و یگانگی و خالقیت او تعالیٰ بے نبرہ اند عقول شان تناقض ہم دیگر افتادہ است آنچہ میفرماید بعد از اتیان اعمال صالحہ اوقات خود را بہ ذکر الٰہی جل شانہ معمور باید داشت و اگر ظاہر را بخلق مشغول دارند باید کہ باطن بحق باشد الخ۔ پوشیدہ نماند کہ در وقت فنا و بقا ظاہر سالک از باطن او تفریق می یابد لہٰذا اشتغال ظاہر سالک بہ باطن او ہیچگونہ تاثیری وارد نمی نماید آنچہ میفرماید مقصود اصلی از ذکر قلبی زوال گرفتاری ما دون حق است الخ یعنی تا وقتیکہ سالک از گرفتاری ما سوی خلاص نشود و ما سوی را فراموش نکند از حقیقت ایمان بے نصیب است و دارای صورت ایمان است و بعد از حصول حقیقت ایمان انسان از تعمیل اوامر و ترک مناہی محظوظ گردد میگوید

بیت افغانی

بعد ازین دست من و دامن دوست	بعد ازین گوش من و حلقۂ یار
تا چہ یاری کڑ ما نخری کڑھ	اوس مے دی زلڑس پہ لگہ دہ او بہ مرمہ

مکتوب ہژدہم

حضرت امام این مکتوب شریف را نیز در مجلس گوالیار نوشتہ اند حضرت امام بہ میر محمد نعمان توصیہ میفرمایند

کہ طالبان حق تعالیٰ را خدمت کنید و در تربیہ آنہا تقصیر نہ نمائید۔ انچہ میفرمایید دیگر بہ نویسند کہ مکتوب اقربیت معقول شد یا نہ الخ

تبصرہ: میر نعمان از حضور حضرت امام پرسیدہ بود کہ ذات حق تعالیٰ از بندہ بہ بندہ چہ طور نزدیک تر خواہد بود۔ حضرت امام در مکتوب اول ہمیں حصہ مکتوبات قدسی آیات جواب او را مفصل تحریر نمودہ و دلائل اقربیت او تعالیٰ را بیان نمودہ اند۔ حاصل اینکہ برائے ماہیت ظلی بہ نسبت خود ماہیت اصل نزدیک تر است۔

مکتوب نوزدہم

حضرت امام میفرمایند ثنا است پروردگار عالمیان را در آسانی و سختی و راحت ہا و تکلیف زیرا فعل حکیم از حکمت خالی نیست الخ یعنی معلوم می شود کہ این مکتوب شریف را نیز در محبس تحریر فرمودہ اند حضرت امام در مکتوبی میفرمایند، حاصل آن مکتوب اینکہ بعضی مدارج قرب مربوط بہ این محنت کدہ بود ومیفرمایند کہ بعد ازین محنت از ایمان شہودی بہ ایمان غیبی مشرف شدہ ام۔

تبصرہ: ایمان شہودی تعلق بہ ظلال داشتہ و در دنیا باصل رسیدن نہایت قلیل بلکہ اقل قلیل است۔

تذکرہ: غیب دو معنی دارد: اول اینکہ ایمان من در این وقت بعد از ایمان شہودی غیبی تبدیل شدہ چنانچہ کہ عوام ایمان بہ غیب دارند فقیر نیز ایمان غیبی داشتہ می باشم این قدر فرق است کہ غیب عوام قبل از شہود مراتب وجوب است و غیب فقیر بعد از شہود مراتب وجوب معنی دوم آنکہ آن ذات مقدس کہ غیب است بہ آن رسیدہ ام و غیب دیگران در حق فقیر عیانی گردیدہ است و بہ رویت قلبی مشرف شدہ ام۔ حافظ شیرازی میفرماید۔

تعالی اللہ چہ دولت دارم امشب
بحمد اللہ نکو کردارم امشب

مکتوب بستم

حضرت امام میفرمایند تعبیر واقعہ کہ از عالم مثال نوشتہ بودند الخ یعنی چیزیکہ شما بہ کشف خود در عالم مثال دیدہ اید نزدیک است کہ در عالم شہادت بہ بینید آنچہ میفرمایند واقعہ تربیت حضرت عیسیٰ علیٰ نبینا علیہ الصلوٰۃ والسلام الخ یعنی برائے مسترشد لازم است کہ از ہر منبع و مقامیکہ فیض بیند آنرا از پیر خود بداند زیرا کہ چوں شیخ جامع لطائف است آن لطیفہ او کہ بہ حضرت عیسیٰؑ مناسبت داشتہ بصورت حضرت عیسیٰؑ ظہور فرمودہ و در حقیقت لطیفہ مرشد اوست یعنی لطیفہ خفی مرشد او مناسبت بہ حضرت عیسیٰؑ داشتہ می باشد زیرا کہ حضرت عیسیٰؑ از طریق لطیفہ خفی رسیدہ است و آن لطیفہ پیر بصورت مبارک حضرت عیسیٰؑ متمثل گردیدہ و تربیہ طالب فرمودہ است و در حقیقت لطیفہ پیر اوست۔

تنبیہ: در تصوف ثابت است کہ اگر مرید یک مرشد دیگر را می بیند کہ تربیہ او را می کند در حقیقت لطیفہ مرشد خود اوست کہ با آن شیخ دیگر مناسبت داشتہ بصورت او ظہور فرمودہ است یعنی امکان آن است کہ لطیفہ قلبی مرشد شما بصورت پیر آدمی مشرب متمثل و لطیفہ روحی مرشد شما بصورت پیر نوحی مشرب و ابراہیمی مشرب متمثل گردد و لطیفہ سری مرشد شما بصورت شیخ موسوی مشرب متمثل و لطیفہ خفی مرشد شما بصورت پیر عیسوی مشرب و لطیفہ اخفائی مرشد شما بصورت پیر محمدی مشرب گردیدہ و شما را تربیہ می نماید درین وضعیت استلزام مرید است کہ بمرشد خود بکدام اندازہ اخلاص داشتہ است

مکتوب بست و یکم

حضرت امام میفرمایند از انجملہ در حدیث صحیح آمدہ است کہ ہفتاد ہزار کس الخ یعنی حدیث شریف حکم فرماست کہ ہفتاد ہزار نفر از امت آنحضرت بے حساب بہ بہشت خواہد رفت۔

حضرت علامہ سیوطی در کتاب "بدور السافرہ" حدیثی نقل کردہ است کہ ہمراہ ہر یک از ہفتاد ہزار نفر مذکور ہفتاد ہزار نفر دیگر نیز بہ بہشت خواہند رفت ہیچ جائے تعجب نیست مرحمت خداوندی غیر متناہی میباشد۔

آنچہ میفرماید در این مقام سرعظیم نہفتہ است کہ اظہار آن از مصلحت دور است الخ یعنی اظہار مہربانی ہائے او تعالی مناسب دیدہ نمی شود زیرا کہ سبب فروگذاشت عمل خواہد گشت۔ انچہ میفرماید اگر تواند دریافت شاید تواند دریافت الخ یعنی اگر آن مکتوب را بیابی شاید کہ این اسرار درک نمائی۔

پوشیدہ نماند کہ آن مکتوب شریف در اوائل حصہ ششم یعنی حصہ اول دفتر دوم می باشد کہ فضائل این امت مرحومہ در انجا درج است شکر این نعمت عظمی را بکدام زبان وکدام جوارح ادا خواہیم کرد کہ حق تعالی ما و شمارا امت مرحومہ سردار دو عالم گردانیدہ است۔ انچہ میفرماید دیگر پرسیدہ بودند کہ علم حق سبحانہ تعالی الخ

تبصرہ: علم دو قسم است (۱) علم حصولی (۲) علم حضوری۔ علم حصولی سبب احاطہ معلوم است زیرا کہ علم حصولی عبارت از حصول معلوم است در علم پس علم حصولی مستلزم تحدید و تناہی معلوم است۔ وعلم حضوری نہ چنان است زیرا کہ علم حضوری عبارت از حضور مدرک است بہ فتحہ را نزد مدرک بہ کسرہ را و این مستلزم تحدید و تناہی معلوم نیست پس علم او تعالی بذات مقدس او تعالی سبب تحدید و تناہی ذات مقدس نمی گردد زیرا کہ علم حضوری است۔

مکتوبات ۲۲ و ۲۳ و ۲۴ حاجت بہ تشریح ندارند۔

مکتوب بست و پنجم

حضرت امام میفرماید کہ نتیجہ آن ثواب است نہ درجہ قرب الخ

تبصرہ: عمل دو نوع است: عمل ابرار و عمل مقربین۔ عمل ابرار آنست کہ سبب ثواب بودہ اما سبب عروج و نزول فنا و بقا نمی گردد، و عمل مقربین آنست کہ سبب فنا و بقا و رفع حجابہا میگردد چنانچہ در حق مبتدی عمل مقربین عبارت از ذکر اسم ذات است کہ بہ اجازہ مرشد کامل تکرار گردد کہ این ذکر سبب قرب حضرت الہی میگردد۔ ناگفتہ نماند کہ بعض محبوبین بے واسطہ مرشد بدرجہ قرب مشرف می گردد۔ ذالك فضل الله۔ اما آنہا اقل قلیل اند۔

تبصرہ: باید دانست کہ عمل مقربین چند نوع بودہ ودر ابتدا ذکر اسم ذات عمل مقربین بودہ واعمال دیگر عمل ابرار است ودر ولایت کبریٰ وعلیا نفی واثبات واوراد لسانی عمل مقربین بودہ وذکر اسم ذات عمل ابرار است اما در کمالات نبوت تلاوت قرآن عظیم الشان عمل مقربین بودہ واعمال دیگر در جملہ عمل ابرار است۔ مصرع۔ ہر سخن جاے وہر نکتہ مکانے دارد۔

مکتوب بست وششم

حضرت امام میفرماید: حق سبحانہ چنانچہ بذات خود موجود است یعنی حق تعالیٰ در ہستی خود بہ عروض وجود محتاج نبودہ بلکہ بذات خود موجود است ودیگران بہ عروض وجود اند ہمچنان ذات بیچون وبے چگون یکتا او تعالیٰ بذات خود حی وعالم وقادر ومرید یباشد صفات ثمانیہ ذات ایزدی اگرچہ موجودات خارجی می باشد اما ذات خداوندی بہ صفات ہیچ احتیاج ندارد بہ ذات خود عالم است نہ بصفت علم وبذات خود قادر است نہ بصفت قدرت۔ ناگفتہ نماند کہ خود عالم کمالات ذاتیہ عین ذات او تعالیٰ بودہ وصفات ثمانیہ حق تعالیٰ ظہورات آن کمالات ذاتیہ است در مرتبہ دیگر ومرتبہ صفات غیر مرتبہ ذات مقدس است۔

س: در صورتیکہ او تعالیٰ بہ صفات حاجت ندارد فوائد صفات چہ خواہد بود؟

جواب: صفات ثمانیہ ذاتیہ او تعالیٰ دارائے فوائد زیادی بودہ کہ یکی از ان جملہ آن است کہ اگر صفات مذکورہ در بین حق تعالیٰ وبین عالمیان حائل نباشد وشعشعان ذات او تعالیٰ بہ عالم برسد در آن وقت عالم بدون طعمہ حریق چیز دیگرے نخواہد بود زیرا کہ عالمیان تاب وتوان شعشعان تجلی ذات مقدس ندارند اما صفات ثمانیہ چون ظہورات کمالات ذاتیہ اند ودر مرتبہ ثانی قرار دارند بنا بر آن مناسبت فی الجملہ بعالم داشتہ وسبب مبادی فیوض عالمیان گشتہ اند وعالم بواسطہ مبادی فیوض خود کہ صفات ثمانیہ حق تعالیٰ است۔ از ذات حق تعالیٰ مستفیض می شود زیرا کہ عالم بذات او تعالیٰ ہیچ مناسبت ندارد۔ اگر صفات ثمانیہ وجود نداشتہ باشد عالم از ذات او تعالیٰ ہیچ استفادہ کردہ نمیتواند

حضرت امام در مکتوب بے میفرماید کہ ذات مقدس او تعالیٰ برائے او تعالیٰ بہ آن علم معلوم است کہ عین ذات او تعالیٰ است و حق تعالیٰ بذات خود حی است و بذات خود عالم است نہ بہ صفت علم و علمیکہ از صفات باشد بہ درک ذات مقدس نمی رسد۔

سوال: درصورتیکہ علم او تعالیٰ کہ از صفات او تعالیٰ است بذات او تعالیٰ رسیدہ نمیتواند پس عارف چگونہ از ذات او تعالیٰ بحث کردہ می تواند۔

جواب: عارف درابتدا بہ تجلی افعال و صفات فعلیہ او تعالیٰ رنگین و بہ تجلیات آنہا منعکس میگردد و این انعکاس سبب عروج او بہ صفات ثمانیہ میگردد و باز بسبب انعکاس صفات ثمانیہ قابل عروج بے کیف مرتبہ ذات مقدس گردیدہ و بہ انعکاس آن مرتبہ مقدسہ نیز رنگین میگردد و بیان عارف از مرتبہ ذات مقدس بسبب آن انعکاس است کہ از تجلی ذات او تعالیٰ بہ او رسیدہ است مقولۂ مشہور است کہ میگویند۔ بیت

علم حق در علم صوفی گم شود این سخن کے باور مردم شود

یعنی علم او تعالیٰ کہ از صفات او تعالیٰ است در مرتبہ ذات او تعالیٰ معدوم است یعنی از ان مرتبہ مقدسہ پایان تر است و علم صوفی کہ انعکاس ذات مقدس او تعالیٰ است در ان مرتبہ رسیدہ است و می رسد۔ آنچہ میفرماید صادر اول چہ بود الخ یعنی فلاسفہ یونان گفتہ اند کہ عقل اول از ذات مقدس او تعالیٰ بدون ارادہ یعنی بالایجاب موجود گردیدہ و از عقل اول عقل ثانی و فلک اول موجود گردید و باز عقل ثانی سبب پیدایش عقل ثالث و فلک دوم گردیدہ علی ہذا القیاس تا بہ عقل عاشر گفتہ اند و عقل عاشر را عقل فعال میگویند در این جا محشی مکتوبات قدسی آیات در حاشیہ یک غلطی کردہ کہ صادر اول را بہ عقل فعال ترجمہ کردہ است بلکہ بہ نزد حکماء یونان صادر اول عقل اول است و عقل فعال عقل عاشر است چون قول حکماے یونان یک کذب محض بودہ۔ بنا بران حضرت امام قول حکما را تردید میفرماید کہ صادر اول چہ بود کہ بدون پردۂ صفات در انوار ذات او تعالیٰ مضمحل و ناچیز نگردد یعنی قول عقول عشرہ غلط محض است۔ آنچہ میفرماید۔ مصرع

سیاہی از حبشی کے رود کہ خود رنگ است الخ

یعنی ممکنات مربوط ظلال صفات او تعالیٰ است وذات آنہا توسط صفات مخلوق گردیدہ و
این ظلیت در ذات آنہا است کہ بذات مقدس او تعالیٰ ہیچ مناسبت ندارند وانچہ میفرماید
ومن بعد ھذا ما یدق صفاتہ الخ یعنی بعدازین معاملہ قرب ذات مقدس او تعالیٰ است
کہ درتعبیر نمی گنجد۔ آنچہ میفرماید بندہ حق نشود الخ یعنی بندہ ہروقت بندہ است۔ مصرع

زمین فلک شود وآدمی خدا نشود

امااز فضل او تعالیٰ دوستان او تعالیٰ از ذات مقدس او تعالیٰ جدا نمی باشد وبہ سبب
محبتی کہ بہ آنہا عنایت شدہ باذات او تعالیٰ می باشند ودرحق آنہا معیت از جانبین است یعنی
آنہا باخداوند وخداوند باایشان است ودیگران نہ چنان است زیراکہ اگرچہ او تعالیٰ باآنہا است
لاکن آنہا از ذات او تعالیٰ محروم ومہجور اند چنانچہ عارفی فرمودہ است۔

یار نزدیک تر از من بہ من است　　　این عجب تر کہ من ازوے دورم

یعنی ذات مقدس او تعالیٰ باتمام عالم یک معیت بلاکیف داشتہ می باشد امامہجوران را بہ او تعالیٰ
معیت نبودہ ومہجور اند وصاحبان محبت بواسطہ محبت کہ بآنہا عنایت گردیدہ حضرات آنہا نیز با
ذات او تعالیٰ معیت داشتہ می باشند ودرحق شان معیت از جانبین است۔ امادرحق دیگران
ازان طرف معیت بودہ وازین طرف ہجران است۔ حضرت امام درمکتوب میفرماید کہ درمیان محبان
وذات او تعالیٰ ہیچ حجابے نیست زیراکہ آنحضرت صلعم میفرماید کہ شخص باکس است کہ باو محبت
داشتہ باشد ومحبت ہیچ دقیقۂ حجاب را نمی گذارد زیراکہ حجاب مانع معیت است خلاصہ
اینکہ معیت دو نوع است یکے معیت عامہ است ودیگر معیت خاصہ معیت عامہ نصیب ہمہ
عالم است اما معیت خاصہ کہ از جانبین است نصیب دوستان خاص او تعالیٰ است چنانچہ
تفصیل ان گذشت۔ آنچہ میفرماید اگر از اصل بالا نرود الخ یعنی اگر عارف از اصول خود کہ ظلال صفات
وخود صفات او تعالیٰ می باشد بالا نرود آمدن راچہ فائدہ بود یعنی سبب ایجاد عالم وفائدہ
ایجاد وصول ورسیدن است بہ ذات ایزد لایزال ومحبوب باکمال اگر آن میسر نشود فائدہ ایجاد

عالم مفهومی نخواهد داشت۔ بزرگی میفرماید بیت

گفتم روم بخواب که بینم جمال دوست آهم نشد بیسر و سودای خام شد

خلاصه اینکه نزد عاشقان او تعالی آمدن بے معرفت بدون ما حصل است۔ بیت

درین دیار دلبران زنده ام که گاه گاهے نسیم عاطفتے زان دیار می آید

آنچه میفرماید، اتصال بے چه صل در همه وقت داشت الخ یعنی در وجود انسان که ظلال صفات او تعالی بوده است در وقت محرومیت نیز یک اتصال بلا کیف در حق او موجود است اما بے فائده۔ افغانی

جانان له ماسره قریب دی زه چه غافل یمه محرومه پاتے شومه

آنچه میفرماید، کار انیست که اصل را در رنگ ظل زینه باید ساخت الخ یعنی مردان او تعالی اصول خود را زینه ساخته و به سبب انعکاس تجلیات افعال و صفات مقدس او تعالی به ذات مقدس رسیده اند

آنچه میفرماید، جواب نه آفاقی است و نه انفسی الخ یعنی سیر آفاقی و انفسی تا وقتے است که سالک از آفاق و انفس نگذشته باشد و بعد ازان سیر اقربیت است که سیر صفات او تعالی است و رسیدن به تجلیات ذاتیه او تعالی است و این سیر را عارفان کامل سیر اقربیت می نامند زیرا که افعال و صفات ثمانیه و ذات مقدس او تعالی از ما یما نزدیک تر اند، آنچه میفرماید، این سیر با این اشکال نزد ارباب این سیر که از ارباب علم بوند الخ یعنی عارفان که به سیر اقربیت میرسند دو نوع اند یکے ارباب علم اند و دیگری ارباب جهل یعنی صاحبان کشف و بدون کشف، پس نزد ارباب کشف این سیر اقربیت چنان تفصیل وار معلوم است چنانچه سیر دهلی و آگره۔

حضرت امام محبوبیت خود را اظهار فرموده و تحدیث نعمت می کند ضرب مثل مشهور است که "خدا داده را خدا داده است" اے عزیز جذبات خداوندی حضرت امام را بکجا رسانیده است که عقل عقلاء در تصویر آن حیران است۔

آنچه میفرماید که طاقت حائل ندارد الخ یعنی در معیت عارف به او تعالی هیچ حائلی وجود ندارد۔ زیرا که سردار دو عالم معیت فرموده و معیت مانع حجاب بوده و هیچ حجاب را نمی گذارد۔

مکتوب بست و ہفتم

حضرت امام میفرمایند این دولت مربوط بحصول ولایت خاصہ است الخ یعنی گذشتن از مقاصد وہواہائے نفس مربوط بولایت خاصہ است ۔ پوشیدہ نماند کہ ولایت خاصہ دو نوع است ۔

(۱) ولایت خاصہ بمعنائے عام است کہ ولایت تمام انبیائے عظام است از ہر کدام شان کہ بودہ باشد و درین ولایت عارف بواسطہ فنا و بقا از خواہشات نفس رہائی می یابد ۔

(۲) ولایت خاصہ یعنی خاص اشخاص است کہ تنہا ولایت آنحضرت ﷺ است کہ درجہ انتہائی ولایت خاصہ می باشد ۔ درین مکتوب شریف مراد از ولایت خاصہ معنائے عام است کہ عارف بواسطہ فنا و بقا بعروج و نزول مشرف و از خواہشات نفس رہائی می یابد بہ ولایت ہر نبی کہ برسد ۔

تذکرہ : ولایت خاصہ یک قرب خاص است اما تمام مومنان در ولایت عامہ شریک اند وحق سبحانہ ہمہ مومنان را دوست میدارد چنانچہ حق تعالیٰ میفرماید کہ "خدا دوست آنان است کہ ایمان آوردہ اند" اگرچہ این ولایت عامہ ہم یک نعمت بزرگی است اما این قدر است کہ درین ولایت عامہ انسان از خواہشات نفس رہائی نمی یابد و ایمان شان ایمان قلبی است و در مراتب ولایت خاصہ ایمان نفس نیز میسر است شتان بینہما ۔ آنچہ میفرماید بعضی از بائینہا ازین قبیل است کہ حصول آن از خارج است الخ ۔

تبصرہ : تا زمانیکہ نفس امارہ تزکیہ نشدہ وساوس انسان وساوس داخلی بودہ و مرض ذاتی است اما بعد از تزکیہ نفس اگر وسوسہ رخ دہد وسوسہ خارجی است کہ القا کنندہ آن شیطان است و این نوع وسوسہ خارجی زود گذر بودہ و بعارف تاثیرے وارد کردہ نمی تواند و شیطان بہ گفتن لاحول می گریزد اما نفس انسانی تا کہ تزکیہ نشود مقابلہ او سد سکندری است ۔

مکتوب بست و ہشتم

درین مکتوب شریف حضرت امام در اطراف ثواب صدقات و خیرات کہ بہ ارواح موتیٰ کردہ میشود

بیان فرمودہ ہدایت می دہد۔

تبصرہ: ہر عمل نیک و پسندیدہ کہ از ہر فردے از امتان آنحضرتؐ اجرا میگردد از اجرائے آن عمل ہر قدر ثوابیکہ بہ عامل میرسد بہ ہمان پیمانہ ثواب بہ آنحضرتؐ نیز راجع میگردد۔ زیرا کہ پیروان آنحضرتؐ ہر عمل خوبی را کہ انجام میدہند بااساس ہدایت و متابعت آنحضرتؐ است لہذا آنحضرتؐ بہ ثواب کارہائے نیک فرد فرد از افراد امتان شان شریک اند صدقہ بہ ارواح موتی نیز از جملۂ اعمال نیک است بنا برآن ہر قدر صدقاتیکہ بارواح اموات کردہ میشود آنحضرتؐ نیز در ثواب ان شریک است یعنی ہمان قدر ثوابیکہ ازین عمل صدقہ بہ میت مطلوب میرسد ہمان پیمانہ ثواب باآنحضرتؐ نیز میرسد۔ پوشیدہ نماند کہ درین مکتوب شریف از فرمایش حضرت امام چنین معلوم میشود کہ اگر در صدقاتیکہ بارواح موتی کردہ میشود آنحضرتؐ نیز شریک ساختہ شود درین صورت اگرچہ ثواب این صدقہ بروح میت و بہ آنحضرتؐ نیز میرسد اما روح میت بحضور آنحضرتؐ نہ میرسد و اگر صدقہ کنندہ صدقہ را تنہا بہ میت بدہد آن میت ثواب آن صدقہ را گرفتہ بحضور آنحضرتؐ مشرف میشود و از آن جناب اخذ فیض و برکات می نماید۔ بنا بران در صدقہ میت آنحضرتؐ شریک ساختہ نشود تا سبب تشرف میت گردد و نیز ناگفتہ نماند کہ چون حقوق آنحضرتؐ از حقوق دیگران فوق تر است لہذا می باید کہ در وقت صدقہ یک قسمت صدقہ را تنہا برائے آنحضرتؐ و قسمت دیگر را بروح میت بدہد درین صورت ہم احترام سردار دو عالمؐ و ہم امید تشرف آن میت است بحضور سردار دو عالمؐ و در صورت شرکت آن میت از مشرف شدن بحضور آنحضرتؐ محروم می ماند۔

سوال: سبب تشرف و عدم تشرف چیست؟

جواب: سبب تشرف میت در صورت عدم اشتراک آن است کہ آن حضرتؐ بدون اشتراک ہم در ثواب میت شریک و نیز برائے میت یک فخر است کہ بواسطۂ او باآنحضرتؐ ثواب رسیدہ و او بحضور مبارک مشرف می شود۔ آنچہ میسر باید از برائے قبول آنحضرتؐ کہ مقبول و محبوب است بہانہ کافی است الخ یعنی اگر شخص بدون نیت خالص ہم درود بخواند ثواب آن باآنحضرتؐ میرسد زیرا کہ ذات مقدس او

محبوب رب العالمین است و در حق محبوب بہانہ کافی است و اگر چہ بخوانندہ درود کہ بدون نیت خواندہ باشد از ثواب محروم است۔

مکتوب بست و نہم

حضرت امام میفرمایند ہمان محل باعث ازدیاد ایمان است بہ قرآن الخ یعنی معانی بعض کلمات قرآن شریف کہ از درک بشر بلند است و در فہم نمی گنجد دلیل آن است کہ قرآن معجز است و از فہم بشر بلند است ونیز کلام او تعالیٰ بے چون مطلق است و عالم متشکل از چون و چند است و چون بہ بیچون مناسبت ندارد بنابرآن از فہم کلام بیچون عاجز و قاصر است و نافہمیدن دلیل آنست کہ این کلام کلام خداوند بودہ و بیچون است۔

حضرت امام در مکتوب میفرمایند کہ اطلاق نور ہم در مرتبہ کلام نفسی بہ قرآن کردہ نمیشود الخ یعنی کلام نفسی بے کیف است و نور یک چیز کیف است لہذا اطلاق نور کہ بقرآن شدہ است این اطلاق در مرتبہ نزول و تنزیل است اما در مرتبہ خود کلام نفسی طلاق نور ہم بقرآن نمیشود زیرا کہ قرآن از نور ہم بلند تر است۔

مکتوب سی ام

حضرت امام میفرمایند گر نگردد باز مسکین زین سفر الخ

تبصرہ: روح انسان قبل از انکہ در بدن تعلق گیرد مقام آن فوق عرش و متوجہ عالم قدس بودہ است از بینکہ قرب بیشتر و ترقیات روح در مقام اصلی روح امکان پذیرنہ بودہ و جہاد نداشتہ بنابران حکمت حق تعالیٰ مقتضی آن شدہ کہ روح در بدن انسان تعلق گیرد تا ہمراہ نفس مجاہدہ کند و بواسطہ این مجاہدہ بہ ترقیات و قرب بیشتر مشرف گردد۔ بنابران روح را در بدن جاے داد۔ پوشیدہ نماند کہ روح بعد از تعلق در بدن عالم علوی را فراموش و گرفتار عالم سفلی گردیدہ اما حق تعالیٰ خواستہ بود کہ مقام اصلی روح را دوبارہ بیاد او بدہد و ترقیات عالی نصیب او گرداند۔ بنابران از فضل و کرم خویش

حضرات انبیاے عظام را مبعوث گردانید تا مقام اصلی روح را بیاد او بدہند و از ان مقام سابق خود نیز ترقی کند و بہ ذات مقدس رسیدہ شود۔

کسانیکہ دعوت انبیا را قبول و متوجہ عالم قدس گردیدند در نتیجہ بمراتب عالی رسیدند و کسانیکہ دعوت را قبول نکردند گمراہ و مغضوب گردیدند خلاصہ اینکہ از برکت مجاہدہ است کہ خواص بشر از خواص ملک افضل گردیدہ اند و فاجران از بہایم ہم پائین تر ماندہ اند۔ اولئک کالانعام بل ھم اضل۔

وآنچہ میفرماید چون از ان اصل بکرم حق تعالی او را عروج واقع شود اصلی کہ فوق آن اصل است الخ

تبصرہ: تجلی کہ در وجود انسان است ظلال افعال او تعالی است و افعال و صفات فعلیہ او تعالی ظلال صفات ثبوتیہ می باشد و شیونات و اعتبارات ظلال و پرتو ذات مقدس او تعالی است پس وقتیکہ انسان طرف اصول خود عروج فرماید اول بصفات فعلیہ رسیدہ و در آنجا فنا و بقا برای وی حاصل میگردد یعنی عالم ممکنات را فراموش و صفات فعلیہ مشہود او خواہد گشت و خود را عین صفات فعلیہ خواہد یافت و بہ انعکاس صفات فعلیہ منعکس خواہد گشت اما ناگفتہ نماند کہ این فنا فناے ابتدائی و صوری است نہ حقیقی زیرا کہ صفات فعلیہ برزخ وجوب و امکان است و عین وجوب نیست وقتیکہ عارف بہ عنایت خداوندی از صفات فعلیہ عروج و بہ صفات ثبوتیہ برسد در آنجا نیز فنا و بقاے حاصل و بہ انعکاس صفات ثبوتیہ منعکس خواہد گشت ہکذا عروج شیونات و اعتبارات را نیز بہمین ترتیب قیاس باید کرد بالآخرہ عارف مظہر تجلیات ذاتیہ گردیدہ و پرتو تمام اصول عالیہ بمنزلہ اجزاے او میگردد و وقتیکہ این عارف ذاکر شود تمام اصول او ذاکر میگردد زیرا کہ او مظہر تمام تجلیات اصول خود گردیدہ و دیگران تنہا بزبان خود ذاکر اند و از تجلیات و انعکاسات مراتب اصول بے خبر اند پس در بین عارف و دیگران فقط مشارکت صوری است و در معنی ہیچ مشارکت ندارند۔ حضرت عروۃ الوثقی خواجہ محمد معصوم در مکتوبی میفرماید، حاصل فرمودۂ شان اینکہ عارف بدیگران قیاس نمی شود زیرا کہ تجلیات عالم وجوب در بدن عارف متمکن گردیدہ و در حجرۂ او جاے گرفتہ و در بین او و مراتب وجوب ہیچ حجابے نماندہ است بنابران ہمچو عارف را بالعوام قیاس نباید کرد۔ ناگفتہ نماند کہ علماے ظواہر از این معرفت بے خبر اند و علم تصوف و

راہ سلوک و طریقت را بہ بدعت منسوب ساختہ و از حقیقت شریعت بہ صورت شریعت اکتفا کردہ و از حقیقت آن کہ بطن قرآن است گریزان اند و دیگران را نیز می گریزانند نمی دانم کہ جرم آنہا چہ طور خواہد شد کہ مردم را از حقیقت قرآن باز می دارند و بطن قرآن را نمی شناسند. بیت

قدسی ندانم چوں شود سودے بازار جزا | او نقد آمرزش بکف من جنس عصیان در بغل

مصرع | چوں ندیدند حقیقت رہے افسانہ زدند

بل الانسان عدو لما جھل یعنی انسان دشمن آن است کہ نمی داند از عدم علم است کہ متابعت سردار دو عالم ﷺ را محصور در متابعت ظاہری ساختہ اند و از حقیقت متابعت کہ ورائے مراتب ہفتگانہ بودہ و تفصیل آن در مکتوب نمبر ۵۳ دفتر دوم مکتوبات قدسی آیات درج است بے خبر ماندہ اند مقولہ مشہور است کہ میگویند

عاقل بہ خرد خوش است و مجنون بہ جنون

کل حزب بما لدیھم فرحون و نیز علمائے ظواہر از معراج مومنین کہ در نماز است بے خبراند واز عروجاتیکہ در نماز دست میدہد بے بہرہ بودہ و نماز را مقصود بر ارکان ظاہری پنداشتہ اند۔ بیت

چو آن کرمے کہ در سنگے نہان است | زمین و آسمان او ہمان است

بلے مضمون حدیث قدسی است کہ حق تعالیٰ میفرماید ؎ اولیاے من تحت قبائے من مستور اند کہ غیر از من آنہا را کسی نمی شناسد ؎ حضرت امام در مکتوبی میفرماید غیرتیکہ خداوند بہ دوستان خود دارد نمی خواہد کہ دیگران آنہا را بشناسند بلی اولیاے خدا کہ معشوقان و محبوبان او تعالیٰ ہستند لہذا او تعالیٰ محبوبان و معشوقان خود را بہ دیگران نشان نمی دہد۔ آنچہ میفرماید ایمان و معرفت و سائر کمالات را بر این معنی قیاس باید کرد الخ یعنی ایمان دیگران تقلیدی و استدلالی خواہد بود چنانچہ عوام و علمائے ظواہر بہ آن ایمان مومن اند و ایمان اولیاے کرام ایمان شہودی است کہ بمراتب از ایمان استدلالی بلند تر است۔ بیت

محمد دیدہ و موسیٰ شنیدہ | شنیدہ کے بود مانند دیدہ

بیت گر بہ استدلال کار دین بودے | فخر رازی راز دار دین بودے

حضرت مولانا یعقوب چرخیؒ در تفسیر خود درحق امام رازی میفرماید۔ بیت

چونکہ او من لم یذق لم یدر بود علم و تحصیلات او حیرت فزود

حضرت حجۃ الاسلام امام غزالیؒ میفرماید کہ علم حجاب اکبر است شرح فرمودۂ شان چنین است کہ ولایت عبارت از نسیان ماسوی است و علوم بسیار سبب گرفتاری بسیار است پس تا تمام ماسوی فراموش نگردد فنا حاصل نیست و بقا خود فرع فنا است، پس معلوم گردید کہ علوم اشیا حجاب اکبر است۔

تذکرہ: در وقت عروج تمام ماسوا فراموش میگردد اما در وقت گرفتن انعکاس صفات او تعالیٰ و مقام نزول تمام علوم اعادہ میشود۔ اما عارف گرفتار ماسوی نمی گردد۔

سوال: وقتیکہ علم ماسوی اعادہ گردد فنا چہ فائدہ خواہد داشت۔

جواب: فنا و بقا گرفتاری ماسوی را معدوم میگرداند و عارف مرجوع اگرچہ ماسوی را میداند اما گرفتار ماسوی نمیگردد و عروج تعلق گرفتاری او را از عالم مقطوع ساختہ و این شغل او بہ عالم صرف برائے ہدایت عالم است نہ بسبب گرفتاری بہ عالم و شغل دیگران بعالم بہ سبب گرفتاری آنہا است۔ بزرگان اسلام فرمودہ اند کہ صوفی کائن و بائن است یعنی در ظاہر با خلق و در باطن با او تعالیٰ است۔ صوفیۂ دل بیار و دست بکار اند و بہ سبب تفریق لطائف ظاہر از باطن جدا گردیدہ شغل ظاہری عارف مانع عروجات باطنی او نمی گردد اما دیگران نہ چنان است و چون در ایمان مراتب متفاوتہ موجود است بنابران لازم است تا نکاتی چند در بارہ زیادتی و عدم زیادتی ایمان تذکر دہیم۔ باید بخاطر داشت کہ ایمان دو نوع است یکے استدلالی است و دیگر شہودی۔ باید دانست کہ تا حیات آنحضرتؐ ایمان استدلالی بہ اعتبار مومن بہ زیاد میگردید اما بعد از انتقال آنحضرتؐ ایمان استدلالی بہ اعتبار مومن بہ زیادہ نمی شود زیرا کہ مومن بہ با انتقال آنحضرتؐ بہ انجام رسید و نصوص دیگر نازل نمی گردد اما ایمان شہودی بہ اعتبار مومن بہ بعد از وصال آنحضرتؐ نیز دارائے زیادت و نقصان می باشد چنانچہ کسانیکہ بہ شہود صفات ذاتیہ رسیدہ اند ایمان شہودی آنہا نسبت بہ کسانیکہ بہ صفات فعلیہ رسیدہ اند زیادہ تر است و کسانیکہ بہ شہود شیونات و اعتبارات مشرف اند ایمان شہودی آنہا بہ نسبت

عارفیکہ بہ صفات ثبوتیہ رسیدہ است بیشتر است ومحبوبان کامل کہ بوصول بلاکیف بمرتبہ بے کیف ذات مقدس او تعالیٰ رسیدہ اند ایمان شان نسبت بایمان دیگران باضعاف مضاعف زیادتر است و اولیاء کمل کہ بہ تجلیات حقیقت کعبہ و بہ حقیقت قرآن و حقیقت صلوٰۃ نیز مشرف اند و دیگران ازین کمالات بے بہرہ اند بنا بران ایمان شہودی شان بہ نسبت ایمان شہودی دیگران زیادتر است۔ حضرت عروۃ الوثقیٰ در بارہ حقیقت صلوٰۃ میفرمایند۔ بیت

چکد مشک تر از دستم گران گیسو بدست افتد دمد صبح از گریبانم گر آن مہ در کنار آید

حقیقت صلوٰۃ تجلیات بلند یست کہ اولیاء بسیار کمل بآن مشرف اند و ہر ولی بدان مقام رسیدہ نمی تواند۔ اما ایمان بہ معنی یقین زیادتی نداشتہ باز ہم در انجلاء و نورانیت فرق داشتہ می باشد۔

مکتوب سی و یکم

حضرت امام مولانا بدر الدین را توصیہ میفرمایند کہ ازین سخنان بے حقیقت باید گریخت الخ حاصل فرمودہ حضرت امام اینکہ عالم مثال جاے بودن نیست بلکہ بمنزلہ آئینہ است کہ عوالم دیگر دران نمایان میگردد و جاے بودن عالم ارواح و عالم اجساد و جنت و جہنم است اینقدر است کہ عارف تصفیہ لطائف خود را در عالم مثال مشاہدہ میکند و شہود عالم مثال از جملہ بشرات است و بہ سیر آفاقی تعلق دارد و تصفیہ خود لطایف بہ سیر انفسی مربوط است یعنی سالکی کہ ہنوز بہ تصفیہ لطائف مشرف نشدہ بلکہ انوار آنہا را برنگ سرخ و سبز وغیرہ در عالم مثال بے بیند این سیر آفاقی است و بہ منزلہ خواب از جملہ بشرات است و عارفیکہ لطائف او تصفیہ گردد و صفائی آنرا در نفس خود بے بیند این سیر انفسی است و بعد ازان سیر اقربیت است۔ خلاصہ اینکہ بعد از سیر آفاقی سیر انفسی است و بعد از سیر انفسی سیر اقربیت است کہ اکثر اولیاء کرام ازان بے خبر اند۔ سیر اقربیت سیر خود مراتب وجوب بودہ اما در سیر آفاقی ظلال بعیدہ و در سیر انفسی ظلال قریبہ می باشد و سیر عالم وجوب سیر اقربیت است کہ در مراتب وجوب است کہ نصیب بعض بزرگان است۔ مصرع

نہ ہر کہ سر بتراشد قلندری داند

تبصرہ: عالم کبیر بدو حصہ منقسم گردیدہ کہ نصف آن فوق العرش و نصف آن تحت العرش است یعنی عالم امر فوق العرش و عالم خلق تحت العرش است۔ عالم امر عبارت از قلب نوری، روح، سر، خفی و اخفی می باشد، و عالم خلق عبارت از عناصر اربعہ و نفس ناطقہ است و نفس ناطقہ شیرہ عناصر اربعہ است و انسان مرکب ازین اجزاے دہ گانہ است۔

سوال: انسان بر علاوہ دہ جزء متذکرہ دو جزء دیگر ہم داشتہ می باشد و آن عبارت از خیال و عقل است بنابران انسان دارای اجزاے دوازدہ گانہ گفتہ می شود کہ درینجا از دو جزء اخیر الذکر تذکرہ بعمل نیامدہ علت آن چہ خواہد بود؟

جواب: عقل یک قوہ ایست مربوط بہ نفس کہ مرکز آن در قلب و یا دماغ است و یک امر مستقل نیست و ادراک او مربوط بحواس است و خیال نیز یک نمونہ عالم مثال و در وجود انسان بود اما یک جزء مستقل و موجود نمانیست تا آن عالم مثال موجودے موہوم نماست۔ بنابران این دو جزء را یاد نکردہ اند۔

پوشیدہ نماند کہ عالم مثال بالاے عرش و تحت عالم امر است و این عالم یک موجود موہوم نما است بر عکس سراب کہ یک موہوم موجود نما است و نیز نا گفتہ نماند کہ عالم مثال جاے بودن نیست بلکہ بمنزلہ آئینہ می باشد کہ عالم امر و عالم خلق دران نمایان است حتی چیزہاے گذشتہ و آئندہ نیز دران نمایان و ہویدا بودہ و معانی خفیہ قلب نیز درانجا نمایان است و حتی تمام افعال شایستہ و ناشایستہ آئندہ انسانی از قبیل قتل و خونریزی وغیرہ وغیرہ نیز درانجا معلوم میگردد از ہمیں ناحیہ بودہ کہ خونریزی ہاے آئندہ بشریت را ملائک در عالم مثال دیدہ در ابتداء خلقت حضرت آدم علیہ السلام عین نکتہ را بحضور پروردگار عالم عرض کردہ اند۔ خلاصہ اینکہ خیال ہم یک جزء ضعیف انسان است و مثل اجزاے دیگر وجود محقق و مشاہد ندارد اما فوائدیکہ خیال دارد قرار ذیل است۔

(۱) سبب ادراک مقامات و عروجات است عارفیکہ خیال داشتہ باشد تفصیل مقامات عروج و قرب خود را بیان کردہ بتواند صاحب کشف است و عارفیکہ خیال ندارد اگرچہ صاحب قرب ہم بودہ باشد از تفصیل مقامات بے خبر است۔

سوال: ہر انسان دارائے خیال می باشد سبب چیست کہ بعضی عرفا صاحب کشف بودہ و برخے صاحب کشف نیست؟

جواب: خیال بر دو قسم است (۱) خیالی ست کہ قرب لطائف دران منتقش میگردد۔ (۲) خیالی ست کہ قرب لطائف دران منعکس نمی شود۔ نابران این عارف دوم صاحب کشف نمی باشد ناگفتہ نماند کہ کشف سبب برتری نا دون نیست اما خیال و کشف سبب ادراک کمالات است ازانیجاست کہ فرمودہ اند لولا الخیال لستر الحال یعنی اگر خیال نباشد حال مستور می ماند۔ بعضی بے خبران غلط میکنند کہ میگویند لولا الخیال لبطل الحال زیراکہ بہ سبب نا بودن خیال در عدم ادراک آن حال باطل نمی شود بلکہ حال مستور بودہ در ادراک نمی آید و علمائے معقول می گویند کہ وہم در محسوسات سیر میکند و عقل در معقولات۔ صوفیہ کرام میفرمایند چیزیکہ در دنیا نمونہ داشتہ باشد در خیال منتقش میشود چنانچہ ظلال صفات او تعالیٰ۔ زیراکہ صفات بندہ نمونہ ظلال صفات او تعالیٰ است و ذات مقدس او تعالیٰ در خیال نمی گنجد زیراکہ نمونہ ذات او تعالیٰ در دنیا وجود ندارد۔ ناگفتہ نماند کہ خیال اگرچہ سبب برتری مقامات نیست مگر سبب بصیرت است حضرت امام میفرماید عارفیکہ صاحب علم یعنی کشف است مقامات قرب عالم وجوب را منزل بہ منزل می شناسد و عارفیکہ صاحب کشف نیست اگرچہ قرب داشتہ باشد مگر بصیرت ندارد الخ۔ مقولہ بزرگان قدیم است کہ میگویند منا من علم و منا من جھل یعنی بعض مایان صاحب علم و کشف و بعضی مایان بے کشف می باشیم در اینجا مراد از علم کشف است نہ علم ظاہری۔ زیراکہ علم بظاہر موقوف نمی باشد۔

حضرت خواجہ عبد اللہ انصاریؒ کہ سی ہزار احادیث و ہفت لک از فرمایشات اولیائے کرام بہ یاد او بود در شان حضرت ابو الحسن خرقانیؒ میفرماید کہ اگر شیخ ابو الحسن خرقانی و خواجہ عبد اللہ طاقی نمی بودند عبد اللہ عبد اللہ نمی شد با آنکہ حضرت ابو الحسن خرقانی عالم نبود و در شان ابو الحسن خرقانی میفرماید کہ او عالم نبود و بعضے مسائل را از من می آموخت اما غوث روزگار خود بودہ اند۔ آنچہ میفرماید بسیار راست بے آنکہ از حس غائب شود الخ یعنی بعضی بزرگان عالم مثال را

بوقت استغراق و غائب شدن از حس می بینید و بعضی عارفان کہ صاحب کشف اند بدون غائب شدن از حس عالم مثال را مشاہدہ می نمایند و بعض چیزہائے آئندہ را نیز در عالم مثال می بینند زیرا کہ علم شان پرتو خداوندی گردیدہ و متخلق باخلاق اللہ می باشد۔

مکتوب سی ودوم

حضرت امام میفرمایند درین موطن اگر وصل است الخ یعنی در مشاہدہ تجلی صوری وصل میسر نیست بلکہ فصل است زیرا کہ آنہا عالم وجوب را ندیدہ اند بلکہ امکان را بعنوان وجوب دیدہ و ممکن را واجب دانستہ اند ناگفتہ نماند کہ تجلی صوری داخل علم الیقین بودہ و بحال و عین الیقین ارتباط ندارد۔ آنچہ میفرمایند جوگیہ ہند و فلاسفہ یونان الخ

تبصرہ: جوگیہ ہند و فلاسفہ یونان بہ سبب صفائے نفس از کشوفات کونی با خبر بودہ اما از کشوفات عالم وجوب عاجز اند زیرا کہ صفائی نفس بمتابعت شریعت مربوط نیست بلکہ بواسطہ فاقہ و جوع میسر میگردد و تزکیہ نفس چون بواسطہ متابعت شریعت غرا میسر میگردد لہذا کشوفات الٰہی بآن مربوط است۔

تذکرہ: دراین مکتوب شریف در سطر ۱۸ در مطبعہ غلطی واقع شدہ و جملہ حال تمامی گردد را حال تمامی گرد طبع کردہ است و مراد حضرت امام آنست کہ آن علم است و حال نیست مگر حال تمامی و در مطبعہ حال تمامی گرد طبع شدہ است۔ آنچہ میفرمایند و نیز دران تجلی مشہود کثرت است الخ یعنی صاحب تجلی صوری کثرت ممکنات را بعنوان وجوب دیدہ است و عالم وجوب را مشاہدہ نکردہ است۔ آنچہ میفرمایند ہمانا کہ صور را مغز خیال کردہ است الخ یعنی مولانا بدر الدین مشہود خود را مغز خیال کردہ حالانکہ مشہود او صورت و امکان بودہ کہ پوست است و بسیار بعید است از مغز۔

مکتوب سی وسوم

حضرت امام میفرمایند مراد از کفر کفر طریقت است الخ یعنی اسلام دو نوع است:

اسلام صوری و اسلام حقیقی، اسلام صوری اسلام علماء ظواہر است کہ مصداقات قضایاے شرعیہ را اگرچہ ندیدہ اند مگر بآن گرویدہ اند۔ اسلام حقیقی اسلام صوفیہ محققین است کہ مصداقات مسائل شرعیہ را مشاہدہ کردہ اند و ایمان آنہا ایمان شہودی است و این ایمان از زوال محفوظ است اگرچہ محفوظیت آن قطعی نبودہ اما ظنی و اطمینانی می باشد زیرا کہ حفظ قطعی بہ نصوص مربوط است چنانچہ در حق عشرۂ مبشرہ۔

کفر نیز دو قسم است: (۱) کفر ظاہر (۲) کفر طریقت۔ کفر ظاہر چنانچہ کفر یہود و ہنود وغیرہ و کفر طریقت کہ آنرا کفر حقیقی گویند کہ عبارت از رسیدن بمرتبہ جمع است و مرتبہ جمع واجب و ممکن را یک چیز دیدن است و کفر و اسلام را یکسان دانستن است۔ کفر طریقت اگرچہ جہل است مگر محمود است زیرا کہ منشاء آن غلبہ محبت است بحق سبحانہ وتعالی۔ باید دانست کہ این مساوات کفر و اسلام عقیدہ صوفیہ وجودیہ نیست بلکہ یک حال است کہ از غلبہ محبت دست دادہ است در حقیقت عقیدہ این طائفہ مثل عقیدہ مسلمانان دیگر است و دید وحدت در کثرت نیز یک حال است کہ در راہ سلوک سالک بہ آن روبرو میشود و در ثانی از این مرتبہ ترقی میسر یابند و این دید از ایشان مرفوع میگردد۔ آنچہ میسر باید کہ بیماری دشمنان خانگی کار خود میکند الخ یعنی دشمن دو نوع است یکے دشمن بیرونی کہ شیطان علیہ اللعنہ است و دیگری داخلی کہ نفس امارہ است۔ عارفانیکہ از وسوسہ ہاے دشمن داخلی یعنی نفس رہائی یافتہ و باطمینان نفس مشرف شدہ باشند وسوسہ دشمن بیرونی کہ شیطان است کدام تاثیری بالاے آنہا وارد کردہ نمی تواند۔ آنچہ میسر باید عین ثابتہ ظل و عکس و بہرتو آن اسم است الخ۔

تبصرہ: صوفیہ وجودیہ و صوفیہ محققین در این مورد اختلاف دارند صوفیہ وجودیہ صفات ثمانیہ حق تعالی را موجود خارجی نمیدانند بلکہ تنہا ذات بحت را موجود خارجی میدانند و بہ تنزلات خمسہ قایل اند یعنی میگویند کہ حق تعالی بصورت علم اجمالی و باز بصورت علم تفصیلی و باز بصورت عالم ارواح و عالم مثال و عالم اجساد ظاہر گردیدہ و این مراتب خمسہ را تنزلات خمسہ و حضرات خمسہ نیز میگویند

زیرا کہ تنزلات عالم وجوب است و نزد این طائفہ ممکنات صور علمیہ صفات او تعالیٰ می باشند زیرا کہ نزد آنہا صفات ثمانیہ وجود خارجی نداشتہ بلکہ دارائے وجود علمی می باشد و صورت علمی صفات بصورت عالم متشکل گردیدہ پس نزد اوشان مراد از علم عالمیت او تعالیٰ است نہ صفت العلم بواسطہ اینکہ صفت العلم نزد آنہا وجود ندارد و نزد این طائفہ حمل ممکن بواجب جائز است بدلیل اینکہ صفات ممکنات نزد این طائفہ عین ذات است و تعدد خارجی موجود نیست چنانچہ در بین زید و ناطق تعدد خارجی موجود نیست حمل صحیح است اما نزد حضرت امام صفات مقدسہ وجود خارجی داشتہ و عالم ممکنات نیز دارائے وجود خارجی ظلی می باشد بنا بران حمل ممکن بر واجب و حمل واجب بر ممکن صحت ندارد زیرا کہ تعدد خارجی موجود است چنانچہ کہ در بین احمد و محمود تعداد خارجی موجود است حمل ممتنع است۔ پوشیدہ نماند کہ اعیان ثابتہ نزد صوفیہ وجودیہ پرتو صورت علمی صفات است کہ آنرا اعیان ثابتہ می نامند یعنی موجودات کہ وجود علمی داشتہ و در علم ثابت بودہ وجود خارجی ندارند و نزد حضرت امام اعیان ثابتہ عبارت از پرتو تجلی صفات ثبوتیہ می باشد۔

حضرت امام میفرمایند کہ ولایت بدون این ایمان متصور نیست الخ یعنی در مرتبہ طریقت و مقام جمع اگرچہ ولایت خاصہ موجود است ناقص است و در مرتبہ اسلام حقیقت کہ بعد از مرتبہ جمع است ولایت کامل میسر می گردد۔ مصرع تا یار کرا خواہد و میلش بکہ باشد

خلاصہ از ولایت عامہ کافہ اسلام بہرہ ور بودہ اما ولایت خاصہ نصیب اولیائے کرام میباشد و انچہ میفرمایند کہ تا برادر خود را نکشند الخ یعنی تا شیطان را کہ ہمزاد اوست نکشند مسلمان کامل نمی شود و نیز مراد از برادر نفس است زیرا شیطان کہ دشمن بیرونی است بہ کمک نفس کہ دشمن خانگی ست انسان را از راہ حقیقت منحرف و گمراہ میسازد خلاصہ شیطان ہمزاد انسان بودہ و نفس ہم ہمیشہ با ایشان می باشد بنا بران این ہر دو را بہ برادر تعبیر نمودن درست است انچہ میفرمایند کہ تا بہ مادر خود جفت نشود الخ یعنی انسان تا زمانیکہ بتعین ثابتہ خود نرسد مسلمان کامل نشود۔

سوال: در نزد صوفیہ وجودیہ غیر از ذات مقدس او تعالیٰ ہیچ چیز وجود خارجی نداشتہ و ندارد پس سہ تعین دیگر چگونہ دارائے وجود خارجی شدہ میتوانند؟

جواب: مراد از وجود خارجی ظہور خارجی است نہ وجود خارجی چنانچہ صورت زید در آئینہ ظہور خارجی زید است نہ وجود خارجی زید۔ پوشیدہ نماند کہ عین ثابتہ بنزد وجودیہ پرتو صفات علمی است و اسم مربی عارف پرتو آن صفت است۔ وجودیہ عین ثابتہ را بہ مادر و اسم را بہ پدر تعبیر کردہ اند یعنی بعد ازانکہ سالک بہ پرتو اسم برسد کہ تعبیر ازان بمادر شدہ بعد ازاں بخود اسم میرسد کہ آنرا بہ پدر تعبیر کردہ اند۔ این پرتو و اسم بنزد آنہا وجود علمی داشتہ و وجود خارجی ندارد امابرعکس بنزد صوفیہ محققین عین ثابتہ عبارت از پرتو صفات خارجیہ است کہ اولاً سالک بہ پرتو آن صفت رسیدہ و بعد ازان بخود صفت خواہد رسید۔ ناگفتہ نماند کہ توحید وجودی یک حالت عارضی بودہ و عقیدہ نیست و در ثانی صوفیہ وجودیہ ازین حال و معرفت بیگذرند و بانعکاس اصل مشرف میگردند۔ چنانچہ حضرت امام نیز در ابتدا در مرتبہ توحید وجودی قرار داشت و ہمچنان سید الطائفہ جنیدؒ نیز در ابتدا توحیدی بود چنانچہ مقولہ حضرت جنیدؒ است کہ فرمودہ لیس فی جبتی سوی اللہ توحید وجودی بصورت اغلب در مرتبہ علم الیقین است کہ برای عارف درین مرتبہ دست میدہد اما برای بعضی در مقام عین الیقین نیز عارض میشود و شہود محبوب مانع علم وجود اغیار می گردد و این مقام را توحید شہودی می نامند۔

سوال: ازین بیان معلوم میشود کہ اکثر بزرگان معروف چنانچہ سلطان العارفینؒ و حضرت منصورؒ و غیرہ در مرتبہ علم الیقین بودہ اند و بہ فنا و بقا مشرف نشدہ بودند۔ زیرا کہ علم الیقین قبل از فنا است۔

جواب: امکان دارد کہ بعض لطائف شان دران وقت بہ فنا مشرف و برخی دیگر شان فانی نشدہ باشند بنابران بعضی از آنہا روح را واجب و برخی دیگر شان خفی و اخفی را واجب دانستہ اند و اگر آنہا ازین لطایف می گذشتند و لطائف شان فنا می یافت و قدسیت عالم وجوب را مشاہدہ می نمودند ہرگز ممکن را واجب نمی گفتند زیرا کسانیکہ قدسیت واجب را مشاہدہ کنند قدسیت لطائف بہ نظر شان حقیر می در اید و حکم بوحدت و اتحاد نمی کنند۔

تبصرہ: ظہور توحید وجودی از غلبہ محبت است چنانچہ مجنون در اخیر لیلی شدہ بود۔

تذکرہ: توحید وجودی یک حالت پر کیف و محظوظ است زیرا عاشق کہ خود را عین معشوق می بیند بسیار محظوظ خواہد بود حضرت امام در مکتوب می فرماید حاصل فرمودۂ شان اینکہ نمی خواستم کہ توحید وجودی از من زائل شود مگر جذب حق تعالی بجائے کہ میخواست رسانید۔ پوشیدہ نماند کہ بسیار بزرگان اسلام در ابتداء توحید وجودی داشتند و در ثانی نظر بر قیاتیکہ نصیب شان گردیدہ بمقام عالی رسیدہ اند۔ چنانچہ سلطان العارفین و حضرت عین القضات ہمدانی و علامہ محی الدین ابن عربی و حضرت حسن نوری باد غیسی و حضرت عبدالرزاق کاشی و حضرت مولانا عبدالرحمن جامی وغیرہ۔ خلاصہ اینکہ سلطان العارفین شخصے است کہ دو صد و پنجاہ سال قبل بزرگی ابو الحسن خرقانی را فہمیدہ بود حسن نوری را بہ آن سبب نوری میگویند کہ بہ اطاقے کہ حضرت نوری نشستہ می بود آن اطاق بدون چراغ بہ انوار او روشن می بود و عبدالرزاق کاشی شخصے است کہ امروز اکثر علماء تالیفات او را درست خواندہ نمی توانند چہ رسد بہ فہم معانی آن ناگفتہ نماند کہ امکان دارد کہ حسین بن منصور حلاج در وقت احتضار از مقام توحید وجودی گذشتہ باشد مولوی عبدالرحمن جامی وقتیکہ در توحید بودند این ابیات را فرمودہ اند۔

اے دوست ترا بہر مکان می جستم ہر دم خبرت از این و آن می جستم
دیدم و فہمیدم کہ تو خود من بودی پس منفعلم کہ خود را چرا می جستم

حضرت امام میفرماید چون بہ عنایت اللہ از این مرتبہ بلند نزد سیر واقع شود الخ یعنی مرتبہ جمع بہ نزد وجودیہ ممکن و واجب را یک چیز دیدن است و نزد صوفیہ محققین مرتبہ جمع عبارت از آن است کہ در ابتداے سلوک روح و نفس یکجا منجذب گردد و روح در نفس گم شدہ باشد و مقام فرق عبارت از جدا شدن نفس و روح است کہ نفس را از روح جدا یابند چنانچہ روح در عروج ماندہ و نفس نزول کند و جمع گفتن وجودیہ درست نیست زیرا کہ واجب و ممکن یک چیز نمی شود و متحد یافتن واجب و ممکن مقام سکر است۔ خلاصہ اینکہ وجودیہ از غلبہ محبت و قلت معرفت روح را بہ عنوان تنزیہ و نفس را بعنوان تشبیہ دیدہ و ہر دو را واجب انستہ بنا بران ممکن و واجب را یک چیز میدانند و کفر طریقت عبارت از ہمین مقام سکر میباشد کہ حقیقت ایمان و اسلام بعد از ہمین مقام است۔ مکتوب سی و چہارم بہ تشریح حاجت ندارد۔

مکتوب سی و پنجم

حضرت امام میفرمایند: ازاین جاست که خواص بشر از خواص ملک افضل آمد الخ یعنی فضیلت بشر ازملک بچند چیز است: اول: بشر باوجود موانع طاعت میکند و ملک موانع ندارد۔ دوم اینکه سبب فضیلت بشر بواسطہ داشتن عنصر خاکی است که ملائک ازان بے بہره است ومرتبہ خاک در قرب ازہمہ لطائف بلند تر است۔ سوم اینکه ملائک جہاد ندارند زیرا که نفس ندارند و انسان دارائے نفس بوده لہذا دارائے جہاد نیز می باشد و جہاد سبب ترقی می باشد فضل اللہ المجاهدین۔

مکتوب سی و ششم

حضرت امام میفرمایند: اقرب طرق بوصول این تصدیق وحصول اطمینان قلب ذکر الٰہی است الخ یعنی ذکر سبب تصفیہ قلب وتزکیہ نفس است وقبل از تزکیہ نفس تصدیق کامل مشکل است زیرا که نفس مانع تصدیق بوده وبرخلاف مرادات خداوندی استاده است نمی بینی صفرائی تاکہ ازالہ صفرا نکند بہ شیرینی نبات تصدیق کرده نمی تواند۔ خلاصہ اینکه استدلال سبب اطمینان کامل شده نمی تواند زیرا که وجدان مستدل منکر احکام سماوی است۔ آنچه میفرمایند بایدانست که مقلد انبیا بعد از اثبات نبوت شان الخ یعنی کسیکه تصدیق نبوت را به استدلال ثابت وازان پیروی نماید این پیروی وتقلید حضرات انبیا عین استدلال است۔ وقتیکه نبوت قبول اوگردیده شایستہ آن شده که احکام آنرا بدون استدلال قبول می کند۔

مکتوب سی و ہفتم

حضرت امام میفرمایند: از اخبار پراگنده متوحش نباشید الخ شاید که این مکتوب را نیز در محبس نوشته باشند یعنی بعضی اشخاص شہرت داده بودند که حضرت امام را به شہادت رسانیده اند

بنابرآن حضرت امام توصیہ وتسلی میدہند کہ ازین افواہات وآوازہ ہا در ہراس نباشید۔

مکتوب سی وہشتم

حضرت امام میفرمایند علماء فرمودہ اند الخ

تبصرہ: معنی فرمودہ علماء آنست کہ شخص مرتکب کاری شود و این کار دارای صد تاویل بودہ باشد از جملہ صد تاویل نود و نہ آن مثبت کفر بودہ و یک تاویل آن مثبت اسلام باشد آن شخص را کافر نباید گفت و فرمودہ علماء این طور نیست کہ در وجود یک شخص نود و نہ اسباب کفر موجود بودہ و یک سبب اسلام ہم موجود بودہ باشد او را مسلمان بدانیم۔

مکتوب سی ونہم حاجت بہ تشریح نیست۔

مکتوب چہلم

حضرت امام میفرمایند مخدوما مکرما! الخ حضرت امام از کشف خود میفرمایند کہ رفتن متعلقین شما مناسب دیدہ نمی شود و محظوظیت آئندہ آنہا در کشف نیامدہ۔ آنچہ میفرمایند یک ظلمت آنجا محسوس میگردد الخ یعنی ضرر اطبا، و حکما دران شخص نبودہ و محسوس نمی گردد اما ظلمت دیگرے در آن جا احساس میشود۔ عجیب کشف است از سرہند کدورات و ظلمت او را در دہلی می بینند۔

مکتوب چہل ویکم حاجت بہ تشریح نیست۔

مکتوب چہل ودوم

حضرت امام میفرمایند انبساط نورانیت شما الخ یعنی در کشف خود می بینیم کہ آن ولایت بہ انوار شما منور است و میفرمایند کہ میر محمد نعمان مراسلات خود را قطع نمودہ شاید باین اندیشہ باشد کہ فقیر از نزد او آزردہ شدہ باشم مگر این چنین نیست بلکہ فقیر برائے تربیہ میر محمد نعمان متوجہ است۔

تبصرہ: میر محمد نعمان از خلفاے بسیار بزرگ و مشہور حضرت امام بودہ و بعد از فرزندان حضرت امام در خلفاے کرام نظیر ندارد۔

مکتوب چہل و سوم حاجت بہ شرح ندارد۔

مکتوب چہل و چہارم

حضرت امام میفرماید قادر بر کمال جل سلطانہ ہرگاہ درین نشاۃ ضعیفہ فانیہ الخ یعنی وقتیکہ حق تعالی این دو پارہ عصبات مجوف را در این دنیاے فانی قوت ابصار دادہ است میتواند کہ در آخرت کہ عالم باقی است این قطعہ را قوتی عطا فرماید کہ بے شرط مقابلہ و محاذات ابصار مرئی نماید۔

تبصرہ: موجودات و ممکنات این جہان از عدم ساختہ شدہ اند اما موجودات آخرت از شیونات و اعتبارات او تعالی متشکل اند بنابران لیاقت دید و بصیرت آخرت را بدید این جہان فانی مقایسہ نباید کرد۔

سوال: درصورتیکہ موجودات اخروی از عدمات نبودہ بلکہ از شیونات بودہ باشند اعتراض حکماے یونان درست میشود کہ گفتہ اند در آخرت تعذیب روحی موجود است نہ جسدی زیراکہ جسد خاک شدہ و از بین رفتہ و جسدیکہ در محشر حاضر می شود جسد دیگر است و تنعیم و تعذیب بدن دیگر است

جواب: ذات بلا کیف او تعالی قادر است کہ ہمان اجزاے اصلی (خاک شدہ) را واپس اعادہ گرداند و مکافات و مجازات فرماید و معناے تشکل شیونات آن نیست کہ جسم آخرت صرف شیونات او تعالی بودہ و وجود عدمی کہ در دنیا بودہ دران دخل ندارد بلکہ معناے تشکل شیونات این است کہ وجود اصلی کہ از عدم ساختہ شدہ بانعکاسات تجلیات مراتب شیونات و اعتبارات ذات بیچون منعکس گردیدہ لیاقت آنرا پیدا میکند کہ باین وجود موہوبی چیز غیر مجسم را بدون محاذات دیدہ بتواند۔

تذکرہ: در رویت جنت کہ او تعالی را می بینند ادراک نیست اما الذت ہست و آنہم بے کیف است

عارفان باہمت بہ شوق رضاء و دیدار او تعالیٰ عبادت میکنند نہ بہ آرزوے جنت حضرت حافظؒ میفرماید

تو و طوبیٰ و ما و قامتِ یار فکر ہر کس بقدر ہمت اوست

خلاصہ اینکہ درک امور اخروی در عقول بشر نگنجیدہ و در اینجا تقلید حضرات انبیاء علیہم السلام درکار است۔

مصرع عقل در شرحش چو خر در گل بود

مکتوب چہل و پنجم

حضرت امام میفرماید: قلب ہمسایہ او تعالیٰ است و ہیچ چیزے بہ حق تعالیٰ قریب تر از قلب نیست الخ

تبصرہ: مراد از قلب، قلب جامع بسیط می باشد یعنی قلبی کہ تمام لطائف عشرہ اجزاے او گردیدہ باشد زیرا کہ لطائف عشرہ بعد از تصفیہ و تزکیہ اجزاے قلب میگردد پس قلب بہ سبب بساطت و خوردی و جامعیت مناسبت فی الجملہ بہ او تعالیٰ پیدا کردہ است چہ حق تعالیٰ بسیط جامع است و قلب نیز بسیط جامع است اما بساطت او تعالیٰ بہ معناے عدم ترکیب است و بساطت قلب بمعناے صغارت و خورد بودن آن است پس مراد از قلب، قلب بسیط جامع است نہ قلب نوری کہ این لیاقت ندارد۔ بنابران قلب اقرب ترین اشیاء است پس معارف ذات مقدس او تعالیٰ مخصوص این قلب جامع بیباشد کہ عالم خلق و عالم امر اجزاے او گردیدہ و ہیئت وحدانی پیدا کردہ و ملائک ہم این جامعیت ندارند و بہ کمالات قلب نمیرسند۔

تذکرہ: از سیاق و سباق این مکتوب شریف معلوم می شود کہ لطائف انسان بعد از کمال خود بہ اصول خود ملحق شدہ و یا از اسم جزئی کہ مربی آنہا است رسیدہ و بواسطہ آن باسم کلی کہ یکی از صفات ثمانیہ او تعالیٰ است میرسد ناگفتہ نماند کہ اسم جزئی عبارت از ظلال یک صفت است کہ مربی آن لطیفہ است و اسم کلی عبارت از خود صفت او تعالیٰ است زیرا کہ در یک صفت اشخاص بسیار شرکت داشتہ و ہر کدام بہ ظل از ظلال آن صفت قرار داشتہ و باز بہ آن صفت میرسند۔ باید دانست

بسیط بودن قلب بنا بران است کہ قلب بعد از کمال خود غیر از ذات مقدس ہیچ چیزے راجاے نمیدہد حتی ذکر را ہم در انجا گنجایش نیست صرف آنجا جاے مذکور است وبس یعنی لطایف دیگر ہر کدام بہ مبداء فیض خود میرسند اما بذات مقدس او تعالی نمیرسند تنہا قلب است کہ بعد از تصفیہ و تزکیہ لطایف بذات مقدس او تعالی میرسد خلاصہ قلب بہ دو نوع است۔

اول قلب واصلان و عارفان است و قریب ترین قلب ہمیں قلب است و سبب اقربیت این قلب آنست کہ این قلب بوصول بلاکیف بذات مقدس او تعالی رسیدہ است۔

دوم: قلب غیر عارفان است و این قلب ہم بہ نسبت دیگر اجزاے بدن بعالم وجوب قریب است زیرا کہ ہدایت و اضلال از ہمہ اول نزد این قلب رسیدہ و بواسطہ آن باجزاے دیگر بدن سرایت میکند۔ خلاصہ اینکہ توجیہ اول مناسب قلب عارف بودہ و توجیہ دوم مناسب قلب عوام می باشد خلاصہ ہر دو قلب بہ نسبت بدن دیگر بہ حق سبحانہ نزدیک تر است۔

مکتوب چہل و ششم

حضرت امام میفرماید کہ آن نقطہ مرکز عالم ظلی است الخ یعنی مراد از مرکز خود ماہیت امکانی و قدر مشترک عالم امکان است کہ زمین و زمان و مکین و مکان ہمہ افراد آنند و آنچہ میفرماید آن نقطہ در انشراق بہ مثل شمس است و محاذی غیب ہویت است الخ یعنی افراد آن نقطہ مقابل صفات ثمانیہ بودہ و خود آن نقطہ محاذی ذات مقدس است۔ مراد از محاذات واللہ اعلم آن خواہد بود کہ دران نقطہ حصول تجلی ذات و در افراد آن نقطہ تجلیات صفات است کہ بعد از ان بہ تجلی ذات میرسند۔ و آنچہ در ما بعد میفرماید کہ عروج از ان نقطہ بمرکز دائرہ اصل است الخ یعنی مراد از مرکز دائرہ اصل ذات مقدس خواہد بود و نقطہ عدم کہ عبارت از عدم صرف است کہ آنرا حضرت امام مقام کفر گفتہ و این فرمودہ شان باین دلیل خواہد بود کہ آن نقطہ مرکز عدم است و عدم خالص عبارت از ظلمت و ضلالت است بنا بران در انجا ایمان و معرفت نبودہ و افراد عدم صرف بہ سبب انعکاس صفات

مظہر ہدایت و ایمان گردیدہ اند و خود آن نقطہ نیز بعد از نزول عارف کامل بہ انوار آن عارف مظہر ذات مقدس میگردد کہ عارف مظہر آنہا گردیدہ است۔

سوال: چوں نقطہ اولی یعنی نقطہ مرکز عالم امکان مقابل غیب ہویت بودہ باشد۔ باید در وقت عروج بہ آن رسیدہ شود نہ در وقت نزول؟

جواب: مراتب قرب بہ نزول و ادائے عبادات مربوط است باید دانست کہ مقام انبیائے عظام عبارت از مرکز و اجمال تجلی ذات مقدس بودہ باشد و در مرکز تجلی ذات و اجمال آن نیز مراتب است کہ بر واصلان آن مقام پوشیدہ نیست۔ نہ می بینی کہ تمام حضرات انبیاء بہ ذات مقدس رسیدہ اند، اما درجاتِ شان متفاوت می باشد۔

تبصرہ: بخاطر باید داشت کہ ہر عارف باین نزول مشرف شدہ نمی تواند بلکہ از جملہ محمدی مشربان بعضی کمل محبوبان باین مقام مشرف شدہ می توانند و عدم صرف این عارف نیز اصلاح شدہ برخلاف دیگران کہ عدم مقید آنہا اصلاح و عدم صرف شان ہنوز بمرتبہ اصلاح نرسیدہ است و این عارف مانند آن فرزند صالح است کہ پدر و پدر کلاں خود را مسلمان گردانیدہ باشد و آنچہ میفرماید کہ این انقطاع تا بوقت موت است الخ یعنی مراد از انقطاع توجہ عارف است بہ خلق نہ محجوبیت و عدم عرفان زیرا کہ آن حجب کہ در عروج خرق شدہ بود در نزول واپس عود نمیکند زیرا کہ در بین عارف و او تعالی ہیچ حجب و حاجب حائل نبودہ صرف اینقدر است کہ عارف متوجہ خلق است حضرت امام در مکتوبے میفرماید کہ سردار دو عالم در نماز ہم متوجہ بہ امت بودہ اند و مظہر تجلیات ذات بودہ و در عین مظہریت این تجلی ذاتی بارشاد و ہدایت خلق توجہ داشتند کہ دیگران با توجہ بحق مظہر آن تجلیات شدہ نمی توانند۔ پوشیدہ نماند کہ عدم ہائے مقیدہ ہر عارف نیز اصلاح نمی شود بلکہ آن عدم او اصلاح میشود کہ در مقابل مبدأ فیض اوست و از محمدی مشربان تمام اعدام مقیدہ شان اصلاح میشود و عدم صرف شان می ماند اما در عارف محمدی مشرب تمام استعداد ہر دوئے عدم مقید و عدم مطلق صلاح میشود زیرا کہ نزول او بہ عدم صرف میرسد و نزول باندازہ عروج است۔

مکتوب چہل و ہفتم

سلطان عبارت از سلطان جہانگیر است چنانچہ در کتاب حضرات القدس تحریر است کہ سلطان جہانگیر در وقت وفات حضرت امام برائے تعزیہ داری در سرہند شریف تشریف آوردہ و مخدوم زادگان را تسلیہ دادہ بودند۔ اے عزیز اگرچہ جہانگیر حضرت امام را حبس کردہ بود اما مقام او را می شناخت۔

مکتوب چہل و ہشتم

تبصرہ: علم حضوری نزد علمائے معقول سہ علاقہ میخواہد کہ آن عبارت از عینیت نفیت و معلولیت می باشد یعنی علم عالم بذات خود بہ صفات خود و بالآخرہ بہ معلولات خود علم حضوری بودہ و علمیکہ حاوی این سہ علاقہ نباشد علم حصولی نامیدہ می شود اما نزد حضرت امام این چنین نبود بلکہ علم حضوری نزد حضرت امام علم بخود یک شی است و علم حصولی عبارت از علم مفہوم و صفات آن شے است نہ بخود آن شی پس تا وقتیکہ ادراک عارف بذات بحت نرسد علم آن عارف بذات مقدس علم حصولی است اما زمانیکہ ادراک عارف بخود ذات مقدس او تعالی تعلق بلاکیف پیدا کند در این وقت علم عارف بذات مقدس علم حضوری میگردد بخاطر باید داشت کہ علم بأقربیت او تعالی فرع علم است بذات او تعالی۔ ازین جاست کہ حضرت امام میفرماید کہ معاملہ اقربیت او تعالی بعلم حضوری مربوط است و نیز میفرماید سبحان اللہ جہل بشئے را علم بآن شے گفتہ اند یعنی علم مفہوم و علم صفات آن چیز علم آن چیز نبودہ و در علم مفہوم و علم صفاتِ یک چیز اسرار و دقایق و خصوصیات آن چیز نمی گنجد۔ بیت

گر مصور صورت آن دلستان خواہد کشید ... حیرتے دارم کہ نازش را چساں خواہد کشید

یعنی ناز معشوق در تصویر مصور نمی گنجد اما عارفان کامل کہ بفنائے ذات رسیدہ باشند و بوجود موہوبی تجلیات ذاتیہ مشرف شدہ باشند بواسطہ این وجود موہوبی از درک این اسرار و دقایق باخبر اند

خلاصہ اینکہ فنا چند نوع می باشد۔

(۱) فنا در صفات فعلیہ کہ ظلال صفات ثبوتیہ می باشد و این فنا صورت فنا است زیرا کہ صفات فعلیہ واجب نیستند بلکہ برزخ وجوب و امکان می باشند و ولایت این مرتبہ ولایت صغریٰ است و اکثر اولیاے کرام باین ولایت رسیدہ اند۔

(۲) فنا در خود صفات ثمانیہ بودہ و این مقام ولایت کبریٰ است کہ ولایت انبیاے عظام است۔

(۳) فنا در شیونات کہ مربوط بولایت ملاء اعلیٰ است، بعد ازان فنا در مرتبہ تجلیات ذات مقدس او تعالیٰ است کہ اقل قلیل اولیا باین مقام مشرف شدہ اند چنانچہ حضرت امام و اقل قلیل از اولیاے دیگر خلاصہ عرفاے کہ بہ فناے ذات رسیدہ باشند و بانعکاس تجلیات ذاتیہ منعکس شدہ باشد بواسطہ این وجود موہوبی بادراک ذات بیچون حتی بدرک ادراک نیز مفتخر میگردند۔

سوال: اقربیت از جملہ صفات است پس عارفیکہ بہ صفات برسد می باید از سر اقربیت باخبر بودہ باشد؟

جواب: اقربیت از جملہ صفات ثمانیہ ذاتیہ نیست کہ دارائے وجود خارجی باشد بلکہ از شیونات ذاتیہ است کہ از ذات مقدس منتزع شدہ پس عارفیکہ بہ شہود ذات مقدس او تعالیٰ مشرف نشود از درک سر اقربیت قاصر و عاجز می باشد۔

تبصرہ: ادراک سر اقربیت بوجود موہوبی عارف مربوط است و وجود موہوبی علی التفاوت بفناہاے متذکرہ مربوط می باشد پس عارفیکہ بہ فنا و بقا انتہائی نہ رسیدہ باشد از ادراک ذات مقدس و سر اقربیت بے خبر خواہد بود۔ ناگفتہ نماند کہ مراتب فناے فوق ہر کدام دارائے وجود موہوبی است چنانچہ عارفیکہ بہ صفات فعلیہ برسد و ہستی خود را در تجلیات صفات فعلیہ فانی بیند بعد ازان در مقام بقا تجلیات افعال اجزاے بدن او میگردد و این انعکاس عبارت از وجود موہوبی است ہمچنان در فنا و بقاے صفات ثبوتیہ تجلیات صفات مقدسہ اجزاے عارف میگردد و ازین تجلیات براے عارف وجود موہوبی عنایت میگردد و علیٰ ہذا القیاس تجلیات شیونات و اعتبارات را برابن قیاس باید کرد۔

تذکرہ: فرق شیونات واعتبارات این است، درصورتیکہ عارف از شہود ذات مقدس یک صفت معین را انتزاع کند، چنانچہ حیات و علم و قدرت وغیرہ این انتزاع را شیونات بینامند واگر عارف از شہود ذات مقدس یک صفت غیر معین را انتزاع نماید این شہود را اعتبار بینامند پس مقام اعتبارات فوق مقام شیونات است و مقام تجلیات ذات از ہمہ مراتب بلند تر است۔ ناگفتہ نماند کہ مقامات مذکرہ ہر کدام دارای فنا و بقائی است. فنا عبارت از شہود مراتب وجوب و بقا عبارت از قبول انعکاس مراتب وجوب است۔ ووجود موہوبی عبارت از تجلیات عالم وجوب است کہ جزء بدن عارف میگردد۔ پوشیدہ نماند کہ انسان از عدمات متقابلہ صفات واجبی و تجلیات صفات مقدسہ مرکب است وعدم بمنزلہ ہیولا و تجلی بمنزلہ صورت است امادر وجود مبارک انبیاے عظام تجلیات بمنزلہ ہیولا و عدم بمنزلہ صورت است، ازین سبب انبیاے عظام معصوم و اولیاے کرام غیر معصوم می باشند و نیز در وجود انبیاے عظام تجلیات اصلیہ و در وجود اصلی و ابتدائی اولیاے کرام تجلیات ظلیہ است اما اولیاے کہ بکمالات نبوت برسند از تجلیات اصلیہ برخوردار خواہند شد و تجلیات خود صفات جزء وجود آنہا گردیدہ و تجلی بمنزلہ ہیولا و عدم بمنزلہ صورت ضعیف خواہد گشت۔

سوال: این شہود عارف کہ خود را دران وقت معدوم می بیند و وجود خود را تجلی می پندارد کدام ترتب آثار خارجی موجود است و یا صرف شہود است وبس؟

جواب: این شہود تجلیات موجب تصفیہ و تزکیہ لطائف انسان گردیدہ و عارف را مظہر تجلیات مراتب وجوب میگرداند و لطائف عالم امر او تصفیہ و لطائف عالم خلق او تزکیہ می یابد و نفس امارہ اطمینان پیدا می کند۔ تفصیل مقام قرار ذیل است۔

(۱) قلب نوری: مظہر تجلی صفات فعلیہ۔ (۲) روح، مظہر صفات ذاتیہ ثمانیہ۔ (۳) لطیفہ سر مظہر تجلی شیونات۔ (۴) خفی، مظہر تجلیات صفات سلبیہ کہ راجع با عتبارات است (۵) اخفی، مظہر تجلیات شان جامع۔ (۶) نفس امارہ، مظہر تجلیات اسم باطن و عناصر ثلاثہ نیز مظہر تجلیات اسم باطن و عنصر خاک مظہر تجلیات ذاتیہ میگردد۔

حضرت امام در مکتوب میفرماید کہ بعد از فنا و بقاے کامل ظاہر انسان تجلیات صفات و باطن او تجلیات ذات میگردد و عدم یعنی عالم خلق و عالم امر بمنزلہ یک لباس عاریتی او میگردد۔ باید دانست کہ فنا دو نوع است: فناے مطلق و مطلق فنا۔ فناے مطلق فناے تمام لطائف عارف است و مطلق فنا فناے بعض لطائف اوست و نیز فنا فرا تقسیم دیگر دو نوع است: یعنی اول فناے مطلق یک لطیفہ دوم مطلق فناے ہمان یک لطیفہ مطلق۔ فناے یک لطیفہ آنست کہ یک لطیفہ بعض ممکنات را فراموش و بعضی دیگرے آنہا را فراموش نکردہ باشد و فناے مطلق آن لطیفہ آنست کہ آن لطیفہ تمام ماسوی را فراموش کردہ باشد۔ خلاصہ اینکہ فناے لطیفہ دیگر است و فناے عارف دیگر۔

تبصرہ: چون وجود موہوبی عارف بیچونی پیدا کند بنا بران یک مناسبت فی الجملہ بہ بیچونی مطلق پیدا می کند و بواسطہ آن از عالم وجوب مستفید و مشاہد مراتب وجوب مشرف می شود۔ زیرا افادہ و استفادہ مبنی بر مناسبت است۔ ناگفتہ نماند کہ بیچون مطلق دیگر است و بیچون فی الجملہ دیگر۔

مکتوب چہل و نہم

حضرت امام میفرمایند باید دانست کہ علم حصولی نسبت بہ آفاق است الخ یعنی علم شما بذات شما حضوری بودہ بدیگران حصولی است و انچہ میفرماید چون معاملہ اقربیت او تعالی الخ یعنی در این وقت عالم وجوب مشہود خود عارف از علم بوجود خود غائب میگردد و معاملہ قرب در اتحاد است مگر معاملہ اقربیت فوق اتحاد می باشد زیرا کہ اتحاد در ابتداے ولایت صغری و اقربیت در کمالات ولایت انبیاے عظام است و یا بعبارہ دیگر اقربیت بعد از مرتبہ جمع و در مرتبہ اثنینیت و دوئی قرار دارد کہ در این مرتبہ سالک واجب را واجب و ممکن میداند اما قرب در مرتبہ جمع و اتحاد تعلق دارد کہ در این مرتبہ سالک ہر دوے واجب و ممکن را عنوان وجوب می پندارد۔ آنچہ میفرماید صحو بکہ دون سکر است حال عوام است الخ یعنی صحو قبل از سکر صحو عوام است و صحو بعد از سکر حال خواص اولیاء است و اولیاے ولایت صغری در مقام سکر اند بلکہ صاحب سکر بہ ولایت صغری

ہم نرسیدہ کہ عبارت وصول صفات اضافیہ است بلکہ بہ ظلال صفات فعلیہ رسیدہ اند۔

تبصرہ: در اطراف مرتبہ جمع دو نظریہ موجود است یکے نظریہ صوفیہ وجودیہ و دیگرے نظریہ صوفیہ محققین است۔ در نزد صوفیہ وجودیہ مرتبہ جمع عبارت ازان مقامے است کہ واجب و ممکن را یک چیز می بیند سبب این دید آنست کہ آنہا روح را بعنوان وجوب می بینند پس در وقت عروج کہ روح و نفس یکے می باشند آنہا این مرتبہ را مرتبہ جمع میدانند و واجب و ممکن را یک چیز می پندارند و در وقت نزول کہ نفس از روح جدا می شود آنرا مقام فرق بعد از جمع میدانند اما در نزد صوفیہ محققین مرتبہ جمع عبارت از اتحاد روح و نفس است کہ در وقت عروج ہر دوے روح و نفس یکجا عروج می نمایند و بعد از نزول نفس از روح جدا می شود این مرتبہ را فرق بعد از جمع میگویند کہ در این مرتبہ روح در حال عروج بودہ نفس برائے دعوت خلق نزول و از روح تفریق می یابد۔

خلاصہ اینکہ در نزد صوفیہ محققین واجب واجب است ممکن ممکن یعنی ممکن واجب شدہ نمی تواند و گفتار وجودیہ از سکر احوال است۔ اما این سکر یک حال آنہا بودہ و عقیدہ آنہا نیست۔

آنچہ میفرماید بلکہ راجع بجمع ضدین سازد الخ۔

سوال: خواہی گفت کہ علم حضوری عینیت میخواہد پس عارف ہم ممکن و ہم واجب میگردد۔

جواب: این معاملہ در شہود است بنا بران ممکن واجب نمی شود بلکہ علم حضوری کہ بہ نفس عارف تعلق داشت این علم حضوری بعد از انکہ وجود بشری عارف بوجود موہوبی تبدیل یابد بواسطہ این وجود موہوبی علم او بواجب تعالی تعلق پیدا می کند و علم او بہ نفس حصولی و بواجب تعالی حضوری میگردد۔

مکتوب پنجاہم

حضرت امام میفرماید ایمانی ازین راہ نیز بموثر حقیقی پیدا می کند الخ

تبصرہ: محشی در این جا بہ خطا رفتہ و گفتہ کہ چنانچہ از راہ تجلیات پیدا کردہ بودند و سبب غلطی آن است کہ تجلیات و ظہورات نیز از جملہ آثار و علامات است پس آثار و علامات بعلم استدلالی

مقابل شدہ نمیتوانند۔ زیرا کہ اینہا نیز از جملہ استدلالات و علامات می باشد بلکہ مراد حضرت امام آنست کہ ایمانیکہ از راہ مشاہدہ دارند از راہ استدلال نیز ایمان داشتہ می باشد صرف این قدر است کہ ایمان شان در وقت عروج بمشاہدہ مطلوب شہودی و در وقت نزول از راہ استدلال است و استدلال مقابل تجلیات نبودہ بلکہ مقابل شہود خود محجوب است۔

تبصرہ: علمای راسخین اگرچہ بہ نسبت اکثر اولیا افضل اند زیرا کہ اکثر اولیاء در ولایت صغرٰی می باشند و علمای راسخین بہ ولایت کبرٰی و کمالات نبوت مشرف شدہ اند و باز ہم کمالات رسالت و مقام اولوالعزمی و مقام کلیمیت حضرت کلیم و مقام خلت و مقام محبوبیت از کمالات راسخین بلند تر اند و اولیای محمدی مشربان و کمل محبوبان بہ تبعیت پیغمبران عظام بہ آن کمالات نیز مشرف شدہ می توانند۔ ناگفتہ نماند کہ از مکتوبات آخرین حضرت امام معلوم می شود کہ در انتہای مقامات ادراک و درک ادراک او تعالی میسر میگردد و شما میدانید کہ ادراک و مرتبہ درک ادراک بدون حضور مطلوب امکان پذیر نیست۔ آنچہ میفرماید، علم بہ تقدیر صحت ناد ہلیز مطلوب است الخ یعنی علم علما چونکہ از راہ آثار و علامات است و بمشاہدہ ذات مقدس مشرف نشدہ اند بنا بر آن مطلوب را از راہ آثار و علامات معلوم کردہ اند و بخود مطلوب علمی ندارند و بآثار رسیدہ اند کہ بمنزلہ دہلیز مطلوب است۔

مکتوب پنجاہ و یکم

تبصرہ: در این مکتوب شریف حضرت امام بحث از یقین و تصدیق می نماید۔ حضرت عروۃ الوثقی میفرمایند کہ یقین غیر از تصدیق است یعنی تصدیق خاص است و یقین عام زیرا کہ بعد از حصول یقین برای قلب دو حالت است یا تسلیم و انقیاد است و یا جحود و انکار است بہ مومن بہ اگر بعد از یقین تسلیم و انقیاد پیدا شود بہ مومن بہ پس تصدیق حاصل میگردد و اگر بعد از حصول یقین انکار و جحود پیدا شود در این صورت یقین بودہ و تصدیق موجود نیست۔ خلاصہ

شخصی کہ دارائے یقین بودہ و تصدیق نداشتہ باشد این شخص مومن گفتہ نمی شود۔ ازین جاست کہ در آمنت باللہ اقرار بزبان و تصدیق بہ قلب ذکر شدہ است و اقرار بزبان و بیقین بہ قلب ذکر نشدہ است زیرا کہ یقین بدون تسلیم و بدون انقیاد موجب تصدیق نمی گردد۔ چنانچہ اہل کتاب کہ یقین برسالت سردار دو عالم داشتہ تصدیق نداشتند۔

سوال: حضرت امام در سطر ہفتم این مکتوب شریف تذکر دادہ اند کہ علامات جحود و انکار کراہت قلب است بہ مومن بہ و مصدق بہ ازین فرمایش شان معلوم میگردد کہ بعد از تصدیق نیز انکار موجود شدہ می تواند۔

جواب: در انجام اد حضرت امام از مصدق بہ مومن بہ است نہ مصدق بہ۔ ہمچنان در سطر دہم نیز مراد از تصدیق یقین است نہ تصدیق زیرا کہ خود تصدیق موہبت خداوندی است و بعد از ان جحود و انکار وجود ندارد۔

مکتوب پنجاہ و دوم

حضرت امام میفرماید نسیان آفاق عبارت از زوال علم حصولی است الخ یعنی علم بماسوی خود علم حصولی است و زوال این علم کہ بآفاق منسوب است فنائے علم حصولی است و فنائے نفس عارف فنائے علم حضوری است کہ بذات عارف تعلق دارد خلاصہ علم بذات خود علم حضوری است و علم بماسوی خود علم حصولی است آنچہ میفرماید زوال علم حصولی ہر چند تعسر دارد الخ یعنی فنائے علم آفاق و زوال علم ماسوی اگرچہ دشوار است اما در ولایت صغریٰ دست می دہد و فنائے علم نفس و علم حضوری در ولایت کبریٰ است کہ دشوار تر است۔ و آنچہ میفرماید عدم حضور مدرک را بر مدرک سفسطہ انگارند الخ۔ یعنی چون در علم حضوری مدرک عین مدرک است پس زوال مدرک باوجود بقائے مدرک در نزد حکمائے یونان امکان پذیر نیست اما نزد صوفیہ کرام این امر کشفی و شہودی است۔ آنچہ میفرماید لا یعود ابداً الخ یعنی تا کہ سالک در عروج است از نفس خود خبر ندارد بواسطہ اینکہ نفس او از امارگی

خلاص و بہ نعمت فنا مشرف گردیدہ و وجود بشری او بوجود موہوبی تبدیل شدہ است بنا برآں علم این عارف
در وقت عروج از نفس او بطور ابد زائل گشتہ و بعد از رجوع معاملہ تکمیل و ارشاد با در مربوط است۔
پوشیدہ نماند کہ بعد از رجوع عارف اگرچہ علم بہ نفس واپس اعادہ میگردد اما این نفس نفس دیگر است یعنی
نفس امارہ او بہ نفس مطمئنہ تبدیل گردیدہ است۔

تذکرا: اولیائے مستہلکین کہ نزول ندارند تا مادام الحیات علم بہ نفس خود ندارند و گرفتار شہود
محبوب اند و می گویند۔ بیت

ما ہر چہ خواندہ ایم فراموش کردہ ایم الا حدیث یار کہ تکرار می کنیم

و معاملہ شان بہ مردم مربوط بہ حواس آنہا می باشد۔

مکتوب پنجاہ و سوم

حضرت امام میفرماید، لا شہود او لا وجود الخ یعنی ذات عارف ہم در شہود و ہم در وجود
فانی میگردد و وجود بشری او بوجود موہوبی تبدیل می یابد چنانچہ درایں مورد قبلاً تذکر مفصل دادہ شدہ
است۔ آنچہ میفرماید بعد ازاں بہ حیات توحی و بہ بقائے تو باقی میگردد الخ یعنی بعد از فنائے وجود بشری عارف
مظہر حیات و مظہر بقائے تو میگردد و حیات و بقائے عاریتی او بحیات و بقائے دائمی تبدیل می یابد۔

سوال: عارف می میرد و فانی میشود پس چہ طور میفرماید کہ بہ بقائی تو باقی میگردد۔

جواب: اگرچہ حیات صوری عارف میرود اما حیات حقیقی او باقی است حضرت
عروۃ الوثقیٰ می فرماید کہ موت صوری نقیض حیات صوری است نہ نقیض حیات حقیقی۔ شخصیکہ لطائف
او بحیات ابدی زندہ شدہ باشد بہ موت صوری حیات حقیقی او نمی رود اشخاصیکہ بہ تصوف آشنا
گردیدہ تصرفات برزخی اولیائے کرام را می بینند۔ حضرت خواجہ حافظ شیرازی میفرماید۔ بیت

ہرگز نمیرد آنکہ دلش زندہ شد بعشق ثبت است در جریدۂ عالم دوام ما

آنچہ میفرماید بلکہ از فضل تو در عین فنا تو باقی و در عین بقا تو فانی میگردید الخ یعنی بواسطہ فنائے

وجود بشری عارف بوجود موہوبی بقامی یابد۔ بطور مثال اگر شخصے در معدن نمک بیفتد وجود بشری او
بہ وجود نمکی تبدیل شدہ و آن بقامی یابد یعنی وجود بشری این شخص بکلی از بین نرفتہ بلکہ از نوع بشری
بہ نوع نمکی تبدیل گردیدہ است و ہمچنان وجود بشری عارف نیز بوجود موہوبی کہ انعکاس تجلیات مراتب
وجوبی است تبدیل و آن تجلیات وجوبی بقامی یابد و معدوم مطلق نمی گردد۔ آنچہ میفرماید
الصباغ یک چیز بہ چیز دیگر الخ یعنی آن انسان کہ در نمک افتیدہ اگرچہ نمک شدہ اما دوئی و اثنینیت
او از بین نرفتہ چنانچہ مقدار نمک اصلی قبل از نمک شدن انسان یک صد خروار بودہ و بعد از نمک شدن
انسان دہ سیر نمک دیگر بہ مقدار آن افزودہ شدہ است کہ این زیادتی نمک ہمان وزن و مقدار انسانی
است کہ در نمک افتیدہ نمک گشتہ است و از نمک سابقہ کدام فرقے ندارد صرف بمقدار نمک
اصلی زیادت بخشیدہ است و در ظاہر شکل و قیافہ انسانیت را از دست دادہ و رنگ و نوع نمکیت را
بخود گرفتہ است و نمک شدہ است۔ اما اثنینیت عارف از مرتبہ وجوب مانند اثنینیت نمک و
انسان نمک شدہ نیست و عارف بواجب تعالی متحد نشدہ و بہ شکل و قیافہ انسانیت خود باقی
می باشد صرف وجود بشری عارف بوجود موہوبی تبدیل یافتہ و لطائف او مظہر تجلیات شدہ است
و این معاملہ بہ عوام معلوم نمی شود۔

تبصرہ: حضرت امام در مکتوب میفرماید کہ ظاہر عارف تجلی صفات و باطن او تجلی
ذات او تعالی میگردد عالم خلق و عالم امر او کہ وجود بشری او می باشد حکم لباس و پوشش را پیدا میکند
لہذا طبقہ عوام الناس او را نشناختہ و ظاہر او را مانند خود می پندارند ازین جاست کہ کفار در حق حضرات
انبیاے عظام می گفتند کہ چہ طور پیغمبر است کہ طعام میخورد و در بازار میگردد۔ اگر کافران از حقیقت
انبیاے عظام باخبر می شدند این چنین نمی گفتند ازین سبب گفتہ اند کہ ابوجہل سردار دو عالم را
ندیدہ پسر عبداللہ را دیدہ بود۔

آنچہ میفرماید کہ آن شبح کہ از انسان باقیماندہ است در حقیقت صورت ملح است کہ آن
انسان برنگ آن منصبغ گشتہ نہ صورت انسان مگر آنکہ آن ملح حکمی مقدر و اندازہ شدہ است۔

بمقدار شبح آن انسان مصور است بصورت آن درحقیقت ہر دوے عین واثر انسان نمک شدہ وفانی گردیدہ الخ یعنی پس آنچہ در سابق در مکتوبات این مکتوب شریف گفتہ شدہ کہ بقاے قدانسان بقاے شبح انسان است نہ بقاے اثراو درست است کہ حضرت امام آنرا بقاے اثر انسان ندانستہ اند بلکہ آنرا شبح دانستہ اند وقتیکہ انسان نمک شود تا چند وقت دران نمک عکس قد انسان دیگر دیدہ می شود و بعد ازان آنہم معدوم میگردد۔

سوال: حضرت امام انسان نمک شدہ را نمک حکمی گفتہ اند نہ حقیقی پس معلوم شد کہ انسان فانی نشدہ

جواب: مراد از نمک حکمی آنست کہ انسان نمک شدہ حکم نمک را بخود گرفتہ واز اوصاف انسانیت برآمدہ است نہ اینکہ اصلاً حکم نمک نگرفتہ ودرحقیقت واصلیت خود است۔ حضرت امام در در تنبیہ ارشاد میکند کہ تمثال انسان نمک شدہ بمرور زمان از بین میرود و اثنینیت او باقی نمی ماند اما اثنینیت عارف زائل شدنی نیست ولباس بشری ہمیشہ در بر اوست اگرچہ وجود بشری عارف تبدیل گردیدہ اما در ظاہر بہ مثال دیگران است۔ مصرع

کار پاکاں را قیاس از خود مگیر

تبصرہ: عارف ہیچ وقت با حق سبحانہ تعالی انصال ومعیت پیدا کردہ نمیتواند قرب ومعیت او بلاکیف است فنا وبقا احوال باطنی است درک آن از عقل بشر بلند است حضرت مولانا میفرماید بیت

اتصال بے تکیف بے قیاس　　ہست رب الناس با جان ناس

سوال: عارف از صفات بشری خلاص نشدہ در صفات بشری با دیگران شریک است پس انسان فانی نشدہ۔

جواب: حضرت امام در جواب سوال سائل میفرماید کہ در وقت رجوع ونزول صفات بشری عارف بوجود موہوبی عارف معیت بلاکیف پیدا می کند یعنی صفات بشری عارف از حقیقت او بیرون میگردد۔ اما در ظاہر با اوست۔ اما این معیت ظاہری صفات بشری عارف بواسطہ ارتباط مناسبت است با دیگران۔ زیرا کہ افادہ واستفادہ مربوط بمناسبت است ونیز این ترکیب

صفات بشری بوجود موہوبی عارف بواسطہ آن است کہ ایمان بہ غیب بودہ باشد وطبقہ عوام از ایمان شہودی باخبر نبودہ باشد واگر معانی باطنی عارف ظاہر شود وتجلیات او را تمام عالم مشاہدہ نماید دراں صورت ہیچ کس منکر و کافر نخواہد شد واین خلاف حکمت وعادت او تعالی است۔ آنچہ حضرت امام میفرماید کہ فنا وبقا اصالتاً از صفات باطنی است الخ

دراین فرمایش حضرت امام دو سوال وارد میگردد:

سوال اول: حضرت امام فنا را فعل باطن فرمودہ ونفس را از لطائف باطن دانستہ اند حالانکہ حضرت امام لطائف عالم امر را باطن وعالم خلق را ظاہر میدانند ونفس از لطائف عالم خلق است پس چرا میفرماید کہ فنا وبقا از صفات باطن است وباطن را بہ نفس تعبیر فرمودہ اند وحال آنکہ نفس از جملہ ظاہر است؟

سوال دوم: آنکہ تمام لطائف دارای فنا وبقا است حضرت امام فنا را چرا بہ نفس تخصیص دادہ است؟

جواب سوال اول: مراد حضرت امام آنست کہ فنا امر باطنی است وبہ چشم معلوم نمی شود نہ آنکہ وظیفہ لطائف باطنی است واز ظاہر نیست۔

جواب سوال دوم: درست است کہ تمام لطائف دارای فنا وبقا بودہ باشد مگر بخاطر باید داشت کہ فنای لطائف بدون فنای نفس فنای صوری بودہ فنای حقیقی بعد از فنای نفس میسر میگردد زیرا کہ نفس جزء عمدہ انسان است وفنای او دارای اہمیت است کہ حقیقت فنا است حضرت امام در تنبیہ دوم اشارہ نمودہ ومیفرماید کہ فنا خلع اعدام از صفات بشری بودہ وبقا عبارت از ثبوت وایجاد تجلیات عالم وجوب است وفنا عبارت از معدوم شدن نیست وانچہ در اخیر مکتوب میفرماید کہ وجود اضافت در عدم از ثبوت فی الجملہ وی منبئ است الخ یعنی عدم حیات وعدم علم وغیرہ صفات ہر کدام عدم مقید بودہ وعدم مطلق نیست بلکہ عدم این دو صفات بودہ کہ از افراد مطلق عدم اند اما در ذات این عارف عدم صرف وعدم مطلق فانی وتجلیات وجوب بعوض آن جانشین میگردد پس تنہا عدم مقید عارف فانی نبودہ بلکہ عدم مطلق او فانی گردیدہ است واین فنا فنای مطلق است۔

بیت مراد یگر بہ جاے من نہ بینی چو جان آئی بہ جاے من نشینی

و چنان نیست کہ عدم مضاف عارف کہ مضاف بہ صفت اوست رفتہ و عدم صرف او ماندہ۔

تذکرہ: حضرت امام فنائے خود را بیان فرمودہ و ہر عارف بہ این جا نمی رسد بلکہ اکثر عرفا بفنائے عدم مقید کہ فنائے صفات است رسیدہ اند و بہ فنائے عدم مطلق نہ رسیدہ اند۔

مکتوب پنجاہ و چہارم و پنجاہ و پنجم حاجت بہ شرح نیست۔

مکتوب پنجاہ و ششم

حضرت امام میفرمایند در این جا آن گوہر بدست می آید الخ یعنی در این جا کمالات تجرید است کہ در جاہاے دیگر وجود ندارد۔

تذکرہ: حضرت امام این مکتوب را بعد از ایام حبس نوشتہ اند کہ سلطان جہانگیر بادشاہ حضرت امام را با خود نگاہ میداشت۔ آنچہ میفرماید گویا در جرگہ ملازمہ و زمرہ قلندریہ الخ یعنی مردم فقیر را از جملہ مصاحبان پادشاہ دانستہ و از وضع فقر دور خواہند دانست۔ آنچہ میفرماید علاج آنرا کردہ الخ یعنی واضح ساختہ ام کہ در فنائے وجودی ممکن واجب نمیگردد و اثنینیت از بین نمی رود و ظہور این معارف غریبہ بواسطہ تکالیف حبس است و تربیت جلالی است چنانچہ عاشق میگوید کہ اگرچہ معشوق بدشنام نامم را بر زبان بردہ اما سبب فخر و انبساز من شدہ است کہ نامم بر زبان معشوق یاد شدہ است۔ مکتوب پنجاہ و ہفتم حاجت بہ شرح نیست۔

مکتوب پنجاہ و ہشتم

حضرت امام میفرماید چون خواست کہ کمالات مکنونہ خود را الخ

تبصرہ (۱): صفات ثمانیہ حق سبحانہ و تعالی بہ عدمات متقابلہ خود پرتو انداختہ و انعکاس این تجلی با عدمات متقابلہ صفات ثمانیہ او تعالی در علم حق سبحانہ بودہ نہ در خارج زیرا کہ عدم

وجود خارجی ندارد بعد ازاں آن عدمات ممزوجہ بنا بر مشیت خداوندی در بوجہ صفت تخلیق از عدم بوجود آوردہ شدہ و این ایجاد عالم در مرتبہ حس و وہم بودہ و نمود بیرون بود است اما این وہم ادراک اتقان وثبات است نہ وہم سوفسطائی ہا کہ مجرد اختراع وہم است پس عالم امکان در حس و وہم ثبوت پیدا کردہ و این ثبوت وہمی منافی عدم خارجی نیست در خارج معدوم و در وہم ثابت است۔ پس عالم در خارج معدوم و در وہم کہ مرتبہ نمود بیرون بود است موجود است تا گفتہ نماند کہ مثال واجب وممکن مثال نقطہ جوالہ و دائرہ موہومہ بیباشد کہ نقطہ نہ داخل دائرہ است و نہ خارج دائرہ۔ آنچہ میفرماید از این تحقیق استغنا حاصل میگردد الخ یعنی در صورتیکہ حقایق ممکنات عدمات بود بہ تفصیلات شیخ حاجت نمی ماند کہ وجود ممکنات را تنزلات خمسہ می داند۔

تبصرہ: حضرت شیخ اکبر گفتہ کہ غیر از ذات مقدس ہیچ چیز در خارج موجود نبودہ و صفات ثمانیہ نیز در خارج موجود نیست صرف وجود علمی داشتہ و در علم او تعالی ظہورات اجمالی و تفصیلی دارند کہ ذیلا شرح می شود۔

(۱) ظہور اجمالی: یعنی صفت العلم با صفات دیگر بصورت اجتماع ظہور کردہ است کہ این ظہور را شیخ اکبر ظہور علم اجمالی وتعین اول ووحدت وحقیقت محمدی میداند۔

(۲) ظہور تفصیلی: یعنی ہر کدام از صفات ثمانیہ بصورت جداگانہ ظہور کردہ است و این ظہور را شیخ اکبر ظہور تعین ثانی وواحدیت وحقایق ممکنات دیگر میداند ومیگوید کہ صور علمی صفات در آئینہ ظاہر وجود یعنی در ذات حق تعالی افتیدہ وعکس آن در خارج ظاہر شدہ است و این گفتار شیخ منافی عقیدہ اہل سنت است ونیز بالاے شیخ دو اعتراض وارد میشود۔

(۱) شیخ اکبر چون بوجود صفات قایل نیست پس صفات دیگر در علم حق تعالی کہ آنہم از جملہ صفات است چگونہ وجود پیدا خواہد کرد؟

(۲) چون شیخ بوجود خارجی اشیا قایل نیست پس چگونہ تعینات ثلاثہ را خارجیہ میداند۔

جواب سوال اول: مراد از وجود علمی صفات ظہورات صفات است در علم او تعالی و مراد

از علم عالمیت او تعالیٰ است نہ صفت علم او تعالیٰ۔

جواب سوال دوم: مراد شیخ ظہور خارجی است نہ وجود خارجی بطور مثال صورت زید در آئینہ ظہور زید است نہ وجود خارجی زید۔

پس گفتار شیخ اگرچہ مخالف عقیدہ اہل سنت بودہ و دور از حقیقت است اما این دو اعتراض فوق بالائے او وارد نمی گردد۔ آنچہ میفرماید موجود خارجی ورائے افہام ماست الخ یعنی ذات مقدس او تعالیٰ وصفات ثمانیہ او کہ در خارج موجود اند فہم آن مراتب مقدس از ادراک ما بلند است۔

مکتوب پنجاہ و نہم

درین مکتوب شریف حضرت امام بہ مخلص خود توصیہ میکند کہ بہ نبودن ثروت و رفاہیت خود غمگین مباشید حکیم مطلق در کارہائے خویش حکمت ہائے خفیہ داشتہ کہ بندہ از فہم آن قاصر است اگرچہ رفاہیت شما سبب آرامی مساکین بودہ باز ہم آزردہ نباشید زیراکہ آنہا ہم ارحم الراحمین دارند۔

بیت گر در بے بستہ شد اے دل دیگرے بکشاید

و ثواب ہائے نیت شما بہ شما نصیب خواہد شد

مکتوب شصتم

در شرح معارف غریبہ این مکتوب شریف تبصرہ ہائے ذیل تحریر می یابد۔

تبصرہ (۱): حضرت امام حقایق ممکنات را توضیح میفرماید کہ حقایق ممکنات عدمات متقابلہ صفات ثمانیہ میباشد بطور مثال صفت علم بمقابل خود کہ عدم علم و جہل بودہ پرتو انداختہ وہمچنان صفت قدرت در عدم قدرت کہ معبّر بہ عجز است پرتو انداختہ علیٰ ہذا القیاس و تفریق مشارب اولیائے کرام نیز از ہمین جا سر چشمہ گرفتہ بعضی محمدی مشرب و برخی ابراہیمی مشرب و موسوی مشرب وغیرہ مشارب دیگر از ہمین سبب تفریق یافتہ کہ عدم یک شخص مقابل یک صفت و عدم شخص دیگر مقابل صفت دیگر است

تبصرہ (۲): این انعکاس و پرتو صفات در عدمات صرف در علم خداوندی بودہ نہ در خارج زیرا کہ عدم وجود خارجی نداشتہ صرف دارای وجود علمی میباشد کہ بعد ازان صفت تخلیق آن عدم ممزوج علمی را در مرتبہ وہم و حس وجود بخشیدہ بنا بران ممکنات در خارج وجود نداشتہ بلکہ در مرتبہ حس و وہم موجود شدہ اند مثال واجب و ممکن مانند نقطہ جوالہ و دائرہ موہومہ می باشد در این فرمایش حضرت امام سوال ذیل مندفع می گردد۔

سوال: عقیدہ اہل سنت و جماعت بر آنست کہ حق سبحانہ محدود و متناہی نیست حالانکہ او تعالی در مرتبہ ممکنات موجود نیست پس حق سبحانہ متناہی شد زیرا کہ در مرتبہ ممکنات وجود ندارد بلکہ ورای ممکنات بودہ و ورائیت مستلزم محدودیت است حاصل جواب اینکہ ممکنات وجود خارجی نداشتہ تا سبب تحدید واجب بگردند۔

جواب: بخاطر باید داشت کہ ممکنات در خارج موجود نبودہ بلکہ در مرتبہ حس و وہم موجود اند و وجود وہمی وجود خارجی را محدود ساختہ نمی تواند چنانچہ دائرہ موہومہ نقطہ جوالہ را محدود ساختہ نمی تواند۔

تبصرہ (۳): حضرت امام میفرماید منافی عدم وجود است الخ یعنی منافی عدم وجود است نہ موجود و در این جا عدم وجود نشدہ بلکہ موجود شدہ پس عدم نقیض وجود است نہ نقیض موجود حضرت امام میفرماید از ین تحقیق معلوم گشت الخ یعنی حقایق ممکنات عدمات اند و عدم ہیولای ممکنات است و تجلیات صفات صورت حالہ کہ در ہیولای ممکنات حال گردیدہ اما این قسم شان در حقایق غیر انبیای عظام است و در حقایق انبیای عظام تجلیات عالم وجوب ہیولا و عدم بمنزلہ صورت است و نیز در حقایق انبیای عظام تجلیات خود صفات مقدسہ بودہ و در حقایق دیگران تجلیات ظلال صفات است. بنا بران حضرات انبیا معصوم و دیگران معصوم نمی باشند ناگفتہ نماند کہ اولیای کرام نیز بعد از مراتب فنا و بقا بانعکاس تجلی خود صفات منعکس میگردند و تجلی ہیولا و عدم بمنزلہ صورت می گردد اما چون در خلقت ابتدای شان نیست بنا بران اولیای کرام

گرچہ محفوظ اند اما معصوم نمی باشد۔ خلاصہ اینکہ حضرت امام حقایق ممکنات را عدمات میدانند اما حضرت شیخ اکبر ممکنات را ظہورات خارجی وتنزلات عالم وجوب میدانند۔ پوشیدہ نماند کہ بالاے شیخ سوالات ذیل وارد میگردد۔

سوال اول: نزد شیخ غیر از ذات مقدس ہیچ چیز وجود خارجی نداشتہ پس ظہور عکوس صورت علمی صفات در خارج از کجا خواہد بود زیراکہ بہ نزد علم وجود خارجی ندارد و غیر ذات مقدس ہیچ چیز وجود خارجی ندارد۔

جواب: مراد شیخ از خارج ظہور خارجی است نہ وجود خارجی چنانچہ صورت شما در آئینہ ظہور شما است در خارج و وجود شما نیست۔

سوال دوم: وقتیکہ صفات وجود نداشتہ باشد معناے ظہور علمی و انبیاز صفات در علم چہ معنی خواہد داشت زیراکہ علم در نزد شیخ وجود خارجی ندارد۔

جواب: مراد شیخ انبیاز صفات است در عالمیت او تعالی نہ در صفت علم او تعالی و عالمیت او تعالی بوجود صفت العلم موقوف نیست چنانچہ ہفتاد و دو گروہ دیگر از وجود خارجی صفات منکر و بہ عالمیت او تعالی قایل اند و اگر از عالمیت ہم منکر شوند کافر مطلق و کافر مجاہر میگردند۔

تبصرہ: علم حضوری بہ حق سبحانہ نصیب اولیاے بزرگ است مانند حضرت امام و امام جعفر صادق و سلطان العارفین حضرت بایزید و حضرت ابوالحسن خرقانی، خواجہ محمد یوسف ہمدانی، خواجہ جہاں حضرت عبدالخالق غجدوانی، حضرت حکیم سنائی غزنوی و خواجہ بزرگ حضرت شاہ نقشبند و حضرت غوث الثقلین و بعض دیگر و ہر کس باین مقام رسیدہ نمی تواند۔

مکتوب شصت و یکم

حضرت امام میفرماید: جمیع نسب و اعتبارات ساقط میگردد الخ

تبصرہ: نسب و اعتبارات عبارت از صفات و شیونات و اعتبارات است و وقتیکہ عارف در مرتبہ صفات بودہ و صفات مناسبت فی الجملہ بذات خود مقدس دارند و بہ عارف ہم یک گونہ

مناسبت داشتہ می باشد زیرا کہ صفات اصول ممکنات اند بنا برآن عارف بامداد نور صفات عروج می نماید چنانکہ عارف از مرتبہ صفات عروج نماید اسباب مناسبت نمی ماند بنا براں عارف بہ اسباب خارجی محتاج می گردد۔

سوال: مظاہر جمیلہ بعالم وجوب چہ مناسبت داشتہ کہ سبب عروج میگردند۔

جواب: در حدیث شریف است ان اللہ خلق ادم علی صورتہ یعنی انسان یک تمثال بعیدہ حضرت رحمان است پس باین مناسبت شہود مظاہر جمیلہ سبب عروج میگردد این است توجیہ ما و حقیقت آن خداوند می داند واللہ اعلم۔ انچہ میسر باید بتوان گفت کہ آن فیوض الخ یعنی فیوض دیگران فیض وجود و بقا و رزق وغیرہ است و عارف محتاج فیوض بلند تر است کہ لایق حال او می باشد یعنی فیض عروجات مقامات عالیہ۔

تبصرہ: علم حضوری دو نوع است اول علم حضوری بخود، دوم علم حضوری بحق سبحانہ تعالی کہ در وقت عروج بعارف کامل دست میدہد۔

سوال: حضرت امام در بعضے مکاتیب خود فرمودہ کہ زوال علم حضوری زوال نفس عارف است و در علم حضوری عارف کہ بذات او تعالی تعلق می گیرد و در وقت نزول این علم زایل میگردد زوال این علم حضوری سبب زوال عارف نمی گردد؟

جواب: زوال علم حضوری کہ سبب زوال عارف است در علم حضوری اول است نہ در علم حضوری ثانی۔

تبصرہ: علم حضوری بذات مقدس و ادراک ذات مقدس لباس است کہ برقد حضرت امام و بعض کلان ہاے دیگر دوختہ شدہ است و ہر عارف باین مرتبہ مقدسہ نمیرسد۔

سوال: حضرت امام در بعضے معارف خود فرمودہ کہ اقل قلیل اولیا باین معارف رسیدہ اند حضرت امام این معرفت را از کجا دانستہ باشند؟

جواب: عالم مثال آئینہ چیزہاے گذشتہ و آئندہ می باشد و تمام کمالات اولیاے کرام

نیز در عالم مثال منعکس بودہ و عالم مثال باولیائے کرام مشہود است۔

ناگفتہ نماند کہ علمائے معقول علم حضوری و حصولی را یک نوع تعبیر و حضرت امام طوری دیگر تعبیر میفرماید چنانچہ علم حضوری بہ نزد علمائے معقول عبارت از علم ذات عالم و علم صفات عالم و علم معلولات عالم می باشد اما نزد حضرت امام علم حصولی عبارت از علم مفہوم و یا علم صفات یک چیز است و علم حضوری علم خود آن چیز است و در بین مفہوم یک چیز و خود آن چیز فرق بسیار است۔ نمی بینی کہ مفہوم آتش احراق و اشراق و اضائت ندارد۔ اگرچہ علمائے معقول مفہوم یک چیز را خود آن چیز می دانند۔

ناگفتہ نماند کہ علم حضوری بہ حق سبحانہ بعد از فنائے وجود بشری و بعد از حصول وجود موہوبی عارف بہ عارف میسر میگردد۔

تذکرہ: وصول بہر مرتبہ از مراتب وجوب دارائے وجود موہوبی جداگانہ است چنانچہ وجود موہوبی ولایت صغریٰ وجود موہوبی ولایت کبریٰ و وجود موہوبی ولایت علیا و ولایت ملاء اعلیٰ و وجود موہوبی تجلیات ذاتیہ از ہمہ فوق تر و در مرتبہ نہائی است۔ پوشیدہ نماند کہ ہر کدام لطائف انسان عروج جداگانہ داشتہ می باشد۔ چنانچہ عروج قلب بہ صفات اضافیہ و عروج روح بہ صفات ثبوتیہ ثمانیہ و عروج لطیفہ سر بہ شئونات ذاتیہ و عروج خفی بہ صفات سلبیہ کہ راجع باعتبارات است و عروج اخفی بہ شان جامع و عروج نفس و عناصر ثلاثہ باسم باطن و عروج عنصر خاک بہ تجلیات ذاتیہ ذات مقدس او تعالی مربوط است و ادراک ذات مقدس وظیفہ ہیئت وحدانی انسان است و رویت آنجا نیز مربوط عنصر خاک است۔ خلاصہ اینکہ وقتیکہ عارف بذات مقدس می رسد و از تمام صفات و شیونات و اعتبارات میگذرد علم او بذات مقدس حضوری و بنفس خود حصولی می گردد۔ بیت

توئی از ہر دو عالم آرزویم　　ترا چون یافتم از خود چہ گویم

تبصرہ: در طریقہ عالیہ نقشبندیہ محبان ہم بطور محبوبان سیر می کنند زیرا کہ این طریق طریق محبوبان است۔ حضرت خواجہ بزرگ شاہ نقشبندؒ میفرمایند "از حق سبحانہ طریقے خواستہ ام

کہ البتہ موصل است" پس این طریق طریق محبوبان می باشد۔

سوال: در امت آنحضرت ﷺ غیر محمدی مشرب چرا بودہ باشد؟

جواب: شان العلم مربی سردار دو عالم ﷺ است وصفت علم مربی حضرت نوحؑ و حضرت ابراہیمؑ است وصفت کلام مربی حضرت موسیٰؑ وصفت قدرت مربی حضرت عیسیٰؑ وصفت تکوین مربی حضرت آدمؑ است۔ پس شخصیکہ عدم ذاتی او مقابل شان العلم بودہ باشد آن شخص محمدی مشرب بودہ و شخصیکہ عدم او مقابل صفات دیگر افتادہ باشد غیر محمدی مشرب است اگرچہ ازین امت بودہ باشد زیرا کہ استعداد او مناسب آن نبی است کہ عدم آن شخص مقابل صفت آن نبی بودہ باشد۔

حضرت امام میفرماید کہ شہود آنجا نباید بر شاہد و حاضر است الخ یعنی چون در فنائے قلب نسیان آفاق است کہ غیریت دارد پس فنائے شہود غیر فنائے قلب است بلکہ فنائے شہود است نہ فنائے قلب و در علم حضوری فنائے علم حضوری فنائے خود عالم است زیرا در علم حضوری علم و عالم و معلوم یک چیز است پس زوال علم مستلزم زوال خود عالم است۔

تبصرہ: علم عارف در وقت عروج بذات مقدس حضوری و علم او بنفس خود حصولی میگردد و در وقت نزول بر عکس است یعنی در این وقت علم عارف بہ نفس خود حضوری و بحق سبحانہ حصولی میگردد۔

تبصرہ: وصول بذات مقدس بہ سیر اقربیت مربوط است کہ عبارت از سیر صفات است زیرا کہ صفات حق تعالیٰ بما از ما نزدیک تر است و ذات حق تعالیٰ از ما و صفات حق تعالیٰ بما نزدیک تر است۔

تذکرہ: صوفیہ وجودیہ بمراتب وجوب نرسیدہ اند بلکہ خود را واجب دانستہ و از خود نگذشتہ اند۔

تبصرہ: معنائے فنا این نیست کہ سالک از عبادت خلاص میشود بلکہ فنا عبارت ازین رفتن وجود بشری و بقا عبارت از ایجاد وجود موہوبی است و وجود موہوبی عارف نیز عابد معبود حقیقی است و وفات صوری عارف سبب موت حقیقی نیست بلکہ سبب موت صوری است۔ منقول است کہ در وقت وفات حضرت قطب الدین بختیار کاکیؒ خلفائے کرام او این بیت را می خواندند۔ بیت

کشتگان خنجر تسلیم را　　　ہر زمان از غیب جان دیگر است

در وقت خواندن مصرع اول حضرت بختیار کاکیؒ وفات و در وقت خواندن مصرع دوم دوبارہ زندہ میگردید۔ بالآخرہ مصرع ثانی را ترک نمودہ و مصرع اول را تکرار میکردند و ہمان بود کہ روح مبارک او بعالم قدس عروج و وفات نمود۔ از بزرگان کرام نقشبندیہ منقول است شاید کہ از فرمودہ ہائے خواجہ عزیزان یعنی سید علی رامتنی بودہ باشد۔ بیت

در مسلخ عشق جز نکو را نکشند　　　لاغر صفتان و زشت خو را نکشند

گر عاشق صادقی از کشتن مگریز　　　مردار بود آنکہ او را نکشند

در این جا کشتن عبارت از فنائے وجود بشری است کہ سبب بقا بوجود موہوبی است و نیز بزرگی فرمودہ شاید کہ فرمودہ مخدومی حضرت مولانا عبدالرحمٰن جامی بودہ باشد۔ بیت

مرا دیگر بجائے من نہ بینی　　　چو جان آئی بجائے من نشینی

توئی از ہر دو عالم آرزویم　　　ترا چون یافتم از خود چہ گویم

تبصرہ: باطن عارف تجلیات عالم وجوب بودہ اما در ظاہر بمنزلہ عوام می باشد و ہم از حکمتہائے خداوندی است کہ تا معاملہ ابتلا و اخفیا و آزمایش باقی ماندہ باشد زیرا کہ دار دنیا دار ابتلا بودہ و حق و باطل در این دار ممتزج است اگر مشرکین قریش انوار باطن سردار دو عالم را میدیدند ہرگز انکار نمیکردند مگر حکیم مطلق چیزے را کہ خواستہ آنرا کردہ است۔ شیخ الاسلام حضرت خواجہ عبداللہ انصاری میفرمایند کہ مردم از آخیر می ترسند و عبداللہ از اول کہ درباہ ما چہ نوشتہ اند حضرت فاروقؓ دعا میکردؓ خدایا اگر مارا شقی نوشتہ آنرا محو کن و مرا سعید بگرداں و اگر مارا سعید نوشتہ آن را ثابت بدار۔ و حضرت مولانائے روم میفرمایند مصرع:　ماہی از سر گندہ گردد نہ زدم

مکتوب شصت و دوم

تبصرہ: در این مکتوب شریف تفصیل فرمودہ حضرت امام قرار ذیل است:

حقیقت انسان عدم است وانسان از عدم بوجود آمدہ وعدم وجود خارجی نداشتہ بلکہ صرف وجود علمی داردودر علم او تعالی یک عدم از عدم دیگر متمیز است وہمچنان در علم ذات ایزدی انعکاس یک صفت معین بیک عدم معین وانعکاس صفت دیگر بہ عدم دیگر رسیدہ بود وبعد ازان صفت تخلیق پرتو وجود واجب تعالی را بران عدمات ممزوجہ انداختہ آن عدم ممزوج را موجود خارجی گردانیدہ است واختلاف مشارب نیز ازہمیں جا سرچشمہ گرفتہ است یعنی عدم کہ درمقابل صفت علم واقع بودہ وپرتو علم بآن رسیدہ افراد این عدم کہ زید وبکر وغیرہ بودہ باشد ابراہیمی مشرب ونوحی مشرب اند وعدم کہ پرتو کلام بہ آن رسیدہ موسوی مشرب اند وعلی ہذا القیاس، خلاصہ ذات انسان عدم وکمالات صفات ثمانیہ او یعنی علم وغیرہ صفات انسان پرتو صفات واجب است واز خود انسان نیست۔ بیت

تیاوردم از خانہ چیزی نخست　　　تو دادی ہمہ چیز ومن چیز تست

درایں جا یک سوال دقیق وارد می شود:

سوال: درحالیکہ یک عدم درمقابل علم وعدم دیگر درمقابل قدرت وعلی ہذا القیاس ہرعدم بمقابل یکے از صفات ثمانیہ واقع گردیدہ باشد پس عدمیکہ درمقابل علم واقع گردیدہ باید کہ تنہا دارائے علم بودہ باشد وعدمیکہ بمقابل قدرت واقع شدہ باید کہ تنہا دارائے قدرت بودہ باشد وعلی ہذا القیاس عدمانیکہ بمقابل یکے از صفات ثمانیہ واقع گردیدہ باید تنہا دارائے پرتو ہماں صفات بودہ باشد نہ پرتو صفات دیگر حالانکہ انسان جامع تمام صفات ثمانیہ است وانسان بصفات ثمانیہ موصوف است۔

جواب: عدم زید وبکر کہ درمقابل یک صفت بودہ قبل از تخلیق پرتو آن صفت بآن عدم رسیدہ بود اما در زمانی کہ پرتو وجود حق سبحانہ تعالی کہ جامع کمالات صفات ثمانیہ می باشد بنا بر مشیت خداوندی بآن عدمیکہ بمقابل ہر صفت واقع بودہ منعکس گردیدہ ودر نتیجہ زید وبکر وغیرہ بوجود آمدہ اند چون حضرت وجود دارائے کمالات صفات ثمانیہ است بنابران از برکت پرتو وجود زید وبکر وغیرہ افرادیکہ بوجود آوردہ شدہ اند ہرکدام دارائے نمونہ وپرتو کمالات صفات ثمانیہ گردیدند حضرت امام مبیفر بابد از ین تحقیق لازم آمد لہ این قدر ہست کہ وصول آن شخص بواسطہ آن صفت است کہ عدم آن مقابل آن صفت بود

تبصرہ: فنا دو نوع است یکی فنائے شہودی است و دیگرے فنائے وجودی۔ فنائے شہودی آنست کہ ماسوی مرتبہ وجوب از دید و شہود عارف برآمدہ باشد۔ و فنائے وجودی آنست کہ وجود بشری عارف بوجود موہوبی تبدیل گردد۔ ناگفتہ نماند کہ وجود موہوبی مراتب متعدد دارد چنانچہ تفصیل آن قبلاً گذشت۔

تبصرہ: در نزد حضرت امام موجودات سہ قسم اند۔

(۱) موجودات خارجی کہ عبارت از ذات مقدس او تعالیٰ و صفات ثمانیہ او تعالیٰ است۔

(۲) موجود نفس الامری عبارت از عرش و کرسی، لوح و قلم، بہشت و موجودات بہشت ظاہر و باطن انبیاء عظام تنہا باطن اولیاء کرام و حروف قرآن کریم و وجود ملائک غیرہ ذوات مقدس۔

(۳) موجود وہمی کہ عبارت از عالم امکان است کہ اصل آن عدم است۔ ناگفتہ نماند کہ نفس الامر علمائے معقول دیگر است و نفس الامر حضرت امام دیگر زیرا کہ عارف کامل در رفت وجود موہوبی از مرتبہ وہمی بہ مرتبہ نفس الامری عروج و ارتقامی یابد۔ لہذا در این تعبیر نفس الامر حضرت امام و نفس الامر علمائے معقول کہ از فلسفہ خشک مادیات تتبع میگیرد فرق زیاد موجود است چنانچہ گفتہ اند۔

مصرع از فلسفہ چہ پرسی اسرار کبریا را

سوال: مرتبہ نفس الامر دارائے چہ فضیلت خواہد بود؟

جواب: موجودات نفس الامری نسبت بموجودات وہمی بمرتبہ وجود خارجی نزدیکتر است لہذا وجود نفس الامری از وجود وہمی کہ در مرتبہ وہم قرار داشتہ و از عدم سرچشمہ گرفتہ بمراتب افضلیت داشتہ می باشد کہ بموجود خارجی نزدیک است۔

سوال: در فنائے شہودی عارف وجود خود را کہ عدم است نمی بیند زیرا کہ ماسوی از دید و شہود او برآمدہ است اما فنائے وجودی کہ عارف معدوم نشدہ چہ مفہوم خواہد داشت؟

جواب: فنائے اول مشاہدہ نمودن مرتبہ وجوب است و فنائے دیگری یقیناً یافتن بآن مرتبہ مقدسہ شتان ما بینہما یعنی در مرتبہ فنائے شہودی ماسوی از دید عارف برآمدہ و

عارف بعد میت اصلی خود بے پردہ اما در مرتبہ فنائے وجودی تجلیات آن مرتبہ مقدسہ جانشین عدم میگردد و عدم عارف از بین میرود یعنی وجود بشری عارف کہ اصل آن عدم بودہ بوجود موہوبی تبدیل و باطن عارف تجلیات ذات مقدس و ظاہر او تجلیات صفات ثمانیہ او تعالی میگردد۔ ذلک فضل اللہ یوتیہ من یشاء۔ خلاصہ اینکہ بعد از مراتب فنائے شہودی و وجودی وجود عارف بہ وجود موہوبی تبدیل می یابد و معدوم نمی گردد۔

مکتوب شصت و سوم

تبصرہ: دراین مکتوب شریف حضرت امام میفرمایند کہ عالم ممکنات موہوم بودہ و حق سبحانہ موجود است پس قرب عالم بہ حق سبحانہ شبیہ قرب صورت است بہ آئینہ چنانچہ صورت در آئینہ نبودہ بلکہ صرف دران نمودار گردیدہ و از زشتی صورت بہ آئینہ ہیچ نقصان عاید نمی گردد و آئینہ بہمان صرافت خود موجود است حضرت امام باز توضیح میفرمایند کہ چوں باین موہوم آثار موجود ترتیب یافتہ بنابران عذاب و ثواب ابدی بآن مترتب گشتہ و در حس بمنزلہ موجود نشان دادہ شدہ و بعض افراد آن کہ اولیاے کرام اند بہ موجود حقیقی قرب و اتصال بلا کیف پیدا نمودہ و بآن مسرور اند۔ بیت

دراین دیار بدان زندہ ام کہ گاہ گاہے نسیم عاطفت از آن دیار می آید

حضرت امام عشق عارفانہ خود را اظہار و میفرمایند کہ اگرچہ کہ موہوم ام مگر امید قرب کہ بادار حقیقی خود دارم و این فرمودہ ہائے حضرت امام ہم اثر عشق عمیق و سرشار اوست کہ بہ یار و محبوب حقیقی خود دارند۔ بزرگان فرمودہ کہ انسان حیوان عاشق می باشد۔ بیت

گر عشق نبودی و غم عشق نبودی چندین سخن نغز کہ گفتی کہ شنیدی

بنابران لازم بود کہ انسان را بہ حیوان عاشق تعریف می کردند نہ بہ حیوان ناطق۔

ہر چند پیر خستہ دل و ناتوان شدم ہر گاہ کہ یاد روے تو کردم جوان شدم

مثنوی عشق آن شعلہ است کہ او چون برفروخت ہر چہ جز معشوق باقی جملہ سوخت

مکتوب شصت و چہارم

تبصرہ: معنی زوال عبارت از فنائے وجود بشری و ثبوت عبارت از بقا وجود موہوبی است حضرت عروۃ الوثقی خواجہ محمد معصومؒ در مکتوبات خود میفرماید کہ اولیائے کرام بہ حیات حقیقی زندہ اند و مرگ صوری حیات حقیقی آنہا را زائل کردہ نمی تواند و مرگ صوری نقیض حیات صوری است بہ حیات حقیقی کار ندارد چنانچہ حضرت حافظ شیرازی میفرماید۔

ہرگز نمیرد آنکہ دلش زندہ شد بعشق — ثبت است در جریدۂ عالم دوام ما

حیات حقیقی عبارت از بقائے لطائف است با نوار وجوب کہ در موت تغییر نمی یابند حضرت حافظ شیرازی میفرماید

خلل پذیر بود ہر بنا کہ می بینی — مگر بنائے محبت کہ خالی از خلل است

معنائے فنائے عین و اثر ازین قرار است: عارفیکہ بہ صفات ثمانیہ رسیدہ باشد اگرچہ عین او فانی مگر اثر او فانی نمی شود زیرا کہ قبل از فنا اثر آن صفت در وجود عارف رسیدہ و این اثر بہ شہود صفات زائل نمی گردد یعنی شہود صفت سبب فنائے اثر آن صفت نمی شود اما عارفیکہ بہ شئونات ذاتیہ و مقامات برتر از آن برسد عین و اثر او ہر دو فانی میگردد بواسطہ اینکہ ذات او اثر صفت بودہ نہ اثر شئون ذاتیہ و صفات از شیونات پائین تر است چون صفت در شہود عارف فانی شد اثر آن نیز فانی شد لہذا در مقام شیونات ہر دوے عین و اثر عارف فانی میگردد۔ پوشیدہ نماند کہ فنائے اثر خاصہ محبوبان و محمدی مشربان است و ہر عارف بہ فنائے اثر مشرف شدہ نمی تواند۔ مصرع

نہ ہر کہ سر بتراشد قلندری داند

تذکرہ: اولیائے کرام در بارہ رجوع و عدم رجوع واصل اختلاف دارند بعض آنہا میگویند کہ واصل ہم بہ صفات بشری رجوع می کند و برخی مدعی آن اند کہ واصل از رجوع صفات بشری محفوظ و مصئون است۔ این اختلاف شان نیز مبنی بر تفاوت مقامات است زیرا کسانیکہ بہ صفات رسیدہ باشند برجوع واصل قائل اند و عارفانیکہ بہ شہود شیونات مشرف شدہ باشند

برجوع واصل قابل نیستند۔ باید دانست کہ این اختلاف شان درباره امکان رجوع می باشد نہ در وقوع رجوع یعنی رجوع واقع نیست حضرت امام میفرماید حقیقت ممکنات چون اعدام باشند الخ یعنی ذات زید و یا بکر آن عدم است کہ در مقابل علم و یا در مقابل قدرت افتیده پس عدم زید و عدم بکر کہ ذات زید و بکر است عدم مقید است نہ عدم مطلق و این عدم مقید عبارت از آن عدم است کہ مضاف است بعلم و قدرت و عدم مطلق نیست۔ آنچہ میفرماید لازم می آید الخ یعنی فرموده حضرت امام بیان یک سوال است؟

سوال: وقتیکہ عدم از ماہیت عارف زائل شود و وجود موہوبی بجاے آن نشیند باید کہ عارف واجب گردد و وجود واجبی پیدا کند حالانکہ ممکن واجب شده نمی تواند؟

جواب: ممکن در وقت زوال عدم داراے آن وجود نمی گردد کہ از صفات واجب یا ذات واجب است بلکہ ممکن داراے آن وجود میگردد کہ ظل وجود واجب است کہ عبارت از وجود موہوبی است۔

مصرع   زمین فلک شود و آدمی خدا نہ شود

بیت   نہ آن این شود نہ این شود آن   کہ اشکال گردد بر تو آسان

سوال: در سابق گفتہ شد کہ وجود از صفات واجب و یا عین ذات واجب است، این تردید براے چہ خواہد بود؟

جواب: نزد اہل سنت وجود یک صفت زائد است بر ذات او تعالی و عین ذات نیست و نزد حکما وجود عین ذات است، نزد حضرت امام کہ از محققین اہل سنت است و از مشاہده و الہام بیان میفرماید۔ وجود از صفات انتزاعیہ بوده کہ وجود خارجی ندارد و حق سبحانہ بذات خود موجود است نہ بوجود و صفات ثمانیہ او تعالی بذات او تعالی موجود اند نہ بوجود و ذات مقدس از مرتبہ وجود و صفات دیگر بلند تر است۔ بیت

ز اعلی بالا و بالا ز بالا   بلندی ہم نمی گنجد در آنجا

باید دانست کہ وجود دو قسم است وجود اصلی و وجود ظلی۔ وجود اصلی خاصہ حق تعالی است

ووجود ظلی مشترک است در بین واجب وممکن وبہر دوے آنہا اطلاق میگردد چنانچہ کہ میگوئیم خداوند موجود است و انسان موجود است ووجودیکہ خاصہ واجب تعالیٰ است از نقاصنت عدم برتر است و صفات واجبی اگرچہ واجب وقدیم اند مگر از رایحہ امکان خالی نیستند واحتیاج صفات بہ قیام ذات نیز مثبت رائحہ امکان است وعدم نیز در مقابل صفات ثمانیہ بہ نقاصنت خود برپا ست خلاف ذات مقدس کہ عدم بہ نقاصنت آن مرتبہ مقدسہ برپا شدہ نمی تواند۔ زیراکہ عدم در مرتبہ وجود مشترک سلب گردید پس بمراتب بالا از قیام کردہ نمی تواند پوشیدہ نماند تبوتیکہ بعوض عدم حقیقت عارف گشتہ نائب مناب عدم ذاتی آن عارف گردیدہ است کہ بعد از فنائے عدم آن عدم بہ ثبوت وجود موہوبی تبدیل گردیدہ واین نیابت تا بہ اخیر مقام قاب قوسین است کہ وجود بشری بطور کمال فنا یافتہ است ودر مقام او ادنیٰ کہ عدم بانجام رسیدہ وعارف ہمہ ثبوت گردیدہ عدم بکلی از بین رفتہ این مرتبہ مرتبہ نہایت فنا است۔

تبصرہ: قوسین عبارت از قوس وجوب وقوس وجود امکانی عارف است۔

تذکرہ: قاب قوسین دارائے سہ مراتب است۔

(۱) قوس امکانی وقوس مراتب وجوب است در این مرتبہ کہ سالک قوس صفات اضافیہ را دیدہ خود را ہنوز فراموش نکردہ است پس دو قوس عبارت از قوس صفات اضافیہ وقوس وجود عارف است۔

(۲) وقتیکہ عارف از صفات ثمانیہ عروج کند وذات مقدس مشہود او گردد در اینجا دو قوس عبارت از قوس صفات وقوس ذات مقدس است۔

(۳) وقتیکہ عارف کامل بہ شہود ذات مقدس مشرف گردد وصفات را فراموش کند در این مرتبہ قوسین عبارت از وجود موہوبی عارف ومرتبہ ذات مقدس است واین مقام قاب قوسین بلندترین مقامات قاب قوسین است ومقام او ادنیٰ آن است کہ عارف از شہود وجود موہوبی خود گذشتہ تنہا بہ شہود مرتبہ ذات مقدس مشرف گردد ووجود بشری او بوجود موہوبی تبدیل شود۔

تذکرہ: حضرت امام در مکتوبی قوس اولی وقوس ثانی را چنین بیان میفرمایدکہ قوس اول عبارت از وجود عارف است قبل از آنکہ بمقام او ادنیٰ مشرف شود وقوس ثانی عبارت از آن وجود موہوبی

عارف است کہ در وقت نزول از مقام اوادنی بازوجود موہوبی خود را مشاہدہ کند و آنچہ میفرماید کارخانہ عدم بروی برپا ماندہ الخ یعنی اثنینیت قبل ازین مقام بوجود عدمی مربوط بودہ حال اگرچہ اثنینیت است اما اثنینیت وجود موہوبی است کہ تعبیر آن بہ ثبوت کردہ میشود نہ بہ عدم۔ آنچہ میفرماید چون معاملہ از نقیض ثبوت بالا رود الخ یعنی وقتیکہ عارف بشہود ذات مقدس مشرف و از شہود ثبوت خود کہ ذات اوبودہ عروج فرماید او ادنیٰ است و نقیض ثبوت کہ عدم است در آنجا گنجایش ندارد چنانچہ در سابق گفتہ شد کہ در مرتبہ ذات مقدس عدم را تاب تقاضت نیست۔

تبصرہ: دراین وقت قیام عارف بذات مقدس او تعالی است قبل ازین قیام او بہ ظلال ذات مقدس بودہ کہ عبارت از صفات ثمانیہ و ظلال صفات ثمانیہ است۔

سوال: قیام عارف بذات بحت گفتہ شدہ حالانکہ قیام بذات بحت خاصہ صفات ثمانیہ بودہ پس فرق در بین قیام عارف و قیام صفات چہ خواہد بود؟

جواب: قیام صفات بذات مقدس قیام خارجی است کہ خاصۂ صفات ثمانیہ است و قیام عارف قیام شہودی است شتان بینہما۔ آنچہ میفرماید اما صفات را نقائص است کہ عدم علم و عدم قدرت بودہ باشد الخ یعنی چون وجود این عارف از تجلی ذات بحت است بنابران وجود عارف ہم از نقاضت عدم فارغ است آنچہ میفرماید پوشیدہ نماند الخ این فرمودہ شان بیان سوال است اما جواب این سوال را خود شان بیان فرمودہ و گفتہ اند کہ عارف واجب نمی گردد زیرا کہ وجود موہوبی او نیز در وہم و حس می باشد نہ در خارج۔ مراد از وہم نفس امر است زیرا کہ عارف از مرتبہ وہم گذشتہ است و بہ مرتبہ نفس امر رسیدہ است۔

سوال: حضرت امام در بعضے مکاتیب خود وجود این طور عارف را نفس امری گفتہ و در این جا آنرا وہمی فرمودہ اند علت آن چہ خواہد بود؟

جواب: مراد حضرت امام از وجود وہمی مقابل وجود خارجی است نہ وجود وہمی ممکنات دیگر کہ مقابل موجود نفس الامر بودہ باشد و آنچہ میفرماید بدانند الخ یعنی تمامی ذات مقدس علم است و

تمامی قدرت وکلام علی ہذا القیاس۔ یعنی ذات مقدس عین کمالات ثمانیہ می باشد، باقی ماند ظہور حق سبحانہ کہ حق تعالی گاہے بصورت علم وگاہے بصورت سایر صفات ظہور میسر باید۔

سوال: ذات مقدس تعبیر ندارد و ظہور یک امر حادث است پس ظہور بذات مقدس مناسبت ندارد؟

جواب: ظہور ذات غیر ذات بودہ ویک تمثال ذات است واین ظہور و تمثال منافی قدامت ذات شدہ نمی تواند۔ آنچہ میسر باید، نیز ازین قبیل است الخ یعنی تجلی ذات مقدس بصورت این عارف کامل متمثل میگردد واین ظہور برخلاف مرایاے صوری است زیراکہ در مرایاے صوری صورت تابع مرات است ودرایں جا مرات واجب بصورت عارف متمثل گردیدہ یعنی صورت تابع مرات نشدہ چنانچہ در آئینہ ہاے ظاہری صورت تابع آئینہ می باشد۔ پوشیدہ نماند کہ رسیدن باین معارف مقام حضرت امام است واکثر عرفاے دیگر باین مقام رسیدہ نمی توانند۔ آنچہ میسر باید این تعین باوجود حدوث الخ یعنی عنایت واعطاے این وجود موہوبی اکمل ترین وجودات موہوبی است۔

سوال: مرائیت وجود حق چہ معنی خواہد داشت؟

جواب: بہ شما معلوم است کہ آئینہ صوری وظاہری صورت اشیا را نمایان می سازد ہمچنان در علم واجب تعالی ہمہ چیز معلوم است وذات حق سبحانہ ہمہ چیز را میداند وہر چیز بروے نمایان است بنابران اطلاق مرات بران مرتبہ وجوب واقع شدہ است۔

تبصرہ (۱)۔ ظہور این تمثال وجوب در مرتبہ عالم مثال نیست زیراکہ عالم مثال مانند عالم محسوسات در مرتبہ وہم است بلکہ این ظہور در ظل خارج ودر مرتبہ نفس امر می باشد کہ از مرتبہ وہم و محسوسات بلند تر است وبوجود خارجی نزدیک تر است ووجود خارجی در عالم مثال نمی گنجد زیراکہ وجود خارجی خاصہ ذات مقدس است۔

تبصرہ (۲) حضرت عروۃ الوثقی بر میر محمد نعمان می نویسند آیہ کریمہ است کہ میسر باید کہ "حق سبحانہ بین شخص وقلب او حائل میگردد" بوجدان خود رجوع فرمائید الخ یعنی تجلی ذات مقدس در بین شخص وقلب او جاگزین میگردد۔ خلاصہ اینکہ در قلب تو تمثال ذات مقدس موجود است

پس متوجہ شو و از آن غافل مباش۔ حضرت میر نعمان ہم شخص بسیار کلان بودہ از جملہ اولیاء بزرگ است۔ آنچہ میفرماید گوئیم تنزل بر تقدیرے لازم می آید الخ یعنی فقیر ظہور را عین مرتبہ وجوب نمی داند بلکہ این ظہور را ظہور ظلی یک تمثال می انگارد کہ غیر ظاہر است چنانچہ صورت زید در آئینہ عین زید نبودہ بلکہ انعکاس تجلی صورت زید است در آئینہ و ظاہر عبارت از حق سبحانہ است کہ تمثال آن مرتبہ مقدسہ در قلب عارف ظاہر است۔

تبصرہ: عارفیکہ بہ بقاے ذاتی مشرف شود یعنی ذات و حقیقت او تجلی ذاتی بگردد ہر صفت از صفات ثمانیہ او و ہر لطیفہ از لطائف او بہ شان خود عارف متمثل شدہ می تواند از ین جا است کہ میگویند حضرت غوث الثقلین و حضرت خواجہ بزرگ در یک آن و زمان معین بچند جاے حاضر شدہ بودند حق سبحانہ در حدیث قدسی میفرماید" وقتیکہ بندہ خود را محبوب گردانم من سمع و بصر او می شوم"۔ پوشیدہ نماند کہ حقیقت جامعہ عبارت از قلب نوری است و مضغہ از قلب صنوبری است در ابتدا و قبل از کمال ادراک مضغہ بواسطہ قلب نوری بودہ و بعد از حصول کمال کمالات او از کمال لطائف دیگر فوق تر است و وصول بذات مقدس خاصہ اوست آنچہ میفرماید در رنگ آنکہ در دیگ پختہ الخ یعنی قلب صنوبری بہ تجلیات لطایف دیگر متاثر نمی شود و کمال او بہ تجلیات بلند تر مربوط است۔

مکتوب شصت و پنجم

تبصرہ: وقتیکہ عارف بہ شہود ذات مقدس او تعالیٰ مشرف شود و بہ تجلی ذاتی باقی گردد۔ ہر صفت از صفات عارف بہ عنوان ذات عارف ظہور می نماید و ہمچنان ہر لطیفہ او بہ شان وجود او متمثل میگردد۔ آن چیزیکہ عوام را در آخرت و جنت میسر میگردد اولیاء را آن کمال در دنیا دست میدہد زیرا کہ این کمال مربوط بہ موت است و اولیاے کرام در دنیا بواسطہ فنا و بقا بموت مشرف شدہ اند بنا بر آن آنچہ براے دیگران در بہشت میسر میگردد این بزرگواران در دنیا از آن مستفید و بہرہ ور اند۔

"ذلک فضل اللہ"۔ مومنان بہ تمام وجود خود حق سبحانہ را می بینند اولیائے کرام در دنیا بہ تمام وجود خود کلام حق را می شنوند۔

مکتوب شصت و ششم

حضرت امام میفرمایند معرفت ظل مستلزم معرفت اصل است الخ یعنی مراد از معرفت، معرفت فی الجملہ است زیرا کہ حضرت امام در جائے دیگر فرمودہ کہ در بین صورت یک چیز و خود آن چیز اثنینیت موجود است و بعبارت دیگر خود شی و صورت شی دو چیز متغایر اند پس معرفت یکے سبب معرفت کامل آن دیگرے شدہ نمی تواند۔ اما معرفت ظل سبب معرفت فی الجملہ اصل می شود۔ آنچہ میفرمایند کہ اہل سنت ہم آنرا بلاکیف گفتہ اند الخ یعنی دیدار جنت بے چون بودہ و جنت دارائے لیاقت دیگر است یا بعبارہ دیگر جنت محل دیدار رویت بلاکیف حق سبحانہ است و این دنیا کہ دارائے چون و چند بودہ دارائے آن لیاقت نیست و دیدار جنت ہم بلاکیف است۔

تبصرہ: در این جہان باطن اولیائے کرام عاری و مبری از دنیا گردیدہ و لیاقت رویت قلبی را پیدا نمودہ است۔ آنچہ دیگران را نسیہ برائے این بزرگواران نقد است۔

مکتوب شصت و ہفتم

حضرت امام میفرمایند بواسطہ انعکاس و تلبس صور علمی الخ یعنی نزد حضرت شیخ اکبرؒ غیر از ذات حق سبحانہ ہیچ چیز وجود خارجی نداشتہ و صفات ثمانیہ نیز دارائے وجود خارجی نبودہ بلکہ صرف وجود علمی دارند و نزد حضرت شیخ این صورت علمی صفات در آئینہ ذات افتیدہ و بصورت عالم نمایان شدہ است و صور علمی صفات را اعیان ثابتہ نامیدہ اند یعنی آن موجودات را در علم ثابت میدانند نہ در خارج و مراد از علم عالمیت او تعالی مراد داشتہ نہ صفت علم را زیرا کہ صفت علم در نزد او وجود ندارد۔

تبصرہ: این پنداشت ہاے حضرت شیخ کہ در مقام توحید وجودی رخ دادہ بود خطاے کشفی است در ثانی حضرت شیخ ازین مرتبہ ترقی نمودہ اند چنانچہ حضرت امام در مکتوبی میفرمایدکہ شیخ در تحت صفت الحیات کلیہ دارد۔

سوال: حضرت امام این عالم را موہوم متقن دانستہ واین فرمودہ شان خلاف شریعت است زیراکہ شریعت مقدس عالم را موجود ومکلف میداند وامر موہوم مکلف شدہ نمی تواند۔

جواب: بہ نزد حضرت امام تخلیق عبارت از اتقان وجود وہمی است کہ در ہستی عالم ثابت است پس فرمودہ حضرت امام خلاف شریعت نیست علماے کرام مخلوق وحضرت امام وہم متقن فرمودہ است۔ انچہ میفرماید دررنگ عرصہ خارجی نفس الامری است الخ۔ مراد حضرت امام درایں جا نفس الامر متعارف است نہ اصطلاح خود حضرت امام زیراکہ آن نفس الامر امام نقیض مرتبہ وہم است۔

تبصرہ (۲) مقام انتفا آنست کہ ممکنات از شہود برآید ومقام نفی آن است کہ سالک ہنوز از ممکنات نگذشتہ اما درصدد گذشتن است۔

سوال: فرق حضرت شیخ وحضرت امام چہ خواہد بود؟

جواب: حضرت شیخ شہود عالم را شہود ذات مقدس دانستہ وحضرت امام حقایق ممکنات را عدمات دانستہ کہ ظلال وتجلی صفات بہ عدمات ممزوج گشتہ وعدم ہیولاے آنہا وتجلی صورت آنہا است کہ درآنجا حال گردیدہ پس بطور حضرت امام حقیقت ممکنات مرکب از عدم وتجلیات صفات است و ممکن بوجود ظلی خود در خارج موجود است بنابران ممکنات را واجب نمی توان گفت ونیز ممکنات را بواجب حمل نمی توان کرد زیراکہ تعدد خارجی مانع حمل است اما در نزد حضرت شیخ ممکنات عین واجب بودہ و حمل ممکن بر واجب بہ نزد او ثابت است نہ بہ نزد حضرت امام۔

مکتوب شصت وہشتم

تبصرہ: اگر سائلے سوال کند کہ در خارج دو موجود وجود دارد یکی وجود حق سبحانہ ودیگری وجود ممکنات وو جود ہر کدام این دو موجود سبب تحدید یک دیگر میگردد حالانکہ حق تعالی از تحدید وتناہی

وجہات ہمہ است حقیقت این موضوع چگونہ خواہد بود؟

جواب: علمائے ظواہر اگرچہ حق تعالیٰ را نا محدود میدانند اما از حل این سوال عاجز اند ولی حضرت امام از کمال شان کہ خداوند جل شانہ از فضل وکرم خود باو شان عنایت فرمودہ جواب این سوال را چنین میفرماید" درخارج دو موجود نبودہ بلکہ یک موجود است کہ وجود حق سبحانہ وتعالیٰ است وممکنات وجود خارجی نداشتہ بلکہ دارائے وجود وہمی منتقش است ویک چیز موہوم سبب تحدید موجود خارجی شدہ نمیتواند یعنی در موجود وہمی فوق وتحت، شمال وجنوب وجود ندارد دو موجود خارجی فوق وتحت ویمین وشمال موجود وہمی نمی باشد"۔

سوال: ورائیت مستلزم تحدید است وحق تعالیٰ ورای عالم است پس حق سبحانہ محدود میگردد؟

جواب: درخارج غیر از ذات مقدس حق تعالیٰ وصفات ثمانیہ او تعالیٰ ہیچ چیز دیگر وجود ندارد ودران مرتبہ مقدسہ نہ ورائیت را گنجایش است ونہ غیر ورائیت را وورائیت حق تعالیٰ از جملہ متشابہات است کہ بشر از درک آن عاجز است۔ حضرت بیدل میفرماید۔ بیت

بحر بیتاب کہ آن گوہر نایاب کجاست   چرخ سرگشتہ کہ خورشید جہانتاب کجاست

حضرت امام در مکتوبی میفرماید کہ حق تعالیٰ وراء الوراء ثم وراء الوراء است۔ بیت

تعالیٰ بالا وبالا ز بالا   بلندی ہم نمی گنجد در آنجا

آنچہ میفرماید اولیا را در دنیا این دولت حاصل میگردد الخ یعنی عارف کامل بہ تمام سمع وبصر میگردد

سوال: وقتیکہ تمام بصر گردد چرا مشاہدہ شان رویت گفتہ نمی شود؟

جواب: باز ہم وجود این جہان بہ نسبت وجود آن جہان ضعیف است واز ادراک وتعالیٰ بعید، اگرچہ ادراک در آخرت ہم نیست باز ہم آن رویت رویت دیگر است وآن چشم چشم دیگر، شاید کہ بعض خواص بلکہ اخص با ادراک آن مرتبہ مقدسہ مشرف بودہ باشند ذلک فضل اللہ۔ آنچہ میفرماید شاید مومنان را در آخرت الخ یعنی چون رویت مربوط بہ موت است وسر دار دو عالم فرمودہ الموت جسر الخ واولیائے کرام بواسطہ فنا وبقا باین موت وباین جسر در این دنیا مشرف شدہ اند ودیگران بعد از موت باین جسر پائے میگذارند زینستان یا بینہا۔

مکتوب شصت ونہم

حضرت امام میفرمایند اصحاب کرام بہ دولت صحبت الخ

سوال: حضرت امام صحبت خود را بہ صحبت آنحضرتؐ مقایسہ کردہ است وحالانکہ صحبت آنحضرتؐ چیز دیگر است۔

جواب: صحبت سردار دو عالمؐ چیز دیگر بودہ اما صحبت نائبان آنحضرتؐ نیز مانند صحبت آنحضرتؐ است۔

مکتوب ہفتادم

تبصرہ: حضرت امام میفرمایند کہ نقل مکتوب را بشما فرستادہ ام از انجا می فہمید کہ کار بہ صحبت است وشیخ کریم الدین نیز از فوائد صحبت بشما خواہد نوشت۔ بیت

صحبت صالح ترا صالح کند | صحبت طالح ترا طالح کند

بیت ہمنشین بہ گدایان در دوست کہ ہر کس | بنشست باین طایفہ شاہی شد و برخواست

خواجہ احرار می فرماید۔ بیت

نماز را بحقیقت قضا تواند بود | ولیک صحبت ما را قضا نہ خواہد بود

حضرت امام در مدح حضرت خواجہ احرار میفرمایند قطب المحققین سید العارفین ناصر الدین حضرت خواجہ عبید اللہ احرارؒ ونیز در مکتوبی دیگر میفرمایند کہ حضرت خواجہ را از وظیفہ اقطاب اثنا عشر کہ تائید دین با آنہا مربوط است نیز حصہ دادہ اند۔

بخاطر باید داشت کہ فوائد صحبت صالحین در احادیث آنحضرتؐ تذکار یافتہ است۔

مکتوب ہفتاد ویکم

تبصرہ (۱) خواجہ عبد اللہ پسر دوم شیخ المشائخ حضرت خواجہ باقی باللہؒ می باشد کہ عالم تبحر

وسرآمد وقت خود بوده است وشاه عبدالرحیم پدر حضرت شاه ولی الله محدث دہلوی از شاگردان ایشان است از مریدان حضرت امام بوده امادر توحید وجود قدم راسخ داشته وہمیشہ مکاتیب توحیدی رابحضور حضرت عروة الوثقیٰ مینوشت وحضرت خواجه محمد معصوم بجواب او توصیه فرموده که آئنده از ارسال چنین مکاتیب خودداری نماید۔

تبصره (۲): حضرت امام حقیقت واجب وممکن را در مثال نقطه جواله ودائره موہوم توضیح میفرماید که در شہود دائره ومرتبه وہم نقطه ہم مشہود است مگر در حجاب دائره ودر خارج بدون حجاب است و حقیقت دائره ہمان نقطه است واشراق تمام حصص دائره از ہمان نقطه است و دائره صورت آن نقطه است پس واجب بر ممکن قریب بلکه اقرب است اما سبب بعد ما از واجب تعالیٰ خود ما ونفس ما بیباشیم که از اصل خود معرض وبه نفس خود متوجه گردیده ایم واشراق نقطه را از خود دانسته دعوی ہمسری نموده واز اصل خود دور مانده ایم ورنه خداوند بما از ما نزدیک تر است. عارفی می فرماید۔ بیت

یار نزدیک تر از من بمن است   این عجب تر که من از وے دورم

وحضرت ابن عربی نیز حکایت کرده که واجب از ممکن دور نیست اما ممکن بواسطه غفلت از واجب دور گشته است چنانچه حضرت بیدل میفرماید۔ بیت

جہان نیست جز تجلی دوست   این من وما ہمان اضافت اوست

آنچه میفرماید، باید دانست الخ این فرمودهٔ شان برائے دفع سوال ذیل است:

سوال: وقتیکه ممکن وجود خارجی نداشته وتعدد خارجی در بین ممکن وواجب نباشد باید که حمل در بین ممکن وواجب جائز گردد وممکن، واجب دانسته شود زیرا که مانع حمل یک چیز بر چیز دیگر تعدد خارجی است۔ زیرا که ظہور خارجی مانند وجود خارجی سبب تعدد وجود می گردد۔

جواب: صورت وتمیز صورت اگرچه وہمی است مگر وہم متقن می باشد که موجب تعدد خارجی بوده ومانع حمل میگردد وظہور خارجی سبب تعدد وجود خارجی بیباشد وآثار خارجی داشته است

حضرت امام میفرمایند: سبحان اللہ الخ یعنی قدرت کاملہ حق تعالی مرتبہ وہم را یک نوع نقرر وثبات بخشیدہ وچنان نمود بیرون بود دادہ است کہ نہ دارائے وجود خارجی است و نہ صرف وجود علمی بلکہ با وجود اینکہ در علم است بیرون علم ہم موجود است واین بود او مانع حمل او بر اصل او گردیدہ است زیراکہ وجود جداگانہ پیدا کردہ است اگرچہ در مرتبہ وہم منتقش است ودر خارج نیست. انچہ میفرمایند عجب معاملہ است الخ یعنی مراد حضرت امام آنست کہ ممکن عین واجب نیست زیراکہ قدرت او را جدا ساختہ اگرچہ اشراق او از اصل است مگر عدم جزء اعظم حقیقت اوست واز عدم ترکیب یافتہ واین دو چیز یعنی وجود خارجی وترکیب مانع اتحاد ممکن با واجب گردیدہ بواسطہ اینکہ واجب ترکیب ندارد وممکن دارائے ترکیب است انچہ میفرمایند: نقطہ آخر دائرہ نزدیک ترین نقطہ ہا است بہ مبدأ دائرہ الخ

تبصرہ: از فرمایشات حضرت امام معلوم میگردد کہ نصف اول دائرہ عالم امر ونصف دوم آن عالم خلق است، وعالم خلق مقبل بمرکز وعالم امر معرض از مرکز است ونیز از سیاق کلام حضرت امام معلوم وہویدا است کہ تخلیق عالم امر قبل از تخلیق عالم خلق است واز فرمودہ سردار دو عالم ﷺ نیز تقدم عالم امر بر عالم خلق ثابت است چنانچہ میفرمایند کہ "من نبی بودم وحضرت آدم در آب وگل بود" یعنی من بصورت روحانی خود بملائک تبلیغ می کردم وحضرت آدم در بین آب وگل بود بخاطر باید داشت کہ این تبلیغ آنحضرت ﷺ صرف بوجود ملکی وروحانی شان تعلق داشتہ است خلاصہ بعد از درک مقدمات فوق اعتراض کہ در این مکتوب وارد است این است کہ حضرت امام نقطہ اخیر را قریب ومعرض دانستہ است این فرمودہ شان با گفتہ دیگر شان از دو ناحیہ تناقض بنظر میرسد. اول آنکہ در جائے دیگر نقطہ آخر را بعید واین جا قریب فرمودہ ودوم اینکہ در جائے دیگر نقطہ آخر را مقبل ودر این جا معرض دانستہ علت آن چہ خواہد بود؟

جواب: مراد حضرت امام از نقطہ اخیر نقطہ اخیر نبودہ واخیر بکسرہ خا نیست بلکہ آخر است بہ فتح خا ومراد از نقطہ آخر نقطہ اول است کہ غیر از نقطہ مرکز اول ترین نقاط است بہ مرکز

و در ظہور مقدم است مگر پشت او بمرکز است زیرا کہ ظہورات دائرہ تا نصف دائرہ معرض از مرکز و بعد از نصف مقبل بمرکز است پس از فرمودہ ہائے حضرت امام معلوم است کہ عنصر خاک نقطہ اخیر نصف اخیر دائرہ بودہ و در قرب پیش قدم است زیرا کہ مقبل است۔ بنابراں در قربایشات حضرت امام ہیچ گونہ تناقض موجود نیست۔ آنچہ میفرمایند، بعد از طے جمیع نقاط الخ یعنی اول دائرہ باوجود قرب چوں طرف ظہورات متوجہ و از مبدا معرض است ناچار بعید میگردد و در نتیجہ بعد از طے تمام نقاط دوبارہ بہ مبدا خود خواہد رسید۔ ازین قربایش معلوم میگردد کہ عالم امر بعد از طے عالم خلق بہ مبدا خود می رسد و نیز از قربایشات حضرت امام معلوم می شود کہ قرب اصلی نصیب عالم خلق بلکہ نصیب عنصر خاک عالم خلق است۔ بیت

خاک شو خاک تا بروید گل کہ بجز خاک نیست مظہر گل

ترجمۂ این بیت بفکر بندہ آن است کہ عنصر خاک خود را تزکیہ و تصفیہ بدار تا گل ذات مقدس ظہور کند۔

حضرت بیدل میفرماید

خاک گرد و بہار جان دریاب سیر نسرین و نسترن این است

مراد از بہار جان عالم امر است یعنی تا زمانیکہ عالم امر تصفیہ نشود کمالات عالم خلق آغاز نیابد و با لخاصہ عنصر خاکی کہ رئیس ہیئت وحدانی عارف است بکمال نہ رسد سیر نسرین و نسترن کہ عبارت از مجاہدہ عناصر و یافت او تعالی است صورت نمی گیرد۔

مکتوب ہفتاد و دوم

تبصرہ: شاید این وقت آن زمانی بودہ باشد کہ سلطان جہانگیر حضرت امام را با خود میداشت چون حضرت امام خواہان عزلت بودہ این وضعیت را ہم حبس میدانند و مراد از قرۃ العین خواجہ جمال الدین پسر میرزا حسام الدین احمد است کہ جوادت و فیض بخشی حضرت امام خواہان کمال اوست۔ حاصل مکتوب مبارک اینکہ کسانیکہ بہ جمعیت باطن مشرف اند تلوین ظاہر در باطن شان سرایت نمی کند۔

یعنی اگرچہ در ظاہر بہ نزد سلطان بودہ اما باطن بہ مرتبہ تمکین است۔

مکتوب ہفتاد و سوم

حاصل این مکتوب شریف این است کہ شیخ اکبر صفت علم را صفت اول و ظہور اول میدانند و در عین حال علم را موجود خارجی ندانستہ صرف ظہور علمی می انگارد و فوق آن را مرتبہ لاتعین می گویدو حالانکہ فوق مرتبہ صفت علم صفت حیات و فوق صفت حیات شان العلم و فوق شان العلم شان الحیات است و فوق آن مرتبہ مرتبہ ایست کہ تعبیر از ان بہ مرتبہ علم و یا نور صرف و حقیقت محمدی میگردد حضرت شیخ این مراتب را مشاہدہ نکردہ و فوق صفت علم را لاتعین و ذات بحت پنداشتہ است۔

سوال: شان حیات یک امر انتزاعی بودہ و نزدیک بذات مقدس است زیرا کہ صفتِ حیات اقرب ترین صفات است پس بدرک عارف چگونہ خواہد گنجید؟

جواب: شان حیات با وجود اقربیت چون پائین تر از ذات قرار داشتہ و عین ذات نیست بنا براں در علم و ادراک عارف می گنجد۔

تبصرہ: صفات ثمانیہ واجب تعالیٰ ہمہ در یک مرتبہ موجود اند اما در کشف عارف یکے فوق دیگری مشہود میگردد زیرا کہ عارف بہ انعکاس صفات خداوندی منعکس میگردد و این انعکاس صفات بصورت تدریجی و یکے بعد دیگرے دست میدہد لہذا با وجودیکہ صفات در یک مرتبہ بودہ اما در شہود عارف فوقیت و تحتیت بہ نظر می رسد۔

سوال: در صورتیکہ فوق صفت علم صفت حیات بودہ باشد و مرتبہ علم پائین تر از حیات قرار داشتہ باشد در این صورت در مرتبہ ذات مقدس کہ فوق حیات است علم نخواہد بود؟

جواب: این اعتراض را حضرت امام چنین جواب دادہ است کہ صفت العلم دیگر است و شان العلم دیگر یعنی شان العلم فوق صفت حیات قرار دارد پس علمی کہ در مرتبہ پائین تر از حیات است صفت العلم است نہ مطلق علم و نیز حضرت امام در جاے دیگر فرمودہ کہ خود ذات مقدس علم است و

نیز در مکتوب ۷۶ ہمیں دفتر مکتوبات قدسی آیات مرتبہ علم را چار درجہ از مرتبہ صفت حیات بلند تر دانستہ است پس اعتراض فوق وارد نیست۔

تبصرہ: علم کہ از صفات است معلوم او غیر ذات مقدس است و علمیکہ از شیونات ذات مقدس است آن صرف ذات مقدس او تعالیٰ است۔

سوال: حضرت امام میفرماید کہ صفت العلم او تعالیٰ بذات او تعالیٰ نمی رسد و مرتبہ ذات مقدس بہ صفت العلم معلوم نیست پس درصورتیکہ علم واجب کہ صفت واجب است بآن مرتبہ مقدسہ نرسد علم عارف چگونہ بآن مرتبہ مقدسہ خواہد رسید؟

جواب: عارف چنانچہ کہ از اصل خود کہ صفت علم واجب است و مبدا فیض اوست انعکاس میگردد باین انعکاس بقامی یابد بعد ازین از برکت این بقا از مراتب شیونات و اعتبارات نیز انعکاس گرفتہ و بہ آن بقا یافتہ تا بذات مقدس او تعالیٰ میرسد و بہ تجلی ذات مقدس منعکس میگردد پس عارف از اصل و اصل الاصل خود نیز گذشتہ و بذات بحت او تعالیٰ می رسد و وجود بشری او بوجود موہوبی تبدیل می یابد و حق تعالیٰ بہ بندگان خاص خود چنین فضل و کرم عنایت فرمودہ کہ بوجود موہوبی بوصول بلاکیف بذات مقدس او تعالیٰ واصل میگردند و بانعکاس آن علم کہ عین ذات است منعکس شدہ و بواسطہ این انعکاس از ذات او تعالیٰ نیز باخبر میگردد۔ ذٰلک فضل اللہ۔

حضرت امام میفرماید کہ این عنایت باری تعالیٰ در حق ما الخ یعنی اصل مارا کہ حضرت آدم است از مشت خاک آفریدہ مسجود ملک گردانیدہ و بہ خلافت خود سرفراز و مفتخر ساختہ و سردار دو عالم را کہ از نسل حضرت آدم است بہترین عالم گردانیدہ و زمین و زمان را بواسطہ او خلق کردہ است و امت او را امت مرحومہ و خیر الامم گردانیدہ است و این عنایت حق از قدیم با ما موجود است و امروزہ نیست۔

مکتوب ہفتاد و چہارم

تبصرہ: حضرت شیخ اکبر رویت حق تعالیٰ را بصورت لطیفہ مثالی دانستہ میگوید کہ

بیننده صورت خود را می بیند نگر در مرأت حق حضرت امام اول قول شیخ را توضیح کرده و باز گفته شیخ را تردید نموده و آنرا مخالف عقیده اہل سنت میداند۔

حضرت شیخ میگوید که مراد از مرأت حق آن شان ذاتی است که صفت مربی آن شخص ظل آن شان است مثلاً شخصی که عیسوی مشرب است این شخص حق تعالی را بصورت شان قدرت می بیند به این تفصیل که شان قدرت بصورت صفت قدرت متمثل گردیده وصفت قدرت بصورت بیننده میگردد۔ و شیخ حق سبحانه را مرات دانسته و میگوید که مرات بصورت بیننده متمثل میگردد بنا بران نزد او حق تعالی ہم مرأت است و ہم بیننده و نیز میگوید که بیننده و عارف حق تعالی را اندیده بلکه صورت خود را در آئینه وجوب و بصورت وجوب دیده زیرا که ذات مقدس از قیود مطلق و حالی است و مطلق مرأت بیک صورت مقید شده نمی تواند نگر آن شان که اصل صفت مربی سالک است مقید است تخصیص بآن سالک داشته که مربی اوست یعنی آن صفت که ظل این شان است مربی آن شخص است پس خود شان ہم مقید و مرأت گردیده و این را از این سبب مرأت میگوید که مرأت واسطه دیدن است چون این شخص خود را بصورت این شان می بیند پس شان حکم آئینه پیدا کرده است که او را به او نشان داده۔

حضرت امام میفرماید که شیخ از صوفیه وجودیه بوده و وجودیه ممکن و واجب را یک چیز میدانند پس نزد آنہا دیدن ہر شخص دیدن حق است اما حضرت شیخ چون عالم بزرگی است به نقص این موضوع ملتفت گردیده لہذا دیدن ہر فرد را دیدن حق ندانسته بلکه تنہا دیدن آن شان را که سالک بصورت خود دیده است آن را دیدن حق می داند و آن صورت خود بیننده است که بصورت شان مربی خود آنرا دیده است۔ آنچه میفرماید که این مرأت برخلاف دیگر مرایا است و این مرأت بصورت خود بیننده میگردد و مرایاے دیگر نه چنان است الخ یعنی مرأت عبارت از آن شان است که بیننده خود را بعنوان وجوب دیده است و واجب دانسته و تا این جا شرح کلام شیخ بوده بعد از آن حضرت امام قول او را تردید و میفرماید که ظہور آن شان ظہور یک مخلوق است که حق سبحانه او را اظہار نموده و نیز میفرماید عجب است از کلانہائے صوفیه که بر دیدن تشبیہی تسلی خود کرده اند و از تنزیہ غافل مانده اند و دیدن

شان ہیمثل را دیدن حق دانستہ اند۔ آنچہ میفرمایند بلکہ گمان بردہ کہ قایل بہ تنزیہ محض قاصر است الخ

تبصرہ: وجودیہ میگویند کہ حق سبحانہ جامع تنزیہ و تشبیہ است و تشبیہ عبارت از مرتبہ امکان است و میگویند کہ تشبیہ عین تنزیہ است و ممکن واجب است و این را از این سبب میگویند کہ واجب محدود نشود و اگر ممکن واجب نگردد واجب محدود خواہد شد۔ زیرا کہ یک موجود موجود دیگر را محدود می گرداند۔ حضرت امام میفرمایند کہ وجود ممکنات محدود واجب شدہ نمی تواند زیرا کہ ممکن موجود خارجی نبودہ بلکہ وہم منقش است۔

خلاصہ اینکہ وجودیہ ممکنات را واجب پنداشتہ و واجب را دارای مراتب متعددہ میدانند چنانچہ مراتب تعینات خمسہ و مرتبہ لاتعین ہمہ را واجب می پندارند اما حکم مرتبہ لاتعین را در مراتب دیگر بمقایسہ نمی کنند و میگویند کہ مرتبہ لاتعین احکام و خواص جداگانہ داشتہ و تعین اول کہ عبارت از علم اجمالی است حکم جداگانہ داشتہ و تعین ثانی کہ علم تفصیلی است خواص جداگانہ و عالم ارواح خواص جداگانہ و عالم مثال کہ تعین رابع است خواص جداگانہ و عالم اجساد کہ تعین پنجم است خواص جداگانہ دارند مگر تمام این مراتب واجب اند۔ حضرت مولانا عبدالرحمٰن جامی کہ از صوفیہ وجودیہ است میفرماید:۔ گر فرق مراتب نکنی زندیقی

یعنی این مراتب ہمہ واجب اند مگر خواص ہر مرتبہ جدا است۔ حضرت امام بہ کلمہ لایخفی بالای شیخ اعتراض کردہ و میگوید کہ در نزد شما تشبیہ وجود خارجی نداشتہ صرف وجود علمی دارد و موجود علمی محدودِ وجود خارجی شدہ نمیتواند بمنزلہ عدم خارجی کہ محدد وجود خارجی شدہ نمیتواند و اگر عدم وجود خارجی میداشت محدد وجود خارجی میگردید و او را محدود می ساخت و چون عدم وجود خارجی ندارد محدد موجود خارجی شدہ نمیتواند۔ ہمچنان ای شیخ ممکنات بنزد شما وجود خارجی ندارد۔ بنابران چگونہ محدد واجب شدہ میتواند پس ضرورتی نیست کہ شما ممکن را عین واجب پندارید و نیز واجب را مرکب از کامل و ناقص بانگارید و حالانکہ مرکب از کامل و ناقص ناقص است و نیز اعیان ثابتہ بہ نزد شما صرف وجود علمی داشتہ و وجود خارجی ندارند و موجود علمی محدد وجود خارجی نمی گردد چنانچہ تصور شریک

باری تعالیٰ مستلزم تحدید واجب شدہ نمی تواند زیرا کہ صرف تصور بودہ وجود خارجی ندارد بنابران چون شما عالم را فقط موجود علمی میدانید پس موجود علمی موجود خارجی را محدود ساختہ نمی تواند لہذا حکم اتحاد درست نبودہ و بآن احتیاج نیست۔ حضرت امام بہ کلمہ فنقول قول شیخ را بیان کردہ میفرمایند کہ شیخ تجلی شان را انتہائے تجلیات میداند و میگوید کہ بالاتر از این تجلی ہیچ مقام نیست۔

تبصرہ: این مکتوب حضرت امام ناتمام ماندہ مگر حضرت امام در مکاتیب آئندہ فرمودہ کہ شیخ از وصول مطلب دیگران را باز میدارد و میگوید کہ بالاتر ازین ترقی نیست و حضرت امام میفرمایند کہ اگر بالاتر عروج نہ کنیم چہ کردہ باشیم و از مطلوب چہ چیز بدست آوردہ باشیم الخ یعنی ہرگاہ بالاتر ازین مقام عروج نہ کنیم از مطلوب و معشوق حقیقی مہجور می مانیم۔ بیت

ترسم کہ یار با ما نا آشنا بماند تا دامن قیامت این غم بہ ما بماند

مصرع درون دیدہ اگر نیم مواست بسیار است

مکتوب ہفتاد و پنجم

تبصرہ: حضرت امام بہ خواجہ محمد ہاشم کشمی تفہیم میدارد کہ تجلی افعال آن است کہ گفتہ شد و میفرمایند کہ در قول وحدویہ افعال مختفی نشدہ بلکہ نسبت افعال مختفی شدہ و فاعل افعال را کہ زید و بکر است واجب گفتہ اند و لازم بود کہ افعال ممکنات را بہ ممکنات منسوب می ساختند اما آنہا افعال ممکن را با واجب منسوب کردہ اند و زید و بکر را واجب دانستہ اند افعال ممکن را نہ بینند آنچہ میفرمایند اگر توجہ است الخ یعنی وجود بشری سالک فانی و وجود موہوبی کہ بہ او عنایت شدہ ذاکر میگردد و نیز قبل ازین سالک صفات ثمانیہ را از خود میدانست و دراین وقت میداند کہ این صفات ازان من نبودہ بلکہ پرتو صفات واجب است و مورد کلمہ انا کہ برائے وجود بشری وضع شدہ است فانی میگردد و این عارف انا را بخود راجع نمی سازد۔

تبصرہ: اگرچہ عارف بہ وجود موہوبی باقی گردیدہ و کلمہ انا کہ موضوع برائے

وجود بشری او بودہ از بین رفتہ است و عارف خود را عین واجب می بیند مگر آثار آن مرتبہ مقدسہ راجع ساختہ نمی تواند زیرا کہ انا ثبت خودی و بشریت بودہ و خودی از روے رفتہ است و در انا الحق خودی از بین رفتہ بلکہ عنوان خودی تبدیل شدہ و ممکن کہ سالک است بہ عنوان وجوب دیدہ شدہ ناگفتہ نماند کہ عارف در ابتداے فنا خود را مانند جماد بدون حس دیدہ و در ثانی آن جماد نیز از نظرش معدوم میگردد، فناے اول فناے عین بودہ و فناے ثانی فناے اثر است۔

سوال: وقتیکہ عارف ہر دوے وجود و عدم را باختہ باشد عارف معدوم مطلق خواہد بود پس کہ میگوید و چہ را می بیند؟

جواب: فنا و بقا در شہود مستلزم فناے وجود خارجی نیست این سوال میر حسین سادات ہروی است کہ حضرت خواجہ محمد معصوم مجددی جواب این سوال را بصورت عتاب آمیز نوشتہ و فرمودہ کہ فنا شہودی بودہ و وجودی نیست و نیز تمام لطائف عارف بیک مرتبہ فانی نمیگردد بلکہ فنا و بقاے لطائف تدریجی است و در وقت فناے یک لطیفہ لطیفہ دیگر باقی است۔

تذکرہ: زمانہ عروۃ الوثقی و میر حسین متحد نہ بودہ سوال میر حسین در کتاب او است پوشیدہ نماند کہ نزد صوفیہ مقرر است کہ حقیقت سالک یک عدم مقید بودہ کہ بہ انعکاس تجلی صفات از اعدام دیگر امتیاز یافتہ و وجود پیدا کردہ است چنانچہ صورت کہ مشخص ہیولا است و عدم ہیولاے ممکنات و تجلی صورت آنہا است یعنی صورت تشخیص کنندہ ہیولا است و ہیولا محل صورت است اما حضرت امام کہ بکمال عروج و علم مفتخر اند مبقر باید کہ انعکاس تجلی در عدم بہ اعتبار توہم است و در حقیقت تجلی در عدم منعکس نگشتہ و عدم نیز وجود نیافتہ پس تجلیات در عالم وجوب و عالم در کتم عدم است و وجود ممکن در مرتبہ توہم است و کمال اقتدار صانع حقیقی است کہ تجلی از مرتبہ وجوب و عدم از مرتبہ عدم نیامدہ باز ہم مخلوق نمایاں گردیدہ و این تخلیق در مرتبہ وہم است یعنی نمود بدون بود است۔

مصرع　　اے برادر تو ہمیں اندیشہ

یعنی خود را موجود میدانی حالانکه عدمی۔ حضرت امام میفرماید که این وجود وہمی یک نوع اتقان وثبات داشته عذاب وثواب ابدی بران مترتب گردیدہ است۔

حضرت جامی میفرماید:۔

ممکن زتنگنائے عدم ناکشیدہ رخت ۔ واجب زبارگاہ قدم نانهادہ گام

درحیرتم که این همه نقش عجب چیست ۔ درلوح ظاهر آمدہ مشہود خاص و عام

تبصرہ: وجود اقسام عالم بمنزلہ مصنوعات مداری وشعبدہ باز است مگر فرق تشکلہائے شعبدہ باز و عالم ممکنات آن است که تشکلہائے شعبدہ باز اتقان وثبات نداشته اما وجود توہمی عالم اگرچه وجود خارجی ندارد اما دارائے ثبات واتقان می باشد۔ باید دانست که این کمال قدرت صانع است که نیست راہست نمانشان دادہ وثبات ورسوخ بخشیدہ است و تخلیق عبارت ازہمیں اتقان وثبوت است فتبارك الله احسن الخالقین۔

تذکرہ: فرق صنع مداری وصنع حق تعالیٰ این است که مداری اشیائے ناموجود را موجود نشان میدہد اما حق تعالیٰ اشیائے ناموجود راموجود میگرداند۔

آنچه میفرماید تا نرسی نیابی الخ یعنی تا زمانے که بہ واجب نہ رسی مطلوب رابدست نیاری ویا اینکه تا از وجود بشری خلاص نشوی وجود موہوبی نیابی ویا اینکه تا از ممکنات نہ گذری بواجب نرسی چنانچه حضرت بیدل میفرماید۔

بی فنا سیر عیش نتوان کرد ۔ درخود آتش زن وچراغان باش

ونیز میفرماید۔

چند محبوس الفت جسمی ۔ سیر بیرون آ تا جہان بینی

آنچه میفرماید علت سماوی وارضی الخ یعنی علت سماوی عبارت از عدم جاذبہ حق سبحانه وعدم توجہ مرشد خواہد بود وعلت ارضی عبارت از غفلت ونقص استعداد سالک است۔

آنچه میفرماید این تجلی برزخی الخ یعنی این تجلی برزخی تجلیات ذاتیه بودہ وتجلیے که ایکہ شیخ آنرا انتہا دانسته

تجلی یک شان از شیون بوده واین تجلی برزخی عارف را فانی ساختہ وسزاوار تجلی ذاتی میگرداند واز تجلی ذاتی شیخ بلندتر است۔ آنچہ میفرماید کہ نصیب از مرتبہ الخ یعنی معرفت آن مرتبہ بے چون نیز بیچون است وعارف ہم دراین وقت بیچون میگردد باز ہم بیچون مطلق دیگر است وبے چون فی الجملہ دیگر۔ دراین وقت علم عارف ہم بیچون میگردد زیرا کہ در علم متعارف عقل ونفس مدرک اند واین علم بادراک تمام لطائف عارف مربوط است وعنصر خاک است کہ باین قرب مشرف میشود وہیئت وحدانی عارف است کہ ادراک ذات مقدس می نماید۔ بیت

خاک شو خاک تا بروید گل　　کہ بجز خاک نیست مظہر گل

خلاصہ اینکہ رسیدن بذات مقدس وظیفہ عنصر خاک وادراک ذات مقدس نصیب ہیئت وحدانی انسان است کہ در رأس آنہم عنصر خاکی قرار دارد۔ آنچہ میفرماید باین اعتبار گفتہ الخ یعنی چون سالک اثر صفات است واثر صفات تحت صفات واقع میباشد بنابران وقتیکہ عارف بصفات میرسد فانی میگردد ومعدوم میشود این قول شیخ درست است کہ بعد ازان عدم است یعنی فنا است مگر خطاے شیخ آن است کہ از مقامات فوق قدسیہ کہ از حوصلہ سالک بلندتر است می نرساند و حالانکہ عارف بسبب انعکاس تجلی اصل خود از اصل گذشتہ بہ اصل الاصل وذات مقدس میرسد۔

تبصرہ: شخصیکہ فانی نشدہ بہ تجلیات ذات بیہوش میگردد وتجلی او ہم تجلی شیون است نہ تجلی ذات مقدس حضرت امام در مکتوبی بزبان عربی میفرماید معناے آن این است کسیکہ بہ آتش مساس کند می سوزد وکسیکہ آتش گشتہ نمی سوزد، وشخص کہ وجود موہوبی یافتہ بے ہوش نمیگردد وتجلی ذاتی درحق او استتار ندارد۔

شرح حصہ ہشتم درہمیں جا خاتمہ یافت

احب الصالحین ولست منہم　　لعل اللہ یرزقنی صلاحاً

وصلی اللہ علی سیدنا ومولانا محمد وبارک وسلم علیہ وعلی آلہ واصحابہ وعلینا معہم اجمعین ط

از کمالات حضرت امام قدس سره

حقایق و معارف آگاه سیادت پناه سید زوار حسین آغا که یک شخص عارف، عالم و متقی بوده و نیز مولانا محمد علی صاحب ادارهٔ مجددیه هر دونے این اشخاص نیک حکایت می کنند که حضرت محمد هاشم جان مجددی مرحوم می گفت که در یک وقت با سید سلیمان صاحب ندوی ملاقات رخ داد به مجرد دیدن به من گفت که حضرت صاحب چون که هیچ وقت اورا ندیده بودم و او نیز مرا ندیده بود باو گفتم که از کجا می دانی که من از حضرات مجددی می باشم در جواب یک خوارق عجیب حضرت امام را حکایت کرد۔ گفت که با دوستان خود به سرهند شریف حاضر شده بودم همان بود که دوستان درون روضه مبارکه حضرت مجدد مشرف و من که بسیار علاقه نداشتم پهلوے یک دیوار نشسته و چون مانده شده بودم پائے خود را دراز کرده بودم، دیدم که از طرف مزار مبارک یک شخص تشریف آورده که جبه را پوشیده بمن گفت که مکتوبات من را خواندهٔ، گفتم خوانده ام، فرمود که فهمیدهٔ۔ همان بود که از بسیاری هیبت بے هوش شده بودم تا آنکه همراهیان من آمدند و مرا به هوش آوردند۔ حال که ترا دیدم چهرهٔ تو با آن چهرهٔ مبارک یک گونه مشابهت داشته ازین سبب ترا به نام حضرت صاحب خطاب کردم۔

و جناب سید سلیمان ندویؒ یک شخص بسیار عالم و متقی و صاحب تصانیف کثیره می باشند۔

٭ ٭
٭

أَلَمْ يَأْنِ لِلَّذِينَ آمَنُوا أَنْ تَخْشَعَ قُلُوبُهُمْ لِذِكْرِ اللّٰهِ

شرح مکتوبات قدسی آیات

بیان عقائد اسلامی و تصوف

محبوب سبحانی امام ربانی حضرت مجدد الف ثانی شیخ احمد فاروقی کابلی

سرہندی قدس سرہ السامی

حصہ نہم ——— دفتر سوم

شارح

مولوی نصر اللہ ہوتکی ولد مرحوم حاجی محمد شاہ خان

ولد محمد حیدر

حافظ مضامین مکتوبات قدسی آیات

رکن ارار اکین جمعیت العلماے دولت علیہ اسلامیہ جمہوری افغانستان

محرر و مرتب و ہمکار شرح این کتاب مقدس

الحاج حفیظ اللہ خان سیرت بدخشی تالقانی ولد مرحوم صفر علی خان

بینگ باشی

و آغاے خیری مدیر صاحب وزارت جلیلہ مطبوعات نیز پایندہ معاونت زیادہ فرمودہ است۔

فہرستِ مضامین

صفحہ

بسم اللہ الرحمن الرحیم

شرح مکتوبات قدسی آیات

حصہ نہم ـــــــ دفتر سوم

مکتوب ہفتاد و ششم

حضرت امام میفرماید: شان العلم ہر چند تابع شان الحیات است الخ یعنی شان الحیات اگرچہ فوق شان العلم است و صفت حیات فوق صفت علم است اما علم را مرتبہ ایست کہ حیات را نیست زیرا کہ علم عین عالم و عین معلوم شدہ می تواند ولی حیات عین حی شدہ نمی تواند بنابران علم را مقامی است فوق صفات کہ تنہا اطلاق نور بران گنجایش داشتہ و تعبیر دیگر در آنجا گنجایش ندارد علم حضوری و علم حصولی نیز دراں مرتبہ مقدسہ رہ ندارند بواسطہ اینکہ این دو علم تحت صفت حیات قرار دارند و این علم فوق صفت حیات است۔ آنچہ میفرماید کہ فوق مرتبہ علم مرتبہ ایست کہ علم را ہم در آنجا گنجایش نیست و آن مرتبہ ہمہ نور بودہ و اصل علم و شعور است و بے مثل و بے مانند است الخ درحالیکہ ظل آن حضرت ہم نور بیچون باشد از بیچونی اصل آن نور مقدس چہ گفتہ شود و حضرت دراین جا عبارت از آن نور است نہ ذات مقدس او تعالی و تمام کمالات وجوبی و امکانی بہ نور بر پا اند و جود کہ شامل تمام اشیاء و تمام اضداد بودہ فرع نور و یک فرد نور است۔ خلاصہ اینکہ آن مرتبہ مقدسہ در مرتبہ لا تعین قرار داشتہ و از شائبہ و رائحہ عدم مبرا است و سائر صفات و صفت العلم از رائحہ عدم خالی نیستند و در مقابل آنہا عدم بہ نقاصت ایستادہ است۔ آنچہ میفرماید مرتبہ اولی الخ یعنی ما تحت آن مرتبہ کہ جامع نور و شعور است معبر بمرتبہ حقیقت محمدی است کہ مسمی بہ تعین اول است و علم اجمالی را کہ حضرت شیخ اکبر حقیقت محمدی پنداشتہ یک ظلی از ظلال این مرتبہ علم است زیرا کہ ظل اول این مرتبہ

مقدسہ شان الحیات وظل دوم آن شان العلم وظل سوم آن صفت حیات وظل چہارم آن صفت علم وظل پنجم آن ظہور علم اجمالی است پس این تعین وحقیقت محمدی ازان تعین وحقیقت محمدی کہ مطلوب شیخ اکبراست پنج درجہ فوقیت دارد۔ آنچہ میفرماید باید دانست الخ یعنی تعینات وصفات درمرتبۂ لاتعین نبودہ وازرائحہ امکان خالی نیستند۔ آنچہ میفرماید عجب است کہ الخ یعنی عجب است کہ حضرت شیخ اکبرعلم اجمالی وتفصیلی راازمراتب وجوب پنداشتہ است وحالانکہ علم اجمالی وتفصیلی ازرائحہ امکان خالی نبودہ زیراکہ اگرچہ قدیم اندامادرقیام خودبذات مقدس محتاج اندواین احتیاج علامہ امکان است۔ آنچہ میفرماید مرتبہ دوم کہ نورصرف وازعلم بلندتراست الخ یعنی آن مرتبہ ہم ذات بحت نبودہ بلکہ آخرین حجاب نورانی ذات مقدس بودہ وازرائحہ عدم مبرااست۔ آنچہ میفرماید آن نورحقیقت کعبہ ربانی است الخ یعنی حقیقت کعبہ فوق حقیقت محمدی بودہ امازحقیقت احمدی بلندنمی باشد۔ حضرت بیدل میفرماید۔ بیت

درغیب احداست ودرشہادت احمد   این است رموزخواجہ ہردوسرا

تفصیل بیشتراین موضوع درمکتوب ۹۴ ہمیں دفترسوم بملاحظہ خواہدرسید۔ آنچہ میفرماید چون کمال فضل الخ یعنی وقتیکہ ازفضل اوتعالی عارف باین نورکہ حقیقت کعبہ است بقاحاصل نماید وبانعکاس آن نورمنعکس گرددازمراتب فوق کہ حقیقت قرآن وفوق الفوق کہ حقیقت صلوٰۃ است بہرہ کامل خواہدیافت۔

تبصرہ: حقیقت کعبہ اگرچہ فوق حقیقت محمدی است اماافضلیت سرداردوعالم راست زیراکہ آنحضرت ﷺ تنہادارائے حقیقت محمدی نبودہ بلکہ دارائے دوحقیقت یعنی حقیقت محمدی وحقیقت احمدی است۔ حقیقت احمدی حقیقت روحی سرداردوعالم وحقیقت محمدی حقیقت جسدی آنحضرت است ونیزناگفتہ نماندکہ کعبہ ازحقیقت خودبالاترعروج نداردامامعروجات آنحضرت ﷺ فوق حقیقتِ کعبہ عروجات غیرمتناہی است چنانچہ حضرت امام درمکتوبے میفرمایدکہ حقیقت کعبہ زینہ اول عروجات سرداردوعالم است۔ حضرت عروۃ الوثقی نیزدرمکتوبات خودعین موضوع راتائیدنمودہ است۔

سوال: حضرت امام در مکتوب اخیر دفتر ثالث حقیقت کعبہ را ذات مقدس و تنزیہ صرف گفتہ اند و در این جا حقیقت کعبہ را زینہ اول عروجات آنحضرت ﷺ دانستہ اند تطبیق این فرمایشات چگونہ خواہد بود؟

جواب: حضرت عروۃ الوثقٰی در مکتوبات خود مینویسد کہ مراد حضرت امام در مکتوب اخیر ذات بحت مقدس و تنزیہ صرف نبودہ بلکہ مقصد حضرت امام شان مسجودیت او تعالیٰ می باشد نہ ذاتِ بحت او تعالیٰ۔ آنچہ میفرمایداین معارف چنانچہ ورائے طور نظر و فکر است ورائے طور کشف و شہود است نیز الخ یعنی این معارف معارف ولایت نبودہ بلکہ معارف نبوت است و دست ارباب ولایت از دامن این معارف کوتاہ ہست۔ آنچہ میفرماید، تنبیہ الخ یعنی در این جا در حق این عارف بقا باحجب است نہ خرق حجب و نیز این خرق خرق شہودی ہست نہ خرق وجودی۔ زیرا کہ صفات مقدسہ از بین نمی روند بلکہ از شہود عارف می برایند۔

مکتوب ہفتاد و ہفتم

آنچہ میفرماید، وسعت دریں آن مرتبہ مقدسہ نہ از درازی طول الخ یعنی آن وسعت یک وسعت بلاکیف بودہ و ہر چند دران مرتبہ مقدسہ سیر واقع شود باوجود بیچونی و بے کیفی آن مرتبہ مقدسہ باز ہم دراں مرتبہ مقدسہ یک نوع امتیازات بلاکیف بدرک عارف احساس میگردد ولی حقیقت آن امتیاز بدرک او نمی آید۔

خلاصہ حاصل فرمایش حضرت امام اینکہ فہم آن امتیاز بلاکیف بدرک عارف می آید، اما عارف از درک کنہ و حقیقت آن امتیاز عاجز است و این عجز از معرفت و دریافت حقیقت آن معرفت دلالت بہ جہالت و بے معرفتی عارف نمی کند بلکہ دلالت بقرب عارف و دلالت بمعرفت و فہم او میکند۔ زیرا کہ عارف میداند کہ در مرتبہ وسعت بیچون او تعالیٰ یک موضع از موضع دیگر امتیاز بلاکیف داشتہ اما عارف از ادراک کنہ آن امتیاز عاجز است و آن عجز است نہ جہل و

نافہمیدن آن امتیاز و آن وسعت جہل است۔

تبصرہ: عجز از معرفت دارای دو علم بودہ یکے علم با امتیاز مواضع آن مرتبہ مقدسہ از یکدیگر و دیگری علم بعدم دریافت کنہ آن امتیاز بواسطہ کمال عظمت و کبریائی آن مرتبہ مقدسہ۔

آنچہ میفرماید ہرگز عجز معرفت را بہ جہل یاد نمی کرد الخ یعنی شیخ اکبر عجز معرفت را بہ جہل تعبیر نمودہ و حالانکہ عجز معرفت دیگر است و جہل دیگر یعنی دانستن وسعت ذات مقدس او تعالیٰ معرفت است و عدم ادراک کنہ آن عجز معرفت و ندانستن وسعت ذات مقدس جہل است اگر حضرت شیخ این دقیقہ را میدانست ہرگز عجز معرفت را بہ جہل تعبیر نمی فرمود اما در نزد حضرت امام عدم معرفت حکم بعدم امتیاز آن موطن است کہ جہل است و عجز از معرفت و اعتراف بہ امتیاز آن موطن و عجز از درک حقیقت آن امتیاز بلا کیف عجز است پس در بین عجز معرفت و جہل فرق زیاد موجود است و عجز معرفت جہل نیست۔ آنچہ میفرماید بعد از ان علوم شق اول را الخ یعنی شیخ اکبر مکشوفات شق اول را کہ مربوط بعلوم من علم است منحصر بخود میداند و شق دوم آن من جہل می باشد۔

تبصرہ: شیخ اکبر دو شق را بیان کردہ و گفتہ است کہ منا من علم و منا من جہل فقال العجز عن درک الادراک ادراک معنای گفتار شیخ اکبر این است کہ بعض از ما آنانند کہ عالم اند یعنی صاحب کشف اند و بعضی از ما آنانند کہ جاہل اند یعنی بدون کشف اند و عجز از ادراک ادراک است. خلاصہ اینکہ حضرت شیخ اکبر جہل را بہ عجز از ادراک تعبیر کردہ و حالانکہ عجز از ادراک جہل نبودہ بلکہ عین ادراک و عین معرفت و قرب است و جہل نقص است کہ مدح ندارد و نیز شیخ اکبر علوم شق اول را کہ عبارت از من علم باشد مخصوص بخود دانستہ و گفتہ است کہ خاتم الانبیاء این علوم را از خاتم الاولیاء یعنی از من اخذ میدارد۔ اما در حقیقت مکشوفات شیخ اکبر از مرتبہ عجز پائین بودہ و در مقام ظلال قرار داشتہ و عجز از معرفت در مقام اصل است اما حصول ظلال برای آنحضرت بواسطہ شیخ باک نداشتہ زیرا کہ شان خود سردار دو عالم از ظلال بلند تر است و علم ظلال یک تخمین زائد نمی باشد۔

تبصرہ: در اینجا مراد از علم کشف و مراد از جہل عدم کشف است۔

آنچہ میفرماید: ہر گاہ بخواجہ صدیق الخ وقتیکہ شیخ اکبر خواجہ صدیق یعنی آنحضرتؒ را در اخذ فیض بخود محتاج بداند و بگوید کہ آنحضرتؒ از من اخذ فیض میدارد اگر عجز صدیق را جہل بگوید از حال وے بعید نخواہد بود زیرا کہ شیخ در ظلال قرار داشتہ و مراتب ظلال سبب ہمچو گفتارہا گردیدہ است۔ آنچہ میفرماید اطلاق نور نیز دراین مرتبہ گنجایش ندارد الخ یعنی قرآن کریم در ذات خود از مرتبہ نور ہم بلند است و اطلاق نور کہ در آیہ کریمہ بالائے قرآن آمدہ در مرتبہ نزول و تنزیل قرآن خود بود ورنہ قرآن در ذات و حقیقت خود از نور فوقیت دارد زیرا کہ حقیقت کعبہ مقدسہ نور است و حقیقت قرآن فوق حقیقت کعبہ است پس از نور ہم بلند تر است۔ آنچہ میفرماید فوق آن مرتبہ مقدسہ مرتبہ الیست بس عالی کہ حقیقت صلوٰۃ است الخ یعنی دراین مرتبہ مقدسہ کمال وسعت است۔

تذکرہ: حقیقت قرآن مبدأ وسعت و حقیقت صلوٰۃ کمال وسعت است یعنی حقیقت کعبہ و حقیقت قرآن ہر دو اجزاے حقیقت صلوٰۃ اند زیرا کہ توجہ بہ کعبہ و تلاوت قرآن مجید ہر دو در نماز موجود است لہذا حقیقت صلوٰۃ حاوی و جامع این ہر دو حقایق است۔ آنچہ میفرماید کہ صورت آن در عالم شہادت الخ یعنی صورت آن حقیقت صلوٰۃ نماز نماز گذاران منتہی است و نماز عوام از مرتبہ صورت صلوٰۃ ہم پائین تر است حضرت عروۃ الوثقیٰ در مدح حقیقت نماز میفرماید۔ بیت

چکد مشک تر از دستم گران گیسو بدست افتد　　دمد صبح از گریبانم گران مہ در کنار آید

و نیز حضرت عروۃ الوثقیٰ اقتداے صلوٰۃ را بہ صلوٰۃ بیان فرمودہ از فرمایشات شان چنین معلوم میشود کہ در وقت قیام مصلی یک تجلی بصورت قیام و در رکوع یک تجلی بصورت رکوع متمثل می گردد وقتیکہ حق سبحانہ تعالیٰ تعظیم ذات مقدس خود را بصورت نماز متجلی سازد نماز عارف بہ آن اقتدا می کند۔ واللہ اعلم۔ آنچہ میفرماید حقیقت نماز کہ جامع جمیع عبادات است الخ یعنی حقیقت صلوٰۃ جامع و حاوی سایر عبادات است و عبادات دیگر اجزاے او بند۔ در نماز حج و زکوٰۃ و صوم و کلمہ شہادت ہمہ موجود می باشد۔ آنچہ میفرماید: دراں موطن وسعت نیز کوتہی می نماید الخ یعنی مرتبہ ذات مقدس ازین

مقام فوقیت داشته وانتہا از وسعت هم در راه می ماند و هیچ نوعی از حقایق بآن ذروهٔ علیا نمی رسد۔ بیت

زاعلیٰ بالا و بالا زبالا بلندی هم نمی گنجد در آنجا

آنچه میفرماید، نهایت اقدام کمل الخ یعنی بعد از آن معبودیت صرف است که سیر قدمی بانتها میرسد و تا بہ حقیقت تمام بر روی سیر قدمی و نظری موجود بوده بعد از آن سیر قدمی بانجام رسیده صرف سیر نظری می ماند۔

تبصره: سیر قدمی تا به مبدا فیض خود عارف بلکه عارف تا به مبدا فیض آن نبی است که عارف بقدم وے است بعد از آن سیر نظری است اما به نزد حضرت امام سیر حقایق سبعه نیز سیر قدمی بوده و نہما مرتبه مقدسه معبودیت صرف را سیر نظری میدانند، تا گفته نماند که در سیر قدمی عارف مظہر مقامات مشہوده می گردد و در سیر نظری صرف مشاہده بوده و مظہریت وجود ندارد۔ اما عارف کامل که بہ تجلی ذات بحت مشرف گردد و فنا و بقا بہ آن تجلی حاصل نماید شاید که مظہر تجلی ذات بلکه مظہر ذات مقدس نیز بگردد چنانچه حضرت امام و اقل قلیل از اولیاے کرام که مظہر ذات مقدس گردیده اند۔

مصرع هر کسے را بہر کارے ساختند

شاید که در بارهٔ آنہا سیر نظری و قدمی فرق نداشته باشد و اللہ اعلم۔ بیت

اگر چه این لحظه ممکن کار شب نیست زبخت مقبلان آن هم عجب نیست

آنچه میفرماید، حقیقت کلمه طیبه درین موطن الخ یعنی تا به اینجا عابد و معبود امتیاز نداشته و مراتب صفات و شیونات که به نسبت ما معبود و بہ نسبت ذات او تعالی عابد اند تا اینجا در معبودیت شرکت داشته اند اما وقتیکه وصول بلا کیف بذات مقدس میسر گردد و از مراتب صفات و شیونات گذشته شود در ان وقت بجز از ذات مقدس حق سبحانہ تعالی دیگر معبودی نمی ماند۔ آنچه میفرماید لا مقصود فوق لا موجود است الخ یعنی لا موجود مناسب مقام وحدت الوجود و لا مقصود مناسب مقام توحید شہودی و لا معبود مرتبه کمالات نبوت است۔ آنچه میفرماید، تا هر جا که شوب عابدیت و معبودیت است الخ در این جا مطبعه در متن این مکتوب شریف چنین طبع کرده است" تا هر جا که

شوب عبادت و عابدیت است" و در مطبعہ سہواً بجائے کلمہ عابدیت عبادت و بجائے کلمہ معبودیت عابدیت طبع شدہ است و حقیقت این است کہ تا جائے کہ عابد و معبود از ہم امتیاز نیافتہ قدم و نظر یکجا ست و در وقتیکہ معاملہ بہ معبودیت صرف برسد قدم کوتہی می کند۔ انچہ میفرماید گنجایش دارد کہ در امر قف یا محمد الخ یعنی در شب معراج کہ حق سبحانہ بآنحضرتؐ خطاب نمودہ فرمود کہ توقف کن اے محمدؐ کہ پروردگار تو نماز میخواند یعنی تعظیم کہ شایان او تعالی است خود او تعالی آنرا بجا آوردہ بینوا ندو یا اینکہ توقف کن اے محمدؐ تا خدائے تو نزول رحمت فرماید و کمال تو بیشتر گردد و لیاقت ملاقات ذات کبریا نصیب تو گردد و یا اینکہ شاید مراد ازین توقف توقف قدمی بودہ باشد یعنی امر توقف ازین ناحیہ خواہد بود کہ بیش ازین قدم را گنجایش نیست پوشیدہ نماند کہ حقیقت کلمہ نفی و اثبات درین مقام بہ ثبوت می پیوندد بواسطہ اینکہ تا وصول باین مرتبہ مقدسہ عابد و معبود از ہم امتیاز نداشتند بعد ازین معبود صرف از عابد امتیاز می باید خلاصہ اینکہ سیر قدمی تا اینجا بانجام می رسد اما سیر نظری بعد ازین ہم گنجایش داشتہ۔

تذکرہ: بفکر بندہ فرق قدم و نظر این است کہ تا جائے کہ عارف مظہر مراتب وجوب شدہ بتواند آنرا سیر قدمی و در مرتبہ کہ عارف مظہر آن مرتبہ مقدسہ شدہ نتواند بوصول نظری تعبیر می گردد۔ ناگفتہ نماند کہ بعض کمل محبوبان و اقل قلیل شاید مظہر آن مرتبہ مقدسہ نیز شدہ بتواند چنانچہ حضرت امام و اقل قلیل از اولیائے کرام پس درباره شان نیز نظری و قدمی فرق ندارد۔ واللہ اعلم۔

مکتوب ہفتاد و ہشتم

آنچہ میفرماید این جا آن بیسر است الخ یعنی معارف این مقام معارف تجدید است کہ این معارف و این مقام عالی نصیب ہر کس نمی گردد و ہر جائے دستیاب نمی شود۔ مصرع

نہ ہر کہ سر بتراشد قلندری داند

این فرمایش حضرت امام در ایام حبس قلعہ گوالیار است کہ در وقت سلطنت سلطان جہانگیر محبوس گردیدہ بودند۔

تبصرہ (۱): قرب و معارفیکہ در مجلس باولیاے کرام دست میدہد مانند معارفی است که در وقت نزع و یاد قبر و برزخ صغری باین طائفہ میسر میگردد یعنی قرب و معارف این وقت از قرب و معارف صلوٰۃ ہم بلند تراست۔ زیراکہ در وقت نزع و یاد قبر و ہمچنان در مجلس عارف دارائے ہیچگونہ اختیار نمی باشد بنابران درجہ معارف این مقام فوق معارف ایام دیگر است و مشابہ معارف آخرت است۔

تبصرہ (۲): معارف وقت انتقال عارف فوق مقام حیات عارف است زیراکہ موت از مقربات آخرت است و معارف آخرت فوق معارف زمان حیات است و حبس ہم شبیہ موت است۔ آنچہ میفرمایند ما از پیشگاہ چنین آمدہ الخ یعنی در ابتدائے خلقت این جہان محبت از جانب حق سبحانہ تعالیٰ بودہ نہ از جانب عالم ممکنات کہ حق سبحانہ برروے محبت مخلوقات راخلق کردہ است بعد ازان اثر این محبت خالق بمخلوقات او عنایت گردیدہ است وگرنہ مخلوقات در ذات خود دارائے ہیچگونہ محبت نہ بودہ است عشق ہم یک مخلوق عجیب و عطیہ او تعالیٰ است چنانچہ این موضوع در نسل حضرت آدم بہ تجربہ رسیدہ است کہ ہر پدر بہ اولاد خود محبت داشتہ می باشد و محبت اولاد بہ اندازہ محبت پدر نمی باشد زیراکہ حضرت آدم بہ پدر خود محبت نکردہ است بلکہ با اولاد خود محبت داشتہ است بنابران محبت از جانب اصل سرچشمہ گرفتہ است نہ از جانب فرع بیت

در حقیقت عشق از معشوق پیدا می شود ۔۔۔ شمع گر خاموش میگردد کجا پروانہ شیدا می شود

آنچہ میفرمایند اگرہ دہلی است بشما ہمسایہ است الخ یعنی شما کہ در سرہند خلاصی من بیابا شید دہلی و آگرہ کہ مسکن سلطان و مامورین عالی رتبہ است بشما نزدیک است۔ خالق عشق ذات خداوند بودہ کہ از رحمت خود عشق آفرید و بہ انسان عنایت کرد و دوستان خود را بہ عشق امتیاز بخشید۔

مکتوب ہفتاد و نہم

آنچہ میفرمایند چون را بہ بیچون راہ نیست الخ یعنی عارفیکہ مظہر ذات مقدس گردد این عارف

ہم بیچونی پیدا می کند وبذات بیچون خود متوجہ بیچون حقیقی می گردد در این وقت وجود بشری او از حقیقت عارف خارج وبمنزلہ لباس او میشود و عارف دارائے وجود موہوبی میگردد واین وجود موہوبی عارف کنہ وحقیقت عارف است و وجود بشری از عوارض او بودہ کہ از حقیقت عارف خارج وحکم لباس را گرفتہ است۔ آنچہ میفرماید غیر از نفی وسلب الخ یعنی دران مقام از ذات این عارف تعبیر بہ سلب کردہ میشود نہ بایجاب چنانچہ گفتہ میشود کہ این عارف مانند دیگران نیست وبایجاب تعبیر نمی گردد زیرا کہ تعبیر ایجابی عاری از عوارض نیست یعنی اگر گفتہ شود کہ عالم است صفت علم آمد و اگر گفتہ شود کہ عارف است صفت عرفان می آید و تعبیر از ذات او نمی گردد بنابران تعبیر ذات عارف باین طور کردہ میشود کہ عارف مانند دیگر افراد بشر نیست واین تعبیر سلبی تعبیر از ذات عارف است چنانچہ کہ از ذات مقدس او تعالی باین طور تعبیر می شود کہ بمثل او تعالی چیزے نیست واگر بخالق ورازق وعالم وقادر تعبیر گردد تعبیر ذات مقدس او تعالی نخواہد بود زیرا کہ خالق ورازق وغیرہ صفات عاری از صفات وعوارض نمی باشد چنانچہ تخلیق وترزیق وغیرہ۔

آنچہ میفرماید از بیچون تا بہ بیچون فرق بسیار است الخ یعنی ذات اقدس او تعالی بیچون حقیقی و ذات عارف بیچون فی الجملہ است۔ آنچہ میفرماید از کمال رافت ومہربانی الخ یعنی خدائے کریم ورحیم بعضی افراد ممکنات را تا اندازہ بیچونی عنایت فرمود تا از ذات بیچون حق تعالی آگاہ وعاشق محبوب خود گردد" باکریمان کارہا دشوار نیست"۔

آنچہ میفرماید کہ معرفت کنہ ذات را محال گفتہ اند الخ یعنی علمائے ظواہر گفتہ اند کہ کنہ ذات مقدس او تعالی بادراک وتصور نمی گنجد یعنی حضرت امام میفرماید کہ آنہا در بارہ آن مردم گفتہ اند کہ بیچون وبے کیف نشدہ باشند زیرا آنہائے کہ چون وچند اند بادراک ذات بیچون مشرف شدہ نمی توانند اما عارفیکہ وجود بشری او بوجود موہوبی تبدیل شدہ باشد از بیچون حقیقی آگاہی حاصل کردہ میتواند۔ آنچہ میفرماید وسایر ممکنات ذات ندارند الخ یعنی ممکنات واشخاص دیگر کہ مظہر ذات مقدس نشدہ اند ذات ندارند وجود شان ظلال اسماء وصفات است وبس وچون صفات ثمانیہ

اعراض اند کہ قیام بذات مقدس دارند پس ظلال صفات کہ ممکنات است جوہر شدہ نمی تواند بلکہ خود شان واصول شان کہ صفات فعلیہ است ہمہ اعراض اند قیام بہ صفات ثمانیہ دارند؛ اما عارفان کامل کہ مظہر ذات مقدس گردیدہ باشد دارائے کمال جوہریت است۔ خلاصہ اینکہ عارف محبوب و محمدی مشرب جوہر بودہ و باقی تمام اعراض است۔ آنچہ میفرماید کہ اضعف است الخ یعنی در نزد حضرت امام خلق ممکنات در مرتبہ وہم و در مرتبہ نمود بیرون بوداست لہذا ضعیف است قیام شان بہ عرض دیگر کہ صفات ثمانیہ است ممانعت ندارد و یا اینکہ قیام عرض بہ عرض جائز است چنانچہ سرعت و بطوئت کہ بحرکت قائم اند و حرکت بہ متحرک قائم است و در حقیقت ہر دو عرض یعنی حرکت و سرعت قایم بجوہر اند کہ عبارت از متحرک است۔ آنچہ میفرماید در رنگ آن است الخ حضرت امام این جملہ را برائے دفع سوالی فرمودہ اند تقریر سوال قرار ذیل است۔

سوال: در فرمایشات حضرت امام گفتہ شدہ است کہ ذات ممکنات عدم است و این جملہ قضیہ موجبہ است وقضیہ موجبہ وجود موضوع میخواہد پس باید کہ عدم موجود بودہ باشد؟

جواب: حضرت امام در جواب میفرماید کہ این قضیہ در حقیقت قضیہ موجبہ نبودہ بلکہ قضیہ سالبہ است وقضیہ سالبہ موضوع نمی خواہد پس معنائے آن جملہ کہ ذات ممکنات عدم است این است کہ ممکنات ذات ندارند و این قضیہ سالبہ می باشد نہ موجبہ۔

آنچہ میفرماید فی الحقیقت الخ یعنی عکوس صفات در حقیقت بخود صفات قیام داشتہ اما در وہم قیام آنہا بعدم متوہم میگردد و این ہم از شہکارہای قدرت است کہ موہوم را بطور موجود نشان دادہ است از ینجاست کہ گفتہ اند "ای برادر تو ہمیں اندیشہ" و خیال کردہ کہ موجودم اما در حقیقت معدومی و بجز از موہوم چیز دیگر نیستی. ناگفتہ نماند کہ این وہم وہم سوفسطائی نیست بلکہ وہم متقن است کہ برفع وہم مرتفع نمی گردد۔ ابیات مخدومی مولانا عبدالرحمن جامی اشارہ باین معنی خواہد بود۔

ممکن ز تنگنای عدم تاکشیدہ رخت	واجب ز بارگاہ قدم تانہادہ گام
در حیرتم کہ این ہمہ نقش عجیب چیست	در لوح ظاہر آمدہ مشہود خاص و عام

حضرت عروۃ الوثقی درباره حقایق ممکنات میفرماید که درحقیقت عدم در مرتبہ عدمیت خود است و تجلیات صفات در خود صفات است و باہم امتزاج ندارند اما شہکار ہائے قدرت چنان نشان داده است که تجلیات با عدمات ممتزج گردیده و در حقیقت این چنین نیست وقتیکه اندیشه توضیح شود می فهمی که تجلیات در وجوب و عدم در عدم است۔

آنچه میفرماید عارف تام المعرفت الخ یعنی آن عارف که به تجلیات ذاتی بقایافته است عکوس صفات ثمانیه بذات این عارف قیام می یابد و در سابق این عکوس قیام با صول خود داشتند که عبارت از خود صفات ثمانیه بوده باشد و صفات ثمانیه بذات مقدس او تعالی قیام دارند۔

خلاصه اینکه پرتو ذات مقدس او تعالی وجود موہوبی عارف بوده و صفات عارف که عبارت از عکوس صفات ثمانیه باشد در این وقت باین پرتو قیام دارند و این پرتو که ذات عارف است قیام او بذات مقدس او تعالی است۔ آنچه میفرماید پس این عارف الخ یعنی پس این عارف مرکب است از جوہر که وجود موہوبی او است و از عرض که صفات ثمانیه اوست۔ آنچه میفرماید از اصل خود گذشته الخ یعنی اصل او عبارت از صفات ثمانیه و ظلال صفات حق تعالی است که عارف در این وقت از اصل خود گذشته است و آنچه میفرماید علوم و معارف دیگر الخ یعنی رسیدگان صفات از معارف ذات مقدس خبر ندارند اما رسیدگان ذات که وجود موہوبی کامل دارند از معارف ذات مقدس باخبر اند و پوشیده نماند عارفیکه بذات مقدس رسیده است قیوم رفت یا مجدد الف است۔ یعنی آن رسیده گان ہم در مراتب خود ہا متفاوت می باشند۔ مصرع

خاص کند بندۂ مصلحت عام را

آنچه میفرماید تجلی ذاتی مخصوص باین بزرگ نیست رواست که غیر او را نیز الخ یعنی تجلی ذات دیگران و مظہر شدن به پرتو ذات مقدس دیگر شتان بینهما۔ ناگفته نماند که ہر صاحب تجلی ذاتی مظہر ذات شده نمیتواند و ہر که مظہر ذات مقدس گردیده به تجلی ذات بہره مند است ۔ آنچه میفرماید ظہور ذات که به صفتی از صفات کائن گردد الخ یعنی ظہور ذات با ظہور یک صفت تجلی ذات نیست ۔ زیرا که تجلی

ذات جامع تمام صفات است۔

تبصرہ: در سطرہ ۱۵ و ۱۶ صفحہ ۱۳ در متن این مکتوب شریف چنین طبع گردیدہ "آنہم ظہور ذات است اما تجلی ذات نیست" اما اصل عبارت حضرت امام این طور است کہ "آنہم تجلی ذات بودہ اما ظہور ذات نیست" در این جا در طبع سہو بعمل آمدہ است۔ زیرا کہ ظہور ذات فوق تجلی ذات است۔ پس افرادیکہ مظہر ذات مقدس اند اقل قلیل اند و صاحبان تجلی ذات بہ نسبت آن ہا بسیار تر اند۔ آنچہ میفرماید اعتبار علم آنجا در رنگ سائر اعتبارات ذات است الخ یعنی ظہور بمعیت صفت علم و باشان علم ظہور ذات بحت نبودہ بلکہ ظہور یک اعتبار از اعتبارات ذات مقدس است۔ آنچہ میفرماید اگر گوئیم ظہور در مرتبہ ثانی الخ یعنی اگر سائلے سوال نماید کہ در خارج تنہا ذات مقدس او تعالی و صفات ثمانیہ اوست و چیزہاے دیگر در خارج وجود ندارد پس در این صورت ظہور در خارج گنجایش نداشتہ و می باید کہ ظہور در علم بودہ باشد و گفتہ شدہ کہ اعتبار علم مانند اعتبارات دیگر است وحالانکہ ظہور موقوف بعلم بودہ و در خارج بجز از ذات مقدس او تعالیٰ و صفات ثمانیہ او چیزے موجود نیست پس ظرف ظہور تنہا علم است و بس و باین اساس اعتبار علم مانند اعتبار آدیگر نیست زیرا کہ علم ظرف ظہور است و موقوف علیہ می باشد۔

حضرت امام سوال فوق را چنین جواب میدہد کہ "آن ظہور در ظل خارج بودہ بنا بران بہ علم و با اعتبار علم ضرورت ندارد یعنی این خارج کہ ظرف ما و شماست حضرت امام آنرا ظل خارج دانستہ و آن ظہور را مربوط بہمین ظلی خارج میداند و میفرماید کہ ظہور موقوف بعلم نبودہ بلکہ موقوف بہ ظل خارج است لہذا سوال سائل وارد نمیگردد کہ اعتبار علم مثل اعتبارات دیگر نیست۔ آنچہ میفرماید تجلی ذات را مقید الخ یعنی علم ظرف تجلی ذات مقدس شدہ نمی تواند زیرا کہ ذات مقدس جامع تمام صفات است و آن ظہور جامع در علم نمی گنجد، مراد از علم ظہور علم است نہ صفت علم۔ آنچہ می فرماید آرے اعتبار علم الخ یعنی بعد از صفت حیات علم بلند ترین صفات ثمانیہ است۔ آنچہ میفرماید صورتیکہ در عالم مثال حاصل گردد الخ یعنی صورت مثالیہ در عالم مثال می باشد و عالم مثال از جملہ مخلوقات

او تعالیٰ است اگر آن صورت مثالی را جامع بدانیم باز ہم یک ظلی از ظلال مرتبہ وجوب خواہد بود
نہ خود مرتبہ وجوب کہ عالم مثال گنجایش آنرا ندارد و نیز آنحضرتؐ رویت او تعالیٰ را بہ قمر لیلۃ البدر
تشبیہ فرمودہ اند و رویت لطیفہ مثالیہ مانند رویت قمر است در تشت آب۔ آنچہ میفرماید این قدر
در درک می آید الخ یعنی اگر آن مرتبہ مقدسہ در ظل خارج کہ عبارت از ہمیں خارج است ظہور
فرماید و ظل آن ظہور در علم ظاہر شدہ باشد کہ آنرا تعین اول میگویند امکان دارد کہ این ظل
جامع علمی در عالم مثال نیز دارائے یک ظلی بودہ باشد بصورت انسانی کہ جامع ترین مخلوقات است۔

تبصرہ: جملہ عربیہ در کلام حضرت امام یعنی ان اللہ خلق ادم علی صورتہ مبتدا و
تواند بود خبر آن مبتدا است یعنی مراد از صورت عالم وجوب ہمیں لطیفہ مثالیہ است کہ بصورت
انسان متمثل گردیدہ است اما رویت آن لطیفہ رویت حق نیست و رویت حق تعالیٰ ورائے ظہورات
و تمثلات بودہ و بے کیف و بے چون است۔ یراہ المومنون بغیر کیف و ادراک و ضرب
من مثال۔ آنچہ میفرماید خلق و وجود آخرت الخ یعنی معتزلہ و روافض چشم آخرت را بچشم دنیا قیاس
کردہ و از رویت آخرت انکار نمودہ اند و آنہا نفہمیدہ اند کہ آن وجود و آن چشم تجلی شیونات حق است
و این چشم از عدم است۔

تبصرہ: حکمائے یونان از حشر اجساد انکار داشتہ و میگویند کہ حشر اجساد وجود ندارد
زیرا کہ وجود اول کہ طاعت و معصیت کردہ بود خاک شدہ و از بین رفتہ است و وجود دیگر بکہ برائے
ثواب و عذاب ایجاد میگردد وجود دیگر است کہ از وجود اول مغایرت دارد پس حشر موجود نیست و
علمائے اسلام جواب دادہ اند کہ حق سبحانہ ہماں وجود خاک شدہ را دوبارہ بوجود آوردہ و معاملہ تنعیم
و تعذیب را باوے اجرا میفرماید۔

سوال: این فرمایش حضرت امام کہ چشم آخرت چشم دیگر است تقویہ دلیل حکمائے
یونان است کہ مخلوق آخرت مخلوق دیگر است۔

جواب: مراد از تجلی شیونات حق سبحانہ نہ آن است کہ آن چشم چشم دیگر است و

چشم دنیاوی نیست بلکہ مراد حضرت امام آن است کہ این چشم دنیاوی بہ تجلیات شیونات و اعتبارات منور گردیدہ لیاقت دیگری پیدا می کند پس فرمایش حضرت امام تردید گفتار حکمای یونان است نہ تائید آنہا۔ آنچہ میفرماید شیخ قدس سرہ الخ یعنی شیخ اکبر ظہور لطیفہ مثالیہ را در علم پنداشتہ و رویت آن لطیفہ را رویت حق سبحانہ میداند و نیز رویت مظاہر جملہ را رویت و ظہور حق میگوید بلکہ تمام ممکنات را ظہور حق میداند و گفتار حضرت خواجہ حافظ شیرازی نیز موافق گفتار شیخ است کہ می گوید۔ بیت

امروز چون جمال تو بے پردہ ظاہر است
در حیرتم کہ وعدۂ فردا برائے چیست

معلوم است کہ حضرت شیخ و حضرت حافظ حقیقت دیدار او تعالی را نفہمیدہ اند کہ رویت این جمال را رویت حق سبحانہ دانستہ اند۔ آنچہ میفرماید کہ وجود را بحق دادہ است الخ یعنی حضرت شیخ ممکنات را ظہور حق پنداشتہ و موجود نمی داند چنانچہ تمثال زید در آئینہ ظہور زید است نہ وجود زید۔ آنچہ میفرماید ما واپس ماندگان الخ یعنی زمانے کہ در مقام توحید وجودی قرار داشتم از گفتار شیخ استفادہ می نمودم و مشکلات آن مقام را از مقولہ ہاے شیخ حل میکردم۔ ناگفتہ نماند کہ آن مقام مرتبہ ابتدائی حضرت امام بودہ است مقام انتہائی شان مربوط بکمالات نبوت است کہ از مقام شیخ و اکثر اولیاے کرام برتر است۔

آنچہ میفرماید چون بحکم بشریت الخ یعنی اگرچہ حضرت شیخ اکبر عالم را ظہورات حق میداند باوجود آن از جملہ دوستان خدا است اما چون بشر عاری از خطا و اشتباہ نیست بنابران خطاہای کشفی حضرت شیخ قابل پیروی نیست و پیروی اہل سنت و جماعت باید نمود کہ ممکنات را موجودات و مخلوقات او تعالی میدانند نہ ظہورات حق تعالی۔ ناگفتہ نماند کہ تصوف ہم یک صنعت است و ہر صنعت قابل ازدیاد و نقصان است لہذا حضرت شیخ را کہ از جملہ متصوفین توحید وجودی است باین گفتار شان کہ خطاے کشفی است مقصر نباید دانست و تصوف بعد از ان کمال یافتہ کہ در آن وقت نبودہ۔

مکتوب ہشتادم

حضرت امام میفرمایند منتہی بذات مقدس مجرد خواہد بود الخ یعنی ممکنات اگر ترقی بیشتر نمایند باصول خود کہ ظلال صفات و خود صفات ثمانیہ است خواہند رسید و بذات مقدس کہ از اصول عالم بلندتر است بآن مقام مقدسہ کجا خواہند رسید آنچہ میفرمایند اما عادت او تعالیٰ چنان جاری گردیدہ کہ بعد از قرون متطاولہ الخ یعنی عادت او تعالیٰ است کہ بعد از قرون طویلہ صاحب دولتی را بقاے اکمل بخشیدہ و او را مظہر نمونہ ذات اقدس خود میگرداند و قیام آن عارف را بہ آن انموذج مربوط می گرداند و اعراض و صفات کہ آن عارف داشت قیام آنہا را نیز بہ آن انموذج و وجود موہوبی مربوط میگرداند خلاصہ اینکہ آن انموذج و وجود موہوبی حقیقت عارف است و کمال انسانی او بانجام می رسد و مظہر اتمام نعمت خداوندی میگردد و قیام آن انموذج بذات مقدس است۔ آنچہ میفرمایند سخنی میگویم غریب الخ یعنی تنہا قیام عارف بآن ذات موہوب نہ بودہ بلکہ قیام تمام افراد عالم بآن ذات موہوب مربوط است۔ آنچہ میفرمایند بایددانست الخ یعنی ہمچو بزرگ کامل و مکمل در ہر عصر و زمان یک نفر بودہ و بیش از یک نفر نمی باشد قیوم وقت و یک مائۃ خواہد بود۔

خلاصہ اینکہ قیوم زمان عبارت از ہمیں عارف است کہ فیض وجود و فیض بقاے عالم بواسطہ او بعالم می رسد حضرت شاہ صفی اللہ کابلی کہ در یمن مدفون است دارائے منصب قیومیت و مظہر ذات مقدس بودہ اند و حضرت مظہر جان جانان علوی مجددی را کہ مظہر میگویند بآن ظہور مشرف بودہ اند۔

تذکرہ: این قیوم کہ مذکور شد قیوم و مجدد مائۃ است از کمال قرب مجدد الف چہ گفتہ شود کہ قرب و کمال او دہ چند قیوم مائۃ بلکہ بیشتر از دہ چند می باشد پس قرب و منزلت حضرت امام ربانی را ازین جا باید دریافت۔

قطب ارشاد وقت خود جناب مستطاب حضرت نور المشائخ در مدح حضرت امام چنین میفرماید۔

از محی گشت روشن سرذات دیگران محو ند در نور صفات
هست مکتوبات او همچون زبور حرف حرف آن بود ینبوع نور

و نیز گفته اند۔

سرهند مگو که کوه طور است بام و درش همه ز نور است

سبحان الله نور المشائخ عجیب جناب است۔ بیت

ز فرق تا بقدم هر کجا که می نگرم کرشمه دامن دل می کشد که جا اینجا است

آنچه میفرماید هرچه دون تر رود دور تر میگردد الخ یعنی هرچند که در صفات دون تر رود در طرف ممکنات خواهد رفت که ظلال و تعلقات صفات است بنابراں دور تر می افتد زیرا که تعلقات صفات ممکنات است و از کعبه دور است بنابران بطرف ترکستان می رود۔ آنچه میفرماید بشنو بشنو الخ چون قیام عالم بذات موهوب عارف است و ذات عارف بذات مقدس او تعالی نسبتی دارد ممکنات نیز بواسطہ آن عارف بذات مقدس او تعالی نسبتی پیدا می کنند چه ذات عارف ذات آنهاست زیرا انها که قیام بذات عارف دارند پس بواسطہ عارف قیام به ذات مقدس دارند۔ آنچه میفرماید سخنی میگویم غریب الخ یعنی واصلان که بآن مرتبه مقدسه برسند اگرچه قیومیت نداشته هم باشند مگر در اخذ فیوض مستقل اند و بواسطہ بودن شخص دیگر احتیاجی ندارند یعنی آنها اگرچه به تجلیات ذاتیه مشرف و در اخذ فیض مستقل اند اما مظہر ذات مقدس نبوده و منصب قیومیت ندارند عنایت خاص او تعالی است که بعض محبوبان خود را به مناصب قیومیت تجدید الف مشرف میگرداند۔

مکتوب هشتاد و یکم

آنچه میفرماید در پروین الخ یعنی پروین مناسبت به قلب داشته بواسطه اینکه قلب دارای هیئت اجتماعی است پروین نیز دارای هیئت اجتماعی است و روح مناسبت به بنات النعش

داشتہ زیراکہ روح بتمام بدن منتشر بودہ وستارہ ہاے بنات النعش نیز منتشر می باشند۔

مکتوب ہشتاد و دوم

حاصل این مکتوب شریف این کہ خواجہ محمد ہاشم کشمی بدبختی مریض گردیدہ، اگرچہ لایق است اما مریض بودہ وحاضر نیست۔

مکتوب ہشتاد و سوم

تبصرہ: سلطان جہانگیر حضرت امام را باخود میداشت وشاید دراین وقت سلطان وقت دراجمیر شریف بودہ وحضرت امام ہمیشہ باسلطان می بودند دراین وقت فیوضات دورۂ توقیف وبرکات آنرا بیان نمودہ ومیفرمایدکہ بدون ارادۂ خود بمراد حق زندگانی چندروزہ رابطور نامرادی بسرمی بریم یعنی این وضع را واسطہ نزول عنایات الٰہی دانستہ تحدیث وشکرانہ نعمت می نمایند و می نویسدکہ "درایام حبس عجب ذوق می یافتم" این فرمایش حضرت امام تحدیث نعمت است زیراکہ درتوقیف مورد مراحم وعنایات بیشتر او تعالی واقع گردیدہ بودند وتوقیف بہ منزلہ موت می باشد وفیوضات آن وقت بہ نسبت دنیا بلندتر است۔

تذکرہ: مریدان بارادۂ خود ترک علایق می نمایند ومرادان بہ ارادۂ او تعالی بسرمیبرند ومحبوب حقیقی مرادان را ازارادہ ایشان بازداشتہ بمراد خود مربوط ساختہ است۔ بیت

اگر مراد تو اے دوست نامرادی ماست — مراد خویش دیگربار من نخواہم خواست

ونیز گفتہ اند

ناصحا گر کشت ما را دوست ما دانیم دوست — ور بہ قتل من رضاے اوست ما دانیم دوست

قہر او عین رضا او مہر او عین مراد — اے عزیزان این چہ گفت وگوست ما دانیم ودوست

بیت بعد ازین دست من و دامن دوست — بعد ازین گوش من وحلقۂ یار

بیت بے غم و درد تو صد حیف زعمری کہ گذشت پیش ازیں کاش گرفتار غمت می بودم

آنچہ پیغمبر باید ارباب فراغت ذوق ارباب بلا را چہ دریابند الخ یعنی لذت نفسی دیگر است و لذت روحی دیگر کسانیکہ از لذت روحی بے بہرہ اند مانند آن است کہ بہ مفاد دوائے تلخ پے نبردہ وآنرا تعبیر بہ تلخی می نمایند و کسانیکہ بہ نعمت لذتہائے روحی مشرف اند یکدم با خدا بودن را بہتر از ملک سلیمانی میدانند و بہ لذت ہائے نفسی و مادی نمی گروند و الہہائے نفس را لذت روحی میدانند۔ مصرع مرغ آتش خوارہ کے لذت شناسد دانہ را

مکتوب ہشتاد و چہارم

حاصل مکتوب شریف اینکہ مشائخ کرام مرید مبتدی را بذکر اسم ذات امر میکنند بواسطہ اینکہ ذکر اسم ذات در حق مبتدی از عمل مقربین است و سایر اذکار و تلاوت قرآن مجید در حق مبتدی از جملہ عمل ابرار است و در حق مرید متوسط ذکر کلمہ نفی و اثبات از عمل مقربین و سایر اذکار از عمل ابرار شمار میرود و در مرتبہ نہایت تلاوت قرآن مجید از عمل مقربین و دیگر اذکار از عمل ابرار است۔ بیت

عروس معنئ قرآن حجاب آنگہ براندازد کہ دار الملک ایمان را مجرد بیند از غوغا

مراد از دار الملکِ ایمان قالب و قلب انسان است۔

تذکرہ: ہر سخن جائے و ہر نکتہ مکانے دارد۔ چنانچہ سورۂ فاتحہ نسبت بہ تشہد افضل بودہ اما تلاوت آن در قعدہ خطا است۔ خلاصہ اینکہ عمل ابرار عبادت است و عمل مقربین تفکر و ہر کدام این عمل از خود جائے و مکانے دارد و آنحضرت صلعم میفرماید تفکر یک ساعت از عبادات ہفتاد سالہ بہتر است بعد از تزکیہ نفس تفکر دست میدہد و مقام تفکر بسیار بلند می باشد۔

مکتوب ہشتاد و پنجم

در این مکتوب شریف حضرت امام بفرزندان با بصیرت و عارف خود توصیہ و بشارتی کہ در مورد

قبول آنہا از دربار حق تعالی یافتہ اند با آنہا فرزدہ میرسد چنانچہ تفصیل این فرزدہ در مکتوبات
مکتوب ۸۲ ہمیں دفتر مکتوبات قدسی آیات گذشت۔

مکتوب ہشتاد و ششم

حضرت امام میفرمایند غیر ازین معنائے کہ مذکور شد الخ یعنی محبوبان با وجود داشتن جذبہ
و کشش محبوب حقیقی سعی و کوشش را از دست نمی دہند۔ حاصل کلام اینکہ ریاضات اہل اجتباء
اگرچہ از شرائط وصول نمی باشد اما خالی از منافع ہم نمی باشد چنانچہ مناسبت بہ ملایک و کثرت
خوارق و خفت حساب و این ریاضات آنہا بحکم شکرانہ وصول بحساب میرود نہ سبب وصول۔
چنانچہ آنحضرت صلعم میفرمایند "آیا بندہ شاکر نباشم"

تبصرہ: حضرات انبیاے عظام کہ محبوبان اند از راہ اجتبا رسیدہ اند نہ بریاضات
شاقہ و اجتبا بالاصالۃ خاصہ حضرات ایشان است اما بعض اولیاے کرام نیز بہ تبعیت آنہا
براہ اجتبا میرسد ذلک فضل اللہ الخ

مکتوب ہشتاد و ہفتم

حضرت امام میفرمایند پس من ہم مرید محمد رسول اللہ صلعم ام و ہم ہمپیرۂ پس رواد برخوان
این دولت ہر چند طفیلی ام اما ناخواندہ نیامدہ ام الخ درین فرمایش مراد از مرید بودن متابعت
آنحضرت صلعم بود و مراد از ہمپیرہ بودن آن است وقتیکہ عارف در حین عروجات بہ مبدا فیض پیغمبر متبوع
خود برسد درین مرتبہ مقدسہ مربی و مرشد او ذات مقدس او تعالی میگردد و از ان مرتبہ مقدسہ وجوب
بدون وساطت اخذ فیض می نماید بنا بران ہمپیرہ گفتن درست آید و مراد از "ناخواندہ نیامدہ ام" این است
کہ جذب خداوندی بہ فقیر عنایت گردیدہ و بہ کمالات اصلیہ کہ کمالات حضرات انبیا است مشرف
و مفتخر شدہ ام و ناخواندہ نیامدہ ام۔ خلاصہ حاصل این مکتوب شریف اینکہ حضرت امام تحدیث و

شکرانۂ نعمت نمودہ و میفرماید کہ بکمالات اصلیہ کہ کمالات نبوت و سفرہ حضرات انبیاست فقیر را رسانیدہ و نیز میفرماید ہر چند اویسی ام و روح کاملین اموات فیض بخشی کردہ اند اما درین وقت مربی حقیقی کہ حاضر و ناظر است بدون واسطہ گنج بخشی مینماید و بدرجات قرب می رساند۔ بیت

مرا اگر توسن دل نیست در راہ کمند زلف او ہم نیست کوتاہ
اگر از جانب معشوق نباشد کششی کوشش عاشق بیچارہ بجائے نرسد

حضرت خواجہ بزرگ میفرماید یک جذبہ از جذبات خداوندی مساوی عمل الثقلین است۔

آنچہ میفرماید من عبد الرحمان ام الخ

تبصرہ: بعض اولیائے کرام مظہر یک صفت و بعض ایشان مظہر صفت دیگر اند۔ چنانچہ حضرت امام مظہر اسم رحمان بودہ و فیوضات اسم رحیم ہم بجائے اسم رحمان در حق شان ظہور کردہ است ازین جاست کہ حضرت امام در مکتوبی میفرماید کہ "حق سبحانہ بمن فرمودہ کہ دنیائے ترا آخرت تو گردانیدم" یعنی آن قربیکہ در آخرت میسر میگردد آنرا بتو در دنیا دادہ ام و نیز تلذذات دنیا در حق تو سبب تنقیص درجات آخرت تو نیست و دیگران نہ چنین است زیرا کہ تلذذات دنیاوی شان سبب تنقیص درجات اخروی آنہا میگردد۔ ازہمیں سبب است کہ حضرت امام میفرماید کہ من عبد الرحمانم و مراحم اسم رحیم در وقت ظہور مراحم اسم رحمان بمن ظہور فرمودہ است۔

تبصرہ: ظہور مراحم رحیم در آخرت بودہ و ظہور مراحم رحمان در دنیاست و درباره حضرت امام مراحم رحیم کہ مربوط آخرت بودہ نیز در دنیا ظاہر شدہ چنانچہ حق سبحانہ دربارہ حضرت ابراہیم میفرماید کہ دادیم اجر او را در دنیا و در آخرت از جملہ صالحین می باشد۔ آنچہ میفرماید کہ از راہ تنزیہ رفتہ ام الخ یعنی خداوند را از مماثلت ممکنات منزہ دانستہ و او تعالی را از ظہور در اشیا منزہ دیدہ ام و بعض دیگران نہ چنان اند بلکہ ممکنات را مظہر او تعالی پنداشتہ و شہود وحدت در کثرت گفتہ اند۔

آنچہ میفرماید طریقہ من طریقہ سبحانی است اما این سبحانی مانند سبحانی سلطان العارفین نہ بودہ کہ خود را بعنوان سبحانیت دیدہ است و روح خود را کہ بیچون فی الجملہ است منزہ و بیچون حقیقی دیدہ است

سبحانی من آنست کہ حق سبحانہٗ از ظہور ممکنات برتر دیدہ ام و دانستہ ام۔

تبصرہ: اگرچہ حضرت بایزید در اخیر ازین مراحل ارتقا نمودہ و بدرجات عالی رسیدہ اند۔ چنانچہ در وقت احتضار۔ آنچہ میفرماید کہ آن تشبیہ است الخ۔ یعنی حضرت بایزید روح خود را کہ از جملہ عالم ممکنات و از مرتبہ تشبیہ است تنزیہ میداند و طریق من تنزیہ صرف است کہ گرد تشبیہ بہ آن نرسیدہ و خدائے قدوس را از ہمہ برتر حتی کہ از اسماء و صفات نیز برتر دیدہ و دانستہ ام۔ آنچہ میفرماید کہ ارحم الراحمین الخ یعنی اسباب تربیہ در حق من صرف مُعِدّات بودہ و سبب وصول من خاص فضل و احسان او تعالیٰ است کہ این فقیر را شریک دولت انبیاء گردانیدہ است و این شرکت خادم است با مخدوم۔ خلاصہ این شرکت از روئے متابعت است نہ از روئے مساوات۔ نمی بینی کہ مخدومان خادمان لائق را جلیس خود می سازند۔

تبصرہ: متابعت سردار دو عالم بدو معنیٰ است۔ (۱) متابعت بہ معنائے پیروی شریعت اوست۔ (۲) متابعت بہ معنائے فیض گرفتن است بواسطہ او۔

متابعت اول تا بہ قیام قیامت بالائے ہر کس از محب تا محبوب لازمی و حتمی است اما متابعت دوم تا رسیدن حقیقت محمدی است دران وقت تابع می تواند کہ بدون توسط متبوع اخذ فیوض نماید این ہم کمال متبوع است کہ متابعت مبارک او تابع را باین کمال می رساند نمی بینی شخصی کہ مقرب مقام سلطنت باشد و خادم خود را بحضور بادشاہ معرفی نماید بعد از معرفی شدن آن خادم بتواند کہ مستقیماً و بدون وسیلہ مخدوم خود بحضور بادشاہ مشرف گردد۔ بیت

عجب آن نیست کہ محبوب جہانی ز ہمہ ۔۔۔ عجب آنست کہ محبان تو محبوبان اند

خلاصہ اینکہ این فرمایش حضرت امام دربارۂ تحدیث و شکرانہ نعمت و اظہار کرم و بیان کمال قدرت او تعالیٰ است کہ حق تعالیٰ می تواند کہ لاحقان را بہ کمالات سابقان و خادمان را بہ کمالات مخدومان مشرف بگرداند۔

تذکرہ: منصب نبوت دیگر است و حصول کمالات نبوت دیگر۔ حضرت امام در مکتوبی

میفرماید کسیکہ برخصت عمل کردہ وبہ عزیمت عمل نکند بوے این معرفت بہ مشام جان او نمی رسد ونیز در مکتوبی میفرماید کہ عارف از دو راہ بحق سبحانہ وتعالی میرسد یکے راہ قرب ولایت است ودیگر راہ قرب نبوت. بعد از رسیدن بہ قرب نبوت بدون توسط ہم از مراتب وجوب فیض گرفتہ میتواند۔ اما قرب ولایت نہ چنان است وحدیث سردار دو عالم نیز شبت عدم توسط است کہ میفرماید شخص بلکسے است کہ او را دوست میدارد زیراکہ در معیت واسطہ نمی باشد و میفرماید کہ دیدار او تعالی در جنت بدون واسطہ خواہد بود الخ. یعنی در آخرت رویت دیدار او تعالی بدون توسط است زیراکہ دران مقام ہیچ حجاب وواسطہ گنجایش نداشتہ وبدون واسطہ بہ دیدار سراسر انوار مشرف می گردند ونیز سردار دو عالم می فرماید کہ در نماز حجاب نمی باشد۔

مکتوب ہشتاد و ہشتم

حضرت امام میفرماید حق سبحانہ بندہ را الخ یعنی مرتبہ خلت در حقیقت مخصوص حضرت ابراہیم است اما بہ تبعیت او وتبعیت سردار دو عالم ص بہ بعض اولیاے کرام نیز عنایت میگردد و در این وقت آن ولی ہم انیس و ندیم می شود۔ انچہ میفرماید مغلوب نسبت خلت شدن جائز نیست الخ این فرمودہ شان بیان یک سوال است و تقریر سوال اینکہ اخلاق سیئہ وصفات قبیحہ چرا مغلوب نسبت خلت گردد اما آیہ کریمہ فاولئک یبدل اللہ سیئاتھم حسنات این سوال واردہ را از بین می برد۔ ترجمہ این آیہ کریمہ این ست کہ حق تعالی سیئات را حسنات وغرائز سیئہ را بہ غرائز حسنہ تبدیل می گرداند۔

آنچہ میفرماید ہتری کہ محبت در این امتیاز پیدا کردہ الخ یعنی در محبت درد وحزن است بفراق محبوب کہ در خلت آن قدر حزن واندوہ نیست ونیز حزن ومصائب وتکالیفی وناآرامی بیقراری در محبت است در خلت نیست. ازین جااست کہ بہ افغانی می گوید

کہ بہ می یو ساعت وربدزی دشمنہ   یا کو بہ شان دی اوروا خلم شیرینہ

زہ لہ خومی ہلتہ دي چہ ی تنہا قالب و لرالہ ہمہ سنگہ بہ شمہ

بیت درین دیار بدان زندہ ام کہ گہ گاہے نسیم عاطفت زآن دیار می آید

افغانی دزلرہ پہ سرمی نوشتہ دسر بہ سترگو بہ دہ کلہ وو ینمہ

آنچہ میفرماید چون نسبت محبت درمیان است الخ یعنی اگرچہ محبوبیت منافی درد وحزن است اما چون محبت درمیان است ومحبوب نیز بہ محب خود عشق وعلاقہ میداشتہ باشد خلاصہ درد وعشق کہ محب وعاشق میدارد محبوب نیز دارائے ہماں عشق ودردمی باشد۔ بیت

عشق اول دردل معشوق پیدا میشود تا نسوزد شمع کے پروانہ شیدا میشود

بیت عشق معشوقان نہان است وستیر عشق وعاشق با دو صد طبل ونفیر

سوال: حق تعالی چرا محبوب خود را با خود یک چیز نمی سازد؟ این سوال دارائے دو جواب است اول اینکہ حضرت امام جواب این سوال را چنین میدہد ” تمنائے یک امر دیگر است وارادہ آن دیگر الخ یعنی چنانچہ زید تمنائے دیدار شخصی را می نماید اما باوجود داشتن این تمنا بملاقات آن شخص نمی رود لہذا در اینجا تمنا موجود است ولی ارادہ نیست۔

جواب دوم اینکہ ممتنعات را ممکن گردانیدن از جملہ محالات است مولانا عبدالحی لکنوی در رسالہ خود بنویسد کہ معلومات او تعالی بہ نسبت مقدورات او بیشتر است زیرا کہ محالات وممتنعات از جملہ معلومات او تعالی بودہ اما از مقدورات او نمی باشد وممکن را واجب ساختن ومتحد گردانیدن از محالات می باشد۔ آنچہ میفرماید بلکہ بہ نقیض خود الخ یعنی عدم بہ نقیض خود کہ تجلیات عالم وجوب است الفت گرفتہ سبب ایجاد ممکنات گردیدہ است۔

تبصرہ: حقیقت ممکنات عدم است با تجلیات عالم وجوب۔ آنچہ میفرماید تعین حضرت ذات است بحضرت وجود الخ یعنی تعین وجود آن مرتبہ ذات مقدس را کہ بے کیف بودہ ودر ادراک نمی گنجد تا اندازۂ قابل ادراک ومتعین گردانید۔

تبصرہ: لا تعین یعنی چیز غیر مدرک کہ در ادراک نمی گنجد وتعین چیز مدرک است کہ

تا اندازۂ بادراک می گنجد نزد صوفیہ کرام ذات مقدس او تعالیٰ و صفات ثمانیہ او در مرتبہ لا تعین
بیباشند و مخلوقات در مرتبہ تعینات است و معنائے تعین و ظہور یا نا ظہور زید است در آئینہ۔
پس حضرت امام میفرماید کہ تعین و ظہور اول تعین وجود است کہ مربی و مبدأ و واسطہ فیض
حضرت خلیل است و تعینات دیگر کہ علم اجمالی و تفصیلی است تحت این تعین اول می باشد یعنی
حق سبحانہ تعالیٰ در مرتبہ اول بصورت وجود و باز بصورت علم اجمالی و باز بصورت علم تفصیلی ظہور فرمودہ
است۔ اما دیگران علم اجمالی را تعین اول و وجود را عین ذات میدانند و ازین جا امتیاز معرفت حضرت امام
را از دیگران باید دریافت زیرا کہ آنہا فوق علم اجمالی را ذات مقدس دانستہ اند۔

سوال: نزد صوفیہ وجودیہ علم اجمالی وجود خارجی نداشتہ صرف ظہور دارد چنانچہ عکس
زید در آئینہ ظہور زید است نہ وجود زید پس درین جا مراد حضرت امام از ظہور وجود و علم ظہور علمی
خواہد بود و یا وجود خارجی علم و وجود؟

جواب: نزد حضرت امام کہ از صوفیہ محققین است مراد از وجود و علم وجود خارجی وجود و علم
است نہ ظہور وجود و علم و ظہور گفتن طور صوفیہ وجودیہ است نہ طور صوفیہ محققین۔

سوال: علم او تعالیٰ بہ تمام اشیا علم تفصیلی است پس علم اجمالی گفتن چہ مفہوم خواہد داشت؟

جواب: علم اجمالی عبارت از خود صفت علم بودہ بدون تعلق او بہ معلومات و علم تفصیلی
عبارت از علم مقید است کہ باآسمان و یا زمین وغیرہ اشیا تعلق بگیرد، و صوفیہ وجودیہ کہ علم را ظہور میدانند
اجمالی و تفصیلی آن بہ مفہوم دیگر است و علم اجمالی نزد آنہا ظہور صفت علم است بہ معیت صفات دیگر
کہ بطور اجمال و امتزاج یک جا ظہور فرمودہ باشد و علم تفصیلی آن است کہ علم ظہور جداگانہ و
صفات دیگر ہر کدام ظہور جداگانہ داشتہ باشند۔

آنچہ میفرماید بطن بطون الخ یعنی حق سبحانہ در مرتبہ لا تعین بودہ و در مرتبہ اول بصورت
وجود ظہور کردہ و نمایان گردیدہ است۔ آنچہ میفرماید وصول بذات مقدس او تعالیٰ دو قسم است الخ
یعنی اول رسیدن بذات مقدس و مظہر شدن عارف است برائے ذات حق تعالیٰ۔ دوم رسیدن

بذات مقدس است بطور وصول نظری بدون وصول قدمی و بدون مظہر شدن برائے ذات مقدس۔ خلاصہ اینکہ این را وصول نظری و رسیدن اول را وصول قدمی خواہیم گفت۔

تذکرہ: فرق وصول نظری و قدمی آن است کہ وصول قدمی عبارت از رسیدن باصل مطلوب و مظہر شدن بہ مطلوب است و وصول نظری عبارت از دیدن مطلوب است از طریق نظر بدون اینکہ بہ مطلوب برسد و مظہر مطلوب گردد۔ چنانچہ کسیکہ در یک خانہ نشستہ است و سقف آنرا می بیند این دیدن سقف وصول نظری است و اگر بخود سقف برسد وصول قدمی خواہد بود۔ واللہ اعلم۔ آنچہ میفرماید کہ حضرت موسیٰؑ الخ یعنی در وصول قدمی حضرت موسی پیش قدم بودہ و فضائل حضرت موسیٰؑ را حضرت امام در مکتوب ۹۴ ہمیں دفتر بطور مفصل بیان فرمودہ است۔

سوال: وقتیکہ حضرت موسیٰؑ در وصول قدمی پیش قدم بودہ باشد معلوم است کہ فضیلت او بہ نسبت حضرت ابراہیم بیشتر است؟

جواب: در ظہور حقیقت کعبہ حضرت ابراہیم را شانی است کہ غیر از سردار دو عالمؐ آن شان بہ ہیچ کس از انبیاے عظام یسر نیست و در مقام تعین اول کہ تعین وجودی است نیز فضیلت حضرت ابراہیمؑ راست و نیز فضیلت در بین این دو پیغمبر بزرگ دائر است کہ در بعض خصوصیات فضیلت برائے حضرت کلیمؑ است و در بعض خصوصیات فضیلت برائے حضرت خلیل خواہد بود۔

آنچہ میفرماید باید دانست الخ یعنی حضرات انبیاے عظام اگرچہ بتبعیت یک نبی بزرگ بذات مقدس می رسند بعد از ان بدون واسطہ آن نبی بزرگ از مراتب وجوب اخذ فیوض کردہ میتوانند۔ یعنی آن نبی بزرگ واسطہ فیض ایشان واقع نمی گردد بخلاف امتان کہ بواسطہ یک نبی کہ میرسند آن نبی واسطہ اخذ فیوض آنہاست و بدون واسطہ او فیض گرفتہ نمی توانند۔ پوشیدہ نماند کہ بعض اولیاے مرادان و محبوبان بدون واسطہ ہم فیض گرفتہ میتوانند و ہمچو اولیاے بسیار کمل نہایت قلیل اند چنانچہ حضرت امام و بعض اقل قلیل از اولیاے کرام۔ آنچہ میفرماید در بالا دفع توہم ایشان الخ یعنی قبلا گفتہ شدہ است کہ تجلی ذاتی و وصول قدمی خاصہ سردار دو عالم است۔ آنچہ میفرماید

تعین وجودی فوق است الخ یعنی تعین وجود فوق علم است زیراکہ تحت وجود حیات است وتحت حیات علم قرار دارد بعد از سوال وجواب حضرت امام سوال دیگرے بہ نظر میرسد کہ تقریرآن قرار ذیل است۔

سوال: از سیاق ومحتویات این مکتوب شریف معلوم میگردد کہ وجود یک امر حادث بودہ است زیراکہ وجود را ظہور اول گفتہ اند وہر ظہور حادث می باشد پس درصورتیکہ وجود حادث باشد چگونہ فوق صفت حیات وصفت علم شدہ میتواند کہ از صفات قدیمہ اند؟

جواب: ظہور مستلزم حدوث نیست چنانچہ کمالات صفات ثمانیہ اگرچہ مستفاد از ذات مقدس اند اما حادث نمی باشد وحدوث زمانی ندارند باقی می ماند بحث حدوث ذاتی وحدوث ذاتی را علمائے کرام ہم نفی نکردہ اند اما ظہور صفات ثمانیہ را قبل از زمانہ میدانند درحالیکہ ظہور صفات قبل از زمانہ بودہ باشد پس حدوث زمانی کجا خواہد بود۔ این بیان بہ آن تقدیر است کہ وجود از صفات خارجیہ دانستہ شود چنانچہ علمائے متکلمین وجود را از صفات خارجیہ پنداشتہ اند واگر وجود از صفات انتزاعیہ دانستہ شود چنانچہ از مذاق صوفیہ محققین مانند حضرت امام وحضرت عروۃ الوثقی معلوم میشود کہ وجود یک امر انتزاعی است پس حاجت بہ سوال وجواب نمی شود۔ باید دانست کہ ذات مقدس او تعالی وصفات ثمانیہ او بوجود موجود نیستند بلکہ ذات مقدس او تعالی بہ ذات مقدس خود موجود بودہ وصفات ثمانیہ بذات او تعالی موجود می باشند وبعروض وجود احتیاج ندارند۔ ونیز صفت وجود خداوند دیگر وظہور وجود یک چیز دیگر است۔

سوال: درصورتیکہ وجود یک امر انتزاعی بودہ باشد پس چگونہ تعین اول ومبدأ فیض حضرات انبیاء شدہ می تواند؟

جواب: این وجود را کہ حضرت امام تعین اول میدانند غیر آن وجود است کہ حکمائے یونان وعلمائے متکلمین در ان اختلاف دارند یعنی اختلاف آنہا در وجود حق سبحانہ است و این وجود کہ تعین اول است از جملہ مخلوقات وظہور اول وحقیقت سردار دو عالم وحضرت ابراہیم است وسردار دو عالم آنرا مخلوق اول دانستہ است وبحث علمائے متکلمین وحکمائے یونان در وجود حق سبحا

است کہ حکما آنرا عین ذات وعلما آنرا از صفات زائدہ میدانند وبا وجود زیادت بعض آنہا آنرا انتزاعی وبعضی آنہا آنرا یک امر محقق میدانند۔

سوال: درصورتیکہ وجود از صفات ذاتیہ بودہ باشد باید کہ صفات ذاتیہ نہ بودہ باشد نہ ہشت وحالانکہ صفات ذاتیہ را ہشت دانستہ اند؟

جواب: علمائے متقدمین قبل از کشف وجود صفات را ہشتگانہ دانستہ بودند ودر بین مردم نیز ہمان شہرت صفات ہشتگانہ سابقہ مشہور است وعلمائے متاخرین بہ کشف حقیقت وجود مفتخر شدہ اند۔ آنچہ مبقر باید دانانید کہ تعین اول وجود است الخ

سوال: حضرت امام درانیجا وجود را تعین اول دانستہ ودر مکتوب ۱۲۲ حب را تعین اول گفتہ اند

جواب: نزد صوفیہ کرام در وقت عروج رسیدن بہ ظلال قبل از رسیدن باصول است لہذا قبل از وصول باصل ظل را بعنوان اصل می بینند وچون وجود ظل حب بودہ بنابران قبل از وصول بہ تعین حبی ظل آنرا کہ تعین وجودی است بعنوان اصل دیدہ اند کہ حب است وبعد از رسیدن باصل حب را کہ اصل وجود است تعین اول فرمودہ اند۔ اے عزیز وقتیکہ بہ دربار یک پادشاہ مجازی قصرہائے متعدد را مشاہدہ می نمائی ہر کدام راجائے نشیمن او تصور خواہی نمود پس بدان کہ شناختن مراتب وجوب بہ کدام اندازہ دقیق تر وعالی تر است۔

سوال: وقتیکہ وجود از ظہورات ومخلوقات بودہ باشد پس حیات وعلم کہ از صفات قدیمہ ثمانیہ است بکدام علت ظلال وجود دانستہ خواہد شد؟

جواب: درانیجا دو صورت است۔ (۱) اگر وجود از صفات قدیمہ بودہ باشد پس وجود صفت اول بودہ وصفتِ حیات وعلم وغیرہ تحت او قرار دارند واگر وجود از جملہ مخلوقات و ظہورات بودہ باشد صفت حیات وصفت علم ہم دارائے ظہورات بودہ بیباشند وآن ظہورات ظلال ظہور وجود است بہر تقدیر علم وحیات ظلال وجود اند یعنی وجود حیات وعلم ظلال صفت وجود بودہ و ظہورات آن ظلال ظہور وجود است۔ انچہ مبقر باید۔

سوال: آن تعین اول وجودی کہ نو یافتہ و تعین اول علم اجمالی کہ دیگران یافتہ اند از ہم چہ فرق دارند الخ؟

جواب: درمیان تعین وجودی و تعین علمی دیگران شان الحیات و شان العلم و صفت الحیات حایل اند و دیگران کہ بہ کشف صفت حیات و کشف وجود مشرف نشدہ اند فوق مرتبہ علم اجمالی را مرتبہ ذات مقدس و لاتعین دانستہ اند و غیر معبود را کہ وجود است معبود یافتہ اند حضرت عروۃ الوثقی دربارۂ انتزاعیت وجود حق سبحانہ تعالی تحقیقات دقیق خود را تحریر و مکشوفات عمیق خود را ابراز داشتہ و وجود را از صفات انتزاعیہ دانستہ اند تفصیل موضوع در مکتوبات قدسی آیات عروۃ الوثقی خواہی یافت۔

مکتوب ہشتاد و نہم

حضرت امام میفرماید آنچہ این فقیر فہمیدہ الخ تردید گفتار حضرت روزبہان بقلی است کہ مقولہ ہمہ اوست را کفر میدانند و حضرت امام ہمہ اوست را باین طور تفسیر می نماید کہ " مراد ہمہ اوست آنست کہ ہمہ ممکنات حادث بودہ ظہور یک ذات مقدس اند" خلاصہ این گفتار و جودیہ کہ ہمہ اوست میگویند سبب کفر شان نمی گردد۔ آنچہ میفرماید عجائب کاروبار است الخ یعنی صاحب عوارف کہ مقولہ انا الحق و سبحانی را حکایت از خداوند میدانند۔ این گفتار صاحب عوارف خلاف مراد حضرت بایزید و حضرت منصور است زیرا کہ بطور حکایت یک عالم ظاہری ہم انا الحق گفتہ بتوانند بلکہ مراد این بزرگان وجودیہ از این گفتار بیان یک حال از احوال تصوفی است کہ ممکنات را بعنوان ظہورات دیدہ و روح خود را بعنوان حق می پندارند بنا بران آنہا از حق سبحانہ حکایت نمی کنند بلکہ اظہار احوال خود می کنند۔ آنچہ میفرماید ہمیں ارتباط اصالت الخ یعنی اگرچہ ممکنات ظلال وجوب شدہ نمیتوانند اما این خیال اصالت و ظلیت سبب ارتقا و پیشرفت صوفیہ است زیرا کہ در بین اصل و ظل یک ارتباط قرب موجود است ہمان گمان ارتباط قرب سبب عروج آنہا میگردد۔

آنچہ میفرماید وجود و توابع وجود از صفات کاملہ الخ یعنی بعد از بقاے اکمل وجود بشری عارف را بوجود موہوبی و صفات ناقصہ او را بہ صفات کاملہ تبدیل میگردانند و علم او پرتو علم واجب و قدرت او پرتو قدرت حق تعالی میگردد و علی ہذا القیاس۔ پوشیدہ نماند کہ این صفات بہ نسبت صفات سابقہ فاضل تر و کامل تر اند۔ چنانچہ اولیاے کرام فوق شنیدن عادی می شنوند و فوق قدرت عادی قدرت پیدا می کنند یعنی بعضی چیزہاے غیبی را می فہمند اما عالم غیب شدہ نمی توانند کہ علم غیب خاصہ خود حضرت بیچون است وبس عدہ از گمراہان فرق کشف و علم غیب را ندانستہ از کشف انکار می ورزند۔ این طایفہ این قدر نمی فہمند کہ کشف دائمی نبودہ گاہے بودہ و گاہے نمی باشد و نیز بعضے چیزہا مکشوف گردند و بعضی چیزہاے دیگر مکشوف نمیگردند اما علم غیب این چنین نیست و عالم الغیب آنست کہ ہیچ چیزے از علم او خارج نمی باشد، ثبوت کشف از فرمایش حضرت یوسف صدیق و ثبوت قدرت فوق العادہ از معاملہ حضرت آصف ابن برخیا معلوم دار است۔

مکتوب نودم

آنچہ میفرماید چون قلب را رویت نبود الخ یعنی در این جہان ابصار تابع قلب است و در آخرت قلب و روح تابع جسد است دیدار او تعالی و فواکہ جنت و صحبتہاے حوران بہشتی ہمہ بہ جسد مربوط است۔ آنچہ میفرماید از توسط مرات دل گذشتہ الخ یعنی سالک متوسط از آئینہ داری عالم مثال غافل بودہ و اطلاع نداشتہ و خیال میکند کہ خود مطلوب را دیدہ است و نمیداند کہ بمثال رویت محبوب را در عالم مثال دیدہ است و آنچہ میفرماید از قبیل معانی است الخ یعنی معانی ہم از اعراض و اوصاف بودہ زیرا کہ در نزد حضرت امام تمام عالم اعراض و معانی است و ہیچ کدام داراے ذات نبودہ جوہری باشند بواسطہ اینکہ عالم مظہر صفات است نہ مظہر ذات مقدس او تعالی و صفات ثمانیہ حق سبحانہ نیز اعراض اند و در قیام خود بذات مقدس او تعالی محتاج اند خلاصہ اینکہ اوصاف و معانی در عالم مثال گنجایش داشتہ و ذات مقدس او تعالی در عالم مثال

نمی گنجد زیرا کہ عالم مثال مخلوق اوست خالق عالم کہ محدود و متناہی نیست در عالم مثال کہ از جملہ مخلوقات اوست چگونہ گنجد مراد از صفات ظلال صفات بودہ و خود صفات ہم در عالم مثال گنجایش ندارد۔ آنچہ میفرماید تحقیق این مسئلہ در حل مواضع کتاب عوارف الخ یعنی فقیر کہ بعض مواضع کتاب عوارف را توضیح دادہ ام تحقیق این مسئلہ را نمودہ ام۔

تبصرہ: حضرت امام درا ینجا رویت قلبی را نفی کردہ اند بفکر ناقص این کمینہ آن است کہ این فرمودہ حضرت امام دربارۂ عامہ صوفیہ کرام خواہد بود نہ دربارہ خواص زیرا کہ تحقیق آنست کہ اخص خواص از اولیائے کرام چنانچہ خود حضرت امام و اقل قلیل دیگران برویت قلبی مشرف گردیدہ اند چنانچہ حضرت امام در یکتوبی میفرماید، وقتیکہ عارف بیچون گردیدہ و صاحب وجود موہوبی شود دران وقت ادراک و درک ادراک بیچون حقیقی را کردہ میتوانند چنانچہ تفصیل بیشتر این موضوع را در مکاتیب بعدی ملاحظہ خواہید نمود۔ و نیز حضرت امام میفرماید کہ برہان در نزد صوفیہ برہان لمی است و نہ نزد علمائے ظواہر برہان برہان انی است زیرا کہ منظر علما ممکنات و منظر صوفیہ عالم وجوب است۔ خلاصہ اینکہ اگر رویت قلبی نباشد عین الیقین و حق الیقین و برہان لمی چہ معنی خواہد داشت و نیز حضرت امام وسعت ذات مقدس را تفصیل دادہ اند بفکر بندہ تفصیل وسعت آن مرتبہ مقدسہ بدون رویت قلبی امکان پذیر نیست۔

مکتوب نود و یکم

حاصل این مکتوب شریف اینکہ تصدیق عین اذعان و گرویدن است و معرفت بدون اذعان تصور است نہ تصدیق۔ آنچہ میفرماید حال اینکہ فلاسفہ الخ یعنی گفتار فلاسفہ یقینی نبودہ بلکہ تخمینی است زیرا کہ فلاسفہ نفس و عقل و روح و ذہن را یک چیز دانستہ و میگویند کہ آن یک چیز بواسطہ اینکہ تمیز میکند عقل است و بواسطہ اینکہ متلذذ میشود نفس است و چون بطرف حق تعالیٰ میلان دارد روح است و چون انتقاش معانی دران صورت میگیرد ذہن است۔

خلاصہ اینکہ این گفتار فلاسفہ کہ روح و نفس را یک چیز میدانند بکلی خلاف واقع است

زیرا کہ نفس و روح بدو طرف نقیض واقع شدہ اند یعنی در وجود انسان دو سلطان

مختلف سلطنت و حکمروائی می نمایند کہ ہر کدام دارای قدرت ہای جداگانہ می باشد و بدن انسان

مستملکہ ایشان است طاعات و عبادات عساکر و قدرت روح بودہ و معاصی و مناہی عساکر و قدرت

سلطان نفس است و عقل یک قوہ ممیزہ است کہ در قلب و یا در دماغ قرار دارد و روح در ذات

خود بیچون و از عالم امر است و نفس کہ شیرہ و شربت عناصر بودہ یک چیز مادی است و بہ ترکیبہ احتیاج

دارد۔ پس روح و نفس یک چیز شدہ نمی تواند۔

خلاصہ فلاسفہ از اجزای دہ گانہ انسانی معلوماتی ندارند معرفت اجزای دہ گانہ انسانی از

وظائف صوفیہ کرام است کہ وظیفہ ہر لطیفہ از لطائف عشرہ را بصورت جداگانہ دانستہ و ہکذا کمال

ہر کدام آنہا را شناختہ و دیدہ اند کہ کمال روح در کدام وقت و کمال نفس در کدام مقام میسر می گردد

و اجزای عشرہ انسانی در لیاقت خود دارای چہ تفاوت بودہ اند و کدام وظائف مربوط بعالم امر

و چہ وظایف مربوط بعالم خلق است و ہکذا اقرب عالم امر و عالم خلق را کہ قرب کدام ایشان بیشتر است

بحث می نمایند و نیز میدانند کہ حضرات انبیای عظام کہ از ملائک افضل اند فضیلت شان بکدام جزء

از اجزای عشرہ انسانی مربوط است۔ خلاصہ توضیح و بیان این ہمہ حقایق متذکرہ از وظایف صوفیہ

کرام است نہ وظیفہ فلاسفہ زیرا کہ فلاسفہ در عالم مادہ مستغرق شدہ اند و از ماورای مادہ کہ مراتب و

انوار وجوب است معلومات ندارند۔ مصرع

از فلسفی چہ پرسی اسرار کبریا را

بیت چون از کرمے کہ در سنگے نہان است زمین و آسمان او ہمان است

تبصرہ: کفر حقیقی عبارت از مرتبہ جمع است کہ غیر واجب از نظر شان مختفی گردیدہ و ہر دو را

یکی می بینند چنانچہ صوفیہ وجودیہ و بہ نزد صوفیہ محققین مقام جمع یکجا بودن نفس و روح است و مقام

فرق جدا شدن نفس است از روح۔

سوال: یک دانستن ممکن وواجب کفر است پس وجودیہ را بروے کدام دلیل مسلمان واولیاے خداوند بدانیم۔

جواب: عقیدہ دیگر است ودیدن دیگر چنانچہ شخصے در روز مبارک رمضان بگوید کہ روز است ومن ہم روزہ دار ہستم اما براے من یک حالتی رخ دادہ است کہ در روز روشن ستارہ ہا ومہتاب را می بینم ہمہ میدانیم کہ این شخص باین گفتار خود کہ از دید خود بیان کردہ است نہ از عقیدہ خود کافر نیست وحضرت منصور نیز باوجود اینکہ انا الحق میگفت با زنجیر گران در محبس روزانہ پنجصد رکعت نماز میخواند اگر گفتار حضرت منصور کہ انا الحق گفتہ است ناشی از عقیدہ می بود اینقدر نماز را براے کہ و براے چہ ادا می نمود پس معلوم شد کہ این گفتار حضرت منصور بیان حال بودہ است نہ عقیدہ او بنابران قتل موصوف بروے اشتباہ صورت گرفتہ است ازینجاست کہ گفتہ اند۔ بیت

چون قلم در دست غداری بود لاجرم منصور برداری بود

تذکرہ: قتل منصور در زمان حضرت امام ابو یوسف واقع نشدہ است این غلط مشہور است کہ میگویند حضرت امام ابو یوسفؒ بہ قتل او فتوی دادہ است۔ وقتیکہ حضرت منصور را می کشتند از بدن او خون جاری شد فرمود کہ در عشق دو رکعت نماز است کہ وضوے آن بہ خون می شود۔

مکتوب نود ودوم

حضرت امام میفرماید بدان ارشدک اللہ تعالی کلام حق سبحانہ در رنگ ذات وسایر صفات او سبحانہ بیچون است وسماع آن کلام بیچون نیز بیچون است الخ یعنی عارف کہ بوجود موہوبی مشرف وبیچون فی الجملہ شدہ باشد بواسطہ این وجود بیچون خود کلام ذات بیچون حقیقی را بہ تمام وجود موہوبی خود می شنود یعنی این شنیدن کلام ذات بیچون تنہا با سماع گوش مربوط نہ بودہ بلکہ آن بزرگ بہ تمام وجود خود می شنود چنانچہ حضرت امام در مکتوبی میفرماید کہ عارف کامل ہمہ سمع وہمہ بصر میگردد حدیث قدسی۔ وآنچہ میفرماید روز میثاق الخ یعنی در روز میثاق والست بربکم تمام انسان ہا کلام

حق سبحانہ وتعالیٰ وخطاب مبارک او را ہتمام وجود خود بدون واسطہ گوش استماع بنمودند۔ آنچہ میفرمایند غایۃ ما فی الباب الخ یعنی در ثانی بعد از القاء روحی آن کلام بیچون در خیال عارف بحرف وصوت متمثل میگردد و عارف این القاء روحی را تعبیر بہ سخن زدن نمودہ ومیگوید کہ حق سبحانہ تعالیٰ چنین و یا چنان فرمود۔ آنچہ میفرمایند اما سالک متوسط الخ یعنی سالک ناقص خیال میکند کہ این حروف را حق سبحانہ وتعالیٰ فرمودہ اما عارف کامل میداند کہ حق سبحانہ تعالیٰ یک معنی را القا فرمودہ است کہ این حروف وصوت تعبیر از آن معنا ست وگرنہ این حروف وصوت را مناسبت با آن مرتبہ مقدسہ نیست وکسانیکہ ادعا می نمایند کہ آن حروف را از حق سبحانہ می شنوند دو طائفہ اند: طائفہ اول میگویند کہ حق سبحانہ وتعالیٰ یک معنای را القا فرمودہ کہ این حروف دلال است بران معنا وتعبیر بہ کلام نفسی است وخود کلام او تعالیٰ حرف نمی باشد، وطائفہ دوم این حروف را کہ کلام حق سبحانہ وتعالیٰ میدانند این ہا بے علم بودہ واز جہل خود چنین تصور می نمایند۔

سوال: درصورتیکہ این طائفہ دارای علم نبودہ باشند لیاقت استماع کلام حق سبحانہ را چگونہ پیدا کردہ خواہند بود؟

جواب: رسیدن بولایت واستحصال قرب خداوندی بعلم ظاہری مربوط نبودہ صرف دانستن نماز وروزہ وآن احکام خداوندی کہ بالای او فرض است کفایت میکند نیز امکان دارد کہ در حین القای کلام خداوندی شیطان علیہ اللعنہ دربین متخلل شدہ کلام خود را شنوانیدہ باشد وسالک چنان خیال کردہ باشد کہ کلام حق تعالیٰ را می شنود چنانچہ در حین تبلیغ آنحضرتؐ در محضر صحابہ کرام ابلیس لعین دربین متخلل شدہ کلام خود را شبیہ کلام پیغمبر گردانیدہ بود۔ تفصیل موضوع در تفاسیر موجود است۔

مکتوب نود و سوم

آنچہ میفرمایند، اکثر مشائخ الخ یعنی اکثر مشائخ وجود را عین ذات حق دانستہ اند وجمع غفیر از صوفیہ وجود را بخدای پرستیدہ اند وعلمیکہ باین فقیر عنایت گردیدہ است آنست کہ وجود را غیر ذات

یافتہ است واین موہبت دولتی است کہ از پس خوردہ انبیاے عظام باین مسکین ذخیرہ گذاشتہ بودند واین معرفت از معارف حضرات انبیاست کہ وجود را غیر ذات گفتہ اند ودست ارباب ولایت از درک چنین معارف کوتاہ است۔ آنچہ مبقر باید ونیز مکشوف ساختہ اند کہ تعین اول تعین وجود بودہ واین تعین وجود مبدأ خلقت حضرت خلیل است الخ

تبصرہ: نزد حضرت امام کہ مقتدا و پیشواے صوفیہ محققین است تعین اول عبارت از وجود است وبہ نزد شیخ اکبر وجود عین ذات مقدس بودہ وتعین اول عبارت از علم اجمالی است پس در بین این دو مکشوف تفاوت زیاد موجود است زیراکہ وجود از علم اجمالی پنج درجہ فوق تر است چنانچہ فوق صفت علم صفت الحیات وفوق صفت الحیات شان العلم وفوق شان العلم شان الحیات وفوق شان الحیات تعین اول کہ وجود است قرار دارد وفوق تر از ہمہ آنہا مرتبہ ذات مقدس او تعالی است تا گفتہ نماند کہ این تحتیت صفت الحیات از شان العلم وتحتیت شان الحیات نسبت بوجود بہ تقدیری ست کہ وجود را از جملہ صفات او تعالی بدانیم واگر وجود را ظہور اول بدانیم پس ظہور وجود از ظہور شان الحیات وظہور شان العلم وظہور صفت الحیات فوق تر است نہ از خود صفات الحیات وشان العلم وشان الحیات زیراکہ بر این تقدیر ظہور وجود از جملہ ممکنات وشان الحیات وغیرہ از مراتب وجوب اند۔ آنچہ مبقر باید ہمچنین این مرکز را الخ یعنی مرکز دائرہ وجود کہ حب است مبدأ فیض حقیقت محمدی ومحیط آن مبدأ تعین حضرت خلیل است پس مرکز فوق محیط است۔ آنچہ مبقر باید جواب گوئیم کہ در نفس امر است الخ

تبصرہ: این فرمایش حضرت امام در مقابل این سوال است کہ اگر وجود ظہور اول بودہ باشد وظہور او در علم بودہ باشد درین صورت تقدم علم بہ نسبت وجود لازم می آید وہکذا اگر ظہور وجود در خارج پنداشتہ شود آن ہم صحت ندارد بواسطہ اینکہ در خارج نزد صوفیہ وجودیہ غیر از ذات مقدس ہیچ چیز دیگر وجود ندارد۔ بنابران حضرت امام وجود را در مرتبہ نفس الامر دانستہ اند یعنی ظہور وجود در مرتبہ نفس امر است نہ در ظہور علم۔

جواب دیگر اینکہ علم خداوند تعالی از جملہ تعینات نبودہ بلکہ در مرتبہ لاتعین قرار داشتہ از جملہ واجبات است و اولیت وجود بہ نسبت ظہورات ممکنات است نہ بہ نسبت واجبات پس تقدم علم بر وجود مانع اولیت ظہور وجود بہ نسبت ظہورات ممکنات نمی گردد۔

سوال: طبق فرمایش حضرت امام اگر وجود در مرتبہ نفس الامر بودہ باشد در این صورت نفس الامر ظرف وجود گردیدہ و بہ نسبت وجود مقدم میگردد و باین تقدیر ظہور اول نفس الامر خواہد بود نہ وجود؟

جواب: نفس الامر یک امر انتزاعی است و جود خارجی ندارد و بحث ما در امور محقق و ظہور اول ممکنات است۔

تبصرہ: در نزد حضرت امام موجودات دارائے سہ مراتب اند:۔

۱۔ مرتبہ خارج کہ ذات مقدس او تعالی و صفات ثمانیہ او تعالی دران موجود است۔

۲۔ مرتبہ نفس الامر کہ حروف قرآن و عرش و کرسی و لوح و قلم و صفات اضافیہ و ظاہر و باطن حضرات انبیاے عظام و باطن اولیاے کرام دران موجود است۔

۳۔ مرتبہ وہم کہ ممکنات دیگر دران موجود اند۔

سوال: قبلاً تذکر دادہ شد کہ وجود فوق علم اجمالی است پس وجود کہ در مخلوقات است فوق صفت العلم گردیدہ کہ از واجبات است۔

جواب: مراد از علم اجمالی ظہور علم اجمالی است نہ صفت العلم خداوندی زیرا کہ علم را حضرت شیخ اکبر تعین اول گفتہ است و بہ نزد شیخ صفات وجود خارجی نداشتہ صرف ظہورات علمی دارند و ظہور اول بہ نزد حضرت شیخ ظہور علم اجمالی است برا این تقدیر علم اجمالی از صفات نبودہ بلکہ یک ظہور است و در ظہورات وجود ظہور اول است نہ علم۔

مکتوب نود و چہارم

حضرت امام میفرمایند اما مرجع کلی کمالات ذات است و معاد دیگرے صرف ذات تعالی الخ یعنی

سرذات مقدس او تعالیٰ در مرکز جمال ذاتی بودیعت نہادہ شدہ و این سرذات عبارت از حقیقت احمدی است۔ آنچہ میفرماید پس وصول بہ ملاحت الخ

سوال: حضرت امام یک مرتبہ فرمودہ اند کہ سرداردو عالمؐ در مرکز دائرہ ملاحت و در ولایت خود بودہ بواسطہ یک فردے از امتان خود بمحیط دائرہ تشریف بردہ اند زیرا کہ سردار دو عالمؐ بہ صباحت مناسبت نداشتند و استعداد فطری شان از صباحت بلند و بملاحت مناسبت داشتہ است و در اینجا میفرماید کہ وصول بملاحت بعد از طے کردن صباحت صورت می بندد پس تطبیق این فرمایشات چگونہ خواہد بود؟

جواب: وصول بملاحت دو قسم است: وصول اجمالی و وصول تفصیلی: وصول اجمالی کہ مقتضائے فطری آنحضرتؐ بودہ قبل از حصول صباحت برایشان میسر بودہ اما وصول تفصیلی بعد از حصول صباحت صورت می بندد و حصول صباحت بواسطہ یک فرد از افراد امتان شان بحصول پیوستہ است۔ پس در این فرمایشات حضرت امام تناقض موجود نیست۔ آنچہ میفرماید پس متوسطی باید الخ یعنی چون استعداد ذاتی آنحضرتؐ از صباحت بلند و مناسبت بملاحت داشتہ و انتقال از ملاحت بہ صباحت و رفتن از مرکز بمحیط خلاف مقتضائے فطرت مبارک اوست پس وجود متوسطی لازم افتاد تا بواسطہ او از ملاحت بہ صباحت و از مرکز بہ محیط سیر نماید زیرا کہ ہر کمال و ہر ثوابیکہ با امتان آنحضرتؐ میسر گردد بتیمہ متبوع نیز در ان کمالات و ثواب شرکت دارد یعنی مماثل این ثواب و کمالیکہ بہ امت دست دادہ با آنحضرتؐ نیز می رسد، بنابران مقام صباحت کہ بآن فرد میسر گردید بواسطہ این فرد بہ سردار دو عالمؐ نیز راجع میگردد و این فرد متوسط عبارت از حضرت امام است ناگفتہ نماند کہ صباحت بہ نسبت مقام ملاحت پائین تر است۔

تذکرہ: در این جا مخالفین حضرت امام گفتہ اند کہ سردار دو عالمؐ و افضل ترین مخلوقات چگونہ بواسطہ یک فرد امت خود باستحصال کمال صباحت نیازمند گردد۔ آنہا نمی دانند کہ از درود گفتن یک فرد عوام ہم بہ [illegible] عالمؐ ثواب آن درود می رسد آیا از درود گفتن حضرت امام با نحضرتؐ

ثواب نمیرسد؟ آیا حضرت شیخ اکبر نگفته است که خاتم النبوت از شیخ اکبر اخذ فیض میدارد۔ ناگفته نماند کمالیکه بواسطه حضرت شیخ اکبر و یا بواسطه حضرت امام بسردار دو عالمؐ میرسد آن کمال از کمال ذاتی سردار دو عالمؐ پائین تری باشد و نیز آن کمال امت بواسطه متابعت سردار دو عالمؐ و کمال خود سردار دو عالمؐ است اما ظهور آن موقوف بیک وقت بوده چنانچه آنحضرتؐ فرموده اند که کلید های خزائن روی زمین بمن داده شده است حالانکه ظهور آن مربوط بزمان حضرت مهدی است و نیز آنحضرتؐ بروز خندق فرموده اند که فتوحات شام را مشاهده کردم و حالانکه ظهور این فتوحات در وقت خلافت حضرت فاروق است۔ آنچه میفرماید پس متوسطی باید از افراد امت او که بتبعیت او در عین آن مرکز بوده و از راه دیگر مناسبت به محیط داشته باشد الخ

تبصره: چون ولایت حضرت امام محبوبیت ممتزج است بنابران حضرت امام در مرکز محبوبیت بوده و راه دیگر عبارت از محبیت است که دائره محبوبیت و ولایت حضرت موسیٰؑ و محبوبیت مرکز آن است تا آن فرد امت کمالات آن مرتبه محیط را حاصل داشته و باو از تبوع او بواسطه وصول او نیز بآن کمالات متحقق گردد زیرا هر کمالیکه بامت دست می دهد به پیغمبر او نیز حاصل میگردد حضرت امام از محبیت که ولایت حضرت کلیم است نیز بهره وراست —

از مضمون این مکتوب شریف چنین استنباط میشود که سه مرکز است و سه دائره۔

۱۔ دائره اول خلت و مرکز آن محبت۔

۲۔ دائره ثانی محبیت و مرکز آن محبوبیت۔

۳۔ دائره سوم محبوبیت ممتزج و مرکز آن محبوبیت صرف۔

واین محبوبیت صرف حقیقت احمدی است و محبوبیت ممتزج حقیقت محمدی ست و ولایت آن فرد نیز محبوبیت ممتزج می باشد و محبیت خالص ولایت موسوی و خلت ولایت ابراهیمی است. خلاصه اینکه مقام محبوبیت بواسطه یک فرد امت آنحضرتؐ بولایات محبیت و خلت الحاق و اتصال پیدا کرده است و اگر آن فرد امت نمی بود مقام محبوبیت بمقامات محبیت و

خلت اتصالی پیدا می کرد و چون آن ولایت بفردی امت آنحضرت ﷺ محبوبیت ممتزج میسر گردید
سپس مقام محبوبیت آنحضرت ﷺ ہم باو پیوست۔ پوشیدہ نماند کہ این ہم از فضائل سرداردو عالم است
کہ امت او بواسطہ متابعت او بمقام محبیت و خلت مشرف میگردد۔ بیت

مور مسکین ہوسی داشت کہ در کعبہ رسد　　دست برپای کبوتر زد و ناگاہ رسید

تذکرہ: ازین بیان حضرت امام علوشان سردار دو عالم ظاہر میگردد کہ ولایت و
قرب شان فوق ولایت دو نفر بزرگان اولوالعزم است کہ افضل ترین اولوالعزم اند و ولایت
آن دو بزرگ ظلال ولایت سرداردو عالم است۔ خلاصہ اینکہ محبیت فوق خلت و محبوبیت فوق
محبیت می باشد یعنی مراتب خلت و محبیت در ظل محبوبیت قرار دارند۔ آنچہ میفرماید بعد از ہزار
سال الخ یعنی چون ولایت موسوی و خلیلی ہم حاصل شد مرکز دائرہ ثانی کہ محبوبیت است وسعت
پیدا کرد و محبوبیت خالص و محبوبیت ممتزج تفریق یافت، آنچہ میفرماید این اسم از اسم مبارک الخ
یعنی احمد از احد بیک میم جدا شدہ است و میم عبارت از محبوبیت سردار دو عالم است و اسم احمد
بہ نسبت اسم محمد ﷺ یک مرتبہ بعالم وجوب نزدیک تر است و نیز حرف "م" عبارت از محبت او تعالیٰ
است بہ ظہور عالم کہ سبب ایجاد گردیدہ است یعنی حرف "م" کہ عبارت از محبت و محبوبیت است
کہ سبب محبوبیت سردار دو عالم و سبب ایجاد عالم است از ینجاست کہ گفتہ اند۔ بیت

ز احمد تا احد یک میم فرق است　　دو عالم در میان میم غرق است

حضرت بیدل میفرماید

در غیب احد است و در شہادت احمد　　این است رموز خواجہ ہر دو سرا

پوشیدہ نماند کہ حرف میم چنانچہ عبارت از محبت و محبوبیت است ہمچنان عبارت از طوق عبودیت
و امکان و حدوث ہم ہمین "میم" است، بنا بران در اسم مبارک محمد دو علامہ امکان و حدوث
موجود و در اسم مبارک احمد یک علامہ امکان و حدوث موجود می باشد و بعوض میم دیگر انوار و تجلیات
وجوب جاگزین گردیدہ پس احمد نسبت بہ محمد یک مرتبہ بعالم وجود نزدیک تر است و محبوبیت خالص

دراسم احمد و محبوبیت ممتزج دراسم محمد می باشد و نیز ناگفته نماند که حقیقت محمدی حقیقت جسدی آنحضرت و حقیقت احمدی حقیقت روحی سردار دو عالم است. آنچه میفرماید کار و بار بآن سرّ و نشأه است الخ یعنی آنحضرت تا هزار سال بعد از وفات شان به حقیقت محمدی و جسدی خود بوده اند و بعد از هزار سال بحقیقت احمدی و روحی خود عروج فرموده و دران مرتبه استقرار یافته اند و جسد مبارک شان حکم روح گرفته است یعنی از مرتبه جمال ذاتی عروج و در مرتبه سرذات مقدس که در مرکز جمال ذاتی بود بعیت گذاشته شده مشرف و دران مرتبه متمکن گشته اند و علاقه شان با امت که مربوط به جسد بوده است کمتر گردیده است بنابران بیک فرد امت که نیابت نماید ضرورت افتاده است و آن فرد امت عبارت از مجدد الف ثانی می باشد که به نیابت آنحضرت مفتخر و ترویج شریعت واحیاء سنت سنیه او و اماتت بدعت نامرضیه میفرماید.

تذکره: حضرت عیسیٰ که سردار دو عالم را بنام احمد یاد آورشده اند سبب آن اینست که در وقت نزول انجیل سردار دو عالم در حقیقت روحی خود بوده اند و نیز در وقتیکه حضرت عیسیٰ نزول میفرماید سردار دو عالم دران وقت نیز به حقیقت روحی خود می باشند زیرا که بعد از هزار سال حقیقت جسدی او به حقیقت روحی تبدیل یافته است چنانچه تفصیل آن در فوق گذشت بنابران حضرت عیسیٰ سردار دو عالم را بنام احمد یاد می نمایند که عبارت از حقیقت روحی سردار دو عالم است. ناگفته نماند که آنحضرت در حین حیات و در جریان دعوت ۲۳ ساله تهامه و حجاز بهر دو حقیقت محمدی و احمدی متلبس بودند. آنچه میفرماید بشنو! با وجود کمال اقتدار الخ یعنی حق تعالی قادر است که محبوب خود را بدون هیچ وسیله به همه کمالات مشرف گرداند اما چون قدرت حق سبحانه نظام عالم را به اسباب و حکمت وابسته گردانیده بنابران در تربیه محبوبان نیز از اسباب عادیه کار گرفته شده است چنانچه شق صدر آنحضرت که چند مراتب صورت گرفته است از اسباب عادیه است و نیز بواسطه یک فرد امت شان که حضرت امام ربانی است از ملاحت بصباحت و از مرکز به محیط سیر نموده اند این هم از جمله اسباب عادیه بوده و استتار و روپوش قدرت است کمعادت حق تعالی قدرت را در اسباب و واسطه مستور گردانیده است و سنت حق تعالی بران جاری شده که قدرت را در اسباب مستور گرداند

مکتوب نود و پنجم

حضرت امام میفرماید، اگرچہ اصل این ولایت الخ یعنی ولایت حضرت امام اگرچہ ولایت محمدی و محبوبیت است اما در ولایت موسوی کہ محبیت است نیز اشتراک داشتہ و ولایت حضرت امام محبوبیت ممتزج است و محبیت خالص ولایت حضرت موسی است پس ولایت حضرت امام مرکب از دو ولایت بودہ کہ عبارت از ولایت محمدی و ولایت موسوی است۔ ولایت محمدی محبوبیت ممتزج و ولایت موسوی محبیت صرف و ولایت احمدی محبوبیت صرف میباشد پس ولایت کہ از محبوبیت و محبیت ترکیب یافتہ باشد دارائے خاصیت جداگانہ خواہد بود۔ بیت

ازین افیون کہ ساقی در مے افگند
حریفان را نہ سر ماند و نہ دستار

مکتوب نود و ششم

آنچہ میفرماید اگرچہ آن مزج الخ یعنی سردار دو عالمؐ در ذات خود محبوب بودہ و قرب اصلی او محبوبیت است و محبیت تابع محبوبیت است یعنی محبوب کہ سردار دو عالم است بہ محب خود کہ حق سبحانہ است محبت داشتہ می باشد، اگرچہ اصل معاملہ سردار دو عالم محبوبیت است۔ بنا بر آن سردار دو عالم چنانچہ محبوب است محب نیز می باشد۔ آنچہ میفرماید اظہار اختصاص او کردہ الخ یعنی حرف "میم" را کہ بہ کلمہ احمد منضم گردانیدہ این انضمام حرف "میم" بہ کلمہ احد بیان اختصاص آنحضرتؐ بودہ بذات مقدس او تعالی یک نوع اختصاص خاص داشتہ می باشد کہ دیگران دارائے این خصوصیت نمی باشند۔ بیت

محمد حامد حمد خدا بس
خدا نعت آفرین مصطفے بس

آنچہ میفرماید، کار و بار از دو طوق عبودیت بیک طوق رسید الخ

سوال: عبودیت عبارت از عبادت و طاعت بودہ پس وجود دو طوق نسبت بیک

طوق بہتر است بنابران رسیدن بیک طوق دارائے چہ فضیلت خواہد بود؟

جواب: عبودیت درایں جا بمعنائے عبادت نبودہ بلکہ بہ معنائے امکان وحدوث است ودر ولایت محمدی دو علامہ امکان وحدوث می باشد ودر ولایت احمدی یک علامہ امکان و حدوث ازبین رفتہ وبہ عوض "م" عبودیت وامکان الف الوہیت وقدسیت جاگرفتہ ومحمد احمد شدہ وبعالم وجوب یک درجہ نزدیکتر گردیدہ است، مراد از الوہیت تجلیات عالم وجوب وقرب ذات مقدس است۔ آنچہ میفرمایند فنائے این تعین نہ چنین است الخ یعنی فنائے ولایت فنائے شہودی بودہ واین فنا فنائے وجودی است کہ صفات بشری وامکانی ازبین رفتہ وتجلیات ذات مقدس بجائے آن نشستہ است۔ بیت

مرا دیگر بجائے من نہ بینی | چو جان آئی بجائے من نشینی
توئی از ہر دو عالم آرزویم | تراچوں یافتم از خود چہ گویم

بیت فراز منظر چشم من آشیانہ تست | کرم نماو فرود آکہ خانہ خانہ تست

آنچہ میفرمایند انوار ہدایت کمتر گشت ومعاملہ بامنان تنگ تر شد الخ یعنی بعد از مرور ہزار سال معاملہ امت تاریک تر وبہ نائب ضرورت پیدا شد کہ وظائف ارشاد وہدایات را بعہدہ بگیرد وآن نائب عبارت از حضرت امام است چنانچہ در مکتوبی میفرمایند کہ در امم سابقہ بعد از ہزار سال نبی اولوالعزمی مبعوث میگردید وشریعت جدیدی می آورد ودراین امت چون پیغمبر شان خاتم الانبیا است وپیغمبر دیگر آمدہ نمیتواند بنابران عالمی عارفی تام المعرفتی درکار است تا قائم مقام نبی اولوالعزم شدہ بتواند یعنی این نیابت تنہا از وظائف یک نفر عالم نبودہ وعارف بدون علم نیز از عہدہ این نیابت برآمدہ نمی تواند واین وظیفہ مناسب شخصی است کہ دارائے علم کامل وفقر کامل بودہ باشد شما می دانید کہ مقام علمی حضرت امام بہ اندازہ بودہ کہ سرآمد روزگار خود است وہکذا فقر شان نیز کہ بمراتب ولایت صغری وولایت کبری وولایت علیا وکمالات نبوت ورسالت واولوالعزمی ومراتب خلت ومحبت ومحبوبیت رسیدہ است از ادراک اکثر اولیائے کرام بلندتر است۔

بیت
زفرق تا بہ قدم ہر کجا کہ می نگرم کرشمہ دامن دل می کشد کہ جا این جاست

مصرع
خاص کند بندۂ مصلحت عام را

مکتوب نود و ہفتم

آنچہ میفرماید کہ در مرتبہ وہم مخلوق گشتہ است الخ یعنی مرتبہ وہم عبارت از نمود بدون بود است وممکنات نمود داشتند اما بود ندارند شعبدہ بازو ملاری کہ اشکال غریبہ را بمیان آوردہ و بہ تماشا چیان نشان میدہد ہمہ شما میدانید کہ این اشکال نشان دادہ شدہ نمود داشتہ و در حقیقت بود ندارند اما قادر برکمال این نمود را ثبات ہم دادہ می تواند۔ آنچہ میفرماید چون سالک مستعد بحکم تربیت خداوندی الخ یعنی وقتیکہ عارف بہ فنا مشرف گردد می بیند کہ صفات کاملہ کہ در وی است در حقیقت از وی نبودہ بلکہ این صفات از مرتبہ وجوب است ومیداند کہ عدم مقید کہ وجود وذات مرا تشکیل دادہ در حقیقت عدم است لہذا ناچار خود را از ہمہ پایان دیدہ واز کبر وغرور بشریت رہائی می یابد ومیداند کہ صفات ثمانیہ من از عالم وجوب است۔ بیت

بیت
نیاوردم از خانہ چیزے نخست تو دادی ہمہ چیز ومن چیز تست
من ہیچ ام وکم از ہیچ ہم بسیاری از ہیچ وکم از ہیچ نیاید کاری

وقتیکہ اندیشہ تو صحیح شد دانستی کہ من عدم می باشم۔ مصرع
اے برادر تو ہمیں اندیشۂ

مکتوب نود و ہشتم

آنچہ میفرماید حسن وجمال ہر جا ہست اثر وجود ہست کہ خیر محض است الخ

سوال: حضرت امام در مکتوبی فرمودہ این حسن مظاہر جمیلہ از ممکنات است نہ از عالم وجوب ودر این مکتوب شریف میفرماید کہ حسن ہر جا کہ ہست از عالم وجوب است۔

جواب: معنای آن فرمودہ شان این است کہ حسن واجب در ممکنات جای گرفتہ بودہ وجاگزین گردیدہ نہ آنکہ از خود ممکنات است۔

مکتوب نود و نھم حاجت بہ شرح ندارد۔

مکتوب صدم

در تشریح این مکتوب شریف تبصرہ ہای چند کہ حاصل فرمایشات حضرت امام است ارقام می یابد۔

تبصرہ (۱) گرفتاری بہ حسن این جہان مذموم و گرفتاری بحسن آن جہان محمود است زیرا کہ حسن این جہان از اختلاط زہر آب عدم مبرا نیست وحسن آن جہان از امتزاج عدم مبرا است ازین سبب حق سبحانہ تعالی بحسن آن جہان دعوت میفرماید و بیان حسن حور و قصور بہشت را سبب ترغیب مومنان میگرداند و حسن حضرت یوسف از نوع حسن آن جہان بودہ پس گرفتاری بآن حسن محمود است نہ مذموم۔

تبصرہ (۲) حسن حق سبحانہ دارای دو نوع است: حسن ذاتی و حسن صفاتی۔ حسن ذاتی دارای اجمال و تفصیل است از حسن اجمالی آن مرتبہ مقدسہ تعبیر بہ ملاحت و از حسن تفصیلی آن مرتبہ مقدسہ تعبیر بصباحت رفتہ است اما حسن صفات تنہا بہ حسن صباحت تعبیر میشود نہ بملاحت۔

تبصرہ (۳) ملاحت در ادراک نمی گنجد و صباحت تا اندازہ در ادراک می گنجد۔

تبصرہ (۴) حسن سردار دو عالم ﷺ از نوع حسن ملاحت بودہ کہ در ادراک نہ گنجیدہ وحسن حضرت یوسفؑ از نوع حسن صباحت بودہ و تا اندازہ بادراک می گنجد بنا بران مصریان گرویدہ حسن حضرت یوسفؑ و از دیدار او مستانہ گردیدند آنحضرت ﷺ میفرماید کہ "اخی یوسفُ اصبحُ وانا املحُ" مصرع پشتو

داصباحت دی چہ مصریان مستانہ شوہ دملاحت ادراک دی نشی

مادر مومنین حضرت بی بی عایشہ رضی میفرماید "لوّامی زلیخا لو رآین جبینہ لقطعن بدل الایادی القلوب" یعنی زنان ملامت کنندہ بی بی زلیخا اگر جبین سردار دو عالم را میدیدند

بجائے دست ہائے خود دل ہائے خود را می بریدند۔

تبصرہ (۵) صفات ثمانیہ او تعالیٰ چنانچہ دارائے حسن بودہ عدمات متقابلہ آنہا ہم دارائے حسن می باشد بواسطہ اینکہ صفات ثمانیہ در عدمات متقابلہ خود پرتو انداختہ و آن عدمات ہم از فیض انعکاس آن پرتو مقدس تا اندازہ صاحب حسن گردیدہ اند خلاصہ حسن ہائے این جہان مستفاد از حسن عدمات متقابلہ صفات ثمانیہ است نہ از حسن خود صفات چون این حسن بعدم امتزاج داشتہ بنابران گرفتاری این حسن مذموم بودہ محمود نیست و گرفتاری بہ حسن عیال منکوحہ و کنیزہائے مملوکہ بخاطر بقائے نسل است ورنہ حسن دنیوی در ذات خود محمود نیست اما حسن آخرت در ذات خود محمود بودہ و اثر شیونات ذاتیہ است۔ حضرت داؤد طائی کہ گرفتاری جنت را مانند گرفتاری دنیا میداند و بی بی رابعہ کہ بفکر سوختاندن جنت گردیدہ این ہر دو بزرگان از روے عدم فرق بین این دو حسن حسن محمود را بحسن مذموم قیاس کردہ اند و حالانکہ حق تعالیٰ بحسن محمود دعوت و میفرمایدؒ واللہ یدعوا الیٰ دار السلام" و میفرماید حور مقصورات فی الخیام"

تبصرہ (۶) بعض صوفیہ دیگر کہ حسن دنیا را مانند حسن جنت پنداشتہ و بآن گرفتار شدہ اند در حقیقت اشتباہ کردہ اند و قباحت حسن دنیا را درک کردہ نتوانستہ اند کہ گفتہ اند۔ بیت

امروز چون جمال تو بے پردہ ظاہر است | در حیرتم کہ وعدۂ فردا برائے چیست

اگر قبح حسن دنیاوی را میدانستند ہرگز بآن نمی گرویدند و بہ چنین جملات حسن این جہان را نمی ستودند بلکہ تقبیح می نمودند۔ خلاصہ اینکہ گرفتاری حضرت یعقوب بحسن حضرت یوسف در حقیقت گرفتاری بہ حسن آن جہان بودہ کہ محمود است نہ گرفتاری بہ حسن این جہان کہ مذموم می باشد۔ حضرت امام میفرماید اثمار و اشجار و انہار جنت در رنگ ردائے روپوش پردگی نہ الخ در این جملہ توق در مطبعہ سہو بعمل آمدہ است و اصل عبارت این چنین می باشد "کہ اثمار و اشجار غیر ردائے روپوش پردگی نہ" و در متن کتاب کلمہ غیر از طبع ماندہ است۔ آنچہ میفرماید تلذذ از ان درخت جنت تلذذ بہ صفات او تعالیٰ است الخ ازین فرمایش حضرت امام معلوم می شود کہ اہل جنت در جنت

عروجات وترقیات نیز می نماید بواسطہ اینکہ صف میوہ جات درختان جنت مانند تسبیحات این جہان است کہ سبب عروجات وترقیات میگردد۔ بنابران تلذذ آن جہان سبب ترقیات خواہد بود واللہ اعلم۔ آنچہ میفرماید چنانچہ در اسماء وصفات خداوندی باعتبار علو وسفل وجامعیت وعدم جامعیت تفاوت موجود است در جنت ہاے مومنان نیز باندازہ آن تفاوت موجود است الخ یعنی صفت علم فوق ترین وجامع ترین صفات ثمانیہ است ونیز خود صفات ثمانیہ ہر کدام نسبت بہ ظلال وتعلقات خود جامع تر اند پس کسانیکہ مبدا فیض آنہا صفت العلم است جنت شان نسبت بہ جنت دیگران فوق تر است۔ ونیز کسانیکہ مبدأ فیض شان خود صفات ثمانیہ بودہ باشد چنانچہ انبیاے عظام بہ نسبت کسانیکہ مبدا فیوض شان ظلال صفات باشند چنانچہ اولیاے کرام فوقیت دارند۔ آنچہ میفرماید اگر در ضمن این ظہورات جنت شہود ومشاہدہ گویند مستحسن وزیباست الخ یعنی صوفیہ کہ در محاسن دنیاوی شہود ومشاہدہ راگمان بردہ اند اشتباہ کردہ اند زیرا محاسن این جہان مظہر حسن مراتب وجوب شدہ نمی توانند کہ ہیولاے شان عدم است اما محاسن آن جہان مظہر آن حسن شدہ می توانند۔ آنچہ میفرماید چون ضیق جامعیت اجمال الخ یعنی اگرچہ صفت مربی آن شخص جامع سایر صفات است اما صفات دیگر چون بطور تفصیل در صفت مربی او موجود نبودہ بلکہ بطور اجمال دران صفت موجود اند بنابران آن شخص نیز از ادراک ذات مقدس او تعالی عاجز است بہ شما معلوم است کہ یک صفت او تعالی جامع تمام صفات است۔

تبصرہ: این کمینہ میگوید کہ این عدم ادراک در حق کسانی خواہد بود کہ در حیات دنیاوی بشرف ادراک او تعالی مشرف نشدہ باشند اما بزرگان کہ در این جہان بواسطہ فناے اتم وبقاے اکمل بادراک ذات مقدس مشرف شدہ اند شاید از ین معائب ووصمہ مبرا بودہ باشند اگرچہ در آیہ کریمہ لاتدرکہ الابصار استغراق است، معناے آن اینست کہ ہیچ چشم حق تعالی را ادراک کردہ نمیتواند اما علما گفتہ اند کہ از ہر عام بعض افراد آن اخراج وتخصیص می یابد حاصل مرام

آن این است کہ بعضی چشم ہا ادراک خواہند نمود پس عارفانیکہ دراین جہان بادراک او تعالیٰ مشرف شدہ باشد دران جہان نیز از سعادت ادراک بے نصیب نخواہند بود و یا اینکہ اگرچہ چشم ادراک کردہ نمی تواند شاید کہ بصیرت عارف ادراک نماید۔

آنچہ میفرماید، این بزرگوار الخ شاید کہ بزرگوار کنایہ از وجود مبارک خود حضرت امام بودہ باشد آنچہ میفرماید چون این حروف کلام قدیم سبحانی اند الخ یعنی سایر صفات ثمانیہ دراین جہان باعتبار ظلال و آثار خود ظہور کردہ اند اما صفت الکلام باصالت و ذات خود دراین جہان ظہور فرمودہ است۔ آنچہ قبل از خاتمہ حسنہ بہ لسان عربی فرمودہ اند و قلیل ما ھم الخ ازین فرمایش ایشان معلوم میشود کہ رویت قلبی و مقام حق الیقین در حق کبار اولیاے کرام متحقق است چنانچہ خود حضرت امام و بعضی کبار از اولیاے کرام۔

تذکرہ: حضرت امام درباره ثبوت رویت قلبی اولیاے کرام درین جہان در مکاتیب ۶۵-۶۸-۷۵ حصہ ششم دفتر سوم بصورت واضح و مدلل بیان فرمودہ اند از انجا حل مطلب گردد۔

آنچہ در صفحہ ۷۴۳ ہمین مکتوب شریف میفرماید کہ از نفس خود کہ دخان گشتہ است استدلال بوجود آتش می نماید الخ یعنی چون عارف داراے تجلیات وجوب گشتہ و عدم کہ وجود بشری عارف بودہ ازبین رفتہ و عارف بمنزلہ دخان گشتہ است نسبت بہ آتش زیرا کہ دخان اثر آتش بودہ و وجود موہوبی عارف نیز اثر عالم وجوب است چون دربین آتش و دخان کدام حجابی موجود نیست پس دربین این عارف و حق تعالیٰ نیز حجابی باقی نخواہد ماند آتش کنایہ از مرتبہ ذات مقدس می باشد۔ آنچہ میفرماید چون معاملہ از تقلید گزشتہ الخ یعنی تقلید در حین نارسائی است و بعد از کمال رسائی تقلید بزرگانیکہ در مرتبہ ولایت صغری بودہ و بولایت کبری و علیا نرسیدہ باشند لازم نمی باشد و بعضی آنہا شطر سوم علم الیقین و سیر اقربیت را کہ سیر صفات او تعالیٰ است طی نکردہ عین الیقین و حق الیقین را در سیر انفسی گمان کردہ اند۔ بنابران تقلید این نوع بزرگان کہ ہنوز از مرتبہ علم الیقین نگزشتہ اند مناسب اولیاے بزرگ نمی باشد۔

آنچہ میفرماید ضعیف البصر را در وقت شعشعان نور آفتاب شہود و حضور آفتاب کا این است و رویت و احساس آن متحقق نہ الخ یعنی رویت دارائے دو شرط است یکے رفع حجاب است و دیگر رفع موانع و موانع عبارت از ضعف بصر و بصیرت است و در حق کسانیکہ دارائے بصیرت ضعیف اند اگرچہ حجاب موجود نیست اما موانع کہ ضعف بصیرت است موجود است و کسانیکہ دارائے بصیرت قوی اند آنہا با دراک او تعالیٰ مشرف خواہند شد۔ چنانچہ حضرت امام در مکتوبی میفرمایند وقتیکہ عارف بہ بیچونی برسد و بیچون شود با دراک و درک ادراک او تعالیٰ مشرف شدہ بتواند شما میدانید کہ ادراک و درک ادراک بدون رویت قلبی ممکن نیست۔

آنچہ میفرماید علم حضوری شان کہ با نفس بودہ علم حصولی گشتہ الخ یعنی عارفانیکہ از سیر انفسی گذشتہ و بہ سیر اقربیت مشرف شدہ اند انفس شان در رنگ آفاق گشتہ و علم حضوری کہ با نفس داشتہ اند علم حصولی گردیدہ و علم آنہا بمراتب وجوب علم حضوری گشتہ است۔

خاتمہ حسنہ:

تبصرہ: حضرت امام حُسن سردار دو عالمؐ را ملاحت و حُسن حضرت یوسفؑ را صباحت گفتہ اند صباحت در ادراک می گنجد اما ملاحت در ادراک نمی گنجد حضرت امام میفرماید صباحت سبب محبت حضرت یعقوبؑ بودہ نسبت بہ حضرت یوسفؑ۔ و ملاحت سبب محبت خالق زمین و آسمان است و میفرماید کہ امکان سردار دو عالمؐ از جنس امکان سایر ممکنات نبودہ بلکہ از جنس امکان صفات اضافیہ است کہ بہ نسبت امکان ممکنات دیگر فوق تر است۔ و نیز میفرماید کہ بدقت نظر و کشف صریح معلوم گردیدہ کہ وجود و خلقت مبارک سردار دو عالمؐ از خلقت دائرہ ممکنات بالاتر است الخ یعنی بنا بران آنحضرتؐ دارائے سایہ نبودہ اند۔ پوشیدہ نماند کہ محدثین کرام عدم سایہ آنحضرتؐ را روایت نہ کردہ اند و از فرمایش صوفیہ کرام نبودن سایہ آنحضرتؐ معلوم می شود سبب این اختلاف آن است کہ سردار دو عالم دارائے دو حقیقت اند یکے حقیقت محمدی و دیگرے حقیقت احمدی است حقیقت محمدی عبارت از حقیقت جسدی آنحضرتؐ و حقیقت احمدی عبارت

از حقیقت روحی آنحضرتؐ است۔ و آنحضرتؐ در وقت دعوت وارشاد بہ حقیقت محمدی متلبس می بودند بنا براں محدثین کرام کہ راویان وقت دعوت آنحضرتؐ اند آنحضرتؐ را دارائے سایہ میدانند و از عدم سایہ شان روایت نکردہ اند و صوفیہ کرام وقت خلوت و حقیقت احمدی سردار دو عالمؐ را روایت کردہ و آنحضرتؐ را دارائے سایہ نمی دانند، و ہر دو طائفہ راست گفتہ اند زیرا کہ صوفیہ کرام وقت خلوت و حقیقت احمدی را روایت می کنند و محدثین کرام وقت ارشاد و حقیقت محمدی را روایت می کنند۔ آنچہ میفرماید کہ صفت العلم از صفات حقیقیہ است کہ در خارج موجود است و علم اجمالی کہ یک قسمی از اقسام صفت العلم بودہ از صفات اضافیہ است و در مرتبہ نفس الامر است الخ

تبصرہ: موجودات دارائے سہ درجہ اند:

۱۔ موجودات خارجی چنانچہ ذات مقدس و صفات ثمانیہ او تعالیٰ۔

۲۔ موجودات نفس الامری چنانچہ صفات اضافیہ و حروف قرآن کریم و وجود حضرات انبیاء عظام و باطن اولیاء کرام و وجود عرش و کرسی و ملائک و بہشت و لوح و قلم۔

۳۔ موجودات وہمی چنانچہ ممکنات دیگر کہ در مرتبہ وہم منتقش موجود بودہ و دارائے وجود خارجی و نفس الامری نمی باشند۔

آنچہ میفرماید کہ علم اجمالی بہ سبب اصلاب پدران وارحام مادران بصورت انسانی کہ احسن تقویم است ظہور فرمودہ و باسم احمد و محمد نامیدہ شدہ است و نیز میفرماید نیک استماع باید نمود۔ کہ این قید اجمال ہر چند علم مطلق را مقید ساختہ است الخ یعنی مراد حضرت امام درین فرمایش آن است کہ وجود مبارک سردار دو عالم مستفاد از خود صفت العلم او تعالیٰ است۔

سوال: صفت العلم از جملہ صفات قدیمہ بودہ و از مراتب وجوب است و سردار دو عالم از جملہ ممکنات و حادث است پس وجود سردار دو عالم علم اجمالی شدہ نمی تواند؟

جواب: مراد حضرت امام درین جا از صفت العلم ظہور و تجلی صفت العلم است نہ خود صفت العلم کہ قدیم و از مراتب وجوب است۔

تبصرہ: این صفت علم مبارک در ابدان پدران وارحام مادران بودیعت نہادہ شدہ بود تا اینکہ ازبدن بی بی آمنہ شریفہ نزول فرمودہ این جہان را بوجود مسعود خود منور گردانید و رحمت عالم وعالمیان شرف ظہور فرمود۔ حضرت شاہ فضل اللہ مجددی میفرماید بیت

توبدین قامت موزون چو خرامی بجہان　　نخل تو بہ بتواضع سر تہادت برپا

منقول است کہ یک زن عفیفہ نور مبارک سردار دو عالم را در پیشانی حضرت عبداللہ مشاہدہ بینمود واز نزد او ہمیشہ خواہش ازدواج می نمود اما وقتیکہ حضرت عبداللہ با بی بی آمنہ صحبت نمود ونور آنحضرت ﷺ ازبدن انتقال فرمود بعد ازان آن زن عفیفہ آن نور را در پیشانی حضرت عبداللہ ندید از ازدواج صرف نظر کرد۔

خلاصہ اینکہ خلقت سردار دو عالم از صفت علم او تعالی بودہ است ومیفرماید کہ صفت علم بذات مقدس او تعالی دارای یک نوع قرب بودہ کہ سایر صفات دارای این قرب نمی باشند زیرا کہ علم حضوری عین عالم وعین معلوم شدہ بتوانند اما قدرت وارادت عین قادر وعین مرید شدہ نمی توانند پس ازین جا قرب احمد را با احد قیاس باید کرد حضرت بیدل میفرماید بیت

درغیب احد است ودر شہادت احمد　　این است رموز خواجہ ہر دو سرا

تبصرہ: علامہ سیوطی در کتاب "بدور سافرہ" روایت میکند کہ سردار دو عالم فرمودہ وبیان ازغیب نمودہ "انا وابوبکر وعمر من طینۃ واحدۃ وفیہا ندفن" یعنی من وابوبکر وعمر از یک طینت پیدا شدہ ایم ودران خاک دفن میشویم واین پیشگوئی شان بہ ثبوت پیوستہ کہ حضرات شیخین با آنحضرت ﷺ یکجا مدفون گردیدہ اند وازین حدیث شریف معلوم گردید کہ خلقت حضرات شیخین نیز از صفت علم او تعالی بودہ است ازین جا است کہ صدیق رضی اللہ عنہ بہ افتخار خلت مشرف وفاروق اعظم رضی اللہ عنہ افتخار ترجمانی را کمائی کردہ وسردار دو عالم ﷺ دربارہ او فرمودہ الحق ینطق علی لسان عمر یعنی خداوند بزبان عمر حرف می زند۔

مقصد اصلی دراین جا بیان کمال حسن سردار دو عالم است حضرت امام میفرماید کہ

اگرچہ دراین جہان دوثلث حُسن بحضرت یوسفؑ مسلم بودہ ویک ثلث آن بہ تمام عالم تقسیم گردیدہ اما دران جہان حسن حسن محمدیؐ است وجمال جمال محمدیؐ یعنی حسن محمدی ملاحت است کہ درادراکات این جہان نمی گنجد وادراکات اخروی دارائے لیاقت وکمال دیگر است کہ بادراک این جہان قابل مقایسہ نیست ومبقر باید چون حسن سردار دوعالم حسن ذات است زیرا کہ علم عین عالم است بنابران ظرف محبت اوتعالی واقع گردیدہ کہ جمیل مطلق است وحُسن حضرت یوسفؑ چون صباحت بودہ بنابران ظرف محبت حضرت یعقوب واقع گردیدہ است الخ خلاصہ اینکہ دربین این دوحسن تفاوت زیادی موجود است بیت

شادی قافلۂ مصر بگردش نرسد ہر کہ راچون توعزیزی زسفر باز آید

یک نفر افغان محبت سردار دوعالم را اظہار نمودہ می گوید۔

ستا دابروحسن ذاتی دی چہ پہ جلال ئی فنا شوی وی قلبونہ

ستا دابروحسن قدم دی چہ پہ جمال ئی بقا شویدی قلبونہ

حضرت امام مبقر باید اگرچہ صوفیہ تمام افراد عالم را ظہور اسما وصفات اوتعالی میدانند اما مراد آنہا خود صفات نبودہ بلکہ مراد شان صور علمی صفات است زیرا کہ آنہا بوجود خارجی صفات قایل نیستند ومراد حضرت امام خود صفت العلم بودہ کہ دارائے وجود خارجی است پس درنزد وجود بہ عالم ظہور صور علمیہ صفات است نہ ظہور خود صفات ودربین خود صفات وظہور علمی آنہا تفاوت زیاد موجود است نمی بینی کہ صور علمی آتش احتراق واحراق واضائت ندارد پس مفہوم یک شی عین آن شی شدہ نمی تواند ومبقر باید اگرچہ ارباب معقول کہ حصول اشیا را با نفسہا گفتہ اند این بیان مرا قبول نخواہند کرد اما کشف صریح ما مکذب عینیت شی وصورت شی است از بیان فوق معلوم شد کہ خلقت ابتدائی آن سرور در مرتبہ نفس الامر است وخلقت ممکنات دیگر در مرتبہ وہم منفس است اگرچہ بعض کمل از اولیائے کرام بواسطہ فنائے اتم وبقائے اکمل بمرتبہ نفس الامر میرسند اما چون خلقت ابتدائی آنہا در مرتبہ نفس الامر نمی باشد بنابران معصوم

دانستہ نمی شوند و باقی حضرات انبیاء عظام اگرچہ صفت العلم مخلوق نشدہ اند اما خلقت شان
در مرتبہ نفس الامر است۔ پوشیدہ نماند کہ خلقت حضرت نوحؑ و ابراہیمؑ نیز بہ صفت علم مربوط است
اما مانند خلقت سردار دو عالمؐ نبودہ بلکہ بہ نسبت آن خلقت ظلیت داشتہ پس وجود سردار دو عالمؐ
ظہور خود صفت خداوندی است و میفرمایند کہ ہیچکس غیر از سردار دو عالم ظہور نفس صفت خداوندی
نیست الا قرآن کریم کہ آن کتاب مقدس نیز ظہور نفس صفت الکلام است اینقدر فرق موجود
است کہ ظہور قرآن کریم ظہور صفت حقیقی و ظہور آنحضرتؐ ظہور صفت اضافی است بنا بر ان
قرآن کریم قدیم و غیر مخلوق است و آنحضرتؐ مخلوق و حادث است۔

تبصرہ: این فرمایش حضرت امام بنا بر کشف صریح بودہ و فرمودہ علامہ قاضی عضد
کہ قرآن را قدیم میدانند موید کشف صریح حضرت امام است۔ شما می دانید کہ در مخلوقیت و
غیر مخلوقیت قرآن کریم اختلاف علمائے کرام موجود است۔ آنچہ میفرمایند معاملہ کعبہ ربانی از این دو
ظہور اسمی ہم عجیب تر است الخ۔ یعنی ظہور حقیقت محمدی و ظہور قرآن کریم ظہور اسم و صفت بودہ و
ظہور کعبہ ظہور تنزیہ صرف حق تعالیٰ است و میفرمایند کہ این ہم از عجب عجائب است کہ ظہور است
و صورت نیست الخ یعنی اگرچہ ظہور خواہان صورت است اما این از عجائب بودہ کہ ظہور است و
صورت نیست کہ دیدہ شود۔

تبصرہ: اگرچہ حقیقت کعبہ فوق حقیقت محمدی بودہ اما فضیلت برائے سردار دو عالمؐ
است زیرا اگرچہ در کعبہ ظہور تنزیہ صرف است اما کعبہ از مرتبہ ظہور تنزیہ صرف بالاتر عروج
ندارد و عروجات محمدی از ظہور تنزیہ صرف بالاتر است و معلوم است کہ ظہور تنزیہ از مرتبہ
ذات مقدس پائین تر است۔ نمی بینی کہ عکس زید کہ در آئینہ نمایان است عین زید نبودہ بلکہ
تمثال زید است اما عروجات سردار دو عالمؐ بطرف ذات مقدس غیر متناہی است و کعبہ معظمہ از ان
عروجات حصہ نداشتہ و رتبہ اول من عروجات سردار دو عالم را حقیقت کعبہ است چنانچہ حضرت
امام در مکتوبی و حضرت عروۃ الوثقیٰ نیز در دفتر اول مکتوبات قدسی آیات خود بآن تصریح فرمودہ

وحقیقت کعبہ را زینہ اول عروجات سردار دو عالم دانستہ و آنچہ حضرت امام در مکتوب آخر این دفتر حقیقت کعبہ را ذات خداوند گفتہ اند حضرت عروۃ الوثقی کہ شاگرد خاص و خلیفہ اکمل حضرت امام است میفرماید کہ مراد حضرت امام ذات بحت او تعالی نبودہ بلکہ مراد شان صفت مسجودیت است و مسجودیت عین ذات مقدس نیست بلکہ وصف مسجودیت از جملہ صفات و شئونات ذاتیہ است کہ غیر ذات است۔ پوشیدہ نماند کہ حقیقت کعبہ فوق حقیقت محمدی بودہ نہ فوق حقیقت احمدی و حقیقت احمدی یک سری ذات مقدس او تعالی است کہ در مرکز جمال ذاتی نہادہ شدہ است چنانچہ تفصیل بیشتر این موضوع در مکتوب ۹۴ دفتر مقدس تحریر یافتہ است از انجا حل مطلب گردد۔

تبصرہ: یک امر مسلم و ثابت است کہ تخلیق تمام عالم ممکنات بواسطہ آنحضرت ﷺ است و کعبہ نیز از جملہ مخلوقات و ممکنات است از ینجا افضلیت آنحضرت ﷺ را باید دریافت۔

آنچہ میفرماید بشنو بشنو الخ یعنی این دولت خاصہ سردار دو عالم ﷺ است کہ از صفت العلم او تعالی مخلوق گردیدہ اند اما چون در خوان کرم کریمان پس خوردہ ہا می مانند بنا بران آن بقیہ کہ از خلقت مبارک آن فخر اولین و آخرین ماندہ بود آنرا بفردی از دولتمندان امت او او لوش و پسخوردہ گویان عطا فرمودہ اند الخ یعنی آن فرد دولتمند کنایہ از وجود مسعود خود حضرت امام است قبل من قبل بلا علۃ۔ مصرع   باکریمان کارہا دشوار نیست

ازین فرمایش حضرت امام معلوم است کہ خلقت حضرت امام نیز از صفت علم او تعالی است کہ بصدقہ سردار دو عالم بایشان رسیدہ است۔ سبحان اللہ سبحان اللہ فردیکہ وجود او از علم بودہ باشد معلومات او چہ خواہد بود و دیگران بعلوم و معارف او چگونہ پے خواہند برد۔ مصرع

خاص کند بندۂ مصلحت عام را

بیت
با خدا دادگان ستیزہ مکن   کہ خدا دادہ را خدا دادہ است

بیت
ز فرق تا بہ قدم ہر کجا کہ می نگرم   کرشمہ دامن دل میکشد کہ جا اینجا است

حضرت امام در مکتوبی میفرماید کہ عنایت او تعالی معلول بہ ہیچ علت نبودہ صرف کرم نامتناہی

اوتعالی است سبب و علت نمی خواہد الخ۔ ناگفتہ نماند حدیث شریفی کہ در بارہ خلقت خلیفہ اول و خلیفہ ثانی قبلاً گذشت نیز مثبت آن است کہ خلقت حضرت امام از علم اوتعالی می باشد زیرا کہ حضرت امام نیز از سلاسلہ حضرت فاروق اعظمؓ است۔ خواجہ محمد ہاشم کشمی کہ خواجہ زادہ و عالم و بزرگ و ادیب محترم است در مدح حضرت امام میفرماید۔ بیت

مہین فرزند فاروق است چون اب   کنون نطق از زبان او کند رب

پوشیدہ نماند کہ خلقت درخت خرما نیز از بقیہ طینت حضرت آدمؑ است و خلقت حضرت امیر از بقیہ خلقت حضرت عیسیٰؑ میباشد چنانچہ حضرت قاضی ثناء اللہ پانی پتی عثمانی آن حدیث شریف را در کتاب ارشاد طالبین روایت کردہ است، اے عزیز مقبولیت حضرت امام جاے تعجب نیست نمی بینی کہ روے زمین را بہ ارشاد خود منور ساختہ شاہ ولی اللہ محدث دہلوی رح میفرماید کہ حضرت شیخ ارہاص این دورہ الف ثانی می باشد و میفرماید کہ دوست ندارد و را اگر مومن تقی و کینہ نمی ورزد ہمراہ او مگر منافق شقی و میفرماید کہ محبت حضرت شیخ محبت مدوار دوار و محبت تکون کائنات است۔

تبصرہ: سوال و جوابے را کہ حضرت امام از مقولہ ہاے شیخ اکبر بیان فرمودہ اند حاصل آن این است کہ نزد حضرت شیخ خلقت سردار دو عالم از صورت علمی صفت علم است نہ از خود صفت علم زیرا کہ بہ نزد او صفات ثمانیہ وجود خارجی ندارند و خلقت عالم از صورت علمی صفا است نہ از خود صفات۔

تذکرہ: آنچہ حضرت امام بطرز سوال از طرف شیخ اکبر بیان نمودہ اند کہ علم حق سبحانہ علم حضوری بودہ نہ حصولی و در علم حضوری صورت نمیباشد بلکہ خود معلوم می باشد پس مراد حضرت شیخ نیز خود صفت علم خواہد بود نہ صورت علمی صفت العلم۔ حضرت امام جواب میدہد کہ شیخ اکبر کہ تعین اول را کہ حقیقت محمدی میگوید آنرا تعین گفتہ و زائد بر ذات دانستہ و عین ذات نمیداند و وجود خارجی صفت العلم ہم قائل نیست بلکہ ظہور صورت علمی صفت العلم را تعین اول میداند پس آن مرتبہ

مرتبہ ذات مقدس نبودہ کہ علم آن مرتبہ علم حضوری بودہ باشد و نیز شیخ تعین علم را کہ حقیقت محمدی میداند بہ نزد او تعین اول عبارت از ظہور صورت و مفہوم صفت العلم است نہ خود صفت العلم۔ پس مراد شیخ اکبر خود صفت نمی باشد۔ آنچہ میفرماید ازین بیان لازم آمد الخ یعنی در علم حضوری کہ نفس معلوم حاضر است صورت معلوم نیز حاضر است زیرا کہ معلومیت نیز از اعتبارات و صفات معلوم است پس در علم حضوری چنانچہ خود معلوم حاضر است صورت او کہ معلومیت است نیز حاضر است۔ آنچہ میفرماید کسانیکہ عروج شان بذات مقدس نرسیدہ باشد از ادراک این دقیقہ عاری بیباشند الخ یعنی از فرمایش حضرت امام معلوم میشود کہ سایر مردم از دریافت این دقیقہ معذور اند وحضرت امام ادراک این موضوع را از ادراک اکثر دیگران بلند دانستہ اند پس دیگران بفکر آن نباید بود کہ در علم حضوری صورت معلوم چگونہ حاضر شدہ می تواند۔ آنچہ میفرماید سبحان اللہ من حقیر در ماندہ واپس افتادہ را چہ یارا کہ بعد از ہزار سال از بعثت خاتم الرسل ﷺ سخن از معارف و اسرار اکابر انبیاے اولوالعزم بر زبان آرم و در دامن معاد در آمدہ دقایق کمالات مبدا را بیان نمایم۔ ابیات:۔

ولی چون شہ مرا برداشت از خاک — سزد گر بگذرانم سر ز افلاک

من آن خاکم کہ ابر نوبہاری — کند از لطف بر من قطرہ باری

اگر بر روید از تن صد زبانم — چو سبزہ شکر لطفش کے توانم الخ

حضرت امام در این فرمایش خود از شکرانہ نعمت وہاب حقیقی یاد آور شدہ فرمودہ اند کہ ما ہمہ بہ شکرانہ نعمہاے خداوندی ماموریم، چنانچہ حق تعالی میفرماید "واما بنعمت ربك فحدث" یعنی نعمت پروردگار خود را اظہار و بیان نما۔

منقول است کہ بعد از تحریر این مکتوب شریف ارادتمندان حضرت امام بحضور شان عرض کردند کہ معارف این مکتوب شریف از افہام علماء و فقراے وقت بلند تر است و بعض نکات متعلق آن از شریعت مقدس تطبیق دادہ نمیتوانند بنا بران ازین ناحیہ از طرف آنہا علیہ شما کدام سرو صداے بلند نگردد و کدام دسیسہ را سر راہ نسازند کہ سبب تکلیف شما نگردد۔ بعد از عرض ارادتمندان

حضرت امام سر بجیب تفکر فرو بردہ و بدربار او تعالیٰ التجاے بندگی نمودہ و باز سر مبارک خود را بلند کردہ و بدربار او تعالیٰ معروض داشتند۔ بیت

یارب آن غنچہ خندان کہ سپردی بمنش ‌ ‌ ‌ می سپارم بتو از کید حسود چمنش

بعد از اداے معروضہ فوق فرمودند کہ این مکتوب را بہ شیخ نور الحق بفرستید و شیخ نور الحق پسر فضیلت مآب حضرت شیخ عبد الحق دہلوی است منقول است کہ شیخ نور الحق کہ از مخلصین حضرت عروۃ الوثقی بود بہ ملاقات حضرت عروۃ الوثقی مشرف و حضرت شان باو فرمودند کہ کلاہاے شما از بزرگان ما انکار داشتند شما براے انکار تشریف آوردید و یا براے اقرار در جواب معروض داشت کہ براے عذر انکار و فضیلت مآب شیخ عبد الحق دہلوی از اعتراض نادم و در مکتوبات خود بحضور حضرت امام یک عریضہ مودبانہ نوشتند چنانچہ کہ مریدان بمرشدان خود عریضہ می نویسند آن عریضہ در مکتوبات شیخ عبد الحق موجود است اما مکتوبات شیخ کمیاب می باشد بندہ بہ نزد یک عالم قندہاری آنرا دیدہ بود۔ مکتوب ۱۰۱ حاجت بہ تشریح نیست۔

مکتوب یک صد و دوم

تبصرہ: حضرت امام بہ میر محمد نعمان نصیحت و میفرمایند کہ با مریدان بسیار انبساط نکند تا ہیبت مشیخت از بین نرود و خود او بقیام اللیل پابند باشد و آنچہ میفرماید کہ از نصف تا ثلث است الخ ازین فرمودہ شان کمال علم و کمال تقوی حضرت امام روشن میگردد۔ تفصیل مقام قرار ذیل است:۔

دربارہ بیداری ثلث آخر شب احادیث شریفہ بسیار وارد است و نیز در حدیث شریف صیام و قیام حضرت داؤد علیہ السلام ستودہ شدہ است و حضرت داؤد در نصف شب قیام نمودہ و تا سدس آخر شب بیدار می بودند حضرت امام کہ بکمال علم منصف است مضامین ہر دو احادیث شریف عمل کردہ است یعنی قیام حضرت داؤد و ہم بیداری ثلث آخر شب را مراعات فرمودہ اند نصوير ثلث آخر

قرار ذیل است: وقتیکہ شب دارای نہ ساعت بودہ باشد ثلث آخر شب سہ ساعت بیشود و سدس آن یک نیم ساعت بیشود حضرت داؤد نصف شب قیام نمودہ و تا سدس آخر شب بیدار می بودند و تمام بیداری حضرت داؤد ثلث شب را احتوا می نمود و حضرت امام کہ بہر دو حدیث عمل می کند، میفرمایدکہ از نصف تا سدس است۔

مکتوب یکصد و سوم

حضرت امام بہ شیخ امیر احمیری میفرمایدکہ اگرچہ مریدان شما در حالات التذاذ و حلاوت می باشند مغرور بکمال خود نشوند زیرا کہ در طریقۂ عالیہ نقشبندیہ جذبہ بدایت سبب التذاذ بودہ و این التذاذ حالت ابتدائی این طریقۂ عالیہ است و در رنگ آن است کہ طفلان را بہ سبق الف و با آموختہ سازند، کار آن است کہ بفنا و بقا مشرف شوند کہ ولایت و قرب او تعالیٰ مربوط بہ فنا و بقا ست و نیز میفرماید بعد از استخارہ ہا و توجہات ہر کہ تعلیم طریقت گویند مناسب است الخ یعنی شما تا ہنوز خلیفہ مطلق نشدہ اید و نفس شما ہنوز تزکیہ نیافتہ است پس بدون استخارہ مرید نگیرید مبادا مداخلہ نفس رخ دہد اما خلیفہ مطلق کہ نفس او تزکیہ شدہ باشد بدون استخارہ ہم مرید گرفتہ می تواند زیرا کہ عمل او خالص برای خدا گردیدہ است و امارگی نفس از بین رفتہ۔ انچہ میفرماید آن عدد کہ شما گفتہ بودم اگر تمام کردہ اید دو چندان عدد را بہ کار دارید الخ

تبصرہ: مشائخ کرام برای خلفائے مقید کہ ہنوز خلیفہ مطلق نشدہ باشند استخارہ و مرید گرفتن می دو دو عدد معین را اجازہ میدہند اما خلیفہ مطلق در گرفتن مرید اجازہ مطلق دارند و ہر اندازہ کہ خواستہ باشند مرید گرفتہ میتوانند زیرا کہ نفس او تزکیہ و عمل او خالص لوجہ اللہ گردیدہ۔

مکتوب یکصد و چہارم

حضرت امام در این مکتوب شریف بفرزندان خود یعنی حضرت عروۃ الوثقی را بہ منصب قیومیت و

حضرت خواجہ محمد سعید را بمقام خلت مژدہ میدہند و باآنہا توصیہ میفرمایند کہ شکر این نعمت را بجا بیاورند۔ آنچہ میفرمایند آن مشکل کہ داشتم و در عالم مثال دیدہ شدہ بود در این ایام حل شد الخ یعنی قرار بعض معلومات آن مشکل عبارت از دو چیز بودہ است۔ اول آنکہ حضرت امام از ہمراہی عسکریہ مصاحبت سلطان وقت بہ تکلیف می بودند۔ بعد ازان حضرت خواجہ معین الدین اجمیری بحضرت امام تسلی دادہ فرمود کہ مفاد و اجر شما در مصاحبت و ہمراہی سلطان است و ازان متاثر نباشند۔ دوم اینکہ حضرت امام در عالم مثال قرب انتقال خود را معائنہ و این موضوع را بخواجہ محمد معصوم بیان کردہ بودند در ثانی برائے شان معلوم گردید کہ ہنوز وقت انتقال نرسیدہ است حضرت عروۃ الوثقی در یکتوبی از مکتوبات خود میفرمایند وقتیکہ حضرت امام بشارت قیومیت را بہ بندہ مژدہ دادہ و قرب انتقال خود را بیان و فرمودند کہ اشیاء و عالم ممکنات بہ قیومیت تو راضی ترند فقیر با شنیدن بشارت بزرگ چشم پر آب گشتم و سبب زیادت رضایت ممکنات را از ایشان نہ پرسیدم بعد از مرور زمانی فہمیدند کہ ہنوز در انتقال ایشان گونہ مہلتی ہست۔

سوال: در آیات کریمہ ست کہ ہیچ کس نمیداند کہ بکدام زمین و بہ کجا می میرد پس این فہمیدن حضرت امام خلاف آیہ کریمہ است؟

جواب: در آیہ کریمہ عدم تعین جاے وفات مذکور است نہ عدم تعین وقت و نیز از بسی بزرگان منقول است کہ وقت وفات خود را بیان کردہ اند۔ حضرت عروۃ الوثقی می فرمایند از سبب بسیار تاثر سرآن را نہ پرسیدم کہ ممکنات بہ قیومیت من چرا راضی تر بودہ باشند۔ نصر اللہ میگوید شاید کہ سبب رضایت ممکنات ارادہ حق سبحانہ بودہ باشد چون ارادہ بہ قیومیت عروۃ الوثقی است ناچار سبب رضایت ممکنات است۔

مکتوب یکصد و پنجم

تبصرہ: حضرت امام حالات بلند شیخ حسن برکی را توصیف و باو توصیہ میکند کہ

باحیاے سنت کوشان بودہ باشد۔ آنچہ میفرمایدکہ درعلوم موافقت باین فقیر بسیار است و درکشف مطابقت افتادہ است و نظرہاے تیک بلند رفتہ است الخ ازین فرمایشات حضرت امام معلوم میشودکہ شیخ حسن برکی دارائے معارف بلند بودہ است۔ مزار مبارک شیخ حسن درقریہ دہ شیخ برکی لوگرد کابل می باشد۔

مکتوب یکصدوششم

تبصرہ: دراین مکتوب شریف حضرت امام اظہار شکرانہ اجازہ سردار دوعالم ؐ را بیان نمودہ وخیرات ہا کردہ اند یعنی آنحضرت ؐ بحضرت امام بشارت دادہ اندکہ حضرت امام درمقام شفاعت نصیبی دارد بنابران حضرت امام بفرزندان شان می نویسندکہ بخاطر شمایان ماندہ باشد کہ دراین باب پیشتر ہم سخن مذکور می کردیم کہ این نسبت علیا عجب است کہ باندازہ خود ظہور نمیکند بخاطر میگذشت کہ شاید ظہور آن ذخیرہ براے آخرت بودہ باشد ونعم البدل میسر آید ازین واقعہ تشفی آن ترددات حاصل گشت قرب قیامت است ووقت تراکم ظلمات الخ۔

تذکرہ: حضرت امام بفرزندان شان مذاکرہ خصوصی کردہ بودقربیکہ حق سبحانہ باین فقیر عنایت فرمودہ دراکثر اولیا وجود ندارد اما عجب است کہ این قرب ظہور وشہرت ندارد شایدکہ نتیجہ آن درآخرت معلوم گردد۔ زیرا کہ قرب قیامت است اگراین ولایت معلوم می شود ہدایت عام تر می گردد اما قرب قیامت است۔

ازبشارت سردار دوعالم ؐ معلوم گردیدکہ بحضرت امام عوض عدم شہرت قرب شان دردنیا حصۂ درآخرت بمقام شفاعت عنایت میگردد ازین جاست کہ حضرت امام فرمودہ کہ حق سبحانہ باین فقیر فرمود" کسیکہ ترا ممنا بقیام قیامت بواسطہ یا بدون واسطہ وسیلہ میگرداند ورامی بخشم" ونیز حضرت امام میفرمایدکہ من مخلصین خودرا تابقیام قیامت می شناسم ونام آنہا ونام پدران آنہا را می دانم۔ آنچہ میفرمایددراین ایام معارف غریبہ وعلوم عجیبہ

رومی دہد گویا آن ورق مقرر قوم گشتہ است و معاملہ برنگ دیگر ظاہر شدہ فرزندان دور و معاملہ عمر نزدیک تا چہ شود الخیر فی ما صنع اللہ تعالیٰ میگوئیم و صبر می نمائیم الخ یعنی مقرر قوم صوفیہ عبارت از معارف توحید وجودی بود عدم صحت و ناتمامی آن معرفت ظاہر گردیدہ است چون حضرت امام بمعیت بادشاہ در اجمیر و فرزندان شان در سرہند می بودند بنابران از دوری آنہا رنج بردہ باین اندیشہ بودند کہ فرزندان شان بواسطہ فراق و دوری از صحبت حضرت امام از معارف بلندی کہ در صحبت حضرت امام میسر است محروم نمانند، اما الحمد للہ کہ فرزندان مبارک بہ مقامات عالیہ مشرف شدہ اند۔

مکتوب یکصد و ہفتم

آنچہ میفرمایند گاہ است کہ بسبب فتور قبض بود و گاہ بود کہ کدورتی طاری میگردد بواسطہ ازتکاب زلات الخ یعنی قبض دارائے دو عوامل میباشد، یکنوع قبض کہ بہ سالک رخ میدہد این قبض جز سلوک بودہ مذموم نمی باشد زیرا کہ سالک گاہے مظہر جلال و گاہے مظہر جمال میگردد و در وقت انعکاس صفات جلال البتہ قبض طاری میگردد، و وجہ دوم ازتکاب زلات است و این نوع قبض مذموم است۔ ازینکہ تعین انواع قبض دشوار است بنابران لازم است کہ سالک ہمیشہ تائب و مستغفر بودہ باشد۔

مکتوب یکصد و ہشتم

حضرت امام میفرمایند چون شخصے راسیر فوق مقام رضا میسر گردد الخ مقام رضا رسیدن بہ تجلیات ذاتیہ و مقام اطمینان نفس است و فوق آن مرتبہ وصول بہ ذات بحت او تعالیٰ است و در وصول بآن مرتبہ مقدسہ نیز تفاوت ہا موجود است یعنی اگرچہ محبوب و خلیل و کلیم بوصول آن مرتبہ مقدسہ مشرف اند، اما تفاوت مراتب موجود است و این مراتب محبوبیت و خلت و محبیت از مرتبہ مقام رسالت ہم بلند تر است در مقام رضا صفات و شیونات یک اندازہ شرکت داشتہ و مقامے کہ

فوق مقام رضا است خاص بذات مقدس متعلق است۔

مکتوب یکصد و نہم

حضرت امام میفرمایند مرتبہ وہم عبارت از مرتبہ ایست کہ در آنجا نمود بدون بود چنانچہ صورت زید کہ در آئینہ متوہم شود آنجا نمود بے بود است الخ و نیز میفرمایند کہ این مرتبہ وہم ورائے مرتبہ علم و مرتبہ خارج است الخ یعنی وجود این مرتبہ صرف علمی نہ بودہ و خارجی ہم نیست یعنی مرتبہ وہم منقش بودہ و در ظل خارج است و در خارج وحدت است و در ظل خارج کہ مرتبہ وہم متنقش است کثرت۔ آنچہ میفرمایند چون وجود سالک در مرتبہ توہم و تخیل است الخ یعنی وجود او تخیلی بودہ پس فنائے تخیلی کافی است ازین جاست کہ گفتہ اند "اے برادر تو ہمین اندیشۂ" یعنی برائے وجود تخیلی فنائے تخیلی کافی است و حاجت بہ فنائے وجودی ندارد اگر سالک وجود خارجی میداشت فنائے خارجی ضرورت میداشت خلاصہ اینکہ برائے وجود تخیلی فنائے تخیلی کافی است۔

حضرت عروۃ الوثقی در مکتوبی میفرمایند کہ تجلیات عالم وجوب در عالم وجوب بودہ بعدمات امتزاج نیافتہ است و عدم در کتم عدم خود است اما شعبدہ کاریہا قدرت او تعالی چنان نشان دادہ است کہ تجلیات مراتب وجوب بعدمات امتزاج پیدا کردہ این نشان دادن سبب ایجاد و پیدائش ممکنات گردیدہ است و در حقیقت نہ چنان است و تجلی امتزاج ندارد۔ ازینجاست کہ فرمودہ اند۔

ممکن ز تنگنائے عدم ناکشیدہ رخت — واجب ز بارگاہ قدم نا نہادہ گام
در حیرتم کہ این ہمہ نقش عجیب چیست — در لوح ظاہر آمدہ مشہود خاص و عام

یعنی شعبدہ کاریہائے قدرت است کہ عالم ممکنات را موجود نشان دادہ است۔

سوال: درصورتیکہ عالم وجود نداشتہ باشد پس شریعت مقدس برائے چہ و برائے کہ نزول یافتہ است؟

جواب: عالم در مرتبہ نمود بدون بود ثابت بودہ و موہوم متنقش است و در ان مرتبہ

محکوم اوامر شرعیہ بیا شد برائے محکومیت وجود خارجی لازم نیست شنیدہ باشید کہ این عالم را عالم مجاز گویند۔ آنچہ میفرماید مدار سلوک این راہ بر توہم است یعنی خیال است کہ سالک را صاحب کشف میگرداند۔ پوشیدہ نماند کہ خیال یک جزئی از اجزاء عالم مثال بودہ کہ وسیع ترین عوالم دیگر است۔

تذکرہ: خیال وکشف اگرچہ مستلزم زیادت قرب نبودہ اما سبب بصیرت عارف است ومرتبہ بعض بزرگان بدون کشف از صاحب کشف ہم بلند تر است۔

پوشیدہ نماند کہ دربارہ خیال دو مقولہ منقول است اول اینکہ لولا الخیال لبطل الحال یعنی اگر خیال نباشد حال باطل میگردد۔ ومقولہ دوم این ست کہ لولا الخیال لستر الحال یعنی اگر خیال نباشد حال مستور میگردد۔ مقولہ اول غلط وبے معنی است زیرا کہ عدم خیال وعدم کشف سبب بطلان حال نبودہ ومقولہ دوم صحیح است۔ زیرا کہ اگر خیال وکشف نبودہ باشد حال وعرفان نمایان نمیگردد وعارف بے بصیرت می باشد۔

تبصرہ: خیال دو نوع می باشد، خیال با کشف وخیال بدون کشف قدرت خداوندی است کہ در بعض خیال ہا قرب منتقش ودر بعض منتقش نمی شود۔ مصرع

ہر گل لپسرا حرکات دیگر ہست

مکتوب یک صد ودہم

حضرت امام میفرماید معاملہ عارف بجائے میرسد کہ صورت ہیچ معلومی در وے حصول نمی کند آن زبان ہر ذرہ از ذرات اور اشاہراہیست بہ مطلوب الخ ونیز میفرماید چون عارف مقامات ظل را طے کردہ معاملہ را باصل الاصل برساند این زبان علم وے کہ باشیا تعلق خواہد کرد از قید ظلیت میرا خواہد بود الخ یعنی تا وقتیکہ عارف در مقام صفات وظلال صفات قرار دارد ممکنات را ظلال حق ومظہر حق می پندارد وزمانیکہ بذات مقدس میرسد ممکنات را ظلال حق نمیداند بلکہ صرف مصنوعات او تعالی میداند زیرا کہ عالم ظلال ومرات ومظہر صفات است نہ مظہر ذات بحت

او تعالیٰ و در این وقت مفہوم ہیچ معلوم در علم این عارف جاگزین نگردیدہ بلکہ دیدن ہر معلوم سبب انتقال علم او ست بمرتبہ وجوب و ہر مخلوق را مصنوع او تعالیٰ دانستہ سبب عروج او میگردد، و تا زمانیکہ بذات بحت نرسد ازین نسبت بے نصیب است بلکہ عالم را مظہر و ظل خواہد دانست۔ و میفرمایند در این وقت این عارف مانند زادہ دانے گشتہ کہ ہرچہ در وی افتد نماند و بیرون خود اندازد الخ یعنی وقتیکہ زمین را می بیند چنان می بیند کہ مصنوع او تعالیٰ است و بفکر آن نمی افتد کہ یک جسم ضخیم خاکی است و اگر آسمان را می بیند چنان می بیند کہ یک مصنوع او تعالیٰ است نہ اینکہ مفہوم او را در ذہن حاصل کردہ و بداند کہ یک جسم ضخیم فوقانی است بلکہ ہر چیز سبب عروج او گردیدہ و از مصنوع بہ صانع میرسد۔ آنچہ میفرمایند این زمان حب این عارف بحب او تعالیٰ کشد و بغض او بہ بغض او سبحانہ الخ یعنی وقتیکہ عارف از اغراض شخصی خود فارغ گشتہ و مراد او مراد حق تعالیٰ بگردد۔ در این وقت حب او حب او تعالیٰ و بغض او بغض او تعالیٰ بباشد ازین جاست کہ حضرت شاہ ولی اللہ دہلوی استاذ سند دربارہ حضرت امام میفرمایند لا یحبہ الا مومن تقی و لا یبغضہ الا منافق شقی۔ یعنی دوست ندارد حضرت امام را مگر مومن تقی و بغض نمیدارند بحضرت امام مگر منافق شقی۔ و نیز حضرت شاہ غلام علی دہلوی دربارہ کمال حضرت امام میفرمایند کتابی در زمین و آسمان در عرفان یزدان مثل مکتوبات حضرت مجدد نیست و نیز شاہ ولی اللہ میفرمایند کہ حضرت شیخ ارہاص دورہ الف ثانی است و نیز میفرمایند الحق کہ محبت حضرت شیخ محبت مدور دوار و محبت مکون کائنات است۔ اے عزیز در شرق و غرب شہرے نیست کہ خلفاء کرام حضرت امام آنرا منور نساختہ باشند۔ مصرع

خاص کند بندۂ مصلحت عام را

مکتوب یکصد و یازدہم

حضرت امام میفرمایند در ظاہر رنگے از مظہر الخ یعنی ظاہر عبارت از ذات مقدس او تعالیٰ و مظہر

عبارت از وجود موہوبی عارف است و وجود موہوبی یک خلعت خاص است کہ بعارف عنایت میگردد و آنرا افاضۂ صورت نیز می نامند بو اسطہ اینکہ صورت بشری عارف بصورت موہوبی تبدیل یافتہ است و این وجود موہوبی کہ از تجلی ذات مقدس عنایت شدہ از شائبہ عدم مبرا بودہ و دارائے رائحہ امکان نمی باشد و کلمۂ انفعال کہ در این مکتوب شریف مذکور است عبارت از عالمیت او تعالیٰ و علم او تعالیٰ است یعنی در این وقت متعلق علم او تعالیٰ چیزے ست کہ از نزد ذات مقدس عنایت گردیدہ و معلوم او تعالیٰ وجود موہوبی عارف است کہ از نزد حق سبحانہ بخشش گردیدہ است۔

آنچہ میفرماید ہرچند انفعالے کہ در مقام قاب قوسین است نیز وجود موہوبی است و عنایت حق است اما بدون ظلیت نیست و از شوب عدم خالی نہ بودہ اما انفعالات مراتب ظلال خود از شوب عدم خالی نیست۔

تبصرہ: در ہر فنا وجود موہوبی بعارف عنایت می گردد در مقام ظلال صفات وجود موہوبی او از تجلی ظلال صفات و در عروج صفات ثمانیہ وجود موہوبی او از تجلیات صفات ثمانیہ می باشد و علی ہذا القیاس در شیونات و اعتبارات۔ اما این وجود موہوبی کہ از تجلیات ذاتیہ عنایت میگردد کہ در مقام او ادنی است شوب عدم در آنجا وجود ندارد زیرا کہ در مرتبہ صفات رائحہ عدم را گنجایش بودہ و در تجلیات ذاتیہ گنجایش رائحہ عدم امکان پذیر نیست۔ بیت

مراد دیگر بجائے من نہ بینی ۔۔۔ چو جان آئی بجائے من نشینی

توئی از ہر دو عالم آرزویم ۔۔۔ ترا چون یافتم از خود چہ گویم

آنچہ میفرماید عارف کاتب شمال خود را نمی یابد الخ یعنی در مقام او ادنی اعمال کہ لائق کتابت کاتب شمال بودہ باشد وجود ندارد زیرا کہ کتابت شمال مربوط عدم بودہ و در اینجا عدم از بین رفتہ است و تجلی کہ وجود عارف است از شوب عدم خالی است آنچہ میفرماید بدان کہ این تدلی بعد از تحقق باسرار او ادنی است الخ یعنی تدلی کہ در آیۂ کریمہ دنی فتدلی الخ مذکور است یعنی نزدیک شد عارف بمنزلہ قوسین پس نزول کرد این تدلی بعد در مقام او ادنی صورت میگیرد و عارفیکہ بمقام او ادنی

مشرف شود تدلی و نزول او نزول اتم است که مقامات عروج بانجام رسیده است. آنچه میفرماید
این زبان صورت قوسین ظاهر گردد الخ یعنی در مقام عروج قوس اول که قوس وجود بشری بوده فانی
شده بود و در وقت نزول صورت آن نمایان می گردد نه حقیقت آن زیرا که وجود بشری فانی گردیده مگر
برائے مناسبت به عالم وجود بشری عارف را لباس او گردانیده اند و قدرت را در حکمت پوشانیده اند
تا معامله اختیار و آزمایش از بین نرود و عارف در ظاهر بمانند عوام بوده باشد تا افاده و استفاده
صورت گیرد۔ بیت

اندرون شو آشنا و از بیرون بیگانه وش — این چنین زیبا روش کم می بود اندر جهان

وچون بزرگان در ظاهر مانند عوام اند ازان سبب کافران میگویند ما لهذا الرسول یاکل الطعام
ویمشی فی الاسواق اگر کافران ویا عوام بدانند که باطن عارف تجلی ذات او تعالی است وظاهر
او تجلی صفات او تعالی است و وجود بشری او یک لباس و پوستین وجبه اوست اگر عوام وکفار
ازاین حقیقت آگاه می شوند هرگز به بزرگان بی احترامی نمی نمایند وکافران در پے دینی خودا دامه
نمی دهند وهمه مسلمان می شوند۔

تذکره: قوس ثانی عبارت از وجود موهوبی بوده که در وقت عروج مشهود و در وقت
نزول مستور گردیده است ونیز میتواند که قوس ثانی تعبیر از عالم وجوب بوده باشد که در وقت نزول
از نظر غائب گردیده وایمان شهودی به ایمان غیبی تبدیل شده است۔

مکتوب یکصد و دوازدهم

تبصره: مراد حضرت امام آن است که صفات ثمانیه او تعالی لا هو ولا غیره
می باشند اگرچه زائد اند مگر با ذات مقدس در یک مرتبه موجود اند واین موضوع به کشف صریح و
صحیح مربوط بوده واز عقول وادراکات بلند است عقل نمی داند که با وجود زیادتی چگونه در یک مرتبه
خواهند بود۔ وانچه علمائے کرام برائے دفع تناقض گفته اند که صفات ثمانیه غیر مصطلح نبوده ومنفک

نیستند وغیر مصطلح منفک را گویند بہ توجیہ آنہا کدام ضرورتی نیست نیز اہل کشف صریح می بینیم کہ چنانچہ عین نیستند غیر ہم نیستند و عقل در غیب محض گمراہ محض است و تمیز عقل مربوط بہ چیزہائی است کہ توسط حواس خمسہ باو میرسند و آن چیزیکہ دور از حواس خمسہ بودہ باشد بادراک عقل نمی گنجد وبند آن بکلید عقل کشودہ نمی گردد ازین جاست کہ گفتہ اند مصرع

عقل در شرحش چو خر در گل بود

عقل از ادراک ذات مقدس عاجز است و عقل ہم از جملہ مخلوقات اوست مخلوق عاجز از خالق خود چہ خبر خواہد داشت ۔ اگر وجود و ادراک ذات مقدس بدرک عقل گنجایش میداشت حکماء یونان کہ در معقولات داراے ید طولی بودند دہری نمی شدند و ہمہ مومن می شدند علماء معقول میگویند کہ عقل در معقولات و خیال و وہم در محسوسات سیر میکند و صوفیہ کرام میفرمایند کہ چیزیکہ دراین جہان نمونہ داشتہ باشد در خیال می گنجد و چیزیکہ دراین جہان نمونہ نداشتہ باشد در خیال نمی گنجد و ظلال صفات ثمانیہ دراین جہان داراے نمونہ بودہ اند چنانچہ علم ما نمونہ علم او تعالی و قدرت ما نمونہ قدرت او تعالی است علی ہذا القیاس. اما ذات مقدس او تعالی دراین دنیا نمونہ نداشتہ بنابران در ادراک و خیال نمی گنجد ازین جاست کہ سعدی شیرازی میفرماید۔ بیت

اے برتر از خیال و قیاس و گمان و وہم ور ہر چہ گفتہ اند و شنیدیم و خواندہ ایم

دانستن ذات مقدس بہ تبلیغ پیغمبران موقوف است ، اما کسانیکہ دراین جہان از مرتبہ خیال میگزرند بادراک ذات مقدس سرفراز می گردند۔

مکتوب یکصد و سیزدہم

تبصرہ: حاصل این مکتوب شریف اینکہ صفات حق سبحانہ بہ صفات ممکنات مناسبت نداشتہ و بکمال تقدس مقدس اند چہ صفات ممکنات اعراض اند کہ بجواہر و موصوفات خود قیام دارند وصفات واجبی مقوم و مثبت جواہر اند و جواہر ممکنات یک اثر صفات مقدسہ می باشند و نیز صفات

ممکنات حکم میت و مردہ دارند کہ موصوف آنہا بواسطہ آنہا حی و عالم است خود آنہا حیات و علم ندارند
چنانچہ بصر ما در دیدن زندہ و در شنیدن مردہ است و سمع ما در شنیدن زندہ و در دیدن مردہ است
بخلاف صفات واجبی کہ ہر صفت آن مرتبہ مقدسہ دارائے کمالات صفات ثمانیہ است۔

تذکرہ: این موضوع ہم از عقول ما بلند بودہ کہ حیات و علم بندہ سبب حیات و علم
بندہ میگردد اما خود حیات و علم دارائے حیات و علم نمی باشد پس لازم است کہ انسان با موریکہ درک
آن از عقل شان بلند است در آں امور پیرو شاگردان حق تعالیٰ کہ پیغمبران اند بودہ باشند و
متابعت آنہا را بنمایند و عقل را منفذی ندانند۔ بیت

نہ ہر جائے مرکب تواں تاختن　　　　کہ جاہا سپر بایدا نداختن

آنچہ میفرماید درانجا انصاف الخ یعنی در قیام عرض بجوہر و قیام صفت بموصوف اتصاف موجود
است و در قیام مصنوع بہ صانع اتصاف موجود نیست و مصنوع صفت صانع نمی باشد و نیز
در قیام صفت زیادت موجود است کہ صفت زائد بہ موصوف و غیر موصوف است و در قیام شیٔ
بذات خود زیادتی وجود ندارد۔ آنچہ میفرماید: ہرگاہ وجود وجوب الخ یعنی اتصاف و صفت و موصوف
بودن فرع وجود است و در جائے کہ وجود و وجوب نبودہ باشد اتصاف آنجا چہ گنجایش خواہد داشت
خلاصہ اینکہ مرتبہ ذات مقدس و صفات ثمانیہ او تعالیٰ از عقل و تصور ما بلند تر است. آنچہ میفرماید
این نور اقدس بیچون اگر ظہوری داشتہ باشد الخ یعنی ظہور اول و تعین اول آن مرتبہ مقدسہ تعین
وجود است کہ دائرہ حب است و حب مرکز آن دائرہ است یعنی اگر تمثال آن مرتبہ مقدسہ در مرتبہ
ثانی ظاہر گردد تعین وجود خواہد بود۔

تذکرہ: اگرچہ حضرت امام بظہور و تعین قایل نیست اما قرار اصطلاح قوم حضرت
امام ہم لفظ تعین را بزبان مبارک خود آوردہ و قید کنایت ساختہ اند زیرا کہ بہ نزد وجودیہ
تعین صرف یک ظہور است کہ وجود ندارد و حضرت امام این مراتب را موجود ظلی و نفس امری میداند

مکتوب یکصد و چہاردہم

تبصرہ: حاصل این مکتوب شریف اینکہ درجاے دیگر مرتبہ اجمال و تفصیل ہر کدام جداگانہ می باشد و مقام تفصیل غیر مقام اجمال می باشد اما صفات ثمانیہ او تعالی اگرچہ تفصیل کمالات ذاتیہ او تعالی میباشند باز ہم مرتبہ صفات عین مرتبہ ذات مقدس است بخلاف اجمالات و تفصیلات دیگر کہ دریک مرتبہ نمی باشند و این موضوع نیز از عقل ما بلند است اما بہ کشف صریح بہ ثبوت پیوستہ است و نظر کشفی کہ انعکاس علم او تعالی است باین معارف نادرہ کہ خاصہ مجدد الف است بے پردہ می نوازند و اکثر دیگر اولیاے کرام ہم باین معارف رسیدہ نمیتوانند۔ انچہ میفرماید علم واجبی کہ باین صفات تعلق میگیرد الخ یعنی چون صفات از ذات مقدس جدائی نداشتہ علم او تعالی با آنہا علم حضوری است زیرا کہ نزد حضرت امام علم حضوری علم بہ نفس خود است نہ علم بہ صفت خود۔ انچہ میفرماید انکشاف ذاتی دران مرتبہ الخ یعنی معلومیت صفات او تعالی بذات او تعالی بمنزلہ معلومیت ذات خود او تعالی است۔ انچہ میفرماید چون صفت العلم تعلق بکمالات مندرجہ ذاتیہ او تعالی پیدا کند الخ

سوال: حضرت امام درجاے دیگر فرمودہ کہ ذات مقدس او تعالی آنقدر بلند و برتر است کہ صفت العلم او تعالی ہم بآن مرتبہ مقدسہ رسیدہ نمیتواند و آن مرتبہ مقدسہ کہ بذات او تعالی معلوم است بآن علم معلوم است کہ آن علم عین ذات او تعالی است نہ بہ صفت العلم و در اینجا میفرماید کہ صفت العلم او تعالی کہ بکمالات ذاتیہ تعلق پیدا کند پس تطبیق این دو قول چگونہ خواہد بود؟۔

جواب: مرتبہ ذات مقدس او تعالی دیگر و کمالات مندرجہ ذاتیہ دیگر است زیرا کہ کمالات ذاتیہ عبارت از شیونات و اعتبارات ذاتیہ می باشد و معلوم است کہ شیونات و اعتبارات غیر ذات مقدس او تعالی اند پس صفت العلم بہ کمالات ذاتیہ او تعالی کہ شیونات و اعتبارات اند تعلق پیدا کردہ می تواند نہ بذات مقدس او تعالی۔ انچہ میفرماید در مرتبہ وجوب وجود ہر چند وجود

ثابت گشتہ است اما ظرفیتِ خارج و علم مرآن وجود را پیدا نشدہ کہ ظرفیت و مظروفیت را انجا مجال نیست الخ یعنی اگرچہ حق سبحانہ بوجوب وجود متصف است اما علم و خارج ظرفِ آن وجود شدہ نمی تواند۔ زیرا کہ آن وجود از مرتبہ خارج و مرتبہ علم بلندتر است و ہیچ نسبت درآنجا رسیدہ نمی تواند و علم و خارج فرع وجود می باشد۔ انچہ میفرماید متاخران صوفیہ علیہ گفتہ اند کہ صور علمیہ درخانہ علم است وبس الخ مراد حضرت امام ازین فرمایش اعتراض علیہ صوفیہ است کہ آنہا علم اوتعالیٰ را ظرف صور علمیہ پنداشتہ اند و حالانکہ علم اوتعالیٰ ظرف ہیچ چیز نمی باشد و عالمیت حق تعالیٰ باین طور است کہ معلوم بعلم اوتعالیٰ قیام پیدا میکند نہ اینکہ علم اوتعالیٰ ظرف معلوم بودہ باشد۔

تبصرہ: بہ نزد صوفیہ وجودیہ ظاہر وجود عبارت از ذات اوتعالیٰ است و باطن وجود عبارت از صور علمیہ است و آنہا میگویند کہ ظاہر وجود یعنی ذات حق تعالیٰ بمنزلہ آئینہ بودہ و صور علمیہ دران آئینہ افتیدہ و بشان و صورت عالم نمایان شدہ است و عالم ممکنات درحقیقت وجود ندارند و میگویند عکس زید کہ در آئینہ افتیدہ و نمایان میگردد صرف ظہور زید بودہ و در حقیقت در آئینہ ہیچ چیز وجود ندارد و بہ نزد این صوفیہ وجودیہ ممکنات بمنزلہ صورت زید است در آئینہ کہ دارائے ظہور بودہ و وجود نداشتہ باشد۔ و آنچہ حضرت امام در کلمات عربی فرمودہ مراد شان نیز اعتراض است علیہ صوفیہ وجودیہ۔ و میفرماید کہ صورت ہا در علم ممکنات این جہان عبارت از نفس علم است چنانچہ علمائے معقول گفتہ اند کہ صورت معلومہ از حیث ہی معلوم بودہ و از حیث قیام علم است و میفرماید کہ در غائب الخ یعنی در علم اوتعالیٰ نیز معلومات حاصل نمی گردد و علم اوتعالیٰ ظرف ہیچ معلوم نمی باشد بلکہ معلومات قیام بعلم پیدا میکند زیرا کہ علم اوتعالیٰ بسیط است کہ تعدد و تکثر دران وجود ندارد و اگر علم اوتعالیٰ ظرف معلومات متعدد بگردد علم اوتعالیٰ بسیط نخواہد ماند بلکہ متعدد خواہد شد۔ زیرا کہ صورتہائے متعدد ہر کدام شان مقتضی ظرف جداگانہ می باشد پس در علم بسیط چگونہ گنجایش پیدا خواہد کرد۔ بنابراں مقصد حضرت امام این است کہ در علم او تعالیٰ ظرفیت و مظروفیت نیست بلکہ قیام معلوم است بعلم۔

آنچہ میفرماید' عجب معاملہ است کہ ارباب معقول الخ۔ این فرمودہ حضرت امام نیز اعتراض است بر علیہ وجودیہ کہ علم او تعالیٰ را ظرف اعیان ثابتہ دانستہ اند۔ آنچہ میفرماید باید دانست کہ این صور علمیہ کہ از تعلق صفت العلم بہ کمالات مندرجہ ذاتیہ او تعالیٰ الخ یعنی صور علمیہ او تعالیٰ وصفات او تعالیٰ ہر کدام شان دارائے حیات و علم و غیرہ می باشد بخلاف صفات بندگان کہ نہ چنان اند۔ آنچہ میفرماید بدانکہ این مرتبہ مقدسہ را کہ حضرت ذات مع صفات است تعالیٰ در مرتبہ ثانیہ ظہور نسبت الخ یعنی ذات مقدس کہ جامع صفات ثمانیہ است ظہور اول آن مرتبہ مقدسہ ظہور حضرت وجود است کہ دائرہ حب بمباشد و حب مرکز تعین وجود است۔

آنچہ میفرماید از ین جاست کہ جمّ غفیر از صوفیہ الخ یعنی چون تعین اول حضرت ذات مقدس تعین وجود است از ان سبب صوفیہ آنرا عین ذات دانستہ اند۔ آنچہ میفرماید ثبوت این تعین اسبق ماورای علم و خارج است الخ یعنی ظہور این تعین در علم نبودہ کہ ظہور علم تعین اول بگردد و در خارج ہم نیست زیرا کہ در خارج بدون ذات مقدس وصفات ثمانیہ او تعالیٰ ہیچ چیز وجود ندارد بلکہ ظہور این تعین در مرتبہ نفس الامر است کہ ظل خارج بودہ ورائے علم و خارج است۔

سوال: ہیچ چیز از علم او تعالیٰ بیرون نیست پس تعین اول چگونہ بیرون از علم او تعالیٰ تواند بود؟

جواب: مراد از ین علم صفت العلم او تعالیٰ نبودہ بلکہ این کلام بہ طور صوفیہ وجودیہ است کہ بظہور علم قایل و از وجود خارجی صفت العلم منکر اند۔ پس معنائے فرمایش حضرت امام این است کہ علم ظہور اول نہ بودہ بلکہ ظہور اول و تعین اول وجود است و تعین وجود ہم در ظہور علم ظہور نکردہ بلکہ در نفس امر است۔

آنچہ میفرماید' اول چیزیکہ در مرتبہ تفصیل ثبوتی پیدا کردہ صفت الحیات است الخ یعنی ظہور صفت الحیات دیگر است و خود صفت الحیات دیگر۔ یعنی در ظہور اول وجود قبل از صفات ثمانیہ بطور اجمال ظہور نمودہ و بطور تفصیل صفت الحیات ظہور اول است کہ

یک جزء وجود است۔

تبصرہ: بطور صوفیہ وجود بہ صفات ثمانیہ در خارج وجود نداشتہ بلکہ در علم او تعالیٰ ظہور داشتہ می باشند و علم او تعالیٰ ہم بہ نزد آنہا عبارت از عالمیت او تعالیٰ است نہ وجود صفت العلم زیرا کہ بہ نزد آنہا صفات ثمانیہ در خارج وجود ندارند اما پوشیدہ نماند کہ این بیان حال و کشف آنہاست نہ عقیدہ آنہا، اما بہ نزد حضرت امام صفات ثمانیہ دارائے وجود خارجی اند کہ مطابق عقیدہ علمائے اہل سنت است و صفات فعلیہ و اضافیہ تعلقات صفات قدیمہ اند و خود صفات ثمانیہ قدیم و صفت اضافیہ حادث اند و ایجاد و تخلیق ممکنات و تمام تصرفات عالم وجوب کہ در ممکنات اجرا میگردد توسط صفات اضافیہ می باشد۔ خلاصہ اینکہ بہ نزد حضرت امام صفات ثمانیہ چنانچہ وجود خارجی داشتہ می باشند ظہورات خارجی نیز دارند بنا بران ظہور اول بہ نزد حضرت امام ظہور وجود است کہ دائرہ حب می باشد و حب مرکز دائرہ وجود است و وجود تعین اول و ظہور اول است و ظہور ثانی ظہور صفت الحیات است و ظہور ثالث ظہور صفت العلم است و علیٰ ہذا القیاس تمام صفات ثمانیہ را قیاس باید نمود کہ وجود صفات ثمانیہ دیگر و ظہورات شان دیگر است وجود صفات ثمانیہ قدیم و ظہور آنہا حادث است۔

آنچہ میفرماید، بعد از صفت الحیات صفت العلم است الخ یعنی ظہور اول ظہور وجود و ظہور ثانی ظہور صفت الحیات و ظہور ثالث ظہور صفت العلم است و صفت القدرت و ارادت و غیرہما بمنزلہ اجزائے صفت العلم می باشد زیرا کہ در علم حضوری اتحاد علم و عالم و معلوم است یعنی صفت العلم عین ذات مقدس شدہ می توانند اما قدرت و ارادت ہرگز قادر و مرید شدہ نمی توانند۔

آنچہ میفرماید، نزد این حقیر مبدأ تعین حضرت خلیل الخ یعنی تعین اول کہ تعین وجودی است مبدأ فیض حضرت خلیل و مرکز تعین اول کہ حب است مبدأ تعین حضرت خاتم الرسل ؑ

می باشد واین تعین اول کہ وجود است دارائے حصص زیاد است یک حصہ آن حیات و حصہ دیگر آں علم وحصہ دیگر آن قدرت وحصہ دیگر آن ارادہ وحصہ دیگر آن سمع وحصہ دیگر آن بصر وحصہ دیگر آن کلام وحصہ دیگر آن تکوین می باشد پس مبداء تعین ہر پیغمبر یک حصہ ایست از حصص این تعین اول وجود چنانچہ یک حصہ آن کہ علم است مبدا فیض حضرت سردار دوعالم وحضرت نوحؑ وحضرت خلیلؑ است وحصہ دیگر آن کہ قدرت است مبدأ فیض حضرت عیسیٰؑ وحصہ دیگر آن کہ کلام است مبدأ فیض حضرت موسیٰؑ وحصہ دیگر آن کہ تکوین است مبداء فیض حضرت آدمؑ می باشد۔

سوال: حضرت امام درایں مکتوب شریف میفرماید کہ حضرت روح اللہ نیز در صفت الحیات نصیبی داشتہ می باشد ودر جاے دیگر مبدأ فیض او را صفت القدرت نشان دادہ است

جواب: این فرمایش شان بفرمایش دیگر شان متضاد نیست زیرا کہ قدرت از ظلال حیات وحیات از ظلال وجود است ومقرر است کہ برائے عارف اول تر کشف ظلال ودر ثانی کشف اصول میسر میگردد ونیز درباره سردار دوعالم کہ مبدأ فیض شان را صفت العلم دانستہ ودر ثانی مبدأ فیض شان را وجود حب دانستہ است این ہم بنا بر مسئلہ ظل واصل است زیرا کہ علم ظل وجود ووجود از ظلال حب است بہ شما معلوم خواہد بود کہ برائے عارف در اول ظہور ظلال ودر ثانی ظہور اصل می باشد۔

وانچہ میفرماید جزئیات این اسمائے کلیہ مقدسہ مبادی تعینات سائر انبیاست الخ یعنی صفات مذکورہ مبادی تعینات انبیاے اولوالعزم بودہ وجزئیات آن مبادی انبیاے دیگر می باشد وجزئیات عبارت از افراد این صفات کلیہ است۔ آنچہ میفرماید اولیاے کہ برقدم پیغمبری از پیغمبران اند الخ یعنی مبدأ فیض اولیاے کرام جزئیات جزئیات آن کلیات اند کہ مبدأ فیض انبیاے اولوالعزم است یعنی درحق انبیاے دیگر کہ اولوالعزم نمی باشند مبادی فیض شان خود جزئیات آن صفات می باشند واز اولیاے کرام جزئیات جزئیات

مبادی فیوض شان است و مبدأ فیض مومنان دیگر نیز جزئیات جزئیات آن صفات اند که این مومنان بہ قدم آن پیغمبر بودہ باشند۔

تبصرہ: صفات ظلیہ عبارت از صفات ثمانیہ بودہ و جزئیات آن عبارت از تعلقات آن صفات است و جزئیات جزئیات تعلقات تعلقات است۔

سوال: معنائے قدم چہ خواہد بود و علت آن چیست کہ یک ولی و یا یک مومن دیگر کہ ولی نیست بواسطہ یک پیغمبر فیض می گیرد و ولی دیگر بواسطہ نبی دیگر؟

جواب: جواب این سوال یک مقدمہ مفصل میخواہد و تقریر آن مقدمہ ذیلا از قلم می یابد۔ بہ نزد حضرت امام بہ ثبوت پیوستہ کہ حقیقت ممکنات اعدام مقیدہ می باشد و صفات ثمانیہ او تعالیٰ در مقابل خود عدمات متقابلہ دارند۔

چنانچہ در مقابل حیات عدم حیات و در مقابل علم عدم علم و در مقابل قدرت عدم قدرت علی ہذا القیاس، قرار فرمایش حضرت امام این صفات ثمانیہ در عدمات متقابلہ خود پرتو انداختہ و حقیقت ممکنات آن عدمات است کہ در مقابل این صفات ثمانیہ واقع گردیدہ است پس عارفی و یا مومن دیگر کہ حقیقت او آن عدم بودہ باشد کہ مقابل علم است آن شخص محمدی مشرب و یا ابراہیمی مشرب و یا نوحی مشرب خواہد بود زیرا کہ صفت العلم مربی این حضرات سہ گانہ می باشد اما با عتبارات مختلفہ یعنی اجمال علم و شان علم مبدأ فیض سردار دو عالم و تفصیل علم مبدأ فیض حضرت خلیلؑ و برزخ اجمال و تفصیل مبدأ فیض حضرت نوحؑ می باشد پس کسیکہ عدم او مقابل صفت العلم واقع شدہ آن شخص محمدی مشرب و یا نوحی مشرب و یا ابراہیمی مشرب می باشد و آن عارف و یا آن مومن دیگر کہ عدم او در مقابل صفت قدرت واقع شدہ باشد آن شخص عیسوی مشرب خواہد بود زیرا کہ صفت القدرت مربی حضرت عیسیٰؑ است و علی ہذا القیاس۔ آنچہ میفرماید از گذشت آن شروع دائرہ ممکنات است الخ یعنی در مخلوقات اول تنزل ظہور تعین اول و در ثانی ظہور تعین دوم و در مرتبہ ثالث ظہور تعین ثالث است

وعلی ہذا القیاس وبعد از تمامی تعینات کہ عبارت از ظہور صفات ثمانیہ است شروع دائرہ ممکنات است۔ پوشیدہ نماند کہ صفات ثمانیہ دیگر و ظہور آن چیز دیگر است یعنی صفات ثمانیہ قدیم و ظہورات شان حادث اند۔ زیرا کہ سردار دو عالم حب را مخلوق و حادث دانستہ است چنانچہ آنحضرت ؐ میفرمایند اول چیزیکہ حق تعالیٰ ایجاد کردہ است نور من است۔

رحمان بابا میفرماید: افغانی شعر

پہ صورت کہ آخرین دے پیدا شوی　　　　　فمعنا کہ اولین دے تر ہر چا وہ

وآن نور عبارت از حب است کہ مبدأ فیض آنحضرت ؐ است۔ آنچہ میفرمایند از کمالات وجود و توابع وجود خود بایشان تجشید الخ یعنی در وقت کہ حق سبحانہ خواست کہ عالم را ایجاد نماید بذریعہ صفت تخلیق عکس وجود خود و عکس توابع وجود خود را کہ عبارت از صفات ثمانیہ است بران عدمات انداختہ آن عدمات ممزوجہ را موجود گردانید۔ آنچہ میفرمایند بی آنکہ از اینجا چیزے جدا شود و این جا ملحق گردد الخ یعنی حق سبحانہ پرتو صفات را بعدمات انداختہ و از صفات ہم چیزی جدا نگردیدہ یعنی یک تجلی را بہ یک عدم انداختہ کہ مناسب تجلی علم بودہ باشد و بعدم دیگر یک تجلی دیگر انداختہ کہ مناسب تجلی قدرت بودہ باشد نہ آنکہ از قدرت و یا از علم چیزے را کم کردہ بان عدم انداختہ باشد کلا وحاشا نہ چنان است زیرا کہ واجبات تغیر ندارند بلکہ بران عدمات یک تجلی انداختہ کہ مناسب وجود حق سبحانہ بودہ باشد نہ آنکہ از تجلی وجود چیزے را کم کردہ بآن عدم انداختہ باشد علی ہذا القیاس۔ آنچہ میفرمایند: مقصود از خلق افادہ انعام و احسان است بایشان　نہ تکمیل و تتمیم کمالات اسمائی و صفاتی الخ

تبصرہ: این فرمودہ حضرت امام تردید گفتہ بعض ناقصان است۔ بعض مردم ناقص گمان بردہ اند کہ تخلیق عالم برائے آن است کہ تجلیات صفات ثمانیہ درآنہا ظاہر و کمالات صفات ثمانیہ ہویدا گردد یعنی حق سبحانہ تعالیٰ برائے ظہور و روشن ساختن کمالات صفاتی خود بہ تخلیق عالم محتاج است تا کمالات صفاتی او تعالیٰ بواسطہ تخلیق عالم بہ ظہور برسد۔

حضرت امام میفرمایند کہ حاشا وکلا نہ چنان است بلکہ مقصود از تخلیق عالم انعام و احسان است بالاے شان وصفات خداوندی در ذات خود کامل بودہ احتیاج بہ ظہور و مظہر ندارند۔ ان اللہ لغنی عن العالمین۔ بیت

من نمی خواہم کہ از مخلوق خود سودی کنم بلکہ می خواہم کہ با خلق جہان جودی کنم

ومیفرمایند کہ باید دانست کہ خلق این عالم در مرتبۂ واقع شدہ است کہ آنرا ہیچ مزاحمتی الخ

تبصرہ: این فرمودہ حضرت امام براے وضع یک سوال دقیق است تقریر سوال این است۔

سوال: مقرر وثابت است کہ وجود حق سبحانہ محدود ومتناہی نبودہ بلکہ غیر محدود است وحالانکہ در این مکان ومرتبہ عالم ممکنات حق سبحانہ نبودہ بلکہ وراے عالم است و ورائیت مستلزم تحدید وتناہی است؟

جواب: حضرت امام جواب میدہد کہ تخلیق این عالم در مرتبہ وہم واقع شدہ است نہ در خارج ومعلوم است کہ موجود وہمی موجود خارجی را تحدید کردہ نمیتواند چنانچہ کہ دائرہ موہومہ نقطہ جوالہ را تحدید کردہ نمی تواند۔ اما این وہم وہم متقن بودہ نہ وہم سوفسطائی۔

آنچہ میفرماید خاتمہ حسنہ الخ مقصود حضرت امام ازین فرمایش این است کہ آنچہ از مبادی فیوض عالم بیان شدہ است آن مبادی عبارت از مبادی موجودات وممکنات این جہان بودہ نہ موجودات آن جہان و وجود وتشخص موجودات آن جہان مربوط بہ مبادی عالیہ است وآن مبادی عالیہ بنزد حضرت امام کمالات ذاتیہ او تعالی اند یعنی شیونات واعتبارات ذاتیہ او تعالی وموجودات بہشت بآن مبادی عالیہ مربوط است وموجودات این جہان کہ از عدم ساختہ شدہ مربوط بہ ظلال صفات ثمانیہ اند۔ وآنچہ میفرماید کہ قرب موجودات اہل بہشت را چہ قسم بیان کنم کہ از مرتبہ مقدسہ ذات او تعالی چہ قسم نصیبہا وحظہا دارند حضرت امام در این فرمایش آخر خود اظہار عشق پاک خود را نمودہ وآن حظہاے مقدسہ را تمنا بردہ است

سردار دو عالمؐ درباره مدح جنت فرموده که آنرا نه چشم دیده است و نه گوش شنیده است و نه بخطره قلب درآمده است و می دانید که نعمتہائے جنت در مقابل دیدار سراسر انوار حق سبحانہ ہیچ نسبت ندارد۔ بیت

گر عشق نبودی و غم عشق نہ بودی چندین سخن نغز کہ گفتی کہ شنیدی

عشق است کہ عاشق را بہ معشوق می رساند و عاشق را عین معشوق می گرداند یعنی در شہود نہ در واقع۔ بیت

بسیار دیدہ ام کہ یک را دو کرد تیغ قربان تیغ عشق دو کس را یکے کند

مکتوب صد و پانزدہم

تبصرہ: جناب میرزا حسام الدین احمد از خلفائے شیخ المشائخ حضرت خواجہ باقی باللہ بودہ۔ اما چون حضرت امام را از خود بزرگتر میدانستند بنابران بحضرت امام نوشتہ است کہ دربارہ رفتن او بہ حرمین شریفین استخارہ نمایند و حضرت امام بعد از استخارہ بجواب او نوشتہ کہ اگر تنہا سفر نمایند بہتر است و نیز دربارۂ یک نفر مریضیکہ از جملہ سادات کرام است نیز طالب استخارہ شدہ بود حضرت امام در جواب او می نویسند کہ مرضے کہ طبیبان گفتہ اند در وجود او بنظر نمی رسد اما یک ظلمت و تاریکی دیگر در انجا محسوس میگردد علت آن چہ خواہد بود۔

مکتوب صد و شانزدہم

تبصرہ: معلوم می شود کہ خواجہ ابو المکارم والی کدام ولایت بودہ است بنابران حضرت امام بوی توصیہ میفرماید کہ بخلق اللہ شفقت و مہربانی نمایند۔ زیرا کہ مخلوق بمنزلہ عیال او تعالی می باشند و محبوب ترین مردم مردے است کہ با اولاد خداوند احسان می کند۔ سردار دو عالمؐ میفرمایند التعظیم لامر اللہ والتشفیق علی خلق اللہ دو اصل بزرگ اسلامی است۔

مکتوب صد و ہفدہم

تبصرہ: در آیہ کریمہ ان فی ذٰلک لذکری لمن کان لہ قلب او القی السمع وھو شھید۔ ترجمہ یعنی در توصیہ قرآن پند و عبرت است برائے کسیکہ دارائے قلب بودہ و یا قلب او دارائے حضور بودہ باشد۔ حضرت ابوبکر واسطی گفتہ کہ پند و عبرت برائے اہل تمکین است کہ بمشاہدہ ذات مقدس رسیدہ باشند نہ برائے اہل تلوین کہ این طائفہ بشعشوان انوار مشاہدہ متلاشی گردیدہ و پند گرفتہ نمی توانند۔ و ابوبکر واسطی در ثانی گفتہ است کہ مشاہدہ سبب ذہول و عدم پند است و وجود حجاب سبب فہم و عبرت است، بنابران حضرت شیخ شہاب الدین سہروردی علیہ اعتراض کردہ و میگوید کہ مشاہدہ در حق صاحبان تمکین سبب ذہول نبودہ و این قول واسطی خلاف قول اول اوست کہ گفتہ است "اہل تمکین در وقت مشاہدہ پند می گیرند" و در ثانی گفتہ کہ مشاہدہ سبب ذہول است۔

حضرت امام میفرماید کہ اعتراض شیخ بالائے واسطی وارد نیست زیرا کہ قول اول واسطی تشریح آیہ کریمہ است کہ مشاہدہ برائے اہل تمکین است و قول ثانی او در بارہ کسانی دیگر یست کہ ارباب تلوین بودہ باشند کہ مشاہدہ سبب ذہول و عدم فہم آنہا است و ہر دو گفتار او در بارہ اہل تمکین نیست۔ حاصل کلام اینکہ ذکر و پند و عبرت در بارۂ اہل تمکین ہمیشہ بودہ و برائے اہل تلوین در حین مشاہدہ ذہول بودہ و در وقت حجاب پند و عبرت است بواسطہ اینکہ آنہا تاب مشاہدہ ندارند و اگر واسطی پند را خاصہ اہل تمکین می دانست و میگفت کہ برائے صاحبان تمکین ہمیشہ پند است و برائے اہل تلوین در حال احتجاب پند است و بس یعنی در وقت مشاہدہ پند گرفتہ نمی توانند اعتراض شیخ علیہ او وارد نمی گردید۔

آنچہ میفرماید والظاہر عندی الخ یعنی مراد حضرت امام این ست کہ در آیہ مذکورہ

پید برائے ہر دو طائفہ می باشد و مراد از اہل قلوب ارباب تلوین و مراد از شہید اہل تمکین است
این قدر ہست کہ پید اہل تلوین در وقت احتجاب است و پید اہل تمکین دائمی است آنچہ
شیخ شہاب الدین فرمودہ محل حادثہ سمع قلب است و محل مشاہدہ بصر قلب است و فرمودہ
کہ سمع ارباب سکر در بصر او غائب می گردد یعنی مغلوب میشوند و پید گرفتہ نمی توانند کسیکہ دارائے
صحو باشد مغلوب نمی گردد و بوجود موہوبی می شنود و می فہمد و شیخ شہاب الدین وجود موہوبی
را بوعاء وجودی یعنی ظرف وجودی یاد کردہ و این وجود موہوبی غیر وجود بشری است کہ بانوار
مشاہدہ متلاشی میگردد و شیخ شہاب الدین گفتہ کہ این وجود موہوبی برائے آن شخص دادہ میشود
کہ براہ فنا بمقر و مرتبہ بقا رسیدہ باشد بعد ازین حضرت امام گفتار شیخ را ترجمہ و میفرمایند مراد
از مکالمہ مکالمہ باو تعالیٰ است و مراد از غیبت سمع در بصر آن است کہ اہل تلوین در وقت
مشاہدہ مغلوب گشتہ فہمیدہ نمی توانند و مراد از عدم غیبت سمع در بصر آن است کہ اہل
تمکین در وقت مشاہدہ مغلوب نشدہ فہم کردہ می توانند و در حق آنہا ہر دوئے فہم و مشاہدہ
جمع میگردند و مشاہدہ سبب ذہول و عدم شعور شان نمی گردد و کلمہ موہوب کہ در کلام شیخ
است تعلق بکلمہ "من جاز" داشتہ می باشد یعنی وجود موہوبی برائے کسے است کہ از مرتبہ
فنا بمرتبہ بقا رسیدہ باشد تا این جا ترجمہ کلام شیخ شہاب الدین بودہ بعد از ان حضرت امام
بہ کلمہ "لا یخفی" علیہ شیخ اعتراض و میفرمایند کہ برائے اہل تلوین مکاشفہ بودہ و مشاہدہ وجود
ندارد و مشاہدہ برائے کسے است کہ بمرتبہ تمکین مشرف و بذات مقدس او تعالیٰ رسیدہ باشد
و مناسب حال صاحبان تلوین مکاشفہ است زیرا کہ آنہا در صفات اند و ہنوز بذات مقدس
او تعالیٰ نرسیدہ است پس اطلاق مشاہدہ در حق آنہا صحت ندارد۔

آنچہ حضرت امام میفرمایند کہ از کلام شیخ معلوم میشود کہ مشاہدہ در دنیا بہ بصر قلب شدہ
میتواند ازین گفتار شیخ اعتراض دیگر علیہ شیخ وارد میگردد و تحقیق حضرت امام آن است
اشخاصی کہ برویت قلبی قائل اند آنہا ذات مقدس را ندیدہ اند بلکہ صورت ایقان خود را

رویت وصورت موقن بہ را مرئی دانستہ اند وچون در دنیا رویت قلبی نہ بودہ باشد رویت بصری کجا خواہد بود وصورت دیدہ شدہ آنہا صورت مثالی او تعالی ہم نمی باشد چہ حق سبحانہ چنانچہ مثل ندارد مثال ہم ندارد بلکہ دیدہ شدہ آنہا مکشوفات بعض وجوہ واعتبارات یعنی تمثال ظلال صفات او تعالی است نہ تمثال ذات مقدس وصفات ثمانیہ او تعالی کہ ذات اقدس او تعالی وصفات ہم تمثال ندارد بواسطہ اینکہ تمثال در عالم مثال بودہ وعالم مثال یکے از مخلوقات او تعالی ومحدود ومتناہی است وحق سبحانہ محدود ومتناہی نیست وتمثال او تعالی را گر فرض کنیم ہم محدود ومتناہی نخواہد بود۔ انچہ میفرماید ثنا است مرخدا را کہ سلطان خیال را بما عنایت کردہ است وخیال وکشف را آئینہ حصول کمالات گردانیدہ است اگر خیال وکشف نمی بود درکات وپستی ہاے انفصال ودرجات وصل وقرب را نمی دانستیم الخ یعنی خیال اگرچہ سبب زیادت قرب او تعالی نیست اما سبب بصیرت عارف است کہ مراتب قرب را تفصیل وار میداند وہر عارف دارا ے کشف نمی باشد وبعض عرفاے کرام صاحبان کشف اند۔ مصرع

خاص کند بندۂ مصلحت عام را

انچہ میفرماید کہ شان لطایف سبعہ سیر وسلوک است وشان خیال وکشف نشان دادن درجات سیر وسلوک است ونشان دادن خیال سبب زیادت رغبت بودہ وسیر وسلوک را بصورت بینائی وبصیرت میگرداند واگر خیال وکشف نہ بودہ باشد عارف در احوال خود صاحب بصیرت نخواہد بود وبہ سبب خیال عارف از جہل خلاص واز ارباب علم میگردد الخ ناگفتہ نماند کہ خیال بہ مرتبہ ذات مقدس نمی رسد ودران وقت عارف از مرتبہ خیال بلند تر سیر میفرماید۔

تبصرہ: خیال اگرچہ واسطہ زیادت قرب نبودہ اما سبب بصیرت مقامات می گردد۔ باید دانست خیالات یکسان نبودہ بعض خیالات ظرف کمالات لطائف سبعہ شدہ می توانند و کمالات آنرا نشان می دہد وبعض خیالات دیگر نہ چنان است این لیاقت خیال وعدم آن تقسیم

خداوندیست کہ مردم را دارای استعدادات وخیالات مختلف ایجاد کردہ است ذلک تقدیر العزیز العلیم مصرع ہر گل پسرے را حرکات دیگر است

تبصرہ: لطائف سبعہ عبارت از لطایف پنجگانہ عالم امر و نفس و عناصر است۔

مکتوب صد و ہژدہم

تبصرہ حضرت امام قول شیخ شہاب الدین را نقل کردہ کہ گفتہ است کہ مطلع آنست کہ در تکرار ہر آیہ کریمہ بہ شہود متکلم یعنی بہ شہود حق مطلع گردد و ہر کدام از آیہ کریمہ مظہر جلال او تعالیٰ بگردد حضرت امام "بر بخطر ببالی" علیہ شیخ اعتراض و میفرماید کہ ظہر عبارت از نظم قرآن و کلام لفظی بودہ کہ معجز است و بطن تفسیر قرآن است بنا بر اندازہ صفائی فہم و "حد" کہ در حدیث شریف ارشاد است شہود متکلم است بصورت جلال یعنی تجلی صفاتی و مطلع عبارت از تجلی ذاتی است زیرا کہ سردار دو عالم مطلع را سوای کلام دانستہ اند پس مطلع ورای کلام است و کلام صفت او تعالیٰ است و شہود متکلم دران صفت تجلی صفاتی است نہ تجلی ذات مقدس و اطلاع بذات مقدس بماورای آن مربوط است کہ از تجلی صفت گذشتہ بہ تجلی ذاتی مشرف گردد پس وصول بذات مقدس وابستہ بہ نظم قرآنی است کہ از نظم بہ صفت الکلام و بعد ازان بذات مقدس میسر خواہد شد پس خطوتین لازم است کہ یک خطوہ ترقی از نظم قرآن است بآن صفت و خطوہ دوم ترقی از صفت الکلام است بذات مقدس پس رسیدن بہ او تعالیٰ مربوط بہ دو خطوہ بودہ و از کلام شیخ یک خطوہ معلوم میگردد و عارف شعرانی نیز دو خطوہ فرمودہ است۔

آنچہ میفرماید کہ شیخ شہاب الدین حال امام جعفر صادق را بیان و کلام او را مانند کلام شجرہ دانستہ اعتراض دیگر است بر شیخ کہ شیخ ہر دو کلام را کلام حق دانستہ است وحالانکہ نہ چنان است زیرا کہ کلام شجرہ کلام حق سبحانہ بودہ و کلام صوفی کلام حق نبودہ بلکہ کلام بشر است اما صوفی این فرق و امتیاز را نمی فہمد۔ انچہ میفرماید عجب است از شیخ کہ مبالغہ کردہ در توحید وجودی کہ

کلام بندہ را کلام حق دانستہ است و در موضوع دیگر توحیدی را بدگفتہ و کلام انا الحق را حکایت از قول خداوند دانستہ و در صورت عدم حکایت قایل این قول را بکفر منسوب گردانیدہ است و در این جا کلام صوفی را کلام حق دانستہ و حالانکہ گفتار صوفیہ وجودیہ از غلبہ عشق بودہ و عقیدہ آنہا نیست و مراد شان اتحاد بمرتبہ مقدسہ وجوب نمی باشد بلکہ بیان حال عشقی است پس این کلام کفر نیست اما کسانی کہ بدون حال خود را بصوفیہ وجودیہ مشابہت دادہ و بدون حال و عشق کلمات آنہا را بزبان می آرند زندیق و ملحدان اند۔

وانچہ حضرت امام بہ کلمہ "لا یخفی" میفرماید اعتراض دیگر است بالاے شیخ کہ این بیان توحیدی حال ارباب تلوین و ارباب سکر است و حضرت امام جعفر صادق از ارباب تمکین بودہ نسبت این قول مناسب حال جناب شان نیست بلکہ مراد امام جعفر صادق دیگر است و ان اینست کہ ممکن است کہ بندہ عارف کلام او سبحانہ را بلا کیف و بدون حرف و صوت بشنود و آن شنیدن بگوش مربوط نہ بودہ بلکہ تمام بدن آن عارف آن کلام را بواسطہ وجود موہوبی خود می شنود چنانچہ حضرت موسیٰؑ آن کلام بیچون را شنیدہ بود و در وقتیکہ تمام بدن عارف شنوا گردیدہ باشد سماع او موقوف بحرف و صوت نیست و کسانیکہ آنرا محال میدانند غایب را بر شاہد قیاس کردہ و عرفان ندارند پس بالاے شان لازم است کہ حال و مقام اولیاے کرام را بہ معاملہ و لیاقت خود قیاس نکنند و نیز بعض کوتاہ نظران میگویند کہ خود حرف و صوت کلام او تعالی است و لا یخفی۔ دوم کہ حضرت امام فرمودہ بیان فرق است میان کلام حق کہ بہ ذرات عالم ممکنات در روز الست صادر گردیدہ و بین کلامیکہ صوفیہ در حالات توحیدی گویند پس عجب است از شیخ شہاب الدین کہ باوجود بزرگی خود فرق دو کلام را نکردہ است۔

آنچہ حضرت امام میفرماید عجب تر این است کہ شیخ بعد ازان گفتہ است وقتیکہ صوفی باین حال موصوف گردد سماع او ابدی میگردد و این گفتار شیخ نیز دارای صحت نیست زیرا کہ

این صوفی در مقام تلوین است و مقام ابدی خاصہ صاحب تمکین است۔ آنچہ میفرماید کہ شہود و مشاہدہ برائے واصل می باشد و آن چیزیکہ در مرتبہ صفات است مکاشفہ نامیدہ می شود نہ مشاہدہ و مشاہدہ نصیب صاحبان تمکین است کہ بذات مقدس رسیدہ باشد پس اطلاق مشاہدہ ہم صحت ندارد۔

مکتوب صد و نوزدہم

آنچہ میفرماید کہ شیخ شہاب الدین در باب نہم کتاب عوارف خود نوشتہ کہ بعض مردم منسوب بہ صوفیہ بوند و صوفی نمی باشد، آنہا یک قومی است کہ بحلول قایل اند مانند قول حسین ابن منصور الحلاج و پناہ بخدا است کہ اعتقاد کنیم در حق بایزید و حلاج این معنی را و اگر بدانیم کہ مقصد آنہا حکایت نیست یعنی از خداوند حکایت نمی کند پس آنہارا ردمی کنیم چنانچہ کہ گفتار نصاری را رد می کنیم، این بود ترجمہ کلام شیخ۔

حضرت امام بالائے شیخ اعتراض و میفرمایند کہ حکایت برارباب سکر تخصیص ندارد بلکہ یک شخص دیگر ہم بطور حکایت انا الحق گفتہ می تواند و کلام ارباب سکر بیان حال می باشد نہ عقیدہ۔ و کلام آنہا بیان حال است و ہیچ اعتراض بالائے کلام حلاج وارد نمی گردد و میفرماید کہ ظاہر عبارت شیخ آن است کہ اگر کلام آنہا بر حکایت محمول نشود حلول خواہد بود و حالانکہ کلام آنہا مثبت حلول نبودہ و بیان حال است و جائز است کہ بندہ این قول را در غلبات توحید بگوید و شائبہ حلول و اتحاد نداشتہ باشد بلکہ بیان یک حال بودہ باشد و آن قول شیخ کہ گفتہ کہ بعض آنہا نظر خود را بہ مستحسنات و زیبا رویان مقید میداند نشان حلول است۔ حضرت امام میفرمایند عجب است از شیخ بزرگ کہ این عبارات صوفیہ را مثبت حلول و اتحاد میداند و حالانکہ این عبارات صوفیہ مثبت ظہور است و ظہور سوائے حلول است۔

انچہ میفرماید اگر کمالات وجوبیہ در آئینہ ہائے عدم ظاہر شود اتحاد ازاں پیدا نمیگردد

جائز است کہ شہود کمالات خداوندی در آئینہ ہاے امکانی ظاہر گردد و این شہود و ظہور ثبت حلول آن کمالات نبودہ بلکہ ثبت ظہور آن کمالات است در آئینہ ہاے امکان اگرچہ تجویز کنندۂ آن صاحب کمال نبودہ بلکہ صاحب نقصان است۔ اما بحلول و اتحاد قائل نیست و قول او کفر نیست۔

مکتوب ۱۲۰ حاجت بہ تشریح نیست۔

مکتوب صد و بست و یکم

تبصرہ: حضرت امام در مکتوب ۸۷ ہمیں دفتر مکتوبات قدسی آیات سیر خود را سیر مرادی دانستہ و چیزہاے نادرہ دیگر کہ مخصوص کمالات مجددی بودہ در انجا نوشتہ بعض کوتاہ فکران و بے دانشان بہ بعض کلمات عالیہ حضرت ایشان اعتراض کردہ اند۔

اعتراض اول اینکہ: حضرت امام سیر خود را سیر مرادی گفتہ در مقابل این اعتراض جواب حضرت امام در خود این مکتوب شریف وضاحت کامل دارد کہ سیر مرادی بہ وجدان صاحب سیر تعلق داشتہ می باشد و مردم دیگر از فہم آن عاجز اند۔

اعتراض دوم اینکہ: اجتبا خاصہ حضرات انبیاے عظام است پس حضرت امام خود را مجتبی دانستہ است بمقابل این اعتراض حضرت امام جواب دادہ است کہ اجتباے بالاصالہ خاصہ حضرات انبیاے عظام بودہ و اجتباے تبعیت در حق دیگران نیز ثابت است۔

اعتراض سوم اینکہ: حضرت امام گفتہ است کہ در اخذ فیض من ہیچ واسطہ موجود نیست و سردار دو عالم را واسطہ فیض خود ندانستہ اند در مقابل این اعتراض حضرت امام جواب دادہ است کہ توسط سردار دو عالم داراے دو معنی است معناے اول عبارت از تعمیل و متابعت شریعت سردار دو عالم است۔ معناے دوم اینکہ بواسطہ او فیض گرفتہ شود متابعت بمعناے اول بالاے ہر کس از عرفاے خورد تا بزرگ تا بقیام قیامت فرض و لازمی است

اما متابعت بمعناے دوم تا وقتے است کہ عارف بواسطہ متابعت و محبت مفرط بہ حقیقت محمدی نہ رسیدہ باشد و بعد از رسیدن بان حقیقت عارف می تواند کہ بدون واسطہ سرار دو عالم از عالم وجوب اخذ فیض نماید و این ہم از برکت کمال و مرتبہ آنحضرت ﷺ است کہ خادمان خاص او بدون وساطت آنحضرت ﷺ فیض گرفتہ می توانند۔ و آنچہ فرمودہ خدا را بآن سبب دوست دارم کہ رب محمد ﷺ است۔ این فرمودہ در وقت فنا فی الرسول است و اظہار عشق است نہ عقیدہ و نیز حضرت امام میفرماید در طریق جذبہ واسطہ نیست۔ حضرت امام میفرماید در طریق جذبہ کہ از طرف حق سبحانہ است واسطہ وجود ندارد و جذب خداوندی متکفل وصول عارف است اما آن جذب ہم در متابعان شریعت آنحضرت ﷺ است مخالفین شریعت مقدس دارای جذب نمی باشند۔ آنچہ میفرماید ہر ظل را با اصل خود شہراہ ہست الخ یعنی ممکنات ظلال صفات او تعالی بودہ و صفات اصول عارف است وقتیکہ عارف بہ اصول خود برسد آن اصل چون صفت خداوندی است ناچار بہ مسمی آن اسما و صفات می رسد و دران وقت واسطہ در بین نمی باشد۔ آنچہ میفرماید اگر ہزاران ریاضات الخ یعنی جذبہ براے متابعان شریعت مقدس است و بس۔ آنچہ میفرماید جذبہ را از سلوک چارہ نیست الخ یعنی صاحب جذبہ مراعات مقامات عشرہ را باید کرد ورنہ جذبہ او ابتر است۔

تبصرہ: اولیاے کرام دو نوع اند مرادان و مریدان و محبوبان و محبین، جذبہ محبوبان و مرادان بہ سلوک شان مقدم است و در سیر فی الاشیا دست میدہد و جذبہ مریدین و محبین بعد از سلوک است کہ در سیر فی اللہ دست میدہد۔

طرق مشائخ ہم دو قسم است: در طریقہ نقشبندیہ جذبہ بر سلوک مقدم است و در طرق دیگر سلوک شان بر جذبہ شان مقدم است و طریقہ نقشبندیہ شریف طریقہ مرادان و محبوبان است و سیر محبان این طریقہ نیز بطور سیر محبوبان است۔

اعتراض دیگر آنکہ: حضرت امام خود را اویسی گفتہ است و حالانکہ مرید شیخ المشائخ

می باشد در مقابل این اعتراض جواب حضرت امام در خود این مکتوب شریف در متن کتاب موجود است۔

تبصرہ: اولیاے کرام سہ نوع اند: کسبی و اویسی و فضلی۔

(۱) کسبی محتاج بہ توجہ مرشد حیات می باشد۔

(۲) اویسی بہ تربیت بزرگان اموات تربیہ می شوند۔

(۳) فضلی صرف بہ فضل او تعالی می رسد بہ تربیہ مرشد زندہ و مردہ احتیاج ندارد۔

حضرت خواجہ بزرگ میفرماید یک جذبہ خداوند موافق عمل الثقلین است۔

تبصرہ: از امکان دور نیست کہ یک شخص ہم کسبی و ہم اویسی و ہم فضلی بود باشد چنانچہ حضرت امام کہ کمالات ابتدائی شان مربوط بہ توجہ شیخ المشایخ بودہ و بعض مقامات را بہ توجہ اولیاے اموات سیر کردہ اند و کمالات انتہائی شان کہ از ادراک اکثر اولیاے کرام بلند تر است مربوط بہ صرف فضل و موہبت خداوندی است و قربی است کہ در خطور اکثر بزرگان نمی گنجد۔

اے عزیز! تجدید یک الف کار ہر عارف نبودہ عالمی عارفی تام المعرفت درکار است میدانید کہ اکثر ولایات ربع مسکون از خلفاے حضرت منور ساختہ اند۔

اعتراض دیگر اینکہ: حضرت امام نام پیر خود را بے احترامانہ یاد کردہ است در مقابل این اعتراض حضرت امام جواب دادہ است کہ مراد من معناے اضافی بودہ نہ معناے علمی و معلوم است کہ مرشد من بندہ خداے باقی است۔

اعتراض دیگر اینکہ: ارباب صحو چنین کلمات نمی گویند در مقابل این اعتراض حضرت امام جواب می دہد کہ صاحبان صحو نیز از سکر خالی نمی باشد و صحو خالص خاصہ عوام است و صحو کہ بعد از سکر است بدون مزج سکر نمی باشد۔

مکتوب صد و بست و دوم

حضرت امام میفرمایند: وصول بہ مطلوب احدی را بدون توسط او علیہ الصلوٰۃ والسلام میسر نیست الخ

سوال: این فرمایش حضرت امام مخالف محتویات مکتوب ۱۲۱ است کہ فرمودہ اند بدون واسطہ آنحضرت نیز اخذ فیض می شود؟

جواب: وصول بحق تعالی مربوط بمتابعت شریعت اوست علیہ الصلوٰۃ والسلام وفیض گرفتن بعد از وصول امر دیگر است فلا تکن من القاصرین۔

آنچہ میفرمایند: اصل را بر ظل تفوق است الخ یعنی حضرت سردار دو عالم اصل بودہ و حقایق دیگران ظل آن حقیقت است۔ آنچہ میفرمایند: آنچہ در آخر کار بہ فقیر مکشوف گشتہ است کہ حب تعین اول است و تعین وجودی دائرہ حب بودہ و حب مرکز آن است۔

آنچہ میفرمایند: آن دو تعین باعتبار ذات است الخ یعنی ظہور حب و وجود ظہور ذات مقدس او تعالی و ظہور علم اجمالی ظہور صفت است بنابران ظہور علم تحت آن ظہورات است۔ آنچہ میفرمایند: حقیقت شی الخ یعنی حقیقت سردار دو عالم حب بودہ و آنحضرت مظہر حب است کہ بسیار بلند و ظہور اول است و مفر صوفیہ است ہر چند کہ عروج بلند تر بودہ باشد نزول پائین تر می باشد۔ خلاصہ اینکہ وصول بآن حقیقت بلند بیک آن و یک دم میسر نمی گردد یعنی وصول بآن حقیقت بلند بہ تدریج میسر میگردد۔ چنانچہ قبلا تذکار یافتہ است کہ وصول اجمالی دیگر و وصول تفصیلی دیگر است۔ وصول تفصیلی بعد از حصول مقام خلت است و وصول اجمالی قبل از آن حاصل بودہ۔

آنچہ میفرمایند: اگر فرق است بہ کلیت و جزئیت است الخ یعنی حقیقت اسرافیل علیہ السلام یک جز حقیقت محمدی بودہ و آن جز عبارت از حیات است و حیات حقیقت اسرافیلی است۔

تبصرہ: حیات و علم و قدرت ہمہ اجزائے تعین اول اند کہ عبارت از حب وجود است و مراد بحیات ظہور صفت حیات است نہ خود صفت حیات زیرا کہ صفات ثمانیہ در مرتبہ وجوب و تعینات در جملہ مخلوقات است و ظہور اول مخلوقات و ظہورات ظہور حب می باشد۔

آنچہ میفرماید، فضیلت آنہا نیز در رنگ افضلیت او علیہ السلام الخ یعنی فضیلت حضرت خلیفہ اول و خلیفہ دوم بہ نسبت ازواج مطہرات بیشتر است و سرور و فرحت آنہا در جنت ہائے خود از فرحت ازواج مطہرات بیشتر است۔ آنچہ میفرماید این علم ظلیت عالم سالک را در راہ بسیار بہ کار می آید الخ یعنی وقتیکہ سالک خود را ظل آن اصل می داند بآن اصل زود تر می رسد و خیال ظلیت سبب عروج او می گردد۔

آنچہ میفرماید، با نبوت درجہ شہادت الخ یعنی سردار دو عالم با درجہ نبوت درجہ شہادت ہم یافتہ اند چنانچہ وفات شان از اثر زہر آن گوسفند مسموم بودہ کہ در خیبر از گوشت آن گوسفند صرف نمودہ بودند۔

آنچہ میفرماید، این وجود کہ در طرف ممکن کائن است الخ یعنی وجود موہوبیکہ بعارف عنایت گردیدہ از جملہ ممکنات است و ظل آن وجود است کہ در مرتبہ وجوب است نہ عین آن۔ آنچہ میفرماید، نہ ارتفاع ماسوی الخ یعنی در وقت فنا علم ماسوی از بین می رود و خود ماسوی معدوم نمی گردد و صفات رذیلہ مغلوب صفات حمیدہ می گردد و از بیخ و بن کندہ نمی شود ازین جاست کہ حضرت فاروق رضی اللہ عنہ می فرماید کہ صفات شدیدہ من از بین نرفتہ بلکہ مغلوب صفات حسنہ گردیدہ اند۔

آنچہ میفرماید عجب معاملہ است عارف ہر چند بالا تر می رود خود را پائین تر می بیند الخ یعنی در روشنی زیادکدورت کم ہم بسیار معلوم می گردد و نیز در مقابل قدسیت مراتب وجوب ہمہ چیز ہا مکدر معلوم می گردد۔

آنچہ میفرماید بہ دخان متحقق گشتہ الخ یعنی تجلیات وجوب نسبت بذات مقدس بمنزلہ دخان است نسبت بہ آتش، چون سالک بانتہاے تجلیات برسد کہ تجلی دیگر در بین نمانده باشد ناچار بمنزلہ دخان گردیده ودر بین دود وآتش حجاب نمی ماند باقی ماند مسئلہ رویت حق سبحانہ کہ دارای شرائط زیاد می باشد چنانچہ زوال حجب از شرائط رویت است رفع موانع نیز از شرائط رویت است وضعف بصیرت انسان مانع رویت بوده چنانچہ در بین ما و آفتاب ہیچ حجاب نیست اما بواسطہ ضعف بصر وضعف دید چشم خود قرص آفتاب را دیده نمی توانیم۔

خلاصہ اینکہ ابعد از رفع حجاب ہم رویت مشکل بوده زیرا کہ موانع کہ ضعف بصیرت است موجود است۔

آنچہ میفرماید عجز از معرفت چہ صورت دارد الخ از فرمایشات حضرت امام معلوم میشود کہ درحق بعضے بزرگان در این جہان ہم رویت ہست وآن فرمایشات شان ہم نقیض عجز معرفت نیست چنانچہ من جبہ شما را می بینم کہ در بدن شما است اما نمی دانم کہ پشم است یا ابریشم پس در صورت رویت ہم احاطہ وادراک موجود نیست و رویت موجود است پس عجز ہم موجود است۔ پوشیده نماند کہ احاطہ رویت بوجود حق سبحانہ امکان پذیر نیست از فرمایشات حضرت امام استنباط می گردد کہ ادراک درحق بعضی بزرگان حقیقت داشتہ وآنہا بادراک ذات مقدس او تعالی مشرف می شوند ولی ادراک شان محیط ذات مقدس او تعالی شده نمی تواند۔ ولا یحیطون بہ علما۔

مکتوب صد وبست وسوم

حاصل مکتوب شریف اینکہ در راه قرب نبوت واسطہ نیست ہر کہ بآن راه واصل شود بدون واسطہ فیض گرفتہ می تواند و واصلان این راه انبیاے عظام واصحاب کبار اند

واقل قلیل از اولیاے کرام نیز بہ تبعیت حضرات انبیاءؑ باین راہ واصل وباین کمال مشرف شدہ می توانند چنانچہ حضرت امام وبعض از اولیاے بزرگ دیگر۔

تبصرہ: جذبہ متعارفہ کہ درراہ ثانی است عبارت از جذبہ مقامات ظلیہ است کہ باولیاے ولایت ظلی وصاحبان ولایت صغری دست می دہد واجتباے حضرات انبیای عظام وجذبہ ولایت کبری چیز دیگر است۔

وآنچہ در آخر مکتوب شریف می فرماید روا است کہ شخصے از راہ قرب ولایت بقرب نبوت برسد چنانچہ حضرت امام کہ بعد از حصول قرب ولایت بقرب نبوت رسیدہ اند اما صحابہ کرام از ابتدا براہ قرب نبوت رفتہ اند۔

مکتوب صد وبست وچہارم

حاصل این مکتوب شریف اینکہ حقیقت کعبہ بر حقیقت محمدی برتری دارد۔

تبصرہ: حقیقت کعبہ اگرچہ بہ نسبت حقیقت محمدی برتر است اما از حقیقت احمدی پائین تر است۔ حضرت عروۃ الوثقی در دفتر اول مکتوبات خود میفرماید کہ حضرت امام کہ دراین مکتوب شریف حقیقت کعبہ را ذات بیچون واجب الوجود دانستہ اند مراد شان ذات بیچون واجب الوجود ذات بحت نبودہ بلکہ مراد شان وصف مسجودیت وشان مسجودیت است۔ ونیز فرمودہ اند کہ زینہ اول مرعروجات سردار دوعالم را حقیقت کعبہ است ونیز کعبہ از حقیقت خود بالاتر عروج نداشتہ وعروجات سردار دوعالم کہ فوق حقیقت کعبہ بودہ غیر متناہی است۔ ونیز فرمودہ کہ فوقیت حقیقت کعبہ سبب فضیلت نیست۔ نمی بینی کہ حقیقت وولایت ملائکہ کہ بشیونات ذاتیہ متعلق است از ولایت انبیاے عظام کہ بصفات مربوط است بلند تر بودہ اما فضیلت مرانبیاے عظام راست۔

وحضرت امام نیز در مکتوبات دیگر خود حقیقت کعبہ را زینہ اول عروجات آنحضرتؐ

فرمودہ اند واللہ اعلم۔ ونیز حضرت امام در مکتوب ۷۶ این حصہ فرمودہ اند چون کمال فضل وعنایت خداوندی جل سلطانہ عارفی را از ہزاران بوصول این دولت مشرف سازد وبفنائے وبقائے دراین موطن سرفراز فرماید تواند کہ بقا باین نور یعنی نور کعبہ یافتہ از فوق وفوق الفوق حظ وافر دریا بد الخ یعنی دراین جا فوق عبارت از حقیقت قرآن و فوق الفوق عبارت از حقیقت صلوٰۃ می باشد۔ پس وقتیکہ عارف از حقیقت کعبہ بالا عروج می نماید ازین جا قیاس باید نمود عروجات سردار دو عالم کہ از حقیقت کعبہ بکدام اندازہ برتر خواہد بود۔

سوال: حضرت امام در مکتوبے فرمودہ انچہ علما گفتہ اند کہ حرم مدینہ فوق حرم کعبہ معظمہ است مراد شان زمین مسجد حرم مکہ خواہد بود نہ خود کعبہ معظمہ؟

جواب: جواب این سوال بدو مقدمہ مربوط است وآن مقدمہ این است۔

مقدمہ اول: ہر مقام دارائے ظل واصل می باشد چنانچہ ظل حقیقت کعبہ یک شانے است کہ فوق شان العلم است واصل حقیقت کعبہ ظہور تنزیہ صرف او تعالی است ہم چنان ظل حقیقت سردار دو عالم شان العلم واصل حقیقت سردار دو عالم یک سر ذات مقدس است کہ در مرکز جمال ذاتی گذاشتہ شدہ است۔

ومقدمہ دیگر اینکہ مقرر است کہ برائے عارف اول کشف ظلال حقایق بودہ ودر ثانی بہ کشف اصول آن حقایق می رسد پس دران مکتوب کہ حضرت امام حقیقت کعبہ را افضل دانستہ اند درآن وقت عروج شان باصل حقیقت سردار دو عالم نرسیدہ بود ونیز علمائے کرام گفتہ اند زمین کہ منصل ذات مبارک سردار دو عالم است بہ نسبت عرش وکعبہ افضل است۔

سوال: این مکتوب بیان اخیر حضرت امام است کہ دراین وقت ترقیات حضرت امام بانتہا رسیدہ بود۔

جواب: ترتیب صدور مکتوبات وترتیب جمع آن مترتب واقع نشده است بلکه این طور بسیار است که مکتوب قبلی در بعد ومکتوبی بعدی در قبل جمع آوری گردیده است چنانچه احوالیکه در صحبت شیخ المشایخ خواجه صاحب بحضرت امام دست داده اند در حصه پنجم واحوالیکه به مقتضی استعداد بلند حضرت امام دست داده در حصه چهارم تحریر شده است۔

شرح حصہ نہم در ہمیں جا خاتمہ یافت

وصلی اللہ علی سیدنا ومولانا محمد وبارک وسلم علیہ

وعلی آلہ واصحابہ وعلینا معہم

اجمعین

شرح
مکتوبات قدسی آیات

محبوب سبحانی امام ربانی حضرت مجدد الف ثانی

حصّہ سوم

شارح مولوی نصر اللہ